

૨૧, ઉદ્ધોધન (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૨, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવબોલ (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૩, સંસારમન્થન (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૪, વિશ્વગીતા (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૫, ઈન્દુકુમાર, અંક ૨ નો (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૬, ન્હાના ન્હાના રાસ, ભાગ ૨ નો (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૭, ગીતમંજરી	૧૯૨૮
૨૮, જહાંગીર-નૂરજહાંન (૨જી આવૃત્તિ)	૧૯૨૮
૨૯, કુરુક્ષેત્ર, ચતુર્થ કાંડ, યોધપર્વણી	૧૯૨૮
૩૦, કુરુક્ષેત્ર, પંચમ કાંડ, પ્રતિસાદન	૧૯૨૮
૩૧, કુરુક્ષેત્ર, એકાદશ કાંડ, શરશમ્પા	૧૯૨૯
૩૨, કુરુક્ષેત્ર, દ્વિતીય કાંડ, હસ્તિનાપુરના નિર્ધોષ	૧૯૩૦
૩૩, શાહાનશાહ અકબરશાહ	૧૯૩૦
૩૪, પાંખડીઓ	૧૯૩૦
૩૫, કુરુક્ષેત્ર, દશમ કાંડ, કાળનો ડંકો	૧૯૩૦
૩૬, સંબોધન	૧૯૩૦
૩૭, દામ્પત્યરતોત્રો	૧૯૩૧
૩૮, શિક્ષાપત્રી, સમશ્લોકી	૧૯૩૧
૩૯, બાળકાવ્યો	૧૯૩૧
૪૦, ઉપનિષદપંચક	૧૯૩૧



ધર્મધુર-ધર આચાર્ય
શ્રી વિદ્યાદીવાલજી મહારાજ

ત્રેમલિક્ષત-ત્ર-થમાળા

કેવીશ્વર દલપતરામ

ભાગ ૩ લે, સન્ધ્યાની મધુરપ
(ઈ. સ. ૧૮૮૦-થી ઈ. સ. ૧૮૯૮)

નંદાનાલાલ દલપતરામ કવિ

પારાશર્ય વચઃ સરોજમમલમ્

ફા. ૭
+૫૫

પે. ચં. ૧૯૯૭

ઈ. સ. ૧૯૪૧

ખાંડા
કીમત ચાર રૂપિયા
જયન્તા નંદા કવિ.

પ્રેમભક્તિ-ગ્રંથમાળા



પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨, સત્સુતોની કાવ્યત્રિપુટિ (૩૭ આવૃત્તિ)	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ (૪થી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ લો (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫, ઈન્દુકેશ્વર, અંક ૧ લો (૩૭ આવૃત્તિ)	૧૯૦૯
૬, ન્હાના ન્હાના રામ, ભાગ ૧ લો (૭મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૭, ભમવદ્ગીતા, સમ્પ્રદાયી (૩૭ આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૮, વ્યાસ-વચન (૫મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯, મેવદન, સમ્પ્રદાયી (૩૭ આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦, હિયા (૫મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧, ચિત્રશ્લોકો	૧૯૨૧
૧૨, રાગર્ષિ ભરત (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંજ (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૪, પ્રેમભક્તિ-ભગવાત્તિ (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૪
૧૫, આદિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૬, લેખની ગોશ્વ અવ્યો, સમ્પ્રદાયી (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૫
૧૭, અમર પન્થનો વાદગુ (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૫
૧૮, સકુન્તલાનું સંભારણું (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
કુરુએત્ર, પ્રથમ સંક, ગુપ્તપદ્યો (૩૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
કુરુએત્ર, દ્વિતીય સંક, મગધપદ્યો (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭

હતીને માટે રજીસ્ટર્ડ

પ્રકાશક : મહાનાલાલ હલપતરામ કવિ,
એલિસ હોમ, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧લી

૧૯૪૧

પ્રત ૧૨૫૦

૧૯૨૭ની સાલ પછી પ્રેમભક્તિ-અન્યમાણના પ્રતોદ્ધ મન્યની
પ્રત્યેક નક્કર ઉપર હતીની દુકા સહી હોય છે.

મુદ્રક અને મુદ્રણસ્થાન
મનિપાલ કમ્પાઉન્ડર્સ પ્રેસ, ધી સુપ્રપ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં,
બ્રામ્હુ, પાંચકુવા દરવાજા બગીચા-અમદાવાદ.

કૃષ્ણીશ્વર દસપતરામ

ભાગ ૩ ને, સન્ધ્યાની મધુરપ
(ઈ. સ. ૧૮૮૦ થી ઈ. સ. ૧૮૯૮)

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	પાનું ૬
પ્રકરણ ૧મું, વાનપ્રસ્થપ્રવેશ	૪૧
પ્રકરણ ૨મું, ગરબીભટ્ટની ગરબીઓ	૬૬
પ્રકરણ ૩મું, ભાષાકવિતા	૧૦૭
પ્રકરણ ૪મું, દલપતભટ્ટોત્સવ	૧૨૬
પ્રકરણ ૫મું, સંપ્રદાયનાં ઋણ	૧૭૧
પ્રકરણ ૬મું, { છેલ્લી મુસાફરીઓ અને આયુષ્યસંગ્રામીઓની વિદાય	૨૧૧
પ્રકરણ ૭મું, સંસારવાદીમાં	૨૪૫
પ્રકરણ ૮મું, છેલ્લાં ઝળકારા	૨૭૫
પ્રકરણ ૯મું, બાણશય્યા	૩૧૩
પ્રકરણ ૧૦મું, થંટા વાગી	૩૪૩
ઉપસંહાર; મૈકે પલટાયે	૩૬૭
સાલવારી	૩૬૬-૪૦૩

પ્રસ્તાવના

‘સુધારાના વિષયમાં કવિતા કરવાનું પહેલું માન દલપતરામભાઈને છે. એઓ અસલી ઢળની કવિતા કરનારાઓમાં છેલ્લા અને નવી ઢળની કવિતા કરનારાઓમાં પહેલો છે.’

નર્મદ, ૧૮૫૬, આત્મકથા

‘૧૮૫૫ના અક્ટોબરના બુદ્ધિપ્રકાશથી માલમ પડ્યું કે કવિતા બનાવવાના શાસ્ત્રને યિંગળશાસ્ત્ર કહે છે.’

નર્મદ, આત્મકથા

‘(નર્મદ) કવિ (૧૮૫૧માં) સૂરત આવ્યા એ અરસામાં દલપતરામ ફારણસ સાહેબ સાથે સૂરત ગયા હતા, ને પોતાની ઉગતી કવિતા વાંચી નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલો જ શુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ લગાડતા હતા.’

નવલરામ, ૧૮૮૭, નર્મદજીવનકથા

‘આપણા નવીન કાવ્યસાહિત્યની જે સરિતા છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી વધારે સરળ મધુર ગમ્ભીર અને વિશાળ થતી આવે છે તે પ્રથમ કવિ દલપતરામ દ્વારા શરૂ થઈ હતી.’

કાન્ત, ૧૯૦૫, પહેલી સાહિત્ય પરિષદમાંનું કાન્તનું વ્યાખ્યાન, આપણું નવીન કાવ્યસાહિત્ય

ઈતિહાસની સાક્ષી એ છે. ૧૮૫૬માં નર્મદ કહે છે, ૧૮૮૭માં નર્મદમિત્ર નવલ કહે છે, ૧૯૦૫માં કાન્ત કહે છે કે આપણા નવયુગના આદિ કવિ કવીન્દ્ર દલપતરામ છે.

‘નવી દળની કવિતા કરનારાઓમાં’ કવીશ્વર પહેલા છે; ‘સુધારાના’ આદ્ય દ્રષ્ટા છે; સ્વયં નમદનગરીમાં ‘નવી કેળવણી પામેલાને પહેલપહેલો જ ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ’ ચખાડનાર છે; ‘આપણા નવીન કાવ્યસાહિત્યની સરિતા.....પ્રથમ કવિ હલપતરામ દ્વારા શરૂ થઈ હતી.’ સાચાંબોલો નમદ તો કબૂલે છે કે પિંગળસાચ શબ્દ જ એ કવિવરને પુદ્ગિપ્રકાશ દ્વારા કવીશ્વર હલપતરામે શીખવ્યો.

ગુજરાતનાં ધન્ય ભાગ્ય કે નવયુગના આદ્ય દ્રષ્ટા અને આદિ કવિ લેખે સો ટચના સોના સમો, વર્તમાન કાળના પ્રાક્ષપિં જેવો, ધીર, ગમ્ભીર, પ્રજાપુરોહિત હલપત મળ્યો. ગુજરાત ગુણગોરવી થયું.

ઈતિહાસના અક્ષરો તેજસ્વી છે, સરસ્વતીપુત્રોના બોલ ૧૮૫૯થી ૧૯૦૫-અર્ધી સદીભરના સર્વસંભળાતા છે.

વાંચનાર! આ ગ્રીક્ષ ભાગમાં હલપતજીવનકથા પૂરી થાય છે, ને ૧૯મી સદી ચે પૂરી થાય છે. હલપતજીવનકથા એટલે હલપતઆયુધ્યને અરૂખેથી કીધેલું ૧૯મી સદીનું ગુજરાતદર્શન.

ગુજરાતનાં વન ને સાગર, શિરિવરો ને સરોવરો, અને સરસ્વતીથી તાપી પર્વતના સરિતાઘાટ હલપતરામે દીઠા હતા ને ગળવ્યા હતા. ગુજરાતની ઠો કુંજ એ કાવ્ય-મોરલાને અમળી ન હતી, ગુજરાતની ઠો કુંજને એ કાવ્યમોરલો અમળ્યો ન હતો.

આપણા ભેસતા નવયુગના એ વાંઝમીકિ.

અને વાંચક! હલપતજીવનકથાના સ્કેવાર મધ્યાહ્ન

ને સહાંજ સમા ત્રણે ભાગ વાંચીવિચારી રહે અત્કારે
તહમને સહજ પ્રશ્ન થતો હશે કે દલપતજીવનમાંનાં ચિરં-
જીવ સનાતન ને કાલાતીત મહત્ત્વો ક્રિયાં ક્રિયાં ! કાવ્ય-
દેવીના એ આંખાનાં પદ્મવ મ્હોર ફળ-સહુમાંનો સર્વવ્યાપી
રસ ક્રિયો ?

પ્રથમ પહેલો ઇતિહાસગોલ એ છે કે કવીશ્વર

‘આદ્ય દ્રષ્ટા આ યુગના’

હતા. આપણા નવયુગની પ્રભાતકેકાવલિ ગાતા હતા. નર્મદ
કહે છે કે ‘સુધારાની કવિતા કરવાનું પહેલું માન દલપ-
તરામભાઈને છે.’ ગુજ્જરદેશે નવયુગનાં પ્રભાતચોધક્રિયાં
દલપતરામે વગાડ્યાં. કવીશ્વરે પ્રથમ કાવ્યોચ્ચાર કીધો કે
દેશમાં નવો દિવસ ઉગે છે, નવઅજવાળાં પ્રગટે છે; ઝીલો.
બકલકૃત યૂરોપી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ સમે ગુજ્જર સંસ્કૃ-
તિનો ઇતિહાસ લખાશે ત્હારે આજના નવયુગના પ્રકરણને
મથાળે એ સત્યવક્તા દલપતપ્રતિરૂપીના ઇતિહાસગોલ
કુંકુમલિપિમાં આલેખાશે કે નવયુગના ને નવસુધારાના
આદિ કવિ દલપતરામ છે. નવયુગના એ વાલ્મીકિએ બેસતા
નવયુગને ઓળખ્યો અને ઓળખાવ્યો.

દલપતજીવનકથાનું બીજું મહત્ત્વ એ છે કે નવયુ-
ગના ને નવસંસ્કૃતિના માત્ર આદિ કવિ જ નહિ; પણ સ્ત્રી
પુરુષ ને બાલબાલિકા, રાય રંક ને ધનાઢય શ્રેષ્ઠિજનો,
હિન્દુ મુસલમાન પારસી ખ્રીસ્તી, અધિકારીવર્ગ પ્રતિજનો
દરબારે ને સરકાર સમગ્ર ગુજરાતના દલપતરામ સર્વ-
માન્ય કવીશ્વર હતા. ગુજરાતનું સીમંડળ હોંશે હોંશે

તદ્ધારે દલપતગરબીઓ ગાતું, પુરુષમંડળ દલપતકાવ્યભા-
ષણે સાંભળવાને ટોળે મળતું, લોકો બાળબાળાઓ અધી-
સદીશર દલપતકવિતા ભણતાં ને ગાતાં. રાજવીઓ કવીશ્વરને
વર્ષાસનો આપતા, રંદેા પૂજ્યભાવે કવિદશને જતા, ધના-
ઢયે હવેલીએ નહોતરતા-કાવ્યપ્રકાશનપ્રસંગે ધનચઢાયતા
કરતા. અમલદારવર્ગ બહુમાને યોગાવતો, પ્રભાવનો ડેચે
પધરાવતા, સરકાર 'કવિને નવી પાઘશાલો' અને ઇંદકાળ
નિવાજતી. હિન્દુઓ કવીશ્વરને પ્રભાપુરોહિત માનતા,
પારસીઓ દેશહિતચિન્તક કહેતા, ઇસ્લામીઓ દલપતકવિ-
તાને તાવીજ લેખતા, ખ્રીસ્તીઓ-ફારણસ હોપ કરટિસ
ટેલર-નિજશુર અને લોકશુર ગણતા. પૂર્વે કે પછી દલ-
પતરામ જેવા અખિલ દેશસન્માન્ય ચક્રવર્તી શુજ'રકવીશ્વર
ક્રિયા ક્રિયા ધયા છે?

અને દલપતકવિતા દેશભરમાં એવી સર્વસન્માન્ય
હતી તેનાં પ્રધાન કારણ છે એ. એક તો; કવીશ્વર સદા
લોકપ્રશો નિજ કવિતામાં ગાતા, અને બીજું; કવીશ્વર,
અંદકૃત ભાષાના ભક્ત હતા છતાં, સદા સરળ અને સર્વ-
ગમ્ય લોકભાષામાં લખતા.

ઉપરાન્ત દલપતકવિતામાં દિવાળીપૂજનમાંની શેરડીના
ચનો માપુચંરસ હતો અને બેસતા વર્ષના અતકૃદ સમો
દેવપ્રનાદ હતો.

આજે, ૧૯૩૮માં, દલપતકવિતાના એ કાવ્યશુભો ને
સાહિત્યઆદર્શો સાહિત્યદેશે પાછા સન્માનાતા ધયા છે.

૧૮૪૭માં In Memorium-મિત્રવિરહ છપાયે ત્હારથી તે ૧૮૬૨માં કાળખોળે પોઢ્યા એ અધીં સદીશર કવિવર ટેનીસનનું ઇંગ્લાંડને લોકહેયે જે ચક્રવર્તી કવિપદ હતું તે એ જ યુગમાં ગુજરાતે દલપતરામનું કવીશ્વર-પદ હતું.

ગુજ્જર મહાપ્રજને ઉદ્દ્યોધતા કવીશ્વરે ગુજરાતના ચોખૂટ નેયા હતા. ગુજરાતના ભૂગોળ ને ઇતિહાસ ગ્રન્થોમાં લખ્યા હતા ને આંખે દીઠા હતા. ઘરખૂલિયા, અણદીઠને ઓષધિ આપનારા, આરામખુરશીવાસી કે લાપલિયા દેશ-સુધારક કે લોકહિતચિન્તક દલપતરામ ન હતા. કવીશ્વર ગુજ્જરદેશના મહામુસાફર હતા. પાંચેક વર્ષની વયે બહુ-ચરાણે બાળમોવાળા ઉતરાવ્યા અને વતનનાં રાજમાતાના લોકસંઘમાં અંબા આરાસૂરીએ જઈ આવ્યા ત્હારથી તે પંચોતેરમે વર્ષે વડતાલનો ગોમતીઆરો આખરનો છોડ્યો અને અમદાવાદથી ચોજનવા, સાબરને સ્કામે પાર, ફૂંડા ને કોટેશ્વરના ઘાટ ઉતરી આવી પગ વાજ્યો ત્હાં સૂધીનાં ૭૦ વર્ષોમાં, બાળક માતાનો ખોળો ખૂંદે એમ, ગુજ્જરોના એ લાડીલાકોડીલા સપૂતે ગુજ્જરદેશનો ખોળો ખૂંદો છે. સરસ્વતીનો એ હંસલો ગુજરાતભરમાં ને મુંબઈના સાગરતીરે વાડીઓમાં રમતો, મોતી ચરતો, કલ્લોલતો.

અને પૂર્વે કે પછી ગુજરાતનાં ખંડેરો ને સ્મશાનો દૂંદનાર એવા ઇતિહાસસંશોધક કોણ થયા ? ૧૮૬૫ના ઓગસ્ટ અધવચાળ, ફારણસજીવનની છેલ્લી વરષોમાં, દલપતફારણસના આ લવમાંના છેલ્લવેલ્લા સમાગમપ્રસંગે

કારણસે કવીશ્વરને આપેલી છેલ્લી ભેટ, ગુરુદીધી જ્ઞાનલક્ષ્મી પાછી વાળતો હોય એમ આયુધ્યને ઉમરેથી આપેલા દલપતરાસમાજના ચોપડા પચ્યાસસાઠેક વર્ષે હમણાં હમણાં મુંઝઈ કારણસસલાએ અધૂરાપધૂરા પણ છપાવ્યા છે, એ અધૂરડા અક્ષરો ચે આજ બોલે છે—ને સદાકાળ બોલશે—કે ગુજ'રઈતિહાસસંશોધનને અર્થે અને ગુજરાતનો ભૂતકાળ વર્તમાનમાં ખડો કરવાને કારણે કવીશ્વર કચ્છાં કચ્છાં અને ઢેટઢેટલું ધૂમ્મા હતા. ગુજ'રઈતિહાસના દલપતરામ અઝોડ સંશોધક હતા.

અને દલપતકાવ્ય હોહનના ગ્રન્થો ઉચ્ચરે છે કે એ મહાન ઇતિહાસસંશોધકે જૂનું ગુજરાત સજીવન કીધું તેમ એ મહાન કાવ્યસંશોધકે આપણા પ્રાચીન કવિવરોને પણ સજીવન દીધા છે. ગુજરાતનાં પ્રાચીનઅર્વાચીન કાવ્યશિખિરોનાં પ્રથમ દર્શન ગુજરાતને આ નવયુગમાં દલપતરામે કરાવ્યાં છે.

કવીશ્વર આપણા ભૂતકાળનાં સ્મરણો દૂંદતા અને અપૂજ્ય પઢેલા ભસ્મહગલાઓને અમી છાંટી સચેત કરી પૂજાવતા.

અને આયુધ્યનો સાતમે દાયકો સ્ફૂટી ઉતર્યો પછી પણ કવીશ્વર બન્ધિયાર કેા જળકુંડ સમા ન હતા, મહાનદ મમા ખુલ્લા ઉઠાર આત્માના પ્રગતિયાત્રી મહાપુરુષ હતા. ત્હારની નવજન્મેલી ઈન્ડિયન નેશનલ ટ્રેંચિસ અને ત્હેની પુત્રી સમી પ્રોવિન્શિયલ કોનફરન્સને પડખે કવીશ્વર ઉભતા, દાદાભાઈના પાલંગે-ટવિન્ચનાં ગીત ગાતા, હિન્દને

(Local Self-Government) સ્થાનિક સ્વરાજ બક્ષી જનાર રીપન મહારાજનાં યથોગાન ઉચ્ચરતા. હુન્નરઉદ્યોગ સંસાર-સુધારે। વિદ્યાવૃદ્ધિ રાજકારણ-સમસ્ત સંસ્કૃતિના કવીશ્વર નવયુગના સર્વસંચારી કવિ હતા.

દલપતઆત્માને સંયમની પાળેા હતી, પ્રગતિની પાળેા ન હતી.

અને સ્વદેશપ્રેમનાં પ્રથમ કાવ્યેા રચી ગાઈ, આજે બહુ આદર પામતા સ્વદેશવાત્સલ્યના એકાદશમા રસનાં ઝરણાં, હુન્નરખાનની ચુકાઈનું કાવ્ય લખ્યું ત્હારથી, ૧૮૫૧થી, આપણા કવિતાદેશે એ કવીશ્વરે પ્રગટાવ્યાં ને પ્રવર્તાવ્યાં છે. Industrialism ત્હારે યૂરોપમાં યે નવજન્મેલો છોક હતો. દલપત કવિવરની કાન્તદર્શી દષ્ટિએ ભારતવર્ષને જીતવા આવન્તાં એનાં પૂરને પેખ્યાં, અને ચોચાંસી બન્દરના વાવટા એકદા જ્ઞહાં ઉડતા તે સૂરત શહેરના ચોકમાં કાવ્યરણુર્શાંગહું વગાડીને કવીશ્વરે દેશજનને ચેતવણી ઉચ્ચારી. દલપતવિરોધીઓ પણ એ કાવ્યમાં દલપત કવિવરની આર્ષ દષ્ટિ દેખે છે. નવયુગમાં જન્મેલી આપણી નવરાષ્ટ્રીયતાના પ્રથમ કવીશ્વર પણ દલપતરામ.

દલપતજીવનનો ને દલપતકવનનો મહામન્ત્ર સમન્વયનો હતો. ઘડીકનાં ચુકડયાં પૂર કરે છે તેમ બન્ને તટની લેખડોનું લંગાણ નહિ, પણ પૂલની પેઠે નિરનિરાળી સંસ્કૃતિઓના કાંઠાઓનો સમન્વય એ દલપતભોલ હતો. દલપત-અન્તર્યક્ષુઓએ દીહું કે પૂર્વપશ્ચિમના પાણીને મળવાના

સંગમકાળનો દૈવયોગ આવ્યો છે. કવીશ્વરે ત્યાં સંગમઘાટ બાંધ્યો, નવયુગનું ત્યાં તીર્થ માંડ્યું, અને પોતાની ચે અક્ષરદ્વેરી કાળે એ સંગમઘાટે સ્થાપી. ઉચ્છેદન નહિ, સમન્વય કવીશ્વરનો હુંદુભિભોલ હતો.

આપણા પરમ ઇતિહાસઆલોચક, ‘ગુજરાતના ટોડ’ દારબસ સમાના ચે ઇતિહાસશુર, અને રાસાઓના સ્પર્શોધક ને મહાઅભ્યાસી કવીશ્વર વડા Sociologist-સંસારશાસ્ત્રી હતા ને ઇતિહાસમન્ત્રો ઉચ્ચરતા. સંસારશાસ્ત્રી દલપતરામના ત્રણ પ્રધાન યુગમન્ત્રો હતાઃ Modernize; Evolution; Preserve the Values of History. કવીશ્વર કહેતા કે ઇતિહાસનાં જવેરાતનાં જતન કરજો; તેથી, ખીલું ઘણું ભૂલી જઈને, કેટલાક એમને સંરક્ષણવાદી કહે છે. જૂનામાંનું સાઈ સાઈ જતન કરીને બળવવાનું છે એ ઇતિહાસઅભ્યાસી કોનો ઉચ્ચાર ન હોય ? દલપતરામ સારાના સંરક્ષણવાદી હતા. કવીશ્વરનો બીજો કાવ્યબોલ હતો કે Modernize: યુગને ઓળખો. મંડળીસિંહને જગાડો; ચન્નખાનને પકડી આણો; વણરાજને સેનાપતિપદે સ્થાપો; હુલારો હુલાર હલાવો; નવવિદ્યા લણો; વહેમભૂતાવળને વિસર્જન કરો; ચીનવિલાયતના કાળા નાગ સમા સાગર-માર્ગનું નેતૃ કરી, જહાજનો રવેયો કરી, સાગરમન્થન માંડો; અને એમ પ્રાચીનતાને આદેશી અર્વાચીનતાને આદેશો. અને ત્રીજો દલપતબોલ હતો Evolution, not Revolution: ક્રાન્તિ નહિ, ઉત્ક્રાન્તિવાદ; ઉચ્છેદન નહિ, સુધારો; યા હોમ નહિ, દષ્ટિપૂર્ત ને મનઃપૂર્ત-ધીરે ધીરે. કાળપ્રવાહમાં વહેતી માનવજાતનો, પૃથ્વીવાસિની વ્યવસ્થિત

માનવસમાજનો, સંસારશાસ્ત્રનો, ઇતિહાસોનાં વહેણનો, Social Evolution—સંસારઉત્ક્રાન્તિનો ચક્રવર્તી મહાસિદ્ધાન્ત પ્રીછનાર પારખનાર અને ઉચ્ચરનાર કવીશ્વર દલપતરામ હતા. કવિને વિશ્વઉત્ક્રાન્તિવાદ છપાવ્યો એ ૪ માસમાં ગીતાભાષ્યા લોકસંગ્રહના ઉપાસક ને પૂજક ગુજરાતકવીશ્વરે સંસારઉત્ક્રાન્તિવાદનું ગીત છપાવ્યું.

ગુજરાતદીધા એ હતા દલપતસન્દેશ.

કલાને ખાતર કલાકાર નહિ; દલપતરામ સન્દેશવાહક કવીશ્વર હતા. કવિતા માત્ર રસની રમત છે કલાનો ખેલ નથી, પણ લોકોદ્ધારનું પરમ સાધન ને સિદ્ધિ છે એમ કવીશ્વર માનતા અને એ દર્શનને અનુવર્તતા. Art for Art's sake એ દલપતકાવ્યસૂત્ર ન હતું; દેશોદ્ધાર ને પ્રજાકલ્યાણને કાળે કવિતા એ દલપતકાવ્યમન્ત્ર હતો.

દેશી મિત્રો ! હુઝ સરવ ટાળો રે આપણા દેશનું એ '૫૧નો દલપતકાવ્યટહુકાર; અને

એક મંડળી એવી રચાપો, બહાં સોને ઉઘોગ મળે એ '૬૬નો દલપતકાવ્યટહુકાર. એ ગન્નેયમાંની કાવ્યપ્રેરણા સર્વકલ્યાણની—ગીતાઉદ્દગાયેલા લોકસંગ્રહની છે.

જીવનની અર્ધી સદીભર કવીશ્વરે લોકસંગ્રહનાં ગીત ગાયાં છે.

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં, ૧૮૫૯થી ૧૯૦૭ સુધીની ગુજરાતની આરપાંચેક બાળપેઢીઓનાં ઘડનારાં દલપતરામ ને દલપતકવિતા હતાં. ચોખ્ખૂટ ગુજરાતમાં ને મુંબઈમાં, ગામડે ગામડે ને શહેરે શહેરે, વર્ષોવર્ષ શાળાઓમાં લાકુષો

બાળબાળાઓ દલપતકવિતા ગાતાં ને ગોખતાં, માતા દૂધ સુખી એ પરચ પોપક ને મીઠડો કવિતા પીપીને ઉછરતાં, બાળકનાં મનુષ્ય ચતાં. સુમદ્રા માત્ર નહિ; કવીશ્વર યુગ-સંષ્ટા હતા.

પ્રાચીન કાળમાં પ્રેમાનન્દ ને સામળ અને અર્વાચીન કાળમાં મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી અને સાધુપુરુષ પદ્મિ-રણ સમા દલપતરામ આતમરંગે ગુજરાતી હતા. નવયુગની એ ત્રિપુટિને ઘેરેણ બાવાના મૂળાશરો એ આવડતા નહિ. એ સહુ આર્યસંસ્કારનાં ને આર્યસંસ્કૃતિનાં કુળો હતાં. પ્રધાનભાવે ગુજરાત એ જ દલપતરામને ઘડનાર; અને પછી દલપતરામે ગુજરાતને ઘડ્યો. ગુજરાત એ જ કવીશ્વરનું કર્તવ્યક્ષેત્ર, અને ગુજરાતી એ જ કવીશ્વરની આતમભાષા. મહોદી વયે દલપતરામની હૃદયપાટી ઉપર ક્ષારણસ સમા પશ્ચિમના ધર્મિય પરિમળવન્તા મતપુરુષના સમાગમે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંસ્કાર ન્હોતા આવેખાયા એમ નહિ. પણ પોતાની ફૂલવાડીમાં ફરતાં ફરતાં પાટોશીની-પરની ફૂલવાડીના એ પરિમળપરાગ આપણે ઝીલીએ છીએ એમ કવીશ્વરે પશ્ચિમના સાહિત્યના નહિ, પણ સંસ્કૃતિના પરિમળપરાગ ઝીટ્યા હતા. ક્ષારણસ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું નિર્મળ ને નિષ્કર્મ સહસ્રદલ પદ્મ હતો. ક્ષારણસત્સંગે કવીશ્વરે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનું સ્કારની મુગ-પો મોછી ને ઝીલી હતી, પશ્ચિમની હજી-ધોને દીઠી ન હતી. સંસ્કૃત હિન્દી ને ગુજરાતીના કવીશ્વર અળંગ ઉપાસક હતા. સંસ્કૃતમાં પ્રાસંગિક શ્લોકો રચતા, વળભાષામાં ગ્રન્થો લખતા, પણ કવીશ્વરની દાવ્યભાષા ગુજરાતી હતી, વ્યાખ્યાનભાષા

ગુજરાતી હતી, ગદ્યભાષા ગુજરાતી હતી, આત્મભાષા ગુજરાતી હતી, સન્દેશભાષા ગુજરાતી હતી. પરદેશી સાહિત્યની છાયાસૂના, નરસિંહ સામળ પ્રેમાનન્દ દયારામ સમા, પ્રધાનતઃ ગુજરાતે ઘડેલા, દલપતરામ છેલ્લા ગુજરાતી કવીશ્વર હતા.

અને છેલ્લે છેલ્લે: Dalpatram was not only a great personality; Dapattram was an Institution; કવીશ્વરમાત્ર મહાપુરુષ નહોતા, મહાશાળાવન્તા હતા. 'પપથી '૭૬-યા સદીભર દલપતરામ એટલે સોસાયટી અને સોસાયટી એટલે દલપતરામ એ ઇતિહાસ ઉચ્ચરવાના માત્ર આ બોલ નથી. પણ એથી અતિવિશાળા ઇતિહાસબોલ એ શબ્દો બોલે છે કે મન્નદેવ ઉપનિષદગ્રાંથા કે ઋષિવર સમા દલપતરામ શાળાસંસ્થાપક હતા. અને ત્યારે દલપતશાળા હતી ગુજરાતવિશાળી. કવીશ્વરના વડલાની કાવ્ય વડવાઈએ ચોખ્ખુટ ગુજરાતની કુંજનિકુંજેમાં પ્રસરેલી હતી. એ વિશાળા દલપતકાવ્યમાંડવાને નવલરામભાઈ દલપતશાળા કહેતા. કવીશ્વરમાં એ નિર્મળ સાત્ત્વિક સોફેટિક સત્ત્વ હતું. માનાં ધાવણ પીધાં વિના કે બાળક ઉછર્યું હોય તો દલપતકાવ્યામૃત પીધા વિના પછીના ગુજરાતે કે કવિ થયું હોય. દલપતપિંગળ એ જ પછીના સૌ કવિવરોની કાવ્યનીસરણી. છેલ્લાં એંશી વર્ષમાં બીજી રાસમાળા લખાઈ નથી, છેલ્લાં એંશી વર્ષમાં બીજું દલપતપિંગળ રચાયું નથી. ૧૮૪૮માં સ્થપાયેલી દલપતશાળા આજ છેક ૧૯૩૮ સુધી તો ચિરંજીવ છે. ૧૯૩૬ના માર્ચ માસમાં પ્રેમાનન્દ-નગરીની સાહિત્યસભાના મુખપત્ર 'સાહિત્યકાર'ના વસન્ત

અંદમાં નર્મદનગરીનિવાસી પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી દલપતશાળાના એક કાવ્યકિરણ પરત્વે લખે છે કે:

‘જેઠમ કવિ એટલે દલપતશાળાના આજના અવશેષ.
....તહેમનામાં જીવન ને કવન બંધે જોતપ્રોત યર્ષ ગયું
હોય છે.....આપણી પાસે જેસે તેટલો સમય કોઈક વિદ્યુત્ખળ
નહિ બંધે આપણા પર અસર કરતું હોય તેમ ક્યાં વિના
રહે જ નહિ.’

દલપતકિરણનું એટલું ‘વિદ્યુત્ખળ’ છે તો સ્વયં
દલપતસૂર્યનું કેટકેટલુંક એ ‘વિદ્યુત્ખળ’ હશે? દલપત-
શાળાની એ Poetic magnatism.

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લોકસભાગૃહોમાં દલપતરામ
એવી વીજળી નાંખતા. શ્રોતાજનોમાં દલપતવીજળીનો
ચેતનચંચાર પ્રસરી રહેતો. દલપતરામની કે દલપતશાળાની
કવિતાવીજળી સ્વેચ્છાવિહારિણી કે વૃક્ષબાળવી કે લોકદઝાટી
ઉજ્જ્વલીજળી ન હતી, શાસ્ત્રસંયમસોદાગિણી નગરવીજળી
હતી. ઉજ્જ્વલીજળી ઉટે છે, ઘડીક પલપટી આથમે છે;
પડે ત્યાં બાળી ભસ્મ કરે છે. શાસ્ત્રસંયમચાલિની નગર
વીજળી ઘર અજવાળે ને શહેર અજવાળે, મીલોને ધૂમાડે
ને રેલગાડીને હંકારે: નગરભાગો ઉપર દ્રામ દોડાવે. પુરુષ-
પ્રભાવન્તી સુધક કુળવધૂ સરિખડી દલપતશાળાની કવિતા
વીજળી શાસ્ત્રસંયમચાલિની દેશવીજળી હતી. એનાં તેજ્યથી
દેશ તેજસ્વી થતો.

નવલરામભાઈએ દલપતશાળાને સચાચતાએ ‘સમા-
રંજની’ કહેલી છે. ખરું; રંજન કરે તે રાખ. દલપતકાવ્ય
ચોલી શાળ કરીને—રીઝવીને રાજવીઓને એઠિઓને સમાજનોને

આખાલવૃદ્ધ નરનારને જીતતી, પોતાનાં કરતી. ખરેખાત ! દલપતશાળા શ્રોતાજનોને ને વાંચકગણને રાજવીરીતે રંજન કરતી રાજેશ્રી રીતની લોકવિજયિની કાવ્યશાળા હતી. સાચું; સભારંજની એટલે જનતારીજવતી, રાજેશ્વરી, લોક-વિજયિની. એવી મહાશાળાના સંસ્થાપક કવીશ્વર હતા.

સભારંજની એટલે રાજેશ્વરી-લોકવિજયિની. દલપત-કાવ્યશૈલી લોકવિજયિની હતી.

અને એનું કારણ હતું. દલપતકવિતા માનતી ને પાળતી તે બોલતી. દલપતરામને ચળવળિયાપણાના નટખેલ નહોતા આવડતા. સત્યચિતના એ નિખાલસપણાને કારણે દલપત-કવિતા લોકવિજયિની નીવડી હતી.

અમદાવાદની પશ્ચિમ દિશે સાળરમતીથી એએક માઈલ આથે એક ઘટાગોરમ્ભતો થડવિશાળો આંબો છે. એ આંબાના ઘટાગોરમ્ભામાં કનેના ગામનું સમસ્ત ધણુ સમાય. ત્રણચારેક પુરુષમંડળ હાથના આંકડા લરાવે ત્હારે માંડ એનું થડ બાધમાં આવે. દલપતશાળાનું થડ એવું મિનારા-વિશાળું હતું; દલપતશાળાનો ઘટાઘેરાવ સારા ગુર્જરદેશના ચોક ઉપર છવાતો.

પાંચ દાયકાઓલર સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે તપતા, નવયુગનાં નવઅજવાળાં વરસતા, પ્રજ્જરોગોની ઓષધિઓને પોષતા, મીઠડાં ને મધુરાં કાવ્યામૃતો વર્ષાહારા, નવગુર્જર-કવિતાના પ્રથમ પ્રહરના ટહુકારકાર, ગુર્જર મહાપ્રજ્જના આતમઆરાધ્ય દેવ ત્હારે હતા દલપતરામ. દલપતરામે નવયુગનો સન્દેશ ઝીલ્યો અને ઝીલાવ્યો, કાવ્યસુધાના

યુગઅધિષ્ઠાતા ઘઠને નવગુજરાતને સ્વચ્છો, ઠાળસાગરના પૂલ જનીને પ્રાચીનતાને ઘાટેથી અવાંચીનતાને ઘાટે ગુજર મહાપ્રભને ઉતારી. ‘કવીશ્વર’ના એક નામે ગુજરાત ત્હાદે દલપતરામને ઓળખવું.

એ હતો ગુજરાતે દલપતયુગ.

કવીશ્વર દલપતરામને પ્રીછવાપારખવાને બે આંખડીઓ આવશ્યક છે: એક કાળવાંચક દ્રષ્ટાની ઇતિહાસઆંખડી, અને બીજી પુણ્યકવિતાને માણુનારી ચન્દ્રિકાનિર્મળી રસ-આંખડી. એ બે આંખડિયાળા સહુ સાહિત્યરસિકો કવીશ્વરને ત્હાદે પ્રીછતાં ને ઓળખતાં, આગે પ્રીછે છે ને ઓળખે છે, અને કાલે પ્રીછ્યે ને ઓળખ્યે. ગુજરાત પુણ્યગુણોનાં પગલાંસૂતું થયું નથી. સ્વર્ગ નર્મદનાં ચે મુંબઈગરાં પાળ હત્યા, અને, નવવરામભાઈ નિજ અનુભવગોલ ઉઘ્યાદે છે એમ, પરચી રહામે હચી આંખે ન કરનારી પુણ્યનિર્મળી દ્રષ્ટિ નર્મદને પ્રમત્રી; તેમ જ રાજ્યરંગ લખવાને બચ્સેક ઇતિહાસમંત્રો વાંચ્યા ને મહાકાળદર્શન કરતી ઇતિહાસ દ્રષ્ટિ ભગી: ત્હાર પછી નર્મદે દલપતને નિજ આંગણે ન્હોતયો અને દલપતનર્મદનું દલિમિલન થયું. હીલાંબીજાં અસ્માંવાળી આંખડીઓ નહિ; શુદ્ધ નિર્મળી કીડીઓ આપ્યા કાળરંગ પારખે છે.

ત્હાદે વગી કેતુહલનો કાળપ્રશ્ન પૂગ્યો કે આપણા એસવા નવયુગને ઘડનાર કવીશ્વરને સુદને વહનારાં મહાગો કિયાં કિયાં હતાં? ઉત્તરના ઇતિહાસગોલ મેઘગગનપટ જેવા રંગ ને દેશગાજન્તા છે.

પ્રથમ તો કવીશ્વર દલપતરામ વિધાતાના લાડીલા સન્તાન હતા; અને એ વિધાતાએ જ સંસ્કાર પાડનારા કેટલાક સાનુકૂળ દૈવયોગો દલપતજીવનમાં સંયોજ્યા હતા. અગ્નિહોત્રીના કુટુંબમાંડવડે જન્મ; જન્મઘડીથી જ ઘરમાં વેદોચ્ચારશ્રવણ; ધર્મયાત્રાનાં પર્યટન; સાધુસન્તોનો સત્સંગ; શાસ્ત્રશ્રદ્ધા અને શાસ્ત્રઅભ્યાસ; મહાજનસમાગમ; સુદામા-શાયી રંકતાના નિર્ધનિયા સંસારપાઠો; અને કિશોરાવસ્થામાંથી પાંગરતી, વસુન્ધરાના હૈયાપેટાળમાં અદ્રશ્ય ઉભરાતી જળસરવાણીઓ સમી, બાળાપણુમાંથી વરત ને હંડૂલા નાંખતી, કાવ્યપ્રેરણા: એ સૌ દેવદીધી દલપતભાગ્યલક્ષ્મી હતી. પત્થરકણીઓને યે ઘોઈ ઘોઈ કેટલીક જળસેરો રત્ન સરજે છે એવી એ ગેળી પ્રેરણાસેરો હતી.

રત્નબાણમાંથી રત્ન સાંપડે એ દૈવવિધાન. એ રત્નને પહેલ પાડી એનું નૂર પ્રગટાવે ને બહુલાવે એ માનવવિધાન. દલપતહીરલાને પણ પાસા પાડી, સંસ્કાર સમર્પી, હીરાનું પાણી પ્રગટાવી તેજસ્વી ને વર્ચસ્વી કરનારાં સંસારનાં કેટલાંએક મહાબળો હતાં. કવીશ્વરનો દેવદીધો આરસઢોહ હતો; એ આરસની કાવ્યપ્રતિમા ઘડનારા પ્રભાવશાળી માનવવિધાયકો હતા.

પ્રથમપહેલો હતો આપણો કવિવર સામળ. સુપુત્ર દલપતપ્રેરણાને સામળે જગાડી. કવિતારસનો પ્રથમ પ્યાલો દલપતને સામળે પાયો. પછી પ્રેરણાપ્રપુલ્હેલા દલપતરામ સામળની પાંખોમાં સમાઈ રહે એવા ન હતા. સામળસંપ્રદાયથી વડેરા સરચૂનિર્મળા સ્વામીનારાયણ ધર્મે સામળ-સ્ત્રીઓમાંથી કવીશ્વરને તાર્યાઉગાર્યા. ભૂમાનન્દ સ્વામીએ

હલપતરામને પણ વર્તમાન ધરાવ્યાં. કાવ્યપ્રેરણાને સામળે જગાડી, એને પવિત્રતાની નિર્મળી શ્રીજીસંપ્રદાયે છાંટી કવીશ્વરની કાવ્યપ્રેરણા પ્રભુભક્તેલી હતી, કાવ્યકલા કવીશ્વરને દેવાનન્દ સ્વામીએ સંભવી. ભૂમાનન્દ સ્વામી કવીશ્વરના ધર્મશુભ અને દેવાનન્દ સ્વામી કવીશ્વરના કાવ્યશુભ. પછી હલપતજીવનદેશમાં આવ્યો કારણસ. હલપતરામ કારણસના પ્રાચીન શુભશુભ હતા, કારણસ હલપતરામનો અર્વાચીન શુભશુભ હતો. તાપીથી મગ્ગવતી અને યોધા બંદરથી ઈડર દાતાના હુગરા ને વન કારણસે હલપતરામને નવી નજરે દેખાયા, દરબારોના ગન્ધ દગ્ગાલઓ કવીશ્વર કાળે ઉધ-કાવ્યા, દેશભરમાં હલપનકવિતા પૂનવી, પ્રતિષ્ઠાઉત્સવો કઠી કરીને કવીશ્વરને શુભરાતકૈયે પધરાવ્યા. હલપતરામ રજ હતો, કારણસ પારસ મળી હતો, કારણસને અડવે હલપતરામ મોતુ થયા. આગમાપાયિતોઽનિત્ય એવો એક આવનબવન અમલદાર કારણસ હતો, કવીશ્વર કવિતાનો અમતકૃપો હતો. ઇતિહાસનો ને કવિતાનો અમીપ્યાલો પાઈ કવીશ્વરે કારણસને અન્નગમર પ્રીધા.

પછી આ-યા પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં પૂરઃ રેલવે, તાર, ટપાલ, શાળાઓ, પાઠશાળાઓ. ગ્રામ્હાપીઠો, છાપાં, છાપખાનાં, મંડળીનિંદ, ચન્દ્રખાન પ્રધાન, બેઠમખંડન, મગ્ગ-સુધારો; તોકસજાઓ, કાવ્યવ્યાખ્યાનો, વાંચનમાળા; ઇતિહાસનગ્રોધન, પ્રાચીન કાવ્યસંશોધન; શુભરાત વર્તા-કયુવર નોગ્રાપટી, જુદિપ્રકાશ માનિક; જગવો ને ઢંદરો; દેશમાં ઉત્તરો નવો દિવસ. પશ્ચિમનાં એ કેટલાંક પૂર ત્યાં કાંકાઓમાં ન સમાતાં. અનેક પાળો તોળનાં, પાક્યાં

જેતરોને ડૂળાડતાં, કોક જીરણ ગઢને ઢાળી ચે પાડતાં. પણ અગ્નિહોત્રીના સપૂત દલપત વેદિયા હતા આયસંસ્કૃતિના અડગ ખડક. એ નવપૂરના ચે અતિવેગ ખડકને અથડાઈ પછડાઈને મન્દ થતા ને પાછા પડતા. ત્હો ચે પાણી વચ્ચે ઉભેલાને પાણીછોળોની છાંટ ઓછીવધતી ચે ભીંજવે છે એમ એ પૂરવહેણ કવીશ્વરને ભીંજવતાં. ફારબસ હતો પશ્ચિમનાં પૂરનું પદ્મ અને દલપતરામ હતા સારથાહી સર્જન; એટલે શુજ્ઞરકવીશ્વર પશ્ચિમસંસ્કૃતિના પરિમળો જ પામતા. દલપતે પશ્ચિમનાં તેજ ઝીલ્યાં હતાં, અન્ધકારને અળગો રાખ્યો હતો.

અને છેલ્લે છેલ્લે દલપતજીવનાકાશમાં પ્રવેશ પામ્યો નમંદ. વયે નમંદ તેરેક વયે ન્હાનેરો હતો, એટલે શુજ્ઞર-દેશે દલપત પહેલો ઉગ્યો, નમંદ પછી ઉગ્યો. પછી તો બે તેજ પરસ્પરમાં ઢોળાયા. વસ્તુતઃ દલપતનમંદ પરસ્પરના જીવનદેશમાં પ્રવેશ્યા હતા, પરસ્પરને તેજછાયા નાંખના હતા. દલપતજીવનની અસરો નમંદજીવનમાં છે, નમંદજીવનની અસરો દલપતજીવનમાં છે પણ એ સૌ વિરોધ ભાવે: બે સેનાધિપતિઓની વ્યૂહરચનાઓ પગલે ને ડગલે એક-બીજાને નવસરજે છે એમ. નમંદના વ્યંગધાવ દલપતને વાગતા, દલપતના વ્યંગધાવ નમંદને વાગતા. લોકઅળાડામાં ઉતરેલા એ કાવ્યમલ્લોના કાવ્યપ્રહાર પરસ્પરનાં અંગોને ઢીલાં કે સુદઢ કરતા. જેમ કવિવરને ઘડનાર કવીશ્વર હતા, તેમ કવીશ્વરનો છેલ્લો ઘડનારો હતો કવિવર નમંદ.

સરવાળે: નવશુજ્ઞરાતને ઘડનાર આપણા વાલ્મીકિ દલપતરામને ઘડનારાં મહાબળો હતાં કવિવર સામળ.

સરયુનિર્માણે સ્વામીનારાયણ મંત્રપ્રદાય, સન્તપ્રવર દેવાનન્દ સ્વામી, મહાનુભાવ મનોમિત્ર કારણસ, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનાં આવન્તાં પૂર, અને-વિશદભાવે-આપણે આદ્યસવીર નર્મદ. અને એમાંનાં યે, જે બાહુ સમાં, પ્રધાન મહાળળે હતાં બે: દેવાનન્દ સ્વામી અને કારણસ. દેવાનન્દ સ્વામીએ કવી-શ્વરને દાંબ્યકતા સજાવી; કારણસે કવીશ્વરને રાત્રપ્રભમાં પૂજાવ્યા. દેવાનન્દે કવિ સરખ્યા; કારણસે કવિના કવી-શ્વર કીધા.

પ્રત્યેક મહાકવિ સંગાથે એક નવી કાવ્યશૈલી જન્મે છે. કાલિદાસની કાવ્યશૈલી માધની કાવ્યશૈલી નથી, ને ભવભૂતિની કાવ્યશૈલી એ ઉભય મહાકવિઓથી નિરાળી છે. ચન્દ તુલસી સુરદાસ નિવનિજના કાવ્યપન્થના એકલપન્થીઓ છે. નરસિંહમીરાંથી સામળપ્રેમાનન્દ નિરાળા, ને સામળપ્રેમાનન્દથી દલપતનર્મદ નિરાળા. અને એ નિરનિરાળા કવિતાધાટો ને કાવ્યાશ્રમે છતાં, નહીના બે કાંઠાઓની પેઠે, કાવ્યસરિતાને પણ સ્હામરડામાં અળંગે એ તટવિસ્તાર છે. એક તટનો મન્ત્રોચ્ચાર છે Art for Art's sake: કલાને ખાતર કલા. એ કાવ્યશૈલીનાં આપણાં પ્રધાન કાવ્ય-શિખરો છે મેઘદૂત ને ચક્રન્તલા. અને બીજા તટનો મન્ત્રોચ્ચાર છે Art with Purpose: સન્દેશવાહક કલા. એ શૈલીનાં આપણાં પ્રધાન કાવ્યશિખરો ॥ મહાભારત રામાયણ ને શ્રીમદ્ ભાગવત. આપણે એમને મેઘદૂતશૈલી ને મહાભારત શૈલી કહીશું. મેઘદૂતશૈલીમાં, કૈકિલના કલરવની પેઠે, કવિ નિજ હૈયાના રસાનન્દો ગાય છે; અને બીજા મહાભારત શૈલીમાં, કૈક ઋષિવરની પેઠે, લોકસંગ્રહને કાગ્ધે કવિ લોક

કલ્યાણનાં સ્તોત્રો ઉચ્ચારે છે. કુદરતને, જનસમાજને, સાચા રસોપાસકોને એમાંથી કઈ શૈલી નિરર્થક કે ત્યાજ્ય છે ? કે રસો વ સ. ની અપૂર્નરિણી છે ? મહારે તો બાલે ય શિરસા વન્ધ છે, મહેં તો મેઘદૂતે ગુર્જરગિરામાં ઉતર્યું છે ને ગીતા ચે ગુર્જરગિરામાં ઉતારી છે. પણ યઃ પયન્ત્યાત્મ-ફારણાત્ના કરતાં પરોપકારાય સતાં ધિમૃતયઃ એ ઉદાર ને ઉચ્ચતર આદર્શ છે; પાય ને હાથ કરતાં હેયું ને મસ્તક અધિક પહે છે ને તેથી ઉત્તમાંગ કહેવાય છેઃ એમ સ્વાત્મવિલાસ ને સ્વાત્મવિલાસિની કલાકવિતા કરતાં લોકકલ્યાણ ને લોકકલ્યાણિની કલાકવિતા ઉત્તમ ને ઉમદા છે. દલપત કવિતાની શૈલી લોકસંગ્રહ કાઢેની મહાભારતશૈલી છે. મહાભારતકારની પેઠમ દલપતરામને કવિતા તે લોકકલ્યાણનું સાધન હતું. કેળનાં પાન કે અળરખના થરની પેરે મહાભારતમાં આખ્યાનો છે, ઉપાખ્યાનો છે, ને વડલાના થડ સમી મધ્યવર્તી મહાવર્તી ચે છે, અને મંહી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ને શાન્તિપર્વ સમા કેવળ ઉપદેશાત્મક કાવ્યખંડો પણ છે. દલપતરામ મહાભારતકાર નથી. પણ જાદવાસ્થળી ત્યો, કે સંપલક્ષ્મીસંવાદ વાચો, કે વેનચરિત્ર વિચારો. એ દલપતકાવ્યોમાં વાતોના થડને ઉપવાર્તાઓની વિધવિધ વેલીઓ મ્હડેલી છે. યૂરોપપથરાતી ને ભારતપથરાતી ત્હારની નવ Industrialismની કાળભારતીને પણ કવીશ્વરે વાર્તાનું રૂપક આપી, અવ્યક્ત ને વ્યક્ત કરે તેમ, સ્સપ્રતિમા ઘડીને સર્વસુગમ રીતે વર્ણવેલી છે. કલાકારની એ કલા; વાયુની ચે મૂર્તિ ઘડે. છતાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અને શાન્તિપર્વની છાંયડી મમા ઉપદેશાત્મક કાવ્યખંડો દલપત

કાવ્યમાં નથી એમ નહિ. મહાભારતમાંની પુનરુક્તિઓ આજના કેા કવિવરમાં પેખાય તો દોષમય-અમુન્દર ભામે મહાભારતમાં એ કાવ્યપુનરુક્તિઓ એકની સંગાથે બીજી આંખ જેવી લાગે છે. બ્યાસજીના ચક્રારનો કાવ્યવિનોદ સર્વન્નણીતો છે; એવો જ ચન્દ્રપૂતિનો જકારનો કાવ્યવિનોદ દલપતકાવ્યમાંથી પણ ચોખ્ખો જડે. દોષગણનાએ પણ દલપતકાવ્યશૈલી મહાભારતકાવ્યશૈલી છે. તેમ થક ને મહા શાખાઓમાં, શાખાઓ ઉપશાખાઓ ને વિટપોમાં, પદ્મવ પાંદડાં દીશીઓ મ્હોર ને ફળમાં; સકળ કાવ્યસહકારના ઘટાઘેરની રગરગમાં વહેતા કવિતારસનો સામ્યશુષ્ક, સૂર્યરાજ ને સૂર્યકિરણો સમે, મહાભારતશૈલીમાં ને દલપતશૈલીમાં જે તરવરે છે તે તો લોકસંચક. મહાભારતકારનો ને કવીશ્વરનો મધ્યવર્તી કાવ્યસિદ્ધાન્ત એ હોનો કે લોકકથ્યાણુને કાજેકવિતા.

હાં રે તમે દેશની દશા ફેરવાવો,

રે દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

દેશની દશા ને દિશા ફેરવવાને માટે દલપતકવિતા રચાતી હતી ને ગવાતી હતી. કવિકવિને સુખેથી આજે ઉચ્ચારાતા સ્વદેશવાત્સલ્ય રસનાં ગીતોના પ્રથમ ગાનાર, નવયુગની દેશદાઝની પહેલ્લી કાવ્યમાળા રચનાર, શુજરાતી કવિતાને નવો જ ઝોક આપનાર કવીશ્વર દલપતરામ હતા. કવીશ્વરજી શુજરાતઝીલાતું પ્રથમ કાવ્ય હતું '૫૧માંની હુન્નરખાનની મહાઈ; અને કવીશ્વરનાં છેલ્લાં કાવ્યો હતાં '૯૬માંનાં

મીઠાની મટારો મહામોંઘવારી
અને

એક મંડળી એવી સ્થાપો, જ્યાં સૌને ઉદ્યોગ મળે.

એમ કવીશ્વરનો અધીક સદીનો આખો કાવ્યસંગ્રહ પ્રધાનભાવે લોકસંગ્રહની ને સ્વદેશવાત્સલ્યની મહાભાવના-ઓથી પ્રેરાયેલો છે. સ્વદેશવાત્સલ્યનાં ગીત ગાનાર નવયુગના પ્રથમ કવિવર કવીશ્વર દલપતરામ હતા. લોકસંગ્રહ ને સ્વદેશવાત્સલ્ય એ દલપતકાવ્યની, મહાપ્રાણ સમી, સદા-જીવન્ત કાવ્યપ્રેરણાઓ.

માનવવંશનો કાવ્યરસ, મૂળતત્ત્વે, સર્વવ્યાપી સમધાર છે; અને તેથી યૂરોપમાં પણ આપણે ત્યાંના જેવાક શૈલીઓના કાવ્યવિભાગ છે. મહાભારતશૈલીનાં યૂરોપનાં કાવ્યશિખરો છે ઈલિયડ અને ઓડેસી, ને કાન્ટેનું ડિવાઈન કોમેડી. અને મેઘદૂતશૈલીનાં કાવ્યશિખરો છે રોમિયો ને જુલિયેટ, અને એનાં રસભાંડુઓ. યૂરોપખંડના દેશદેશના નવલરામો આજે યે બોલે છે કે ગઈ સત્તાવીસ સદીઓમાં તો યૂરોપખંડે બીજી ઈલિયડ હજી લખાઈ નથી. મહાભારતની પેઠે ઈલિયડમાં પણ નિજ યુગનું સંસ્કૃતિદર્શન છે. મહાભારત શૈલીના શુજ્ઞરસન્તાન દલપતકાવ્યમાં પણ પ્રાચીનઅર્વાચીન સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટનું નિજ યુગનું યુગદર્શન છે. પ્રાચીનતાને આરેથી અર્વાચીનતાને આરે આવતા શુજ્ઞરાતની ચિરંજીવ ઈતિહાસમૃતિ દલપતકાવ્યની અમર કાવ્યવર્ણુ-વલ્લિઓમાં ચીતરાયેલી છે. દલપતકાવ્ય તો દલપતયુગનો ઈતિહાસરાસો છે.

મેઘદૂતશૈલીના નહિ; મહાભારતશૈલીના દલપતરામ કવીશ્વર હતા.

અને છેલ્લે છેલ્લે માનવીની મૃત્યુઘડી માનવીનો આત્મ-
રંગ ઉચ્ચારે છે. ‘ અરેરે ! ’ કે ‘ વોય વોય ! ’ વિનાનો, પન્દર
માસના દીર્ઘકાળનો, દલપતરામનો ણાણશય્યાવાસ એ એમની
છેલ્લી આત્મપરીક્ષાનો કાળયોગ હતો. કવીશ્વરની મન્દવાડમાંની
મહાનુભાવિતા કેા જોગન્દરને છાત્રે એવી હતી. મૃત્યુદંધ્રાણે
મહાવ્યાધિ દેહને લેશે પીટે નહિ; એ જીવલેણ મન્દવાડને
કવીશ્વર મિત્ર ઠહે; પાણીમાં હિમમૃત્તિ ઓગળે એમ પંથ
જૂતમાં પંથજૂતોનાં અણુઅણુ અર્પીને, ધીરે ધીરે, આરસદેહ
ઓગળી જાય; મૃત્યુતિથિધી અઠવાડિયુક પૂર્વે સાધુસન્તોને
દર્શનાયે ઘેર નહોતરી, પૂજન કરી, ક્રીતન સાંભળી, સંસા-
રયાત્રા સમેટી લેવી: એ સો અમદાવાદની ઉદ્યોગનગરીના
ગૃહસ્થાશ્રમીની કરતાં ગંગાતટના તાપસદેશના કેા યોગી-
ન્દ્રની મૃત્યુશય્યાનું ચિત્રદર્શન હોય એમ નથી લાગતું ?
સન્ધ્યાકાળનાં સૂર્યકિરણો એકે એકે સૂર્યદેવમાં ભળી જાય
છે એમ દલપતદેહનાં અણુપરમાણુઓ વિશ્વનાં અણુપરમા-
ણુઓના વિરાટપારાવારમાં ભળી ગયાં હતાં સાગરમાં
મહાનદ એમ જ ભળી જાય છે ને ?

સંદૃશ્યુભાષિતમાં ધર્મ્યો ગૃહસ્થાધમઃ નું પદ ૬ એવું
એક ઈંગ્રેજી સુભાષિત છે કવિવર ટેનીસનનું કે

The grand old name of Gentleman.
મહારાણી વિક્ટોરિયાના અત્યાશ્રદે કવિવર ટેનીસન પછી
સ્વયંઉચ્ચારેલું પદ પાળી શક્યા નહિ. પણ લોડ ટેનીસ-
નના જ સમકાલીન અને સમસમ્પન્ન પેલા પ્રજાપ્રતિનિધિ
અને મહામન્ત્રી જ્હાન્સ્ટને Gentleman એ પદને આયુષ્ય-
ભર પાળ્યુંપૂજ્યું હતું. ક્રીટનના ગૃહસ્થાશ્રમના ટેનીસન

ને ગ્લાડસ્ટન જેવા ભૂષણમણિ હતા, તેવા ગુજરાતના ગૃહસ્થાશ્રમના દલપતરામ ભૂષણમણિ હતા. છે તેટલો દલપતકાવ્યમાંનો શૃંગારરસ પણ દામ્પત્યપ્રેમનો છે. સર્વ દેશોમાં ને સર્વ કાળમાં સંસારવ્યવસ્થાનો પાયો વર્ણાશ્રમ છે; એ વર્ણાશ્રમનો પાયો ગૃહસ્થાશ્રમ છે; અને ગૃહસ્થાશ્રમનો સનાતન પાયો દામ્પત્યપ્રેમ છે. સંસારશાસ્ત્રવિશારદ દલપતરામ સંસારશાસ્ત્રનાં એ પગધિયાં પ્રીછતા ને, પાળવતા, અને એ ભાવે દામ્પત્યપ્રેમનો પુણ્યનિર્મળી રસધારાઓ વધીને સંસારવ્યવસ્થાને સદા પોષતા. જીવનમાં ને કવનમાં સદા કવીશ્વર પુણ્યનિર્મળા ગૃહસ્થાશ્રમધર્મી હતા. અદ્વૈત અવગુણઉછેરનાં ચિન્તાલય વિના ઉછરતા ગુજરાતને 'દલપતરામ જેવા યાવ' એમ કહેવાય. ત્હારની આપણી સંસારવાડીની ગાહ'સ્થ્યકચારીએ દલપતજીવનપુખ્ત સહસ્રપાંખડીના પદ્મપરિમળે મહેક મહેક થતું. કવીશ્વર સો ટચતું સોતું હતા, ગુજરાતની ત્રિકાળવન્દનીય પુણ્યમૂર્તિ હતા. દેશીને કે પરદેશીને દાખવવા જેવા દેહે ચન્દનજ્યોત ને દેહીએ પુણ્યજ્યોત કવીશ્વર સદા અને સર્વદા વન્દનીય ગુર્જરીપુત્ર હતા.

દલપતરામ સહવારના સૂર્ય હતા, મધ્યાહ્નના સૂર્ય નહોતા. પ્રભને પ્રકાશ આપતા, પણ દગાડતા નહિ.

ભગવાન ઇશૂ ખ્રીસ્ત કહેતા કે I come not to destroy, but to fulfil. એમ ઉચ્છેદન નહિ, નવસૃજન કવીશ્વરનો આયુધ્યધર્મ હતો.

નવયુગનાં સાહિત્યપર્વો ત્હારે સુસ્થાપિત યશે ત્હારે ૧૮૪૮ની સાલ એ ગુર્જરદેશે ભેસતા નવયુગનું ભેસતું

વધ' ગણાયે. એ સાલમાં ફારુજસે દલપતછીરલાને સોરઠ-
પટારામાંથી લેઈ ને શુજરાતપાટે મૂકયો; એ સાલમાં કવીન્દરે
શુજ'રઈ તિહાસનાં ને શુજ'રકવિતાનાં મહાસંશોધને
આદર્યા; એ સાલમાં અમદાવાદમાં 'ફારુજસના મુકબરા'-
રૂપ શુજરાત વનોકચુલર સોસાયટી સ્થપાઈ; એ જ સાલમાં
મુંબઈમાં શુદ્ધિવર્ધક ચલાની મદાપ્રવૃત્તિઓ પ્રગટી નીકળી;
અને એમ શુજરાતે નવયુગ બેઠો. 'પવિત્ર મિત્ર મળ્યો મીન
રાશીને' તે ધડીથી પુષ્પો પ્રગટયાં, પત્રો પ્રગટયાં, કવિ-
તાના રસરંગની પીચકારીઓ ઉડી; શુજરાતે નવવસન્ત આવી.

यत्पुरुषेण दक्षिणा देवा यस्मत्तन्वत्,
वसन्तो ऽ द्यासीवाज्यं, ग्रीष्म इष्म, शरत्त्रविः ॥

ऋग्वेद, पुरुषसूक्त

→ પુરુષના હવિ વઢે દેવો યજ્ઞ ઉજવે છે, ત્હોની
વસન્ત તે યજ્ઞથી છે, ગ્રીષ્મ ઈન્ધણું છે, શરદ હવિ છે.

૧૬મી સદીમાં શુજ'રદેશે દેવો કવીન્દર દલપતરામના
હવિ વઢે કાળપ્રદાનો લોકમહાયજ્ઞ ઉજવતા હતા. શુજરાતે
ત્હારે જૂનો યુગ ઉતરતો હતો, નવો યુગ બેસતો હતો.
'કક્કો કેવડિયો' મૂકીને 'સારી ચોપડીઓ શોભાય'ના
કવિતાપાઠ પઢવાને શુજ'રમહાપ્રજા નવનિશાળોએ ભણુવા
જતી થતી હતી. વરાળ ને વિજળીના સદુપયોગ શીખતી
હતી. રૂપદેશવાત્સલ્યનો એકાદશમો કાવ્યરસ ઝીલીને 'હુઝ
સરખ ટાળો રે આપણા દેશનું' એ સર્વતોલક દેશકલ્યાણનો
મહામન્ત્રોચ્ચાર પ્રથમ વારકો સાંભળતી હતી નવવસન્ત પધારે
ને કયારીએ કયારીએ કૂલણં કૂટી નીકળે એવી નવગિફ્તુશા-

ળાઓ દેશભરમાં ફટી નીકળી હતી. અમદાવાદમાં, સૂરતમાં, ઇડરમાં, ભાવનગરમાં, ગુંબઝમાં, વડોદરામાં નવયુગના મન્ત્રોચ્ચાર દલપત પ્રજાપુરોહિતને મુખકેથી મોરલીની મધુરપે ગાજતા હતા. નવયુગનું દેસસેવાનું મહાવ્રત આપણા આદ્ય સેવાપ્રતિયા કવીશ્વર ગુજરાતને મહેલે ને ઝૂંપડે સ્થાપતા હતા. નવકવિતાનાં રસપૂરમાં ચોખૂટ ગુજરમહાપ્રજા હિન્ડોળે ચઢી હતી. ગુહા અને જાપ્પા રાવળની પાટનગરીમાં ગુજર કવિવરોની પ્રથમ કાવ્યપરિષદ ભરાતી હતી. નર્મદ કહે છે તેમ દલપતપગલે ગુંબઝમાં કવિતા ઉભરાતી હતી. બેસતા નવયુગનું મહાપર્વ પ્રજા માણતી હતી. પૂર્વપશ્ચિમનાં તેજ-પૂરના મહાસંગમનો દેવયોગ ઉગતો હતો. નવા દિવસની પ્રગટ પ્રગટતી હતી, નવસ્ફવાર જામતું હતું, અને લોકમહાયજ્ઞમાં નવયુગની સૌમ્ય પાવનકારિણી આઘજ્વાળાઓ પ્રકાશતી હતી. ગુજરદેશે પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનો મહાસંગમ મંડાણો હતો. સૈકાઓનો કાળયોગ સોઢાતો હતો. એ બેસતા નવયુગની ઇતિહાસપર્વણીના દેવયોગે ૧૮૨૦થી ૧૮૪૮ સૂધીની, આ અન્યના પ્રથમ ખંડમાં વર્ણવેલી, દલપતજીવનની કાવ્યદીક્ષાની યોવનવસન્ત તે એ દેવમાંડ્યા લોકમહાયજ્ઞનું આજ્ય-ચરણી હતું. ૧૮૪૮થી ૧૮૭૬ સૂધીની, આ અન્યના દ્વિતીય ખંડના પૂર્વાર્ધ ને ઉત્તરાર્ધમાં વર્ણવેલી, સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટના પ્રવૃત્તિકાળની દલપતજીવનની ગ્રીષ્મ તે એ લોકમહાયજ્ઞનાં મધ્યણું હતાં. ૧૮૭૬થી ૧૮૯૮ સૂધીની, આ અન્યના તૃતીય ખંડમાં વર્ણવેલી, દલપતજીવનસન્ધ્યાની મધુરપની-આયુષ્યના વર્ષાન્તની શરદ ઋતુ તે એ લોકમહાયજ્ઞનું આત્મસર્મપણુ-ખલિદાન-હવિ હતું.

૧૮૨૦થી ૧૮૬૮ પચન્તની એ આપણી ૧૬મી સદી: દલ-
પતછવનનો. પાયરેલો વિશાળો. પટ્ટવિસ્તાર. ગુર્જરદેશે
દેવોએ ઉજવેલા એ લોકમહાયજ્ઞની ઇતિહાસકથા, યથા-
શક્તિમતિ, વાંચક ! ત્હમને કહી સંભળાવી. કાળપ્રસન્ના
પારાવારનો એ લોકમહાયજ્ઞ તો એક જ તરંગ છે; પણ
જવલ્લે-ઢેટલાએક સેકે-હજારહજાર વર્ષે દેશકથામાં દેખાતો
સંસ્કૃતિઓના સંગમનો એ વિરલો મહાતરંગ છે. ઠાઇ પણ
દેશે સંસ્કૃતિઓના સંગમયોગ હાયકે હાયકે કે સેકે સેકે
આવતા નથી. ગોકુળમથુરાથી વૈષ્ણવસંસ્કૃતિ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર
ગુજરાતે લાન્ધા; કે સિદ્ધખગતિક ચક્રવર્તી મહારાજ અયો-
ધવર્ધને ગંગા ને સોનના સંગમઘાટેથી બૌદ્ધસંસ્કૃતિ ગુજ-
રાતે આણી; કે નિર્ગન્ધી જૈનાચાર્યોએ જૈનસંસ્કૃતિનો
કલ્પસૂત્રનો મહાગ્રન્થ વલ્લભીપુરના ઉપાશ્રયોમાં આલેખ્યો;
કે મહાલયોત નૈષ્ઠિક પ્રજ્ઞાચારી ભગવાન શંકરાચાર્યે જગ-
તભેટે દારકાને સાગરઆને શારદામંડ સ્થાપ્યો અને વેદધર્મને
પુનઃ સંસ્થાપ્યો; કે ૧૩મા સૈકાની છેલ્લી તિથિઓમાં
ઈસ્લામ અબ્દુલ્લિલ્લપુરના તરપોળિયામાં પ્રવેશ્યો અને ગગ-
નચુખ્તી મસ્જિદમિનારાઓનાં શિખરો, દેવમન્દિરોની
શિખરરૂપમાં કરતાં, હામદામ ગુર્જરદેશે પછી ઉગી નીકળ્યાં:
દૈવધર્યા એ અવસરયોગોએ સંસ્કૃતિઓના સંગમપ્રવાહ
આપણા ઇતિહાસદેશે સંયોજ્યેલા હતા. એવો પૂર્વપશ્ચિ-
મની સંસ્કૃતિઓનો નવસંગમપ્રવાહ ૧૮૪૮માં પાછો
ગુર્જર ઇતિહાસદેશે વિશ્વવિદ્યાતાએ સંયોજ્યો હતો. દલપત-
દ્વારબસની દેવદ્હેરીએ એ મહાસંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે
ગુર્જર પાટનગરીના ભદ્રકાળીના ચોકમાં છે. દલપતદ્વારબસ

તો એ સંસ્કૃતિસંગમના માત્ર કાળનિમિત્તો ને એ મહાપૂરોના દૈવયોગની એ દશ્યમાન માનવમૂર્તિઓ હતા. વાસ્તવતાએ ઈતિહાસનો એ વિરલ દૈવયોગ હતો. દેવો ત્હારે ગુર્જરદેશે લોકમહાયજ્ઞ ઉજવતા હતા; અને ગુર્જરકવીશ્વરની કાવ્યલેખિનીમાં પ્રેરણા પ્રેરીપૂરી વિધાતા ત્હારે અમૃતના અક્ષરો લખતાલખાવતા હતા. કારણસ જૂના ગુજરાતને સજીવન કરતો હતો; દલપતરામ નવગુજરાતને ઘડતા હતા. પ્રાચીનતાને આરેશી અર્વાચીનતાને આરે આવવાનું ગુર્જરમહાપ્રજાનું એ ઈતિહાસપર્વ હતું. લોકમહાયજ્ઞનું એ કાળપર્વ દેવો ઉજવતા હતા, અને એ લોકમહાયજ્ઞના આચાર્યપદે દેવોએ પુણ્યપામરિયાળા દલપત મહર્ષિને સ્થાપ્યા હતા. પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટના આઘ પુરોહિત, એ લોકમહાયજ્ઞના આચાર્ય, અધી સદીભર નવગુજરાતના ઘડનાર, આપણી ૧૬મી સદીના યુગસષ્ઠા અને યુગઅધિષ્ઠાતા, આપણા નવમન્ત્રોચ્ચારક ઋષિવર, દેવોના દૈવયોગના પુણ્યનિર્મળા નિમિત્ત ત્હારે કવીશ્વર દલપતરામ હતા. પ્રાચીન ગુર્જરઈતિહાસના પરમ સંશોધક ને અર્વાચીન ગુર્જરઈતિહાસના આઘ ઘડનાર, નવયુગની સમકથા ગાનાર વાલ્મીકિનું કાળતીર્થના ઘાટે ચિરંજીવ એ પદ ને એ સ્થાન છે કે ગુર્જરમહાપ્રજાની લોકનોકાનું સૂકાન વાળી કવીશ્વર દલપતરામે અર્વાચીનતાના મહાવહેણમાં તરતું મૂક્યું. એ દલપતયુગ; અને એ દલપતયુગના અધિદેવ હતા દલપતરામ.

એ યુગના દલપતરામ સાધુપુરુષ અને કવીશ્વર હતા; ઋષિવરની પેઠે આગમ લાખતા. એ યુગ હતો ગુર્જરઈતિહાસે વિરલ એવો સંસ્કૃતિઓનો સંગમયુગ. સંસ્કૃતિઓનો

એ સંગમયુગ સમાપ્ત થયો છે? દલપતયુગના આપણા સંસારકોયડાઓ જાણા ઉઠેલાં ગયા છે? પૂર્વપશ્ચિમની મહાપ્રજાઓની આપણે પૂરી ચર્ચા છે? બાજુ ૧૯૩૮માં દલપતમહામન્ત્રોના પડઘા ગુજરાત નથી પાડતું? દલપતયુગના સંસારકોયડાઓ ઉઠેલાં રહે નહિ ત્યાં સુધી દલપતયુગ આચર્યો નથી. દલપતરામ આજના છે.

મહાકવિ એક લક્ષણે એમ જાળખાય છે કે તે પોતાની વાણી ને પોતાની શૈલી સરળ છે. મહાકવિ અનુકરણિયા ન હોય. કવીશ્વર દલપતરામનાં કાવ્યવાણી ને કાવ્યશૈલી દલપતરામનાં જ છે.

દલપતયુગનું ગુજરાત દલપતરામને કવીશ્વર કહીને સંબોધતું. કવીશ્વરને એક નામે ગુજરાતભરમાં દલપતરામ ત્યાં જ જાળખાતા. ૧૮૪૮થી ૧૮૬૮, નવગુજરાતના નવયુગની પ્રથમ અર્ધી સદીના, આખાલવૃદ્ધ નરનાર-સમસ્ત ગુજરાતમહાપ્રજાના કવિતાદેવ ત્યાં જ હતા દલપતરામ.

નવયુગના એ આપણા આઘ ને આરાધ્ય પુણ્યનિર્માણ કવિતાદેવ.

ઘીરસ્ત્રગ્ર ન મુલ્લતિઃ એમાં મોહ ન ધીર હો. એમ વારંવાર ઉપનિષદકથાએ વર્ણવેલા ને વંદેલા કવીશ્વર ધીર પુરુષ હતા. સુદામા જેટલો એમનો સંસારમોહ હતો, શુકદેવ જેટલો એમનો ઈન્દ્રિયમોહ હતો. સત્યચિત્તવંસ્કારી, મહાશાળાવન્તા, નવયુગના નવમન્ત્રદ્રષ્ટા, બાણે હો કાપ્યાશ્રમમાંથી ગુર્જરદેશે ઉતરી આવેલા મહર્ષિ સમા, પુણ્યત્યોત ને પુણ્યસ્થોક કવીશ્વર દલપતરામ હતા. લોકકીર્તિ

‘ધીર દલપત’નું મહાગિરદ સાવ સાચ્યે કાળગોલ છે; ઉપનિષદપ્રાચીન છે, સત્યુગનું સંભારણું છે. પ્રાચીન કાળમાં સંસારજેતા મહર્ષિઓનું એ ગિરદ હતું; અર્વાચીન યુગમાં કાવ્યવિજેતા કવીશ્વરનું એ દલપતગિરદ છે. ઇતિહાસના શબ્દોચ્ચાર સમો લોકગોલ ગોલે છે કે કવીશ્વર દલપતરામ નવયુગના ઉપનિષદભાષ્યા ઋષિવર હતા.

આજના ગુર્જરદેશે નવયુગનો લોકમહાયજ્ઞ દેવોએ માંડેલો છે, અને એ લોકમહાયજ્ઞના આદ્ય આચાર્ય અને આદ્ય પ્રજાપુરોહિત કવીશ્વર દલપતરામને દેવોએ નિર્મેલો હતા. એ લોકયજ્ઞ દેવોનો છે; દલપત મહર્ષિ તો એ દેવ-યજ્ઞના માત્ર આદ્ય પ્રજાપુરોહિત છે.

સરસ્વતીનો હંસલો એમ ગુર્જરકુંજમાં અવતર્યો, ઘટાઘટામાં કવિતાના મીઠડા આગમગોલ ગોલ્યો, અને પછી કાળાવધ્યે ગેળમાં ઉડી ગયો.

શરત્પૂર્ણિમા, સં. ૧૯૯૪

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

કુવીશ્વર દલપતરામ

ભાગ ૩ ને; સન્ધ્યાની મધુરપ

(ઇ. સ. ૧૮૭૬ થી ૧૮૯૮)

પ્રકરણ ૧ લું, વાનપ્રસ્થપ્રવેશ

પછી દલપતજીવનની ચન્દનીમધુરી તેજસ્વી રહાંજ પડી.
દલપતકાવ્યથી જીજ્ઞાસાતને વધાવીને ૬૦ મું વર્ષ ખેસતાં
દલપતરામ ત્રીજા આશ્રમમાં પ્રવેશ્યા.

દલપતવાનપ્રસ્થાશ્રમ એટલે દલપતકીર્તિનેા પૂર્ણિ-
માપ્રભાવ. પ્રવૃત્તિકાળમાં જે આંખાવાડિયું વાળું હતું તેની
સામે હવે દલપતજોનામાં આવી પડતી. દલપતયુગની
પાકી ફેરીઓની રત હવે બેઠી.

આયુષ્યનું ૬૦મું વર્ષ ખેસતાં કવીન્દ્ર વાનપ્રસ્થ થયા;
અને ૭૬મા વર્ષના બેએક માસ વીત્યે નિજ સંસાર અને
એ તૃતીયાશ્રમ સમેટી લેઈને દલપતરામ દેવ થયા. ત્હારે
એ ત્રીજા આશ્રમનું ૧૬મું વર્ષ ચાલતું હતું. દલપતજીવનનો
વાનપ્રસ્થાશ્રમ પણ, પૂર્ણિમાની માઝમ રાતના સમે, દીર્ઘ
કાળનો હતો.

આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિઓને પ્રાચીન સંસાર-
વ્યવસ્થાનાં નામાભિધાન અર્પાય છે એ સર્વાંગની વાસ્તવતા
નથી, સમાનતાસૂચન છે; કેટલેક અંશે વિભાવના છે, અલં-
કાર છે, ઇતિહાસસ્મરણ છે. ભાગત્યાગ ન્યાયનું એ સત્ય
છે, લણતાં હોય માટે જ પરણેલાંઓનો પણ ગ્રહચર્યાશ્રમ
કહેવાય છે. વૈશ્વદેવ અને ત્રિકાળ સન્ધ્યોપાસન ગયાં પછી
પ્રાણલુ કોણ ? કે શરણન્ધીનો કાયદો યયા પછી ક્ષત્રિય
કોણ ? બગવાં કે ધોળાંધારી સંન્યસ્તદીક્ષાના દીક્ષિતો

સરકારી પેન્શન લેતા સંન્યાસીવેશે વિચરે છે. લાક્ષ્મીના કુંડોના બહેવારિયા ત્યાગીનામધારી છે.

પણ સારી ચે પૃથ્વીના દેશેદેશે આજ જોમ નથી થતું ? આજન્મ બ્રહ્મચર્ય સેવતા કેથોલિક પાદરીઓની પછી ગૃહસ્થાશ્રમી પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરીઓ થયા તે પણ પાદરીઓ કહેવાય છે ને ? પાલ્મેન્ટો સર્વસત્તાધીશ થયે રાજવીને રાજ્યતિબેરીમાંથી પાછં ચે ખર્ચવાનો અધિકાર ન રહ્યો તેથી શું તે આજ રાજવીઓ નથી કહેવાતા ? પગે ચાલે તે ચે સુસાક્ષી; આગગાડીમાં દોડે તે ચે સુસાક્ષી; ને વિમાનમાં ઉડે તે ચે સુસાક્ષી.

દેશદેશમાં દેશકાળ બદલાય છે, પણ વર્ણાશ્રમનાં નામ એટલેટલાં જલ્દી બદલાતાં નથી. જોમ આપણા દેશકાળ બદલાયા છતાં શાસ્ત્રભાષ્યાં વર્ણાશ્રમનાં નામનિર્દેશ, આગગાડી થતાં ભાખ્યાતુટયા પ્રાચીન ધોરીમાર્ગો સમા, હજી પડયાપાધર્મી છે; અને જો માર્ગોએ ગયેલા ને જતા તીર્થસ્થાની પાયપગલીઓ ત્યાં પડી રહેલી છે.

જો અણબૂંસાતી કાળપગલીઓ છે ત્યાં સૂધી ઇતિહાસનું ને આર્યગોત્રનું એટલું સંસારસંભારણું છે. બહેલો અને અણબૂં આપણો સમસ્ત સંસાર જો કાળપગલીઓનાં દર્શને પૃથ્વીપ્રાચીન ઇતિહાસને ડગલે ને પગલે આજ સંભારે છે, ને ‘અમે આર્યવંશી છીએ’ જોમ સરખવસરે કુળગોરવ માણે છે. જો પ્રબળપગલીઓ બૂંસાશે ત્યારે શારદાપીઠાના નવશિક્ષિતોને ચે જો વિશ્વગોરવી મહાઈતિહાસ સાંભરશે કે નહિ ચે સાંભરે.

૬૦મે વર્ષે કવીશ્વર પ્રવૃત્તિધર્મથી ઉપરામ થામ્યા; પણ પછી નિષ્કર્મતાના નિવૃત્તિધર્મમાં પ્રવેશ્યા ન હતા. ગીતાણ સાચું લાગે છે કે

નથી રહેતું કશુંકે કેા કદી કાર્ય કર્યાવનું.

કુટુંબકળીલે દલપતરામ વસ્તારી હતા. ૧૮૫૦થી પ્રસંગે-પ્રસંગે દલપતસેવાઓને નહોતરતી સરકારે, અમદાવાદના એન્જ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટરની બલામણુ છતાં, પેન્શન કે વર્ધાસન દલપતરામને આપ્યું નહિ. દલપતહિતૈષી પરદેશી પંખીડાંઓ ઉડી ગયાં હતાં. નિજ સંપત પ્રમાણે સોસાયટી માસિક રૂપિયા વીસ પેન્શનના આપતી. નહાના પગારમાંથી ધન સંચી ધનાઢય થવાવારેા કવીશ્વરને આવ્યેા ન હતો. દલપતકવિતાના ગુણુસ પાંચેક રાજસ્થાનોમાંથી પાંચસોઠનાં વર્ધાસન આવતાં. ઘરનું ઘર હતું, એટલે ઘરભાડું ભરવાનું હતું નહિ તહો પણ માસિક સવાસોઠનો વસ્તારી કુટુંબનો દલપતરામનો કુટુંબવરો હતો. બેઠે મને ને થાય તે પ્રવૃત્તિપુરુષાર્થ દલપતરામ સેવતા અને યદચ્છાલાભસન્તુષ્ટ રહેતા. હરિકૃપાએ એવા લાભ દેવ દલપતરામને આપી રહેતો. દલપતરામ વૈષ્ણવજન હતા; યોગક્ષેમવદ્દામ્યદ્દમ ના કોલદાતા વિશ્વંભરને નિજ ચિન્તાભાર બળાવ્યેા હતો. છતાં યે માનવસહજ નિર્જાળતાને કારણે હૈયાના કેા ખૂણામાં કાંઈક ચિન્તાશેષ છૂપાઈ બેઠો હોય તહેનો અર્ધઝાઝેરોક ભાર ઈસ્વી ૧૮૮૭માં અમદાવાદના પારસી મહાજન દલપતકવિતાગુણુગૌરવી સર નવરોજીએ પછી ઉતરાવ્યેા હતો.

દલપતતૃતીયાશ્રમ બેઠા મનનો આનન્દમગ્ન હતો. પ્રથમ વયમાં આયુધ્યક્ષેત્રે જે વાંચ્યું, બીજી વયમાં પાણી

પાઈ પોષ્યુઉછેર્યું, ત્રીજી વયમાં દલપતરામ એનો ફાલ ઉતારી માણતા હતા. સત્ ચિત્ત ને આનન્દ સમા દલપત-આયુધ્યના ચે ત્રણ આશ્રમો હતા. ઠવીશ્વરનો ત્રીજો આશ્રમ આનન્દકાળ હતો. ઠવીશ્વરનું સમગ્ર આયુધ્ય સચ્ચિદાનન્દની જ્યોતછાયા સમું હતું.

‘લોક કહે છે કે પહેલાં વેઠે છે તે પછી માણે છે. દલપતઆયુધ્યે એ લોકવેણુ સાચાં પડતાં હતાં.

સંસારપ્રવૃત્તિપ્રધાનમાંથી નિવૃત્તિપ્રધાન જીવનદેશમાં પ્રવેશવું—આજનો એ વાનપ્રસ્થાશ્રમપ્રવેશ.

સાચો શાસ્ત્રબોધ તો એવો, ‘છે કે પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ પેજે ને નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ પેજે એ નર છે ચેખન્દા.

૧૮૫૫થી ઠવીશ્વર સાક્ષાત્ પ્રેમાનન્દલાખ્યા આશ્રમ-ધર્મમાં હતા, અને

‘યઈ ગૃહસ્થ પાળે સંન્યાસ’

એ સાહિત્યસંન્યાસના જીવનધર્મમાં રમમાણુ હતા. દલપ-તરામ દુનિયાંના હતા, પણ એટલા દુનિયાંપર હતા.

ગુજરાતે એ આશ્રમધર્મ પૂર્વે સુદામાજીએ પાળ્યો હતો, નરસિંહ મહેતાએ પાળ્યો હતો; અને પછી અનેક ન્હાનામોટા સુદામાઓએ ને નરસિંહ મહેતાઓએ પાળ્યો છે. સુદામાજી ને નરસિંહ મહેતાનો ગૃહસ્થસંન્યાસીઓનો વંશ હજી ગુજરાતે નિર્વંશ ગયો નથી.

એમ દલપતજીવનની રહાંજ પડી.

સદુના ચે જીવનમાં રહાંજ પડે છે, પણ સઘળી ચે

રહાંજે કાંઈ એકસરખી હોતી નથી. કોઈક રહાંજે આંધી ચડે છે; કોઈક રહાંજે વાદળ ઉલટે છે; કોઈક રહાંજે ધામનો ખાફ ખફાય છે; કોઈક રહાંજે ચન્દની સમા મીઠડા, તડકીછાંયડીના અટાપટા રમતા નીતરે છે. દલપતજીવનની રહાંજ શરદની રહાંજ સમી નિર્મળી ને મધુરી અને વનલક્ષ્મી સમી દેવલક્ષ્મીથી ભરેલી હતી. કાળના પડછાયા, યમદેવનાં વિશાળાં પગલાં સમા પ્રલંબ પડછાયા, મંહી પડ્યા નહોતા એમ નહિ. પણ તડકો કુમજો હતો, ને નિર્મળા આલમાં વિધવિધના તેજવણાં મેઘમચ્છે રમતા હતા. દલપતરામનું તૃતીયાશ્રમનું સંસારસરોવર શરદસરોવર સમું ભરેલું ને કમળપ્રપુલ્લિત હતું.

માનસ-માન, આદરસતકાર, ચશગાયાઓ, કીર્તિસમારંજો વાનપ્રસ્થી કવીશ્વરને હવે શોધતા આવતા દલપતરામ એટલે કાવ્યતીર્થના મહામન્દિરમાંના કાવ્યદેવ એવું જાણે જનતાને થયું.

પ્રવૃત્તિપરાયણ દલપતરામ કરતાં નિવૃત્તિપરાયણ દલપતરામ અધિકા લોકપૂજ્ય હતા.

સોસાયટીના કીર્તિચન્દ્રપ્રદાનના સમારંજથી દલપતજીવનનો તૃતીયાશ્રમ ઝેઠો. કમંયોગીના જ્યવન્તા કમંયોગની પૂર્ણાદૃતિની એ તિથિ હતી.

યશ જેવો ઉજ્જવળો ને ગુણ જેવો ગોરવવન્તો એ સમારંજ હતો. સ્હારે હજી સોસાયટીમાં સજાસઠો હતા જેમણે સોસાયટીપિતા કારભસને દીકો હતો, ને કારભસ

હોપ કરતિસ સોસાયટીને જીવતદાનદાતા-સોસાયટીકાકા કવીશ્વરને કેવા બહુમાને સન્માનતા એ પણ દીકું હતું. પોતે જેને બહુમાન દેતા એ માનપૂજ્ય પુરુષવરો આ કાવ્ય-મૂર્તિ પુરુષપ્રવરને બહુમાને વધાવતા એ પ્રત્યક્ષ પેખન્ટા હજી ત્હારે સોસાયટીના વ્યવસ્થાપકમંડળે હતા. દલપત-કાવ્યશિષ્ય ભોળાનાથભાઈએ ને નગરશેઠ પ્રેમાભાઈએ સ્વચ્છુશઃ દીકું હતું કે કુળતારક વડિલ સારાભાઈ તથા નગરસંપ્રતિષ્ઠિત વડિલ હેમાભાઈ શેઠ હવેલીએ દલપતરા-મને કેવો આવકારો આપતા. રણછોડલાલે, મહીપતરામે, અન્ય અમલદાર બન્ધુઓએ સરકારદરબારસમારસોમાં કવીશ્વરનાં રાજસન્માન ને શાલપાઘપ્રદાન નજરે નિહાળ્યાં હતાં. મીડી મોરલી શા કવિતથળે કવીશ્વરે ગળવેલી લોકસભાઓની સ્મૃતિઓ સહુની સ્મરણકુંજોમાં હજી રમતી હતી. યશનાં ગાન લોક ગાતું ને કીર્તિનાં કળય લોક ઢોળતું એ સૌ ઘણાંઓએ સાંભળ્યું ને પેખ્યું હતું. સોસાયટીના એ સભ્યોએ વિચાર્યું કે ૧૮૪૮માં સોસાયટીને સ્થાપવામાં દલપતરામ હતા, ૧૮૫૫માં મરતી ઉગારવામાં દલપતરામ હતા, પહેલી પગ્ગીસીમાં માહિત્યભંડારથી ને ધનભંડારથી સોસાયટીને અમરકાયા અપનાર દલપતરામ હતા. અમદાવાદમાં, સૂરતમાં, બાવનગરમાં, વડોદરામાં-સમસ્ત ગુજરાતમાં સોસાયટીના જીવનહેતુઓ પ્રવર્તાવવામાં દલપતજીવન વીત્યું હતું. દેશહિત કાગે સરકારી નોકરી પરિત્યાગીને વિત્તેવણા અને એથી થે દુસ્ત્યાળ્ય અધિકારેવણા કવીશ્વરે ત્યાગ્યાં હતાં. એ મુદામાજીએ નિજ સાહિત્યત્રયોની આવકે સોસાયટીને બરી હતી. ચેલટીમીઠો કવિતારસ છાંટીછાંટી

ગુજરાતને નવચેતનવન્તો કરી પ્રગતિપન્થે વાળ્યો હતો. ધનથી કવીશ્વરને સત્કારવાની સોસાયટીની સંપત નહોતી, પણ કવીશ્વરના કાવ્યગુણોને ને લોકસેવાના મહાભાવ ત્યાગને બહુમાને સન્માનવાનું સોસાયટીએ નિર્ધાર્યું. વ્યવસ્થાપકમંડળે ઠરાવ્યું કે કવીશ્વર પ્રવૃત્તિઉપરણો ઉતારે છે એ અવસરે એમની દેશસેવાઓ સ્મરીને એમને કીર્તિચન્દ્ર અર્પવે. અને એમની સોસાયટીસેવાઓ સ્મરીને એમને રોજનો રૂપિયો પેન્શન આપવું. દલપતપ્રકૃતિ લાલ લેવે ચે સાહસિક ન હતી; વ્યવહારચતુર ને આગળપાછળના સર્વદેશીય સંસારવિચારક હતી. ૭૯ વર્ષના દીર્ઘાયુધ્વમાં પપ્પવાડિયુ એ દલપતરામ પુત્રકમાઈને અવલબીને રહ્યા નથી. એમને થયું કે ઓછા પેન્શનમાં પૂરવણી હું કરીશ; પત્નીઓનો મહારી ઉપાજનામાં ભાગ છે એવો પેન્શનમાં પણ ભાગ છે, એ પત્નીહકના ભાગ પોતાની પછી પત્નીઓને મળે તો એમનું શેષાયુધ્વ યતકિંચિતે ચિન્તામુક્ત થાય. વપોથી રૂસણે હતાં એ અમારાં મૂળીમાને પણ કવીશ્વરે વિસાધી નહિ, યાદ કીધાં. ને સોસાયટીને લખ્યું કે ત્રીસ નહિ, મહેને વીસ રૂપિયા પેન્શન આપજો; અને મહારી પછી મહારી પત્નીઓ કેા હયાત હોય તો આયુધ્વસર તેમને માસિક ચાર-ચાર રૂપિયા આપજો. કવીશ્વરની એ વ્યવહારૂ ને દૂરઅદેશ દરખાસ્ત સોસાયટીએ સન્માની લીધી પેન્શનનો કાંઈક ભાગ પાછળ પત્નીને આપવાનો સરકારધારો થાય તો કેટલાક ઉડાઉ અવિચારીઓની કુળગ્રીઓ સાચે જ ને! ચિન્તાડિતરી થાય.

ત્રીસ વર્ષ ઉપર, ૧૮૪૮ માં, જે પગારથી દલપતરામ

ફારણસર્ગંગલે જીવનમંડાણ માંડ્યું હતું એટલા પેન્શનથી કવીન્દ્ર વાનપ્રસ્થ થયા. કેટલાંક ઉદાર દેશી સંસ્થાને પ્રજાવિધવાઓને માસિક રૂ. ૩ ની જીવાઈ બક્ષે છે; દલપતરામે પોતાના ત્રીસના પેન્શનમાંથી માસિક રૂ. ૪ ની એ કેટુંબજીવાઈઓ સ્થાપી. દલપતજીવનની ન્હાની ન્હાની જાવનાઓ એ સન્તોષી બચ્ચાઈ મ્હોટા મનની હતી; સંસારને છુપી, મોહામણો, ને કદયાણુવન્તો કરનારી હતી.

કવીન્દ્ર બચ્ચારનિપુણ ને દીર્ઘદર્શી હતા, પણ વિધિયોગ કવીન્દ્રથી એ અધિકે બચ્ચારનિપુણ ને દીર્ઘદર્શી નીવડ્યો. પત્નીઓ કાજેની દલપતજીવાઈઓ અન્તે સોસાયટીને જ બક્ષિસ મળી. દલપત આયુધ્ય તપતું હતું ત્યાં જ બન્ને દલપતપત્નીઓ આયપત્નીઓના કોડ પૂરીને સોભાઅચ્ચુન્દરીએ જ સંસાર તરી ઉતરી. દયાનિધિ વિધિએ એકેને વૈધવ્ય વેઠાવ્યું નહિ. સોભાઅચ્ચુન્દરીએ સંસાર તરફ એ આયપત્નીને અન્તિમ મહામનોરથ છે, અને દલપતપત્નીઓએ એ પૂરો કીધો.

એમ ઇસ્વી ૧૮૮૦નો ઓગસ્ટ માસ આવ્યો. શ્રાવણમાહરવાની વર્ષોલક્ષ્મી પૃથ્વીસોહામણી પથરાઈ હતી. પ્રવૃત્તાશ્રમ ત્યાંએ દલપતરામને દોઢેક વર્ષ વીત્યું હતું. દલપતકવિતાનો મહાસમ્રાટ-દલપતકાવ્ય પ્રગટ થયે વર્ષની વાદળી હજી ઉતરી ન હતી. મોસાયટીની વાર્ષિક સભા મળી, એ માત્ર મોસાયટીમંડળ ન હતું, નગરસભા હતી; બિનસભાસહ નગરજનોને પણ ત્યાં હોતથો હતા. શુન્નશતના સાચા દિવાન બહાદુરો મણિભાઈ જસભાઈ, હરિદાસ વિહારીદાસ, મોતીલાલ લાલભાઈ પ્રતિનિધિઓદ્વારા

સૂક્ષ્મ દેહે હાજર હતા. નવસંસ્કારસોહાગી વઢવાણુનરેશ દાહરાજીએ નિજ રાજઆડતિયાને એ સમારંભસભામાં ખાસ પાઠવ્યા હતા. ગુજરાતની રાજનગરીના નગરશેઠની ગાદીના ગાદીપતિ ત્રેમાભાઈ શેઠ સભાપતિપદે હતા. ઈસ્વી ૧૮૭૬નો રીપોર્ટ ઓનરરી સેક્રેટરીએ વાંચ્યો. How to 'Develop the Resources of India' એ પુસ્તકના ભાષાન્તરકાર શ્રી ભીમરાવ લોળાનાથને રૂ. ૩૦૦ આપવાના હયાં. અન્ય પરચુરણ કામકાજ ઉઠેલાયું. અને છેવટે મન્ત્રી-જીએ કહ્યું કે આંખે અટકી જવાથી કવીશ્વર દલપતરામે આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીનું કામ છોડ્યું છે. એમની ખરા દિલની નોકરી અને સોસાયટીને અનેક રીતે કરેલી મદદ સંભારીને વ્યવસ્થાપકમંડળ એથી ઘણો ખેદ પામ્યું છે.

રીપોર્ટ વંચાઈ રહ્યો નવા વર્ષનું વ્યવસ્થાપક મંડળ નિર્માયું; સોસાયટીને સરકારમાં રજીસ્ટર કરાવવાનો કરાવ થયો.

પછી નવા સભાસદો નોધવામાં આવ્યા; અને જૂના-ગઢના વઝીર સાહેબ બહાઉદ્દીનભાઈ, કારણસભાવિક રા. ખ. મુકુન્દરાય મણિરાય, સાહિત્ય ને રાજનીતિની કુંજેમાં નવપગલાં ભરતા શ્રી ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક એ અવસરે સોસાયટીના આજીવન સભ્યો થયા.

એ બધાં વાર્ષિકવિધાનો ને રૂઢીપ્રસ્થાનો યદિ રહ્યા પછી તે તિથિનું પ્રધાન કાર્ય આરંભાયું. સોસાયટીના સેક્રેટરી મહીપતરામભાઈ ઉક્યા અને બોલ્યા: 'કારણસ સાહેબે સોસાયટીને જન્મ આપ્યો; પણ સોસાયટીને ઉઠેરી મોટી કરનાર કારણસ સાહેબ પછીના સેક્રેટરીઓ અને કવીશ્વર

દલપતરામ છે. એક પછી એક નવા થનાર સેક્રેટરીઓને માર્ગ દર્શાવનાર ને સલાહ આપનાર આજ સૂધી કવીશ્વર હતા. વધારે લાભકારી નોકરી મૂકી એમણે સોસાયટીને જીવતી રાખી. રાજવંશીઓને અને ધનાઢય સદ્ગૃહસ્થોને સુક્તિથી સમજ પાડી સોસાયટીનું જાડોળ મેળવવામાં મદદ કરી. પોતાનાં પુસ્તકો સોસાયટીને સમર્પણ કરી તે જાડોળમાં વધારો કર્યો. એમના રચેલા ગ્રન્થો હજી સોસાયટી છપાવીને વેચે છે અને તેનો નફો ખાય છે. એમની મદદ એટલી જાધી છે કે તેનો ખદલો આપી શકાય તેમ નથી. એમની જૂજ વ્યવસ્થાપક મંડળી જાણે છે તે માત્ર કેખાડવાને અને એમનો ઉપકાર માનવાને, પ્રમુખ સાહેબ ! આપ આ કીર્તિચન્દ્ર અને પાઘડી એમને અર્પણ કરશો.

સભાપતિ નગરથેઠે પછી સાક્ષી પૂરી કે સેક્રેટરીએ કહ્યું તે યથાર્થ છે ને કવીશ્વર દલપતરામભાઈ એ માનને ચોખ્ખા જ છે.

કીર્તિચન્દ્ર બેએક ઈંચ વ્યાસનો ને રૂપાનો હતો; મંહી પ્રથસ્તિથષ્ઠ આલેખેલા હતા. ગુજરાતનગરીના નગરથેઠે એ કીર્તિચન્દ્ર કવીશ્વરને ખેરાબો ને પાઘ હાથમાં આપી. પા સફી ઉપર પ્રેમાભાઈ નગરથેઠના પિતાશ્રીએ દલપતરામને પાઘ જાંધાવી હતી. હવે ૬૧ મે વર્ષે દલપતરામ નવપાઘ માથે જાંધવાને વૃદ્ધ થયા હતા.

સૌનો ઉત્તર વાળવાને પછી ઉઠ્યા કવીશ્વર દલપતરામ. એ વેળાનું એમનું ભાવણ દલપતસોસાયટીજીવનના સરવાળારૂપ હતું. અધિકાં બુદ્ધિશાળી ને વિચારમન્યનનાં ભાવણો સોસાયટીએ પૂર્વે અને પછી સાંભળ્યાં હશે, પણ

અનુભવનો નિયોડની ગળતાં ને હૈયાભાવદ્રવતાં એવાં ભાષણ સોસાયટીએ વિરલા સાંભળ્યાં હશે. ફારબસને વિદાયબોલનો અવસર સાંપડ્યો હોત તો એથી ચે અદકેઈ વિદાયવ્યાખ્યાન સોસાયટીએ સાંભળ્યું હોત. વિનય, સદ્ભાવ, અનુભવ, ઇતિહાસ, સંસ્મરણો, હિતોપદેશના મન્ત્રો, આશીર્વાદ, અને છેલ્લે છેલ્લે આભમંડળકેડતા મિત્રસંબોધનનો આત્મ-પોકારઃ આયુષ્યભરનો અખંડજળતો અગ્નિહોત્ર સમેટી લઈ સરિતામાં પધરાવતા, અને એમ સંસારઅંચળો ઉતારી નાંખતા કવીશ્વરનું બ્રાહ્મણશોભતું એ અવસરનું ભાષણ હતું. એ માત્ર ભાષણ ન હતું; વિદાયવેળાનો સોસાયટીને દલ-પતજીવનનો જીવનોચાર હતો. ત્રણ દાયકાને સંભારતા, મૃત્યુદોકની પાર આરતવેણ નાંખતા, નગરને ને નગરશે-ઠને જ નહિ, નગરસભાને જ નહિ, સમસ્ત ગુજરાતને સંબોધાયેલા એ શબ્દમન્ત્રો હતા. નવગુજરાતના વસિષ્ઠ-વંશી બ્રહ્મર્ષિના એ વિદાયબોલ હતા.

પ્રથમતઃ કવીશ્વરે વિનયશબ્દ ઉચ્ચાર્યો કે સ્થાપના-રના ને સેક્રેટરી સાહેબોના હથિયાર તરીકે એ તો ઠામ કરેલું છે; અને જે કાંઈ કર્યું છે તે સ્વદેશના ભલાને વાસ્તે કર્યું છે. સહુ મળીતે આટલું બધું માન મને આપો છે. એ આપની લાયકીની નિશાની છે.

‘એક વડનું ઝાડ વાવીને ઉછેરવું એ સુશકેલ છે. પણ એ ઝાડ મોટું થયા પછી તેનાં ડાળાંપાંદડાંમાં સહજે વધારો થતો જાય છે. એ જ પ્રમાણે સોસાયટીનો વધારો થતો જશે.’

પછી વ્યવસ્થાપક મંડળના સભાસદોને નામવાર કાબ્યાશીર્વાદ અર્પ્યા. અને પછી ‘સોસાયટી! તું સુખિ

થા સદા ચ' એ મુવપદનું કાવ્ય ગાઇને સોસાયટીને વિદાયઆશિષ દીધી:

મેં તુજ સેવા થડથી બબલી, શક્તિ પ્રમાણે તુજને લડાવી;
ઉઠાવતાં હાથ કહું છું, માય ! સોસાયટી ! તું સુખિ થા સદા ચ.
પ્રભુ તને આયુષ પ્રોઢ આપે, સારી સ્થિતિમાં સ્થિરતાથી થાપે;
સંતાન તારાં વધજો સુદામ, આશીષ દે છે દલપત્તરામ.

સોસાયટી પ્રત્યે માતૃભાવ ઉચ્ચરનારા આજ સૂધીમાં કેાણ કેાણ થઇ ગયા ? સોસાયટીને માતૃભાવે પાળનાર સરસ્વતીપુત્ર હતા એક દલપતરામ. દલપતયુગમાં સોસાયટી શુજરાતનું સરસ્વતીમંદિર હતી.

વળી પાછાં જૂનાં સંસ્મરણો જાગ્યાં ને ત્રીશેક વર્ષ ઉપરનું સૂરત આન્તદષ્ટિમાં આવીને 'ઉભું'. જૂની વાતો સંભારતાં સંભારતાં કવીશ્વર જોડયા કે 'આજથી ૨૬ વર્ષ ઉપર, સન ૧૮૫૧ ના આગસ્ટની ૧૬મી તારીખે, એડ્ડેસ લાયબ્રેરીમાં, સૂરતમાં, અમલદારો શ્રીમન્તો વિદ્વાનોએ મળીને મને માનપત્ર આપ્યું હતું એ સભા અત્યારે યાદ આવે છે. મહીપતરામભાઈ ને મુકુન્દરાયભાઈ, જેઓ આજની સભામાં બિરાજે છે તેઓ, તે સભામાં પણ હતા.'

૩૦-૩૦ વર્ષના આયુધ્યસંગાથીઓ દલપતરામને તહેદારે ફરી વળી સન્માનતા હતા.

અને-અને છેલ્લે છેલ્લે પોતાને એકલવાયા જેવા મૂઢી ગયેલા એ જીવન્મિત્રને સંભારી, મૃત્યુલોકની દુર્ગ-દિવાલોને ચે વીંધી જતો કાવ્યટટ્ટકાર નાંખી, પંદર વર્ષ ઉપર અમર લોકમાં વિચર્યો હતો ત્હેને સંજોધી, સામઉદ્-ગાતાના મહાશબ્દે એ સામગીતકે સ્વર્ગસંભજાતો નિજ

હયાઉછાળો ઉછાળ્યો. સમસ્ત દલપતજીવનનો એ મૈત્રી-
બોલ હતો, ફારબસવિરહના ગાનારની એ અદ્ધપાલ્ય
પૂરવણી હતી. સભા ચિત્રવત્ થઈ સાંભળતી હતી.
ખ્યારા ફાળંસ ! સ્વર્ગવાસિ ! સુણજે તું કાન ઠોકે ધરી;
સેવા મેં, તુજ શ્રેષ્ઠ સ્નેહ મળવા, સોસાયટીની કરી;
કેવી છે સ્થિતિ એની આજ ચઢતી દૃષ્ટિ વડે દેખજે;
તે તારો શુભ કીર્તિચંદ્ર નિરખી રાજી રૂઢેમાં થજે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તે ફારબસનો કીર્તિ-
સ્તંભ છે ? કે દલપતરામનો ? કે, એક જ કબરમાં બે
દફનાય એમ, એ મિત્રબેલડીનો ? કવીશ્વર વિનયવેશુ
બોલતા હતા.

૧૮૮૦ માં ત્હારે ઓગસ્ટ માસ હતો; ૧૮૬૫ માં
ઓગસ્ટ માસ હતો; ૧૮૫૧ માં ચે ઓગસ્ટ માસ હતો.
ઓગસ્ટ માસમાં ત્હારે ત્હારે કવીશ્વરને August—
ભવ્ય હૃદયોકની વર્ષોવાદળીઓ વરસી હતી.

ફારબસને નિજ કીર્તિસ્તંભ, પચ્ચીસ વર્ષનાં તપ ને
સંન્યાસે ઝૂંપડીમાંથી મહામન્દિર કીધેલો કીર્તિસ્તંભ
નિહાળવાનું નિમન્ત્રણ દહને કવીશ્વર સજળ નયણે પછી
બેઠા. તાજમહેલ સરખડા દામ્પત્યસ્નેહના કીર્તિસ્તંભ
જગતે વિરલા દીઠા છે; સોસાયટી સરખડા મિત્રસ્નેહના
કીર્તિસ્તંભે જગતે વિરલા દીઠા છે.

અવોચીન ગુજર સાહિત્યના સાત્ત્વિકવર્ણા વાદ્મીકિએ
લાણે તે ઘડીએ પ્રવૃત્તિધર્મનું ઉપવિત તોડી કાળસરિતમાં
પધરાવ્યું.

દલપતજીવનનો એ ચોખ્ખાર હતો

દલપતરામ બેઠા તે સહુ સોસાયટીના જીવનનો એક યુગ પૂરો થયો. કારણસર તો ગયો હતો; દલપતરામ ગયા. સ્થાપનારાઓએ વિદાય લીધી.

સોસાયટીનો એ દીર્ઘયુગ હતો, ગુજરાતનો એ દલપતયુગ હતો. અને સંસારનો પ્રથમ યુગ સત્યયુગ હતો તેમ સોસાયટીનો પ્રથમ યુગ બ્રાહ્મણયુગ હતો. વિદ્યામાં, કવિતામાં, દેશહિતનાં કાર્યોમાં સોસાયટી ત્હારે અગ્રેસરપદે કેન્દ્રસ્થાને, ગુરુગાદીએ હતી. સોસાયટી બોલે તે ગુજરાત ઝીલતું. અને 'સોસાયટી એટલે દલપતરામ, ને દલપતરામ દલપતરામ એટલે સોસાયટી' એ ઇતિહાસસૂક્ત તો ત્હારે ગુજરાતજાણીતું હતું. ગુજરાતના કવીશ્વર ત્હારે સોસાયટીના કાર્યોલયનું સરસ્વતીમંદિર કરતા હતા, ગુજરાતનો પ્રથમ લોકસેવાપ્રતિયો સોસાયટીમાંથી લોકસેવાનાં ને લોકકલ્યાણનાં સ્તોત્રો ગાતો હતો. સોસાયટી ને બુદ્ધિ પ્રકાશ ત્હારે પ્રભાગ્રેષ્ઠાસ્થાને હતાં. કવીશ્વર દલપતરામનું ગુજરાતે ત્હારે ૫૬ હતું એ ૫૬ ગુજરાતે દલપતરામની સોસાયટીનું હતું. પછી સોસાયટીનો વૈશ્વયુગ બેઠો. લક્ષ્મી વધી ને સરસ્વતી ઓમરી. પછી બીજા દલપતરામ છેલ્લાં ૬૦ વર્ષમાં સોસાયટીને શારદાસિંહાસને બેઠા છે કે પછી સોસાયટીના કેબુદ્ધિપ્રકાશના એ શારદરંગ જાગ્યા છે ? સોસાયટીનો પ્રથમયુગ બ્રાહ્મણયુગ હતો, દલપત યુગ હતો.

દલપતરામ બેઠા એ જ સહુ દલપતજીવનનો એ પ્રવૃત્તિકાંડ પૂરો થયો. ૧૮૪૮ થી ૧૮૭૬ પર્યન્તનો, ચાલીને

આવેલા પન્થ સમો પાછળ વિસ્તરી પડેલો ત્રીસ વર્ષનો કાળપગથાર મીઝી આંખે નિહાળતાં નિહાળતાં અને એ વિશાળ કાળપટમાં ધૂમતાં ધૂમતાં પાઠેલી પગલીઓ રમરણુદ્વિએ અવલોકતાં અવલોકતાં કવીશ્વરે ‘ખ્યારા ક્ષાળ’સ’ ને નિમન્ત્ર્યે હતો. વઢવાણના રંક પ્રાહ્મણને ‘ગુજરાત પ્રાન્તના કવીશ્વર’ (નવલરામ) લેખે ઓળખાવ્યા અને અમરતા અપીં એ શિષ્યમિત્રને કવીશ્વરે પણ અમરખાલો પાચો છે. રાસમાળા અને સોસાયટી જીવશે ત્હાં સૂધી ગુજરાતે કારબસ ચિરંજીવી જ છે. જીવનનાં ઋણ દલપતરામ માથે લેધને ગયા નથી. ગુજરાત ગુણુઓશિંગણુ છે, ગુજરાતના કવીશ્વરે ગુણુ-ઓશિંગણુ હતા.

સોસાયટીના એ સન્માનસમારંભનો પૂર્વકાંડ એમ સમાપ્ત થયો; અને પછી ઉત્તરકાંડ આરંભાયો. ઉત્તમ કાવ્યશ્રંધની પેઠે એ કીર્તિસમારંભનો ઉત્તરકાંડ પૂર્વકાંડથી થે ગુણુઅધિકો હતો. સોસાયટીની એ સન્માનસભા જેવી નગરસભાઓ, એ પૂર્વે કે એ પછી, કેટલીએક થઈ હશે ? એ સોસાયટીસભા ગુજરાતના સારસ્વત ઉન્નવ સમી હતી, જ્ઞાનયજ્ઞની પૂર્ણાહુતિની સન્ધ્યા સમી માર્તિવદ ને જ્ઞાનવણી હતી, દલપતપ્રવૃત્તિજીવનની સમાપ્તિશોભતી હતી. યુવના યુગપ્રાહ્મણને વિદ્વદ્વરો વૈશ્યવરો રાજમન્ત્રીઓ ને વતનરાજવી એ ચારદસમારંભમાં સન્માનતા હતા.

બહુક પ્રહય્યંદીક્ષા લે છે એ અવસરે માને મહિયરથી લિક્ષા આવે છે: દલપતરામ વાનપ્રસ્થદીક્ષા લેતા હતા એ અવસરે દલપતરામને વતનથી વતનરાજવીએ લિક્ષા

પાઠવી હતી. સો રૂપિયાનું વર્ષાસન તો વઢવાણ સંસ્થાન કવીશ્વરને આપતું હતું; તે ઉપરાન્તનું આ તો પાથેય-પન્થભાતુ હતું. એ લિક્ષા પીરસવાનો ભાવવિધિ પછી આરંભાયો.

હૈયાલીના દલપતરામને વતન સદા બ્હાણું હતું; તેમ દલપતવતનનાં રાજાપ્રભને દલપતરામ હૈયાબ્હાણા હતા. કવીશ્વર જાણતા કે વઢવાણ મહારો જન્મખોજો છે; વઢવાણ જાણતું કે કવીશ્વરથી વઢવાણ દેશઉજળું છે, પ્રથમ તાલુકદારી શાળા ૧૮૫૨ માં સાદરામાં કારબસ-દલપતે સ્થાપી હતી. સાદરેથી અમદાવાદ આવીને રાજ-વિદ્યાભ્યાસનું કાબ્યભાષણ ૧૮૫૪ માં દલપતરામે આપ્યું હતું. તે પછી વખોનું પખવાડિયુ વીત્યે, ૧૮૭૦ માં, રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજ સ્થપાઈ. ૧૮૮૦ માં એ રાજકુમાર કોલેજનો પ્રથમ ફાલ ઉતરી ચૂક્યો હતો. ભાવનગરના મહારાજા તખ્તસિંહજી, લીમડીના મહારાજા જસવન્તસિંહજી, વઢવાણના મહારાજા દાણરાજજી સર-સ્વતીના, કવિતાના, સોસાયટીના, દલપતરામના ગુણગ્રાહકો હતા, દલપતવિનતિએ સોસાયટીના આજીવન સભાસદો થયા હતા. એ ત્રિપુટીમંડળમાં એ દાણરાજજી, તરવરિયા તોખાર સમા, રાજતેજસ્વી રાજવી હતા. વિદ્યા વિનય મૈત્રી રાજનીતિ હીપ્પદિ આત્મગ્રહાઃ રાજકુમાર કોલેજને આંખેથી ઉત-રેલી, અનેદગુણસંપન્ન, દાણરાજજી પ્રથમ પાકેલી ને પ્રતાપી સાજ હતા. કોલેજમૈત્રીનાં સંસ્મરણો અખંડ જળવતો દાણરાજઅમરાવાળાનો મૈત્રીસ્મારક ચન્દ્રક આજે એ રાજકુમાર કોલેજમાં વર્ષોવર્ષ અપાય છે ને દાણરા-

જાણે વધીવધાં સૌ સંભારે છે. દક્ષિણસાગરને તીરે વિઝા-
ગાપટ્ટણથી મુશિક્ષિત ને સતીત્વપ્રભાવી રાજમહીષી પોતાને
રાજમહેલે દાણરાજજીએ આણ્યાં હતાં. એમની સુદૃઢ
રાજનીતિએ વઢવાણને પાદર આગગાડી આણી. ત્હારે તો
વઢવાણનું મહાજન દાણરાજજીને કંઈક પજવતું, એજન્સી
દાણરાજજીને કંઈક ઉચ્છ્રંખળ માનતી; આજ સૌ દાણરા-
જજીને અવોચીન વઢવાણનો મુગટમણિ કહીને સંભારે છે.
વઢવાણની વસ્તી આજ આંસુ સારે છે કે જીવતાજીવત
એ જીવને ઓળખ્યો નહિ. દાણરાજજીએ આદરેલા ને
અધૂરા પડેલા, દોડતી આગગાડીમાંથી નિરખાતા, લોગાવાને
આરે ધમંતળાવ વચ્ચે ઉમેલા, એની હેયારેખાઓ સમી
રાતી કુંકુમરેખાઓવન્તા, હવામહેલના રક્ષાટિકખંડર આ-
ટલે વધે' એ આશ્ચર્ય ને કુતૂહલ જગાડે છે. પૂરો થયો
હોત તો એ રાજમહેલ, એ રાજવી સમો, સોરઠનો શણુ-
ગાર થાત. ઓછા આયુધ્યનો એ રાજવી રાજતેજસ્વી ને
પુણ્યપ્રતાપી હતો. સરસ્વતીને ને સરસ્વતીપુત્રોને રાજયા-
ધિકારીઓથી એ અધિકા સન્માનતો. પોતે આસ્તિક
ને ધર્મશ્રદ્ધાળુ હતા. ખુશામતિયાઓ ખુશામતિયાઓને
ગોતે, સમોવડિયા સમોવડિયાને શોધે; એમ ગુણવન્ત રાજવી
ગુણવન્ત કારભારીને નહોતરે, પ્રતાપી રાજવી પ્રતાપી
દિવાનને વસાવે. ગુજરદેશના ચારુત્તરના વિરલા ગુણુરત્ન
હરિદાસ વિહારીદાસને ગુણુભંડાર દાણરાજજીએ નિજ
અમાત્યપદે સ્થાપ્યા હતા.

કવીશ્વરની કાવ્યકીર્તિ વઢવાણના નગરચોકમાં ઉચ્ચા-
રાતી એથી અધિકી રાજમહેલમાં ગાજતી. દાણરાજજીએ

તો એ કાવ્યકીર્તિ' બાળપણમાંથી સાંભળેલી હતી. મહારાણા રાયસિંહજી પણ બાળક હતા ત્યારથી ડાહ્યા વેદિયાના વેદવિદ્ બ્રહ્મકુટુંબને વડવાણનું રાજકુળ સન્માનતું. વર્ધાસન બાંધી આપી વડવાણ સંસ્થાને કવીશ્વરની ગુણગતા દાખવી હતી. વડવાણ પન્યકમાં જ્યાં જ્યાં વિચરે ત્યાં ત્યાં સદા રાજ્યઅતિથિ લેખે સન્માનાવાનો રાજ્યલેખ બદલે હતો. મહારાણા દાણરાજજીએ સાંભળ્યું કે ચારદકીર્તિ' સુગટ વરેલો વડવાણનો સપૂત રણજંગ હતી કે યોધરાજ બખ્તર ઉતારે એવી વાનપ્રસ્થદીક્ષા લે છે, અને એ અવસરે રાજનગરના નગરજનો નગરશેઠને પ્રમુખપદે કવીશ્વરને કીર્તિચન્દ્ર ને પાઘ અર્પવાના છે. વર્ધમાનપુરીના સપૂતના લોકસન્માનને અવસરે વર્ધમાનપુરીના વિદ્વન્પૂજન્તા રાજવીનું રાજહૃદય હિલોળે ચ્હડ્યું. દાણરાજ સમે વિધારસિયો ને સરસ્વતીપ્રસંશક રાજવી નિજ પ્રજાજનના દેશગાજન્તા કીર્તિટંદુકારનો બહેરો ન હોય. વર્ધમાનપુરના સપૂતને ગુર્જરપાટનગરી કીર્તિચન્દ્રે સન્માનતી હતી એ મહાજનસભામાં વર્ધમાનપુરપતિએ નિજ રાજઆડતિયાને એક માનપત્ર, એક શાલનેટો, એક વર્ષનું સવિરોધ વર્ધાસન આપીને વડવાણના એ સપૂતને સમર્પવાને યોગદયા હતા. સોસાયટીના કીર્તિચન્દ્ર ને પાઘસન્માનનો પૂર્વકાંડ પરિમ્નમાયે વડવાણનરેશના રાજસન્માનથી વડવાણના સુપુત્રને વધાવવાનો ઉત્તરકાંડ આરંભાયો.

વર્ધમાનપુરપતિના રાજઆડતિયા ઉઠ્યા ને રાજ-
કાગળ વાંચ્યો;

રાજમાન્ય રાજેશ્રી કવીશ્વર દલપતરામ
શાહાભાઈ, સુ. અમદાવાદ.

સ્વાભાવિક સરળ અને નીતિથી ભરેલી સુદૃઢવાળી કવિતા બતાવનાર તરીકે આપ એટલા બધા પ્રસિદ્ધ થયેલા છો કે તે વિશે આ પ્રસંગે વખાણના શબ્દો નહિ કહેતાં મહારી તરફથી ફક્ત પૂરો સન્તોષ બતાવવાનું જ દુરસ્ત ધારવામાં આવે છે.

આપે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં ઘણાં વર્ષ રહી આપની રસિક અને કીમતી કવિતાથી ગુજરાતી પ્રજાની ઘણી જ ભારે સેવા બજાવી છે, અને તેથી તે પ્રજા ઉપર આપે મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

આપ સરખા પુરુષને જોઈ, ગુજરાતના એક રાજા તરીકે, મને ઘણું હર્ષ થાય છે. તેમાં જ્યારે આપનો જન્મ અહીં થયેલો છે એ વાત યાદ લાવું છું ત્યારે વિશેષ હર્ષ પામી મગફર થયા વગર રહેવાતું નથી.

તારીખ ૨૦મી ઓગસ્ટ સન ૧૮૮૦ના રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી મોટી સભા ભરીને આપના કામની ખૂબ પ્રસિદ્ધ રીતે કરનાર છે. એ સોસાયટીના એક મેમ્બર તરીકે, તેમ જ આપની જન્મભૂમિના મમતાવાળા રાજા તરીકે, આ સન્તોષ બતાવનાર કાગળ તથા કાંઈકે પોશાક હું મોકલું છું તે આપને અહીંના એજન્ટ તરફથી એ સભામાં આપવામાં આવશે તે કખૂલ રાખી મને ઉપકારી કરશે.

મુ વઢવાણ

તારીખ

(સહી) દાણરાજ

૧૬મી ઓગસ્ટ ૧૮૮૦ ઈસ્વી

ઠાકોર સાહેબ, વઢવાણ.

ધન્ય દાણરાજજીને ને ધન્ય દલપતરામને; અને એ બન્નેયથી અધિકૈા ધન્યવાદ છે એ વર્ધમાનપુરીને, જ્યાં

એવા રાજ્ની અને એવા પ્રજાજન પાક્યા છે. બુદ્ધિપ્રકાશ માસિકની જે જૂની નકલમાંથી આ આવેષકે ઉપરના રાજકાગળ ઉતાર્યો છે એની નીચે કોંક અજ્ઞાતનું જ્યોત્યારતું આશીર્વાચન છે કે

આપણા દેશી રાજાઓનો જય થાયો !

જગન્નાથ વિ. કરસનજી રાણપુર

આજના પચ્ચાસે વર્ષે એ જ્યોત્યારતું આશીર્વાચન, સાંભળીને શુજરાત ઉચ્ચારશે કે 'આમીન.' પ્રજાજન પ્રત્યે એવી 'મમતાવાળા રાજવી'ઓ અને એવા રાજ-રાજેશ્વરી, ઉજ્જવળ યશઉપરણે સોહનતા, મહાભાવ પ્રમાણનો વધે એમાં દેશનું સૌભાગ્ય છે.

રાજકાગળ વંચાઈ રહ્યો. વડવાણ સંસ્થાનના રાજ-આડતિયાએ સભાપતિને આપ્યો એ શાલભેટો સભાપતિ નગરથેઠે દલપતરામને ઓઢાડ્યો, અને સાથે એક વર્ષનું અધિકાંશે વધીસન અર્ચ્યું. વતનના સદ્ભાવના, જૂનાં ને જીવનપ્રિય સંસ્મરણોના, નિજ શબ્દવંશ પ્રત્યેના રાજપ્રેમના ભાવપૂરના, ઉછાળા એ શાલભેટાની રંગકરચલીઓની ભીતર દલપતહેયામાં ઉછળતા હતા.

પાઘયો કાળપમથાર જોળંગીને ત્રણ દાયકા ઉપરની એ શરદ ઋતુને ને એ ચન્દની પડવાને દલપતમાનસચક્ષુઓ ત્હારે નિરખતાં હતાં. જીવનમુદ્દત સત્રી એ તિથિએ દલપતરામ વતનમાંથી અમદાવાદ જવાને યગપાળા નીકળ્યા હતા. અમદાવાદ જવાની વાટખરચી પણ ઘરમાં ન હતી તે ઘોડાક આના માગે શમલા ગામના સ્વધમી

સત્સંગીઓ કનેથી ઉછીતા લીધા હતા. વાટ લાંબી હતી, સાધન દેંકાં હતાં; પણ વાટનાં સમાં ભાગ્યે વિચાળાં હતાં. દોરીલોટો, સાથવો, અઘોટિયું, દેવપૂજા, અને કેટલાક આના ઝોળામાં લઈને ગુજરાતના પાટનગરે જવાને વતન-માંથી દેશઅજ્ઞાત દલપતરામ ત્હારે નીકળ્યા હતા. ત્રણ દાયકે પછી દેશ દલપતકીર્તિથી ગાજતો હતો. રાજનગરીના નગરથેઠ પાછા અર્પતા હતા, કીર્તિચન્દ્ર ખેરાવતા હતા. વતનના રાજવી શાલપામરી ઝોઢાડતા હતા, એક વર્ષનું અધિકું વર્ષાસન અર્પતા હતા, ને વિનવતા હતા કે ‘કબૂલ રાખી મને ઉપકારી કરશે.’ ગુજરાત ! આ ત્હારો ઇતિહાસ છે, કલ્પનાકથા નથી. દલપતજન્મનગરીનો મહારાણો પુરજન્મ્યાં વિદ્યાને ને વિદ્વાનને સન્માનતો હતો તે દલપતઉદ્યમનગરીના નગરથેઠ ને નગરજનોની સમા-રંભસભા નિરખતી હતી. વાંચનાર ! આ આપણા જ યુગની દેશકથા છે. વૈશ્યવરોને, ક્ષત્રિયરાજને રંક પ્રાદ્યણનું પ્રદક્ષતેજ જીતવું હતું. નવયુગના પ્રાદ્યણના પ્રદક્ષતેજને સહુ વન્દતા હતા પુરાણકીર્તિત પ્રાચીન યુગ વર્તમાનમાં ખડો થતો હતો.

કવીશ્વરનાં અન્તર્યક્ષુઓમાં ત્હારે જૂતકાળની ભરતી ઉભરાવી હતી. આજ એમને યથાવન્તી હતી, પણ કાલ એમને અધિકી જીવનુંહાલી હતી. વઢવાણથી મૂળીની એ વાટ; રાજમહેલથી ચે અદકેરાં, ધર્મમહેલાતો સમાં, મૂળીનાં એ દેવમન્દિરો; જૈનસ્થિતિ સમા એ કાવ્યગુરુ પદ્મજન. દેવજન્મ સ્વામી; વયોવૃદ્ધ, શ્રીજીવમગમી, સાહિત્યરસિયા એ મૂળજી થેઠ; કુંગરકંચી વઢવાણની

એ રાજઅટારીઓ; બાળખેલચોહામણાં લાખૂવાવ માધાવાવ ગંગાવાવ ને ધર્મતળાવ; ધૂળછવરાયેલી, પંડયાના દેહ સમી દોહળી ને જ્જરી, એ બાળશાળા; કાબરસિયા વ્યવહારનિપુણ એ ગોરજ લાલચન્દ્રજ; એ પિતાનો પુણ્ય-પ્રદાપ, એ રંકતાના સંસારસાર, એ ભાંડુડાંનાં દીનતાનાં દોહલો દિવસો; સતીમાતા રાણકદેવડીની એ ઇતિહાસ ઉચ્ચસ્તી દહેરી; અને સતીમાતાનાં પુણ્યાવશેષોને હેયામાં સંઘરી વહતો, કાળના પરમાણુઓ સમે વેલુપટ પાથરી પટેલો, વિશાળપટ ભવજૂનો ભોગાવો; એ સો જીવન-સંભારણાં દલપતનયનોમાં રમતાં હતાં. તેજભરેલી વિધવિધવણી વાહળીઓ આવે આવે ને ઉડી બધ એમ કવીશ્વરને જીવનનાં સ્મરણો હેયાના આભમાં ઉભરાતાં ને ઉડતાં. ઇતિહાસના અન્ય સર્ગ સમસ્ત આયુધ્ય આંખ ભરીને ઉભું હતું.

ભરેલા હેયાનો ઉત્તર દીર્ઘસૂત્રી કપ્હારેક જ હોય. ટુંકો, પણ અક્ષરે અક્ષરે ઉરભાવ ટપકતો, કવીશ્વરે પછી નિજ વતનના રાજકાગળનો ઉત્તર વાળ્યો; અને નિજ પ્રજા-જનને ‘આપ’ કહી સંબોધતા રાજવીને હૈયાદર્મિઓના હેતદિન્દોળે ડોલાવતાં ડોલાવતાં ‘તુંકાર’થી આરંભ્યું:

‘મારો જન્મભૂમિનો હાલનો રાજ’-(પછી તરત કવીશ્વર ભાવમૂર્છામાંથી સચેત થઈ ગયા કે આ તો વડ-વાણનદેશનો રાજદરબાર નથી, રાજનગરના નગરથેકને પ્રમુખપદે નગરસભાનો સમારંભ છે.)-મહેરબાન મહારાણા શ્રી દાહરાજજી સાહેબ કે જેઓએ રાજકોટની રાજકુમાર દેવેજીમાં સરો વિચાર્યાસ કરીને હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં

મુસાફરી કરી છે એવા વિદ્વાન મારી કવિતાની અને મારા ગુણની ખૂબ જાણે એમાં નવાઈ જેવું નથી; કેમકે વિદ્વાન હોય તે જ ગુણની પરીક્ષા કરી શકે. વળી દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસ જેવા વિદ્વાન તેમના સલાહકાર છે; પછી તેમાં શું કહેવું ?

‘જેમ હું મારી જન્મભૂમિ ઉપર ઘણી માયા રાખું છું તેમ જ તેઓ પણ મારા ઉપર ઘણું માયાળુપણું જણાવતા આવ્યા છે. મારા કુટુંબના પોષણ વાસ્તે મને દર સાલ રૂ. ૧૦૦) એકસો રૂપિયાનું વર્ષાસન વઢવાણના દરબારમાંથી મળે છે. તે સિવાય વખતે વખતે મારું સન્માન કરે છે. માટે તેમનો ઉપકાર હું જેટલો માનું તેટલો થોડો છે. અને જેવી મમતાથી આ સર્ટિફિકેટ અને આ સિરપાવ મહારાણા સાહેબે મોકલ્યાં છે તેવી જ મમતા મારા કુટુંબ ઉપર નિરંતર રાખશે એવી હું આશા રાખું છું.’

પછી દલપતરામ પેલી જૂની, ગુજરાતપ્રખ્યાત, નિજ વતનનગરીની કવિતા બોલ્યા:

વધી વિશેષે પથરાય વેલો,
આધાર રાખે સ્થળ બ્યાં ઉગેલો;
ભૂલું ન હું તેમ જ જન્મભૂમિ,
ઘણું સ્થળે ઉદમ દાજ ધૂમી.

દલપતજીવનના વાનપ્રસ્થપ્રવેશનો નગરોત્સવ એમ ઉજવાયો. જન્મનગરીના રાજવીએ તેમ જ ઉદમનગરીના નગરશેઠે ઉભયે દલપતમહિમાને એ અવસરે સિરપાવે સમર્પ્યાં. ઇતિહાસ નિરખતો હતો કે પ્રાચીનકાળમાં તેમ જ

વર્તમાન કાળમાં ભારતવર્ષે રાજ્યાધિકાર કે લક્ષ્મીભંડાર કરતાં ચારિત્ર ને વિદ્વતા અધિકાં પૂજ્ય છે.

સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજન, વિદ્વાન સર્વથ પૂજ્યતે

એ પ્રાચીન મુલાપિતવચનનો આપણા યુગમાં ત્હારે દલપતભાવનમાં સાક્ષાત્કાર થતો હતો.

કવીશ્વર દલપતરામ એમ વાનપ્રસ્થપ્રવેશ દીપો. મહા-ભારતયુગમાં કેા બહુચુત પ્રાદ્યુષ્ય પ્રવૃત્તિધર્મ ત્યાગી નિવૃત્તિ-ધર્મ અંગિકારે, અને એ અવસરે નગરમહાજનો, નગરશેઠ, નગરરાજવી એ પ્રાદ્યુષ્યવરના આશ્રમપણટાના સમારંભપ્રસંગે ટોળે મળે અને એની પ્રદાતેજસ્વી પ્રાદ્યુષ્યતાને બહુમાને સન્માને, એવો દલપત કવીશ્વરનો તૃતીયાશ્રમપ્રવેશ હતો.

ગુજરાતે બાળ્યુ કે કવીશ્વર દલપતરામ વાનપ્રસ્થી થયા.

પ્રાચીન કાળમાં કવીશ્વર અર્વાચીનતાને સ્થાપતા હતા તેમ અર્વાચીન કાળમાં કવીશ્વર પ્રાચીનતાને પણ સ્થાપતા હતા. પ્રાચીન ને અર્વાચીન એ તો વર્તમાનપૂર વચ્ચે ઉભેલા દલપતરામને એક જ કાળદેવની એ દેવપાંખેા હતી, કાલોન્ડસ્મિ ઉચ્ચરતા પરબ્રહ્મની એ બાહુલતાએ હતી. વિરાટની ઉભય હાથેજીઓની પદ્મપાંખડીઓના પરાગપરિભલ કવીશ્વર, દેવસન્મની પેઠે, અંગે ચોળતા.

નોંધ: હાલખાનાને માટે નક્ક કરતાં એક પાતું રહી ગયું છે ને પાને ૫૧મે નીચેથી ચતુર્તા ૬૬ી અને ૫મી લીંટીઓની વચ્ચે વાંચવાનું છે.

૫૬ી સુરચની રચનાથી માંડીને સોસાવટીની મિતાક્ષરી કલિ-હાસકથા કહી. સરકારી નોકરી છોડીને સાદરેથી અમદાવાદ આવનાં

વાટમાં વનવમડે પોતાને ઉપજેલા ગેખ્યસ્ત્રીના વિચારતરંગો ઠહી સમજાવ્યા. અને આજે એ વિચારતરંગોને સફળ થયેલા જોઈ રાજ થાઉં એ પણ ઠહ્યું. પછી ૩૦ વર્ષના પ્રવૃત્તિજીવનનો અનુભવમાર સારવી વિદાયવેળાના અમૃતમય હિતોપદેશી બે જીવનમંત્રા સોસાયટીને સમર્પ્યા. (૧) વ્યવસ્થાપક મંડળમાં કુસપ થશે ત્હારે સોસાયટીની ખરાબી થશે (૨) વ્યાજ તથા વાર્ષિક લવાજમ આવે એટલું જ ખર્ચ રાખવું એવો સોસાયટીનો ધારો છે એ ધારો સદા પાળજો

મસ્થાઓના, કુટુંબોના, રાજ્યોમહારાજ્યોના એ આયુષ્યમંત્રા નથી? એ નિયમને જીવે તે સહુ જગતપ્રવાહને તરે

શારદાપીપ્પાના પ્રથમ ક્ષતરૂપ ગુજરાતના નવલોહિયાળા પૌવન-મંડળને હિંદુશીને દક્ષપતરામ સાનન્દ ઉચ્ચાર્યા કે ઠહેવાને ખુશી ઉપજે છે કે સોસાયટીને સંભાળી લે એવા વિદ્વાન ગૃહસ્થો હાલમાં પહેલાં કરતા વધારે છે.

સન્તોષમૂર્તિ દક્ષપતરામ પછી સન્તોષવેણુ ઉચ્ચાર્યા કે સોસાયટી તરફથી મહોદું માન મળેલું જોઈને સન્તોષ માનુ છું સોસાયટીની શક્તિ પ્રમાણે સોસાયટીએ મહેને કાંઈ થોડું આપ્યું નથી મોમાપટીનું પેન્શન ને રાજસ્થાનોમાથી મળતાં વર્ષાસનોમા મહારું ગુજરાન કર-કસરથી હું નમાવી શકીશ

પા સદીબરની સોસાયટીની સેવામાથી ઉપરામ થવાના કારણે માખતા ઠહ્યું કે ૧૮૭૫મા મહારી આખે દરદ ફરીથી થઈ આવ્યું. તો પણ ચાર વર્ષ ઈષ્ટ સરથાની નોકરી કરી ૧૮૭૯મા એક આખમાથી મોતીઓ કિતરાવ્યો તેથી મહેને ભારે પીડા થઈ મહારી ઉમ્મર પણ હવે ૬૦ વર્ષની થઈ છે. એ સૌ કારણોથી મહારે નોકરીનું રાજનામું આપવું પડ્યું હું આશા રાખું છું કે સોસાયટીના સર્વ મેમ્બરો તથા સ્વદેશી મિત્રો મહારા ઉપર છે તોથી મહેરનાની ચાલુ રાખજો

પ્રકરણ ૨ જી, ગરબીભટ્ટની ગરબીઓ

પચ્ચીમી પૂર્વે દલપતરામે બાગકવિતાની વાણીએ વાણી હતી. એ દેવીશ્વરે શ્રીકવિતાનાં સદાવરો બધાં.

દલપતરામ એટલે બાગ જાણેક ને વૃદ્ધ, નર અને તાર, સ્વર્ગ સુજંરજનતાના કવીશ્વર દલપતરામની કવિ-ભાવના દેશવિશાળી હતી.

એ અરસામાં સુજરાતના બે સપૂતો કચ્છકાલિયાવાડમાં પ્રથમ Joint Administrators-સહાયક અમાત્યો અને પછી દિવાનપદે હતા. સૌજન્યભાગરૂ વિવેકવિશેષણ ઘણાને હાથ ધરે. પણ સ્વ. હરિદાસ વિહારીદાસ અને સ્વ. મહિ-ભાઈ જમજમ મૂવિંમન્ડ સૌજન્યભાગરૂ હતા, માનવદેહે બાનદાનીના દરિયાવ હતા. એક હતા 'સોરઠ દેશ તણે શ્રીમાટે' વધંમાનપુરીમાં; અને બીજા હતા ફર ફર દરિયા-પાર બદલવકુળના વતનમાં-કચ્છમાં. જેવા એ બંને સૌજન્ય-હુધાકર હતા તેવા જન્મેયના રાજઅવતરો પણ હાતતેજસ્વી હતા. વડવાણના મહારાજાને દાહરામજી એટલે અર્ચાચીન-તાના ઉત્તર સૂર્ય; અને સુજનિવાની રાજદેહરીએ નાનીઆ શાહેજ એટલે સુત્રિયવટની પ્રતાપપ્રજાવી પાંખડી. એકનાં કેવળ બાહારનાં ભામવાં તેજ હતાં, એકનો સુગન્ધ મધ-મરતા કેવડાની ઠીંકટ સુગન્ધ હતી. બાગરા ભૂતને વય દરનાર હરપાળ મકલાણના રાજનગીરાને અને રૂમિચી-છનાં સહિયર રાજમાતાને સદ્ગુણે ગુણવત્ત ને મોરવશાળી, ઘણા નિપુણ વિશાળદયા નવજુનને યોગજનનાર રાજસહા-યદો મળ્યા હતા. પણ જાદાવાડનું કે કચ્છનું કિલ્લમુદ્દત

ત્હારે નહિ ઉચ્ચ હોય કે આપણી પ્રજાઉદ્ધારક ભાવનાઓની પરિપાકવ્રત્તને બેસવાની હજી વાર હશે—અગોચરના એ આંકડા કેાણ ઉઠેલશે ?—દાહરાજીની આયુધ્યઅવધે અદ્ય નીવડી, અને નાનીબામણિભાઈનો ચે સુયોગ દીર્ઘજીવી ન નીવડ્યો. ને પછી રાણકદેવડીની મન્દિરછાયામાં કે ભુજ-ગિયાની ગઢછાયામાં દાહરાજી સમા વચ્ચેની ને હરિ-દાસભાઈ સમા પ્રભાવશાળી દિવાન કે નાનીબા સાહેબ સમાં પ્રતાપી રાજમાતા ને મણિભાઈ સમા બુદ્ધિસાગર અમાત્યના ધન્ય રાજયોગ અધીં સદીમાં તો ફરી ઉગ્યા નથી. છતાં એ અદ્યયોગે પણ ગુજ્જરસાહિત્યે અણબૂંસાતા ઇતિહાસઅક્ષરે પાડી ગયા છે. તુલસીદાસજી કહે છે ને કે

एक घड़ो, आधी घड़ी, आधीमें पुनि जाय.

વીજળી ફણેક અમકે, પણ એનાં અજવાળાં તો સર્વ પ્રકાશી હોય.

હરિદાસભાઈ અને મણિભાઈ બન્ને ચે ગુજરાતની ચારુત્તર ભૂમિના સપૂતો હતાઃ સાહિત્યરસિયા ને વિદ્યાચતુર દિવાનો હતા. નવસંસ્કૃતિના ગુણોની બન્ને ચ ગુણમૂર્તિઓ હતા. આવતાં નવઅજવાળાંના બન્નેચને આદર હતા. કવીશ્વર અને કવીશ્વરની કવિતાલક્ષ્મીના બન્ને ચ ગુણપૂજકો હતા. બન્ને ચ દલપતરામને પ્રજાકલ્યાણક લોકમ્હોડવી માનતા, સદ્ગમંશાળી સાહિત્યરવામી માનતા; અને એ ભાવથી કવીશ્વરને વન્દતાપૂજતા.

એવામાં વડવાણમાં ને ભુજમાં રાજકુટુંબમાં લગ્નોત્સવો હતા, અને બન્ને ચ રાજ્યોનાં કવીશ્વરને રાજ-હોતરાં આન્યાં. દરિયાઉતાર દૂર વૃદ્ધ દલપતરામ જાતે જઈ શકયા નહિ,

ચારદાની પાંખથી મુની કવિતા મોકલાવી. કચ્છ રાજ્યે નિરધારના બચ્ચે રૂપીઆ પાઠવ્યા અને મહિલાકની પ્રેરણાથી નાનીઆ ચાહેએ દષ્ટ્યું કે બાળકીઓ ગાનાંરમતાં સુશોધ પામે એવી ગરબાવટી રચી આપો.

ને વતનમાંના લગ્નપ્રસંગમાં કવીશ્વર સ્વયં ગયા હતા. તુલસીદાસજી કહે છે કે નિચ વતનમાં આદરસન્માન વિરલાભ હોય.

તુલસી કહૂ ન જાર્યે જઠાં વાપકે ગામ;
દાસ ગયે, તુલસી ગયે, મયા તુલસિયા નામ.

પણ કવીશ્વર એ વિરલાભોની સન્માનમાંના હતા. અવશર-થોડ્ય સન્માનીશ્ચકારી હરિદાસભાઈએ કહ્યું કે કવિરાજ ! સરઅવસરનાં આપણાં ગીતો શ્રેષ્ઠાઓજૂનાં છે. એ નવે અવતારે ન આવે ? અને પછી હસમુખા હરિદાસભાઈએ હસતાં હસતાં ઉમેર્યું કે ચારદા તો કુમારિકા છે, પણ નિઃસ્વન્તાનિછી નથી. ત્હમે હજી બેઠા છે.

નિવૃત્તિપરાયણ, આયુષ્યભરતીમાંથી ઓગાદો શોધતા કવીશ્વરને એમ કવિતાપ્રવૃત્તિઓનાં આમન્ત્રણ આવ્યાં.

પછી કવીશ્વરે આપણી કવિતાલક્ષ્મીને ઓમુખમ અર્પણીનવાના વાણ મૂકાવ્યા.

એ પછી પિસ્તાળીશેક વર્ષે, ૧૯૨૬માં, એક સાક્ષર અરદોહનકાર લખે છે કે ‘કવિ દલપતરામ...શુજ્જવાવનો હરિત સન્નાર ચીતરવામાં એણે ઝોળ આના ફેલેહ પામ્યા છે.’ ‘દલપતરામની ગરબીઓ ઓઝોના દુહયામાં એ સુશોધ ને સન્નારનીતિ ઉપજાવે છે તે બીજાં કોઈ

ગદ્યમાં કે પદ્યમાં જોવામાં આવતી નથી.’

દલપતકવિતા પીપીને બાળબાળાઓની નવપેઢીઓ દૂધમલ ઉછરતી હતી, અને એમ પારનેરાથી આખૂ ને ગિરનારથી પાવાગઢ-ચોખ્ખટ શુજરાતે નવશુજરાત સરજાતું હતું. હવે કવીશ્વરે સીમંડળમાં નવયુગ રાખ્યો.

સોસમાજનું હૃદય વાંચી સોભાગ્યસોહાગિણી કવિતા રચતાં સૌને આવડે છે ? એક દયારામને આવડતું, એક દલપતરામને આવડતું; પણ પોતપોતાની સ્વતન્ત્ર શૈલીએ. દયારામની સ્ત્રીકવિતા નવોઢા રસરસિયેણ છે, દલપતરામની સ્ત્રીકવિતા પ્રોઢા સોહાગણ છે.

સોસાયટીએ અમદાવાદમાં કન્યાશાળા સ્થાપી હતી ને કવીશ્વરે એ કન્યાશાળાને શાળાનિવાસ અપાવ્યો હતો; ને બળવાથી ચે બે વર્ષ પૂર્વે હરકુંવર શેઠાણીની હવેલીએ લોડ એક્ઝિન્ટનનના પ્રમુખપદે કન્યાકેળવણીનો સારસ્વત-સમારભ ઉજવ્યો હતો. કન્યાકેળવણીમાં વર્ષોથી રસ લેતા કવીશ્વરને સીમુન્દર કવિતા રચવી એ કાંઈ નવીન કાવ્યવાદ ન હતી. મુંબઈનું સીમોધ માસિક તો દલપતદારબસના નવયુગના આદિકાળથી જ દલપતગરબીઓ મૂલ આપીને મૂલવતું. દલપતગરબાવળી પછી સંગ્રહાઈ હતી અને ગુર્જરમુન્દરીઓ એમાંની દલપતગરબીઓ ઝીલતી હતી. મુંબઈમાંનું પારસી સીમંડળ તો દલપતગરબીઓ પોતે ગાતું, ગાવાને સ્વયં કવીશ્વરને નહોતરતું, માનપત્રો ને થેલીઓ આપતું.

એ માસે ના જઈયે રે પિયુ ! પરદેશમાં

એ સ્વામીપરાયણ સોહાગણની પ્રજાપ્રથસ્ત દલપતબારમાસીને તો લોકગરબાવલિઓએ કંઈકંઈ કવિઓના નામે ઉધારી છે. દામ્પત્યસ્નેહનાં આરસકુંડ સમાં, શુર્જવાદમીકિના એ ગરબાવળીમાંના રામસીતાનાં દલપતધોળ પરત્વે ૧૬૦૫માં પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ વચ્ચે કાન્તે કર્તું હતું કે આપણા સાહિત્યદેશે ‘સીતાલના ધોળ કરતાં વધારે મધુર અને વધારે મુન્દર કાવ્ય ચોધી કાઢવું મુશ્કેલ છે.’ નામાંકિત મહાજનોની ને બીજી સાર્વજનિક મર્વાત્મરમિક ગરબીઓનું દલપતકાવ્યમાં એક સ્વતન્ત્ર પ્રકરણ ભરેલું છે એમની ગરબીમહુલતાને કારણે કવીશ્વરને ગરબીભટ્ટનું કૃપનામ પણ મળી ચૂક્યું હતું. ગરબીરચનાનો દલપતકવિતાને કાંઈ અબાણ્યો નવોચીલો ન હતો. વીરી જ્યાકુંવર બાણુડા વીરને હાલરડાં ગાતી ત્હારથી દપતરામ ગરબીરસિયા હતા.

કવીશ્વરને ધયુ કે ઘરઆંગણે ગરબે ધૂમતાં તેમ જ કુટુંબસંસારના માંગલિક સંસ્કારપ્રસંગોએ શુર્જરમુન્દરી અર્વાચીનતાનાં ગીતો ગાતી થાય તો પ્રજાજીવન ઓર પોરહાય ને પ્રાણુવાન થાય—તો એકએક ગરબી એકએક કન્યાશાળા થઈ રહે. એમ વિચારીને કવીશ્વરે સાંપડેલા બન્ને ય કાવ્યપ્રસંગોનો સદુપયોગ લોકસંગ્રહની વિશાળ દૃષ્ટિએ કીધો.

લોકસંગ્રહ તો દલપતકવિતાનો આત્મતલુઓ છે.

સંસારશાસ્ત્રી દલપતરામને સ્ત્રીસુધારણા તે પ્રજાજીવનના અર્ધાંગની સુધારણા તો હતી જ અને વામાંજે હૃદય વસે છે; એટલે કવીશ્વર દલપતરામ સ્ત્રીસુધારણાને પ્રજાજીવનની હૃદયસુધારણા માનતા. કચ્છગરબાવળીની એક ગરબીમાં

કવીશ્વરે નરને શર ને નારીને શરધરણી કહી છે; અને શરધરણી પ્રેરણા પાચ છે એટલેા શરસ્વામી સંસારમાં વિચરી જ્યસિદ્ધિ સાધે છે. માટે મધુરં પ્રોત્સાહક સીહૃદય કેળવાય તો સમસ્ત પ્રજાદેહની નાડીઓમાં વહતાં જીવન-રૂધિર પણ મધુરાં પ્રેમજ ને પ્રોત્સાહનપ્રજળ ધબકી રહે એ લોકભાવથી કવીશ્વર કચ્છગરભાવળી ને માંગલિક ગીતાવલિ રચવાને બેઠા. બ્યાસવાલ્મીકિના જેવી હલપતકવિતાશૈલી પણ લોકસંગ્રહશૈલી છે.

ઓગણિસે' છત્રીસના જાતાં દિવસે ત્રીસ

કવીશ્વરે કચ્છગરભાવળીની હસ્તપ્રત દરિયાપાર બુજનગરે મોકલાવી. પણ પછી છપાતાં વાર લાગી. કવીશ્વરને કચ્છ રાજ્યે પાંચસો રૂપિયા બક્ષિસ મોકલાવ્યા. ૧૮૫૫માં સ્ત્રીબોધ મળસંપન્ન ચાર આને હલપતગરબી મૂલવતું; ૧૮૮૪માં કચ્છ રાજ્યે પાંચના પૂતળિયે હલપતગરબી મૂલવી. ત્રીસ વર્ષમાં હલપતકવિતાનાં મૂલ વીસગણાં વધ્યાં હતાં.

માંગલિક ગીતાવલિ ૧૮૮૧માં રચાઈ રહી. અને એ સાલની આપાઢી બીજની તિથિએ-આપાઢી બીજ એ હાલારીઝાલાવાડી બેસતું વર્ષ છે.—દાહરાજીજી તખ્તનશીન થયા ત્યારે કવીશ્વર રાજઆમન્ત્રણે વતન ગયા હતા ને ત્યારે ગીતાવલિનો હસ્તલેખ વતનરાજવીને નજર કયો હતો. ગીતાવલિનું કવિતર્ધનામ ચારસો રૂપિયા મળ્યું હતું, અને રાજ્યે પાંચ હજાર પ્રતો છપાવી હતી. 'માતાને વધામણું દેવા જતાં ગાવાના'એ ગ્રન્થમાંના ૧૩૬મા ગીતમાં આદ્યાક્ષરે 'વઢવાણુયતિ મહારાણુ શ્રી દાહરાજીજી' અને મધ્યાક્ષરે 'દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસ, કારભારી'ના

અન્તર્લોપિકાઓ છે. 'ટડના શુદ્ધિપ્રકાશના સપટેમ્બરઅંકમાં 'હાલમાં પ્રસિદ્ધ' થયેલી કચ્છગરબાવળીની વિસ્તારી જાહેરખબર છે; અને 'ટડના મેઅંકમાં માંગલિક ગીતાવલિની અલ્પાલ્પ સમાલોચના છે.

બન્ને ચ ગીતાવલિઓમાંથી નમૂનાનો કંઈક કંઈક—જરી જરી વાનગીઓ પારખિયે કે ૬૦મું વર્ષ તરી ઉતર્યા પછીના કવીશ્વરના કવિતારંગ પરખાય.

કેટલીક ગરબીઓનાં તો નામનિર્દેશ જ કરીશું; એ નામનિર્દેશમાંથી જ શુષ્કનિર્દેશ થશે. કચ્છગરબાવળીમાં એક ગરબી કેળા ઠકરાણીની છે; એક ગરબી સત્યવાદી આરસીની છે; એક ગરબી શુષ્કવન્તી ચેલડીની છે. એક ગરબી મીઠા-બોલી મેનાની છે, ને એક ગરબી નેતર નમનારીની છે. રિસામણીના ઠોડની એક ગરબી છે, ને હઠીલા મંડેડાની એક ગરબી છે એક ગરબી છે, પરાપકારી વાઢળીની, એક ગરબી છે પૃથ્વીરૂપી ગાલીચાની, એક ગરબી છે કાળ અને આકાશના સ્જનજૂના બે જોગીઓની. એક ગરબી મુધારાના ખાતમુહૂતની છે, ને એક ગરબીમાં પેલાં લડલીવાયકનો પેઠે આગમ સાખ્યાં છે. ગરબાવલિને અન્તે સહિરચમંડળી બરખાસ્ત થાય છે ત્હારે 'વળી વહેલાં વહેલાં મળજે.'નું ન્હોતરૂં દલપતકવિતા સીસમાજને આપે છે.

સોનાની જગકર્તાને અરણી એક ગરબી છે કે

મુજથી મોટું પુખ્તો પાખ્યાં ભરી મભામાં માન,

અરણ ઉચ્ચારી.

રાજસભામાં કે લોકસભામાં શું સોહાય ? સોનું કે સુગન્ધ ?
કેયડાનો ઉકેલ કોકને કપરો પડશે, કોકને સરલ પડશે.

તાડ અને વંટોળિયાની ગરબીઓ છે કે

તું તો ઉંચો વિશેષ વધ્યો તાડિયા બે;

પણ તાપ કોઈના ન તેં મટાડિયા બે.

અને

વડલો વડો છે વિશ્વમાં, સોને આશ્રય આપે;

વડપણ તો તેતું વડું, કષ્ટ પારકાં કાપે.

અહ્ય આવરદા લોગવી ચટ્ટ જઈશ તું ચાલ્યો;

ફોગટ ખહુ કૂલીશ મા ઠાઠ દેખીને ઠાલો.

મલકાનાના વહેળા જેવી—જગતભરના Upstartsના જેવી—ધડીકમાં વહી જતી વોકળાશાયી ઉતાવળી નદીની ગરબી છે.

ઓ છોટિ નદી ! છત પામીને તું કેમે છલકાઈ ગઈ ?

મહમાં માતી, ઉન્મત હાથીની સમ ઉન્મત તું થઈ.

મહમાતી મેનાની ગરબી છે કે

મેના મહમાતી ને કોધી વશી શક્તી ન વતનમાં જ રે;

જ્યાં ત્યાં વેર વિશેષ વધ્યુ, પછી વશી થરાયા વનમાં:

મેના મહમાતી રે.

• વરઘોડાની વાડીની ગરબી ગાય છે કે

એનો ખૂળ બન્યો લલકો ખાસો;

પણ ત્રણ ઘડીનો જ તમસો,

બહેન ! વરઘોડાની વાડી છે.

મુણ દરજીડા ! કાતર ગજ ને સોય તણા ચુણ હું કહું

એ ગરબીમાં કવીશ્વર માનવજનુસવ ઉચ્ચારે છે કે

ઘણીખરી લોકજનતા ત્રિવિધની છે. કાતર કંકેથીબોલે કાતરે

છે, ગજ મન્ધરાક્રમં કરે છે, સોય લક્ષ્મણધમં પાળે છે.
દરણી પેદીની ને દુનિયાની પેદીની સન્તાનત્રિપુટિ ગુણ-
લેહે વિધિવિધની નથી.

૧૮પદના મુંબઈનો પડઘો પાડતી અદેખા જવાસાની
ગરબી છે.

ગગન વિશે ઘનરાય ચડ્યો ને ગડગડિયાં નિશાન;
સરે તરૂંઓ રાણ થયાં જે રીધું છવતદાન;
જવાસા ! તું શીદ બાળે છવ ?

સ્વદેશની મમતાની ગરબીમાં કવીશ્વર સદૂબોધે છે કે
પોતાના ટંટા પોતે જ પતાવળે,
સમજૂ હો તો જયો ન કદિ સરકાર ભે;
પંથજનો પાસે પંચાત કરાવળે.

આખો મીઠ્યો ઇતિહાસ કાંઈ જૂસાવાના નથી. આને ગાણ
ગાણને રંગી સહી એ દલપતભોલના પડઘા પાડે છે.

આશાની ગરબીમાંની ઠાંબોપમાઓ બાહ્યે આજના
કવિવરોને આહ્વાન નાંખે છે.

આને ન છેડો આકાશનો, હાં રે એવી આશા અપાર.
સીમા આકાશની સિતિજની રે ભેલાં પાસે જણાય;
જેમ જેમ જઈએ આગળે હાં રે તેમ આધી તે ભય.
બોલ બેગરબીઓમાંની એકમાં કવીશ્વરગંભીર શબ્દે કહે છે કે
મોલને ખીલા બહુ ખમવા પડે રે,
વગીને વાગે ખીલા એક ભે.

અને બીજી ગરબીમાં કવીશ્વર આસમાનનો ગરહન
ચકાવો સદૂબોધે છે કે

સમજો સંસારી રીત, સહુ દિન નથી સરખા;
દુઃખમાં શીદ થા લયથીત? સુખમાં શીદ હરખા ?

x x x x

ઉત્તરાયનથી એક મિનિટ નિત્ય દિન ચઢતો દેખાય રે;
હીસે છ મહિના પછી દહાડો એ જ રીતે ઘટી જાય:
સહુ દિન નથી સરખા.

x x x x

અન્દ્રકળા જે જે ઘડી ચડતી રાતે હીસે રાજ રે;
પંદર દિવસ પછી થાય પડતી, બીજનો શો બોજ ?
સહુ દિન નથી સરખા.

કવીશ્વર એક વેળા કારભસસ્વારીમાં મહીકાંઠામાં
ફરતા હતા ત્હારે એક રાત્રીએ ગળમાઢિયામાં કોતરા-
વવાને નવ અક્ષરનો મન્ત્ર માગ્યો કે સદાસર્વદા સહુ
સ્થિતિઓમાં માગંદશંક થાય. કવીશ્વરે પદ લખી આપ્યું કે
આ દિન પણ વહી જાય.

કવીશ્વર કહે છે કે સંસારીઓએ સુખમાં છટી જવું
નહિ, દુઃખમાં ઢબઈ જવું નહિ. માસે-છમાસે આ દિવસો
પણ જતા રહેશે.

સામળના વારસારૂપ પ્રારબ્ધ અને પુરુષાતનના
અર્ચાસંગ્રામ ત્હારે ગુજરસાહિત્યદેશે બહુ જામતા, સમ-
ન્વયવાદી હલપતરામ બન્નેયનો સમન્વય ગાતા.

ઉદય વિષુ' ન નશીબ ફળે.

વણુઓએ નદીઓ સંચરશે;

બોઈ કોણ ફવા નહિ કરશે ?

બહેન! ઉઘમ વિણ ન નશીબ ફળે.
 બીજી એક ગરબીમાં કવીશ્વર ગાય છે કે
 લૂગડાં તો લોકો ધોઈ લેશે;
 પણ છાપરું કેમ ધોઈયે? કહેશે;
 તો ધણી જગતનો ધોઈ દેશે:
 ઉદ્યોગ કરે, બની ચકે તે કામ તમે જ બનાવો;
 જનથી ન બને, ભલે તમે તે ભગવતને જ બળાવો.
 ‘પુરુષાર્થ’ પર તે પ્રારબ્ધ’ (ઈન્દુકુમાર અ’ક ૧લો.)
 એ મન્ત્ર કવીશ્વર ત્હારે નિજની સાધામાં ગાતા હતા.
 પૃથ્વીવાસીઓ સહુ પરસ્પરને આધારે ઉભા છે એમ
 કવીશ્વર કહેતા.

જન ભતે ગોરા ને કાળા,
 રહે એકબીબના એશિયાળા;
 એવા વિચાર વિપ્રવેશ્વરશાળા: ઉદ્યોગ કરે.
 સુધારાની ચઢાઈની ગરબી તો હલપતલવનના ને
 હલપતલવિતાના લવન્મન્ત્રની ગરબી હોય ને?
 સુધારો રાણો રણમાં ચડ્યો રે ફાવે તેવી લઈને ફાળ;
 વેરી વહેમની ઉપરે રે ગુસ્સો લાવી ચિત્ત ધણો જા-
 પડધમ વાગે રસપૂરમાં.

• x x x x
 નકશા નીતમ વાવટા રે, નિશાળ રણભૂમિ નિરધાર;
 પલટણ બાળક ને બાળકી રે, સિલક શાણા સરદાર:
 પડધમ વાગે રસપૂરમાં.
 શાળાઓમાં, પાઠશાળાઓમાં, ને શારદાપીઠોમાં ઉત્કા-

નિતની ઉચ્છવાયલોનાં મહાબળો કવીશ્વર નિરખતા એ દલપતદંટિની ને દલપતકવિતાની ભૂલ હતી કે આર્ષ-દંટિ ? ' સુધારો ધવા સઘ વિદ્યા વધારો ' એ દલપતભોલ અને પછી કેંગ્રેસપાટલેથી ઉચ્ચારાતો Educate, educate, and educateનો પ્રજામન્ત્ર-એ દલપતમન્ત્ર ને પ્રજામન્ત્રમાં સામ્ય અધિકાં હતાં કે લેદ ?

એક ગરબીમાં કવીશ્વર વિશ્વવ્યાપી મયાંદલેલને ગાય છે:

હાં હાં રે કે કનક કટાય નહિ;

હાં હાં રે નિધિ છલકાય નહિ.

હાં હાં રે પથર પલળે જ નહિ.

સખિ ! જો આ ચોલે સારાં રે પીંપર ઉપર પંખીડાં;

બહુ ટોળે મળી વસનારાં રે પીંપર ઉપર પંખીડાં.

કેવાં કલ્લોલ કરે છે રે ! પીંપર ઉપર પંખીડાં;

સ્વર મધુર મધુર ઉચરે છે રે, પીંપર ઉપર પંખીડાં.

પરિપૂર્ણ પરસ્પર પ્રીતે રે, પીંપર ઉપર પંખીડાં;

રહે હળીમળી રૂડી રીતે રે, પીંપર ઉપર પંખીડાં.

x

x

x

x

છતમાં થોડા દિન છધયે રે, પીંપર ઉપર પંખીડાં;

લડીને શીઘ્ર અપજશ લઈયે રે ? પીંપર ઉપર પંખીડાં.

Man is a social animal-મનુષ્ય એ સમાજજન-ધારણમાં રહેનાઈ પ્રાણી છે એ સંસારસૂત્ર ગાતી એ દલપતગરબીનો તો, એમના સંપલદમીસંવાદની પેઠે, નાજયામાં ભરી ભરીને આજના આપણા કુસંપીલા દેશ-

નેતાઓને સદ્વ્યવસ્થા પાવો નથી ભેઈતો ? ૧૧૯૩માં હતી
એવી જ દેશદશા આજ-૧૯૪૦માં નથી ? એક અને આદિ
દલપતસૂત્ર એ હતું કે

દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

એક ગૃહિણીની કને ઠાલી ઠીંકરી ગઈ ને માથું કે
ત્હારા ઘરમાં મ્હને સમાસ દે. ગૃહિણીએ ઉત્તર વાળ્યો
કે મ્હારા ઘરમાં નિરૂપયોગીને માટે માગ નથી. એ ઠાલી
ઠીંકરીની ગરબી મુધક ગૃહિણીની ગૃહસામગ્રીનાં શુભગૌરવ
ગાય છે.

આજે દેશદેશમાં ફાટી નીકળેલી Class Warના
મૂળમાં ફોલોવાડા ભારતી, સંસારી પરસ્પરતાનો-ખીન
શુભેચ્છાકર્ષણ સમો-મહાસિદ્ધાન્ત ઉચ્ચરતી, એ ગરબીથી
યે અધિકી ગરબી તો છે બેગરબી કેંશવાની.

‘કોઈની ગરબ નથી’ એમ કહેતો કેશવો,
કને હતો રૂપેયા કોટી ચાર ભે;
હીરા ખરીદ કરીને કીધો હારડો,
હમેશ હેયા પર રાખે તે હાર ભે:

‘કોઈની ગરબ નથી’ એમ કહેતો કેશવો.
જનતાથી અતરો ચાલે; સગાંકુડુંબી શુ દહડતો ફરે;
પાડોશીઓ શુ વેરનાં ભળાં બાંધે.

ખંદરકાઠે જઈ બંધાવ્યો બંગલો,
વસ્તી તણને ત્યાં જઈ કીધો વાસ ભે;
ગરીબ લોકો ગરબે ત્યાં ચાકરી કરે,
કોઈનો પાડ ન માને કેંશવદાસ ભે:

‘કોઈની ગરબ નથી’ એમ કહેતો કેશવો.
કેશવો પૂછતો કે

પછસા દઈને લઈયે એમાં પાડ શો ?

પછી એકદા કેશવદાસ હોડીમાં હવા ખાવાને નીકળ્યા. ત્હાં થયુ તોફાન, હોડી તણાણી; એક નિજન બેટકાઠે જઈને નાંગરી. એ બેટમાં કેશવદાસ કાઠેથી ભીતરમાં ગયા, ભૂલા પડયા, વનફળ મળે તે ખાતા, હતાં તે વસ્ત્રો ફાટી ગયાં.

હાર હતો હીરાનો તે શા કામનો ?

ખેતી કેણ કરી જાણે ખેડુ વિના ?

હોય ખજાનો, પણ નાણુ ન ખવાય જો;

કંસારા વિણુ કેણુ ઘડે વાસણુ ઘણું ?

ઘાંચી વિના ન ઘરમાં દીવો થાય જો:

‘કોઈની ગરબ નથી’ એમ કહેતો કેશવો.

કેશવદાસને રાંધી આપે કેણુ ? વસ્ત્રો વણી આપે કેણુ ?
એકલમતિયા કેશવદાસ બહુ પીડયા ને પરતાયા. પછી વિધવિધના વખાના માથાં કેશવાએ ઉચ્ચાચુઃ

ઉચર્યો ઉચે અવલોકી આકાશ જો !

ઓ પ્રભુ ! સહુની ગરબ પડે સસારમાં.

એકલવાદ-Individualismની ફિલસુફી સંસારશાસ્ત્રી કવીશ્વરની ફિલસુફી ન હતી. દલપતરામ લોકસંગ્રહવાદી હતા, એકલવાદી ન હતા ડાબા પાયના આધારે જમણા પાય, ને જમણા પાયના આધારે ડાબા પાય: પરસ્પરક-ત્યાગુક એ લોકસંગ્રહવાદે દલપતસંસારશાસ્ત્રનો પાયો

પૂરો હતો. યાંભલાઓને આધારે બીંતો ને બીંતોને આધારે યાંભલા-અને એ સૌને આધારે સંસારદહેલો ઉમેલી છે એ દલપતવાદ હતો. પ્રભુગણને સંગાયે લેધને પગલાં ભરવાં એ દલપતમુધારાવાદ. ઉદર અને અંગો- Belly and the Limbsની રામન મર્મવાતાની બેનડ આ દેશવગરની એટલી જ ત્રિકાળબોધિની અને અમર સત્યાંશોભરેલી છે. પારદર્શી સંસારશાસ્ત્રી હોય એ એવી મર્મવાતા કે કાવ્યવાતા લખે

પ્રેમની કવિતા કવીશ્વર ન્હોતા લખતા એમ નહિ; પણ લખતા તે દાગ્ધત્યપ્રેમની લખતા. અતિશૃંગારને કે પરદીયાના શૃંગારને દલપતરામ બીભત્સ રસ માનના, આભડછેટ જેટલો અળગો રાખતા. કૃષ્ણગરબાવળીમાં પતિરૂપી હીરા વિશે ગરબી છે:

એક હીરો આબ્યો છે મારા હાથમાં રે લોલ;
શું વખાણું સહિયરોના સાથમાં રે લોલ!
મને ઈશ્વરે કૃપા કરીને આપિયો રે લોલ;
મેં તો મસ્તકનેા મોર કરી સ્થાપિયો રે લોલ.

x

x

x

x

મારી છવનદોરી તો એક એ જ છે રે લોલ;
તે તો મારાં નેણાં તણું તેજ છે રે લોલ.
અને પ્રેમયુગલોની બીજી ગરબી છે:

સૂરજ હો ભલે ચોલીત, તેથી શું થયુ રે લોલ?
ચિત્ત ચન્દ્રમાં ચકોરીનું વસ્યુ રે લોલ.
ઠાઈ ચન્દ્રને કહે સારો ચોલીત છે રે લોલ;
પદને તો સૂર્ય સાથે પ્રીત છે રે લોલ.

અકરણુ ૨ જી, ગરબીમદની ગરબીઓ

x x x x

પૂરો પ્રેમ માંહોમાંહે રાખે દંપતી રે લોલ;
એકએકના વડે શોભે અતી રે લોલ.
શોભે નિશા વડે ચન્દ્ર, ચન્દ્રથી નિશા રે લોલ;
શોભે દિશા વડે કિરણ, કિરણથી દિશા રે લોલ.

વીજળીની ગરબીમાં કવીશ્વર ગાય છે કે

અળક અળક અળકંતી દશ દિશ વીજળી ઉજળે અંગે રે;
સો વાતે એકલી નવ શોભે, શોભે વરસાદ સંગે રે.
જો વરસાદ વગર હોય વીજળી, બડકા જેવી ભાસે રે.

વિયોગની ગરબીએ દલપતરામ લખતા; પણ તે
દલપતકાવ્યમાં છે તહેવી સંસારિયાનાં રામસીતાઓના
વિયોગની. કમછગરબાવળીમાં વિયોગની ગરબી છે:

પંખી ! તું તો મુજ પ્રાણુ છે રે;
પરવર ઉડીને પરદેશ,
પિયુને કહેજો જઈ, પંખિડા રે !

x x + x

વનમાં ઢાંચલ ટોકા કરે રે, બીતર લેહે છે જેમ બાણ;
આંખે આંસુધારા વહે રે, પ્રેમદા કયમ કરી રાખે પ્રાણુ ?
પિયુને કહેજો જઈ, પંખિડા રે !

નરસિંહ પ્રેમાનન્દ દયારામ-આપણા કવિવરો છવ-
ન્યથે આત્મચેતવણીની કવિતાઓ ગાતા એવી સંસારા-
ટવિની ને જીવાનપુરના રસ્તાની જો દલપતગરબીઓ
પણ છે.

સંસાર વિકટ વન સરખો છે;

સંભાળીને સંચરજો, બહેન !

વચમાં રસ્તો વસ્યો છે.

x x x x

ક્યાંઈ વાઘવડના સ્વર મુણચો;

ક્યાંઈ મોરબપૈયા બોલે, બહેન !

વચમાં રસ્તો વસ્યો છે.

ક્યાંઈ શીતળ છાયા સારી છે;

ક્યાંઈ તાપ તપે વણતોલે, બહેન !

વચમાં રસ્તો વસ્યો છે.

ગંભીર ધજો, ગમરાયો મા.

ઉપનિષદો કહે છે ધીર સ્તવ ન મુદ્ધતિ; માટે
ધીર થજો,

સતીઓ જે રસ્તે ગઈ સજ યઈ,

તે નકશે જોજો નિરખી, બહેન !

વચમાં રસ્તો વસ્યો છે.

અને જુવાનપુરને મારગે સંચરતાં ઉત્તરાઅભિમન્યુ-
ઓને જુગજુગની દલપતચેતવણી છે કે

ચાલો ચાલો મુસાફર ! ચેતી જુવાનપુર જાતાં રે;

નહિ તો ફરી ફરી યાશે ફજેતી જુવાનપુર જાતાં રે.

હવા એવી ત્યાં આગળ આવે, જુવાનપુર જાતાં રે,

બલા-બલાને ભાન જૂલાવે, જુવાનપુર જાતાં રે.

આવે ઉન્મત્તગા એવી, જુવાનપુર જાતાં રે;

તરી ન શકાય તુંબડે તેવી, જુવાનપુર જાતાં રે.

વાટે દુર્ગમ દુર્ગમ દીગ્રે, જુવાનપુર જાતાં રે;

એમાં અડચણ આવે અતીશે, જુવાનપુર જાતાં રે.

ઝાઝી મોહની આવે ઝાઝી, જીવાનપુર જાતાં રે.

અને એક છે શીયળની ગરબી. માનવજાતના સદ્-
ગુણભંડારે કવીશ્વરને મન શીયળનો સદ્ગુણ અંકરૂપ
હતો, અન્ય સદ્ગુણો પડખેનાં મીંડાંરૂપ હતાં. પશુ મટી
માનવી થયો તે શીયળથી, ને સંસારની સળવટ નસે છે
શીયળથી. જગતભરના નીતિવેત્તાઓની જેમ દલપતરામ
શીયળને સર્વશ્રેષ્ઠ-ચક્રવર્તી સદ્ગુણ માનતા.

સર્વેથી સરસ ગણાય શોભા શીયળની;
નહિ તો જયમ વ્યથ જણાય નદીઓ નિર્જળની.

x x x x

ભણતરમાં તો લડકો ઉઠ્યો, રૂપ વિશે પડી રાખ રે;
રનેહ સહિત શીયળ નવ પાળે, લાંછન લાગે લાખ:
શોભા શીયળની.

x x x x

અંક ઉપર મીંડાં મૂકે તો દસદસ ગણા ગુણાય રે;
અંક વિનાનાં મીંડાં સર્વે શૂન્યે શૂન્ય જણાય:
શોભા શીયળની.

શીયળવ્રતને અંક સમજાવે, સદ્ગુણ મીંડાં માત્ર રે;
શીયળ વિના સદ્ગુણીને પણ સો કહેશે લોક દુષાત્ર:
શોભા શીયળની..

x x x x

સાળો કે સસરો કહેવાથી તામસ કરે તમામ રે;
સોનો સાળો-સોનો સસરો દ્વિજ દલપતરામ:
શોભા શીયળની.

દલપતસૂરમાં સૂર લેળવીને નવયુગના ક્રિયા ક્રિયા સાહિત્યસ્વામીઓ એ દલપતગરબીની છેલ્લી કડી ઉદ્ભાશે કે વયે સરખી સમાણી એ સૌ અમારે બહેનો છે ને ન્હાની એ સૌ અમારે પુત્રીઓ છે? દલપતઉપમાના અમરાક્ષરે ભોલતાં આપણા નવયુગના સાહિત્યસ્વામીઓમાં કવીશ્વર એકમરૂપ હતા.

માંગલિક ગીતાવલિ બૂદી જાતની ગીતમાળા છે. પહેલી વયમાં વતનમાં દલપત વેદિયા ઉપનયનસંસ્કાર અને અન્ય વૈદિક સંસ્કારો વિધિવત્ કરાવતા. બીજી વયમાં સંસારઅભ્યાસી ઇતિહાસશિષ્ય અર્થજિજ્ઞાસુ કારણસને એ સંસ્કાર-રૂઢીઓના અર્થમર્મ જણાવના. પછી ત્રીજી વયમાં કપ્હાંક કાબ્યકવેવરમાં ગૂંથીને અને કપ્હાંક સૂચક નેધલાધવની ખ્યાલીઓમાં ભરીને આપણા સંસ્કારવિધાનોના અર્થમર્મ કવીશ્વરે આપ્યા છે. ભાંડુઓના ભાવ, સંસારસમારંભોની સંસ્કારિતા, પુરુષજનતાના સૌજન્યસંચય, સીજનતાના સોહાગમ કાર, સંસારનું મુમગ ને મુધક અંગલાલિત્ય, ત્હારે પ્રગટતા નવયુગના નવઅંકુરો, અને સોહાગિયા આદર્શોનાં બાવી દિશાસૂચના જૂના વર્તમાન ને ભવિષ્યની ત્રણમાતીલી રસમય ફૂલગૂંચણી એ માંગલિક ગીતાવલિ. વૈદિક સંસ્કારો તે વેદસન્તાનોનું વારસાધન છે. જૂનાદંદિએ પ્રાક્ષણદેવ ઇતિહાસ લક્ષ્મીને સંસ્પૃક છે, વર્તમાનદંદિએ વર્ણનાં ગુરુ પ્રાક્ષણ-પુરોહિત પ્રગતિની પ્રેરણા છે, ભવિષ્યદંદિએ અભિવર દિશા-દાખવતો પ્રજ્ઞસોમિયો છે. સાચો પ્રજ્ઞપુત્ર પ્રજ્ઞપાંખે તથે કાળમાં વિચરે છે ને વિચરાવે છે. કવીશ્વર તથે વયમાં દેશપુરોહિત હતા : માંગલિક ગીતાવલિ એ દલપત દેશપુરો-

હિતનો કાબ્યચન્દ્ર છે. માંગલિક ગીતાવલિમાં ત્રિરંગીલા
શુભરસંસારનું ભાવનામુન્દર કાબ્યચિત્ર દલપતરામે ચિત-
રેલું છે.

હાલરડાં ગાતાં ગાતાં જ દલપતકવિતા ખીલી ઉઠે છે:
નેહે ભાઈનું મુખડું નિરખું, શોભે પૂરણ ચંદર સરખું.
ભાઈનાં નિર્મળ મુંદર નેણાં, ઉત્તમ અમૃત જેવાં વેણાં.

સોનુંરૂપ તો છે સોંધું, ભાઈનું મુખડું સોધી મોંધું.

રતનાગરની લહેરો ખારી, ભાઈની સૂરત સોધી સારી.

ભાઈને પારણે પોપટમોર, ભાઈને પારણે હીરની દોર.

ભાઈને પારણે ફૂલ્યાં ફૂલ, ભાઈના પારણાનું નહિ મૂલ.

ચાલે ચાલણુગાડી વડે, કંકુ ઠેરાં પગલાં પડે.
ખીલું હાલરડું છે દયાશમ કવિવરના દેશવિખ્યાત
દાળનું.

મારા લાડકડા કુંવરણ ! પોઢો પારણે,
તમને પરમેશ્વરની રક્ષા દહાડોરાત;
મારી આંખોના તારા છો કુંવરણ ! તમે,
તમે ઊપર વારી નાંખું મારી જાત:
મારા લાડકડા કુંવરણ ! પોઢો પારણે.

તાઈ પારણિયુ મઢાવું માણેકમોતીએ,
ઉપર ચેલું મેના પોપટ મોર ચકોર;

પારલિયાને ફરતી ઘમઘમ ઘમકે ધૂધરી,
હાથે હીચોગું લઈ રૂડી રેશમદોર:

મારા લાડકડા કુંવરણ! પોટો પારણે,
પછી માતા ઉરના કેડ ને મનના મનોરથ ગાય છે.
મારો નાનકડો યાચે મોટો નાણાવટી,
વહાણવટાને વળી વિધવિધ કરશે વ્યાપાર;
રાજસભામાં પશુ રૂડી રીતે બીરાજશે,
શાણે શાણે કહેશે સર્વ મળી સરદાર:

મારા લાડકડા કુંવરણ! પોટો પારણે
હવેપતકવિતાને બાવીની રાજસભાનાં સ્વપ્નાં આવે
છે, ને ભૂતકાળની શુભંરમહાપ્રભની સાગરસફરો એ ભૂલી
જતી નથી. ખંભાત થોધા સૂરતનાં બહારાંઓ અને નવી
શુભંરસોહામણી મુંબઈનગરીમાં આવતા ઇતિહાસની પગ-
લીઓ કવીશ્વરે દીડી હવી.

બાલુડા વીરની વર્ષાંઠ કઈ વિધે ઉજવાય છે ?

આજ માળી લાબ્યે ફૂલછાબડી
મૂંથી ગજરા તોરા ને હાર રે;
લાબ્યે તબોળી પાનનાં બીડલાં,
મળ્યા મિજલસમાં સરદાર રે.

x x x x

દીધાં દાન ઘણાં જન દીનને,
આપ્યા સેવકને સિરપાવ રે;
પૂજ્યાં ગોરગોરાણીને પ્રીતથી
ભલે અંતરમાં ધરી શાવ રે.

પછી નવવાંચનમાળાના કવીશ્વર નિશાળે બેસાડતાં
એ નવનિશાળિયાને સદ્બોધે છે:

લણુતાં અર્થ સમજીને ધરજો અંતરે,
નવ કરશે પોપટના જેવો પાઠ રે.

આજ તો આધેડો 'અચરે અચરે રામ' ઉચ્ચારે છે
ને પોપટના પાંજરાથી ચે વજ્રઅધિકી ગુલામબેડીઓ સ્વતં-
ત્રતાને નામે સરભઈ છે ત્હાં દલપતસદ્બોધ એ નવગુલામ-
મંડળમાંથી કોણ કોણ ઝીલવાના હતા ?

પછી દલપતયુગના ઘડાતા ઈતિહાસનું ગીત છે, ને
ગુજરાતભરમાં ધૂમી ધૂમીને નવયુગનું આંખાવાડિયું વાવનાર
સ્વયં એ નવવિદ્યારૂપી આંખાની ગુણગીતા ગાય છે.

રાણી વિક્ટોરીઆના રાજ્યમાં
વિદ્યારૂપી રે રૂઢો રસાળ
સાહેલી રે આંખો મ્હોરિયો.

આંખો રોપાયો મુંબઈ શહેરમાં;
શારદાપીઠનું સરસ્વતીમંદિર મુંબઈનગરીમાં છે ને !—
ને પછી સિન્ધુદેશથી કર્ણાટક પર્યન્ત

દેશદેશમાં રે ફેલાઈ ગળ;
સાહેલી રે ! આંખો મ્હોરિયો.

x x x x

ફૂલ સરસ સુધારાનાં પ્રગટિયાં;
દલપતભાષાકેશમાં સુધારાનો અર્થ છે New
civilization એ આપણે પૂર્વે જાણ્યું છે.

રસ એનો રે રાગ ગણાય;
સાહેલી રે ! આંખો મ્હોરિયો.

x

x

x

x

પત્રે પત્ર દીવા દીસે પ્રગટિયા;
તે તો ટાળે રે ઉરઅંધકાર,
સાહેલી રે! આંખો મ્હોરીઓ.

અજવાળું ચયું આખા દેશમાં;
સમજાયું રે સારઅસાર:
સાહેલી રે! આંખો મ્હોરિયો.

અમૃતદળ સમાં એ આંગાનાં અમરદળ પછી શુન્ન-
રાત પામ્યું છે કે નથી પામ્યું? ધૂવડની આંખે ઇતિહાસ
ભણવા હશે તે એમ ભણશે ને કાગડાની આંખે ઇતિહાસ
ભણવા હશે તે એમ ભણશે. કવીશ્વર ઋષિવરની આંખે
ઇતિહાસ ભણતા ને ભણાવતા કોઈ વાંચે કે ન વાંચે:
ઇતિહાસની અમૃતાક્ષરી તારકાવલિ શી અનસ્ત તેજનયોતે
અળહળે છે.

ભણીગણીને કુંવર પ્રકુંડલેલા છોડ જેવા મ્હોટા થાય
છે, ગામપરગામ સુવાસના મહેદી રહે છે, ત્હારે વેવિશા-
ળિયા આવે-છે, ને વેવિશાળનું ગીત ગવાય છે
કહો, આપ-ક્યાંથી પધારિયા? મુલો, શાણા સાહેબજી!
કહો આપની શી છે પેર રે? સુગુણવાન શાણા સાહેબજી!
રાજનગર થકી આવિયા, મુલો, શાણા સાહેબજી!
પૂછતાં આપને વેર રે, સુગુણવાન શાણા સાહેબજી!
અરજ અમારી એક છે, મુલો, શાણા સાહેબજી!
કોડથી કરશે કબૂલ રે, સુગુણવાન શાણા સાહેબજી!

પ્રકરણ ૨ બું, ગરબીશદ્દની ગરબીઓ

ચંપાબાઈ! ચિત્તમાં ચાહીને

નિરખો સાસરવેલ, લાયક વસન્ત લાવેલ;

ઝોડો ચળકતી ચુન્દડી.

ચુન્દડી છે ચોખા હીરની,

વણકર ડાહ્યે વણેલ, રંગરેલે રંગેલ;

ઝોડો ચળકતી ચુન્દડી.

x ..

x

x

x

ચીતરનારે તે ચુન્દડીમાં

ચીતરી છે રાશિ બાર, અમરવેલ આકાર;

ઝોડો ચળકતી ચુન્દડી.

ચીતરો સૂરજ ને ચંદ્રમાં,

ચીતર્યા પુષ્પ અપાર, મનહર ચુન્દડી મોઝાર;

ઝોડો ચળકતી ચુન્દડી.

લગ્નની વરઘોમાં પછી પાપડ વણાય છે, વડીઓ મૂકાય છે, રાત્રે રાત્રે ગીત ગાતાં મધરાત જામે છે, તંદારે ભાઈને ખેંચડા સાંભરે છે. હજી ખેંચડા નથી આવ્યાં એના અધૂરા જોરતાણ કવીશ્વરનું બાંધવંજીત છે. ભાઈને ઘેર ભગિની કે ભગિનીને ઘેર ભાઈ પધારે છે તંદારે તંદારે દલપતકવિતાનાં સુકુંમાર-કુંજામાં કુંજા ભાવે જાગે છે.

વીરાની વરઘો વચમાં રહી હવે થોડી,

ખહેની અઘાપિ કેમ ન આવિયાં રે?

શું એમના સસરાજીએ રત્ન ન આપી?

શું એમના સાસુએ અટકાવિયાં રે?

બહેની વિના તો મુજને કશું યે ન. સૂઝે;
 કુળરીત કોણ બતાવશે રે ?
 રાતદિવસ 'હું તો જીવમાં રે ઝંખું
 માડીની જયી ક્યારે આવશે રે ?

‘ માડીની જયી ’ અને ‘ માડીનો જયો ’ બોલતાં
 બોલતાં તો દલપતકવિતાનું જાણે મ્હેં ભરાય છે.

પછી મંગળતિથિએ ઘર રંગાવા મંડાણાં.
 ચીતરવા ઘર ચીતારા બેસારિયા;
 ચીતરે છે કાંઈ મુંઢર ચિત્ર વિચિત્ર રે,
 ચતુર ચીતારા રે ચીતર ચીતરે.

x x x x
 ચીતરી છે ક્યાંઈ ચારી બહુ ચતુરાઈથી.

x x x x
 ચીતર્યા છે ક્યાંઈ નટના ખેલ નવાઈતા.

x x x x
 ચીતરી છે ક્યાંઈ રાજસભા સોહામણી.

x x x x
 ચીતરી છે ક્યાંઈ ફૂલની ફૂલવાડી ઘણી.

x x x x
 ચીતરી છે ક્યાંઈ સેના સામાસામીઓ.

x x x x
 ક્યાંઈ તો ચીતરિયાં માણસ ચીનનાં.

x x x x
 ક્યાંઈ તો અગ્નિરથ નીતમ નીરખ્યા.

x x x x

રીસ રૂદે નવ રાખશે, મુણો, શાણા સાહેબજી !
 બાસે તેમાં જો જૂલ રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 છે જી મોટા કુળના તમે, મુણો, શાણા સાહેબજી !
 મોટાં તમારાં છે ઘર રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 લાયક લક્ષણઆગળો, મુણો, શાણા સાહેબજી !
 છે જી તમારો કુંવર રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 અમ ઘેર કન્યા કુંવારડી, મુણો, શાણા સાહેબજી !
 આઠ વરસની એહ રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 લાયક લક્ષણવન્તી છે, મુણો, શાણા સાહેબજી !
 તમ ઘર યોગ્ય છે તેહ રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 વરકન્યા છે હજી બાળકાં, મુણો, શાણા સાહેબજી !
 આપો અગાઉથી વચન રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 ઉમર લાયક થયે એમનાં, મુણો, શાણા સાહેબજી !
 લાયક કરવાં લગન રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 શક્તિ પ્રમાણે આપશું, મુણો, શાણા સાહેબજી !
 સનમાન સારી રીત રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !
 તેટલી મુદતમાં થશે, મુણો, શાણા સાહેબજી !
 વરકન્યાને પૂરી પ્રીત રે, સગુણવાન શાણા સાહેબજી !

બાળાપણમાં સગપણ થયે સરખવસરે વરકન્યા પર-
 રપરને ઘેર આવે બચ; વારતહેવારે જમવાને નહોતરાય,
 ઉત્સવપર્વોએ મીઠાઈહારડા મોકલાય, વર સહમજે કે આ
 મહારી વધુ ને કન્યાને થાય કે આ મહારો વર ને આ
 મહારું ઘર; અને એમ રસિક રીતરિવાજોમાંથી ઉરલાવ

જાગે ને દલીજીત ધાયઃ કવીશ્વરે ચીતરેલું એ આપણા
સંસારનું સુઘડ સુન્દર રસચિત્ર.

વેવિશાળનું એક બીજું ગીત છે.

એક પાટણનો પોપટ પીળી પાંખનો રે;
તે તો જમ્યો જમ્યો દેશપરદેશ રે,
બીજે ક્યાંઈ મનડું માન્યું નહિ રે.

જ્યારે દીઠા જ્યો દાડમ ને દ્રાખનો રે,
ત્યારે હરખ્યો હરખ્યો હૈયામાં વિશેષ રે,
બીજે ક્યાંઈ મનડું માન્યું નહિ રે.

એક કાયલંડી કાશ્મીર દેશની રે,
તે તો જમી જમી બૂગોળખગોળ,
બીજે ક્યાંઈ મનડું માન્યું નહિ રે.

એને ખુશીમાં ખામી ન રહી લેશની રે,
જ્યારે આંબે દીડી આંબાફળની ઝોળ રે,
બીજે ક્યાંઈ મનડું માન્યું નહિ રે.

પાટણનો પોપટ ને કાશ્મીરની કાયલના લખોત્સવ
૧૮૮૦માં કવીશ્વરે કલ્પતા હતા. આજ-૧૯૩૬માં પાણેક
સદીથી કાશ્મીરનાં મહારાણી શુજરાતણુ છે. સૌચેસાચ !
કાલની કવિતા એ આજનો ઇતિહાસ છે, ને આજની
કવિતા એ કાલનો ઇતિહાસ છે.

પછી ચુન્દડી ઝોઢાડવાને કન્યાનો શ્વસુરપક્ષ બેઠવા-
ઈધેર જાય છે ત્હારનું દલપતગીત છે. :

આબ્યાં ગોરગોરાણી સન્નેડલે;
દેખી હૃદયે થઈએ રાજિયાત,
સન્નેડે સાજન મળ્યાં.

ભલે ભાઈ-ભોભાઈ પધારિયાં.

x x x x

શાણ્યાં નણુંદ આબ્યાં નણુંદોઈ સાથે.

x x x x

જેમ પુષ્પની સાથે સુવાસના;
જેમ વીજ સાથે વરસાદ,
સન્નેડે સાજન મળ્યાં.

જેમ ચંદ્ર સાથે શોભે ચાંદની;
જેમ મીઠાશની સાથે સ્વાદ,
સન્નેડે સાજન મળ્યાં.

જેમ જ્ઞાનની સાથે ગુણાવળી;
જેમ વિદ્યાની સાથે વિવેક,
સન્નેડે સાજન મળ્યાં.

જેમ ધર્મની સાથે દયા પીસે;
એવાં એવાં છે ગણતાં અનેક,
સન્નેડે સાજન મળ્યાં.

જેમ સાગરની સાથે લહેર છે;
જેમ વાણી છે અથની સાથ, (કાલિદાસ)
સન્નેડે સાજન મળ્યાં.

પરમાઈ સાથે જેમ કીરતી;

જેમ નારીની સાથે છે નાય,

સમેડે સાજન મળ્યાં.

કવીશ્વરને ત્યારે સોહાગસોહગણના સમેડીલા ઠેઠ હતા, અને પંચ્યાસે વયે એ દલપતઠેઠ આજ આપણે સંસારે ફળ્યા છે. 'નારીની સાથે નાય' ની દલપતઉપમા-ઓમાં નરનાં મૂલ મોંઘેરાં છે કે નારીનાં ? કવીશ્વરે નારીનું માનપદ્ધતું નમતું રાખ્યું નથી.

પછી વર લાડકડાને અંપાની ઉપમાએ ગાયો છે, ને વનમાંનાં સુડલાઠોયલડીનું-કે નગરવાસી સુડલાઠોયલડીનું ? સંવાદગીત છે.

બાલુડો વર પછી લણી ઉતર્યો, પ્રવાસે જઈ આવ્યો,
અધુર્વિધાં શીખ્યો, 'પ્રવીણ પૂરા પણ પૂછવા' ને આવવા
લાગ્યા.

'વૃદ્ધ સમાન વદે મુખ, વાણી,

'ગંભીરતા ઉર આણી.

'હીસે ડાહ્યા સહુ થકી ડાહ્યો.'

જેમ બાળ મંટી જોબનજોબે બેઠો એનું ગીત છે કે
લાડે લીધી લાયકી રે-લાજેણી.

આટઆટલી વાનગીઓ ચાખ્ખે રસ પડ્યો હોય તો વાંચક ! બાકીની ગીતમાળા વાંચી જંજે. વરકન્યાના ઠેઠ, પરસ્પરને છબિઓ ને પ્રેમપત્રિકાઓ-પાઠવવાના રસદહાવ, મેળામન્દિરોમાંનાં દૃષ્ટિયોગ, પરસ્પરની ગુણપરીક્ષા, અને એવાં કલ્પનારંગેલી વાસ્તવિકતાનાં લલિત સંસારચિત્રો

ક્યાંઈ તો નામાંકિત કિલ્લો ચીતયો;

ક્યાંઈ તો મુંબઈનો ટાઉનહાલ,
ચતુર ચીતારા રે ચીતર ચીતરે.

ક્યાંઈ તો નામાંકિત પર્વત ત્યાં કયો;

ક્યાંઈ તો વળી તાજમહેલનો તાલ,
ચતુર ચીતારા રે ચીતર ચીતરે.

કવીશ્વરની Picture Gallery—ચિત્રસંગ્રહસ્થાન પ્રા-
ચીનતા ને અર્વાચીનતામાં વિહરતા કેા મહાકલાકારને
શોભતું હતું. એમાં તાજમહેલે હતો અને મુંબઈનો ટાઉન
હાલે હતો.

પછી લગ્નની કુંકુમપત્રિકાઓ લખાઈ.

સાતસેં સાંઢણીઓ શણુગારે રે;
નીરો એમને નાગરવેલનો ચારો રે.

કાગળ, કંકોતરીના લખાવો રે;
સોનેરી વરખથી તે શોભાવો રે.

સ્નેહી-સગાંને તેડવા, કાજ રે;
એક-એક સાંઢણી મોકલો આજ રે.

જહેનડખા વીરને કંકોતરી લખી મોકલે છે.

વીરા ! છે ત્રમે પ્રોઢ પરાક્રમી રે;
વળી ધમધુરન્ધર ધીર રે,

વીરાણ ! પગરણે વહેલા પધારજો રે.

વીરા ! વહેલા અગાઉથી આવજો રે;
 સર્વ કંડુબને લાવજો સંગ રે,
 વીરાણ ! પગરણે વહેલા પધારજો રે.
 તમે આવ્યે દિવસ દેખું ઉજળો રે;
 તમે આવ્યે રૂઠો રહેશે રંગ રે,
 વીરાણ ! પગરણે વહેલા પધારજો રે.
 હું તો રાતદિવસ રહું અંખતી રે;
 ક્યારે દેખું માડીબયાનું સુખ રે,
 વીરાણ ! પગરણે વહેલા પધારજો રે

પછી લાલ ચોઘડિયે શુભ અવસરનો મંડપ રાખાયો.
 સરખી સાહેલીઓ સહુ મળી, આનંદ અદહેરો આજ રે;
 સુકૃતની ઘડીઓ સદ્ગુણ કળી, આનંદ અદહેરો આજ રે.

x x + x

અત્તર ચુલાળ છંટાવિયે, આનંદ અદહેરો આજ રે;
 પાનનાં બીડાં બહેંચાવિયે, આનંદ અદહેરો આજ રે.

x x x x

દૂધડે મેહુલા વરસિયા, આનંદ અદહેરો આજ રે;
 સોનાના ડુંગર દરસિયા, આનંદ અદહેરો આજ રે.

એ મંગળમંડપમાં સળેડલે સાજનિયાં આવ્યાં ને
 ગાનારીઓ ગાણ ઉઠી.

રાજા સાથે રાણીજી, પધારિયાં;
 આવ્યાં ચોકાણી ચોક સંઘાત,
 સળેડે સાજન મળ્યાં.

દીકરી ! આંગણા માંહી તું ઉભી રહે;

નેહ એક વાર નિરખું તારું મુખ રે,

દિલડાહી દીકરી ! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

શુજ્જ્વલસંસારના અવગુણો ને અધુરપોની બ્યાખ્યાન-
માળાઓ પાઠક ! ત્હેં બહુબહુ સાંળળી હશે. શુજ્જ્વલસંસારનાં
શુષ્કગૌરવતા ને વડલા સમી ઘેરગંભીરતા નિરખવાં હોય
તો ઠેક નવરાશની ઘડીએ માંગલિક ગીતાવલિની કાવ્યયાત્રા
કરજે. ત્હાં ત્હને એ દેખાશે જે સુજનતાના માંડવછાંયડે
દેખાય છે, શુષ્કવન્તાનાં ગૃહસંસારે દેખાય છે, દેવમંદિરે
દેખાય છે, દિલના દરિયાવમાં દેખાય છે.

માંગલિક ગીતાવલિ શુજ્જ્વલસંસારનું ગૌરવચિત્ર છે.

મુંબઈમાં એક સંગીતરસિયા સાજન હતા. પ્રો. ત્રિલુ
વનદાસ ગજજરની પાડોશમાં રહેતા. નિત્યનિત્યે રામજણી-
ઓનાં સંગીત સાંભળવામાં અધઅડધી રાત્રી ગાળતા. એ
વેળા ગજજર સાહેબને ત્હાં આ ચરિત્રઆલેખક મહેમાન
હતો. ત્હાં એ સંગીતરસિયા પાડોશી મળ્યા અને આપણી
વર્તમાન સંગીતદશાનો વાર્તાલાપ મંડાયો. ત્હારે અન્ત-
રિયાળ એ બોલી ઉઠ્યા કે :— 'ત્હાનાભાઈ ! ગીત તો બહુ
સાંભળ્યાં; માઝમ રાતના પ્રહરો ભરી ભરીને સાંભળ્યાં. પણ
પેટલાદમાં એકદા સાંભળ્યું હતું એ તે ગીતઃ દ્રાક્ષથી મધુર
ને સાડીથી સુન્દર. -વરઘોડાની વાડી પાછળ ગવાતું હતુંઃ
માલણ ! ગૂંથી લાવ શુણિયલ ગજરો.' એ સંગીતરસિયા
કંઈ સાહિત્યરસિયા ન હતા, ને બાણતા ન હતા કે એક
દલપતગીતના પોતે પ્રશસ્તિબોલ બોલતા હતા. મહેં કહ્યુંઃ

‘ભાઈ ! એ તો આપના પિતાના મિત્રનું દલપતગીત,
સૂરત ને અમદાવાદ-સાંચું ગુજરાત ગાય છે એ ગીત.’
વાંચક ! તું ચે વાંચ ને જા એ દલપતગીત. હાજ ન આવડતો
હોય તો ત્હારી જાહેનને કે પત્નીને પૂછી લેજે.

માલણ ! ગૂંથી લાવ શુભિયલ ગજરો;

તારા ગજરાનો માનીશું મજરો;

માલણ ! ગૂંથી લાવ શુભિયલ ગજરો.

‘કવીશ્વરે જાણે ‘વર લાડકડાને કાજે’ કાવ્યગજરો
ગૂંથી લાવવાને કવિતામાલણીને વિનવી છે કે શું ?

તારા ગજરાનું આપીશું મૂલ;

મંહી ગૂંચજે શુભાળનું ફૂલ;

તું જે કહીશ તે કરશું કખૂલ;

માલણ ! ગૂંથી લાવ શુભિયલ ગજરો.

જેવી હોય તારી ચતુરાઈ,

તેવી કરજે તેની સરસાઈ;

કાંઈ બાકી ન રાખીશ, બાઈ !

માલણ ! ગૂંથી લાવ શુભિયલ ગજરો.

એવી કરજે કારીગરી એમાં,

લુકિત હોય જોવા જેવી જેમાં;

મોહ પામે સુનીવર તેમાં;

માલણ ! ગૂંથી લાવ શુભિયલ ગજરો.

વર, લાડકડાને રે કાજે,

એવો ગૂંચજે ગજરો તું આજે;

ત્યાં નિહાળાશે. અંહી તો એકાદને બીજી વાનગીઓ ચખાડીને સમાપીશું.

‘ ‘ એ હજાર વર્ષ પૂર્વે કવિવર કાલિદાસે શકુન્તલા વિદાયને અવસરે કણ્વ મહર્ષિની આંખેથી આંસુ પડાવ્યાં ત્યારથી આર્યસંસારે પુત્રીવિદાયને પ્રસંગે સંસારી માતા-પિતાઓ આંસુ પાડતાં આવ્યાં છે. આનન્દઉત્સવની તિથિએ એ હર્ષાશ્રુ નથી, શોકાશ્રુ છે. વર ઢાડીલો છે, બહેવાઈ ગુણવન્ત છે, સાસરવેલ પ્રેમાળ છે. નવવધૂને સહુ સત્કારેસન્માને છે કે

તમને વહાલી જેવી તેહ રે,
અમને પણ એવી વહાલી એહ રે.

છતાં પ્રસંગ જ કોઈ અટપટો છે. એ વિદાયવેળાનાં જૂનાં ગીતો પણ અશ્રુઓ પડાવે છે, નવાં ગીતો પણ અશ્રુઓ પડાવે છે. જૂના ગીતમાં વિદાય લેતી પુત્રી ગાય છે; અમે રે લોલો તે વનની ચરકલડી, હડી બાશું પરદેશ જો; આજે દાદાજીના દેશમાં, કાલે બાશું પરદેશ જો. દલપતગીત પણ દરજીરસની વિષાદધટા જમાવે છે, ને ધરતીદબાડતા અશ્રુછાંટા પડાવે છે.

અંખોખાઈને સાસરે વળાવતાં;
માતા કનકાવતી વ દે વે છુ રે,
દિલડાહી દીકરી ! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.
દીકરી ! જૂડાં પડ્યાનું જીવમાં લાવતાં
મારાં નીરે કરાઈ આવે છે નેણુ રે,
દિલડાહી દીકરી ! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

મારી છાતીથી કદિ, મેં છોડી નથી;
 દીકરી! ધાર્યું મેં તુજ વિશે ધ્યાન રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

દીકરી! કદિ ચે મેં તને તરછોડી નથી,
 દિલમાં જાણી મેં દીકરા સમાન રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

લા ડે કે ડે હું તુ જ ને લ ડ વ તી,
 હું તો જાણતી તુજને જીવનપ્રાણ રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

x

x

x

દીકરી! તારો વિજોગ નહિ વીસરે;
 તારા સદૃશ્ય આંખરશે સદા ય રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

દીકરી! તુજ વિના દિવસો નહિ નીસરે,
 જે મ વ મ્મ વિ છે ઈ પ ડી ગા ય રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

દીકરી! એક વાર નેહથી નિહાજ તું,
 તારો ટળવળે સહિયરોનો સાથ રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

તારાં બાઈ-સોબાઈ સામું બાળ તું;
 તેનાં હેડાં તો રહેતાં નથી હાથ રે,
 દિલડાહી દીકરી! પરણીને પીયરથી પધારિયાં.

લજનદાળ, લોખના આભળા, પ્રેમાનન્દશાઈ દેશીઓ, દયા-
રામની ગરબીઓ, સ્ત્રીજનતાના રાજિયાપરજિયા, ને સંસાર-
સંસ્કારપ્રસંગોનાં લોકગીતોમાંનાં વિધવિધભાવી સારંગપ્રલંબ
ધોળો. દહાડે દહાડે આજ આથમી જતી તળપદી ગુજર
ગીતલક્ષ્મીના ગીતસંગ્રહો લેજે પણ કચ્છગરબાવલિનાં ને
માંગલિક ગીતાવલિનાં મૂલ ઓછાં નથી. કવીશ્વરે ઢાળચરણો
ટાંક્યાં છે એ આદ્યચરણોનાં પાંચ આખાં ગીતો ઉતરાવનારા
આજના સાહિત્યસ્વામીઓ કોણ કોણ ? નવો કોઈ દલપત
ને મળવે આપણાં શોકગીતો સંગ્રાહાયાં-સચવાયાં નહિ,
જીવનમાંથી ગયાં છે ને સ્મરણોમાંથી જવા બેઠાં છે આપણાં
ઘણાં સંસ્કારગીતો અને સ્ત્રીસુંદર ગરબીઓનાં ભાગ્યા-
તૂટ્યાં અવશેષઅંગો ને ઇતિહાસસ્મરણો દલપતકવિતાનાં
વિશાળ ગીતસંગ્રહોમાં સજીવન છે. કચ્છગરબાવળી ને
માંગલિક ગીતાવલિ આપણી તળપદી ગુજરગીતલક્ષ્મીનાં
અભેડ સંગ્રહસ્થાનો છે.

વેનચરિત્રમાંની દેશીઓની પેઠે કચ્છગરબાવળી ને
માંગલિક ગીતાવલિનું ગીતસંગીત પણ સર્વાંગે ગુજરાતી જ છે.

અક્ષરમેળ સંસ્કૃત વૃત્તો ગુજરાતિમાં અર્વાચીન યુગ
પૂર્વે ઉતરતાં પણ વિરલ ઉતરતાં તે દલપતકવિતાએ લોક-
પ્રચલિત કીધાં. દલપતપિંગળ એ આપણુ પ્રથમ અને
પ્રજાસન્માન્ય પિંગળશાસ્ત્ર. પ્રજાભાષાનાં દૂહા મોરડા ચોપાઈ
હરિગીત બૂલણા-એ માત્રામેળ છન્દો છન્દનિષ્ઠાતની નિપુ-
ણતાથી કવીશ્વરે લખ્યો છે. ‘કવિતમનહર તો દલપતરામના જ’
એમ ત્હારે બોલાતું અને આજે ઉઘાપાયુ નથી. વેન-

ચરિત્રમાં પ્રેમાનન્દશાઈ દેશીઓનું છન્દસ્વામીત્વ એટલી જ કુશળતાથી કવીશ્વરે દાખવ્યું છે. દલપતગરબાવળી કચ્છ-ગરબાવળી ને માંગલિક ગીતાવલિમાં તાલમેળ ગરબીઓ અને ધોળોની દલપતસૂરાવટ સારંગીના સો-સો તારોથી ઓછી નથી. અક્ષરમેળ માત્રામેળ તાલમેળ-માત્ર છન્દ-સામગ્રીની જ વિવિધતાની કાવ્યકલાદૃષ્ટિએ નિહાળતાં દલપતકવિતાનું ગીતમાહુલ્ય આજના કેટકેટલાક કવિવરોમાં દેખાશે? દલપતગેયતાની વિશાળતા સરસ્વતીના સપૂતશ્રોત્રી ગમ્ભીરવિરતારી આતમભર વીણનાદની છે.

વાંચક! દલપતકાવ્યમાંની અન્ય કવિતા તું નહિ વાંચે, અને માત્ર કચ્છગરબાવળી ને માંગલિક ગીતાવલિ-માંની જ દલપતકવિતા વાંચીશ ત્હોંએ આ અન્યમાં પારંપાર ઉચ્ચારાયેલું મહાસૂત્ર ત્હને પરખાશે કે કવીશ્વર ત્હારે ગુજરસંસારનું સૂકાન પ્રાચીનતાને આરેથી અર્ધ-ચીનતાના આરા લણી વાળતા હતા, ગયા યુગમાંથી ગુજરમહાપ્રભને નવયુગમાં ઉતારતા હતા. દલપતકવિતા ગુજરનોકાની સંસારસૂકાનણના ધર્મ પાળતી. સંસ્કૃતિ-ઓનો સમન્વય, યુગયુગના કાળપ્રવાહોનો મહાસંગમ, જૂનાનવાની દેવભાતીગર ચિરંજીવ તરવરૂંઘણી એ દલપત-છત્રનનો ને દલપતકવિતાનો આતમબોલ છે. પેલી ધ્રુવેજી કહેવત કે New wine in old bottle-જૂના ગાટલામાં નવો દ્રાક્ષાસવ એનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાં હોય તો કચ્છ-ગરબાવળી ને માંગલિક ગીતાવલિના કાવ્યભંડારે જોજો. જૂની ગીતમાળામાં ત્હાં કવીશ્વરે નવયુગનાં યુગઅન્વવાળાં

જેવો છત્રપતિને રે ! છાજે :

માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

ગજરો મૂલ પામે મૂલતાન;

સારો સારો કહે મુલતાન;

થાય ગુણિજન ભેઈ ગુલતાન :

માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

એમાં ભુગતી ભેવા ભેગ ભણી,

ઝાઝો અંગમાં ઉતંગ આણી;

રીઝે રામ અને વળી રાણી :

માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

તને આપીશ હીરાનો હાર;

વળી સોળ સારા શણગાર;

ઉપર હેમની મહોર હંભર :

માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

કવિતાની કીંમત ઉર આણે,

એ જ ગજરાનું મૂલ પ્રમાણે;

હાજે દલપત, બીબા શું બાણે ?

માલણ ! ગૂંથી લાવ ગુણિયલ ગજરો.

માલિનીતીરે હલેતી ઠેા કણ્વકન્યા ટહુકતી હોય એવી કવિતાની કીંમત ' બાણુણહારી ૨૦મી સદીની આપણી નવશકુન્તલાઓને મુખેથી મીઠપની બોલધારાઓ સમું નિર્જ-રતું આ દલપતગીત અનેક વેળા સાંભળેલું છે.

૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાતને કવિવર દયારામ-
ભાઈની ને સ્વામીસંપ્રદાયની ગરબીઓ મળી હતી; ૧૯મી
સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતને કવીન્દર દલપતરામની ગર-
બીઓ મળી. આથી યે ૧૯મી સદીમાં ગુજરાત અને
ગુજરાતજો ગામેગામે ને પોળેપોળે ને ચોઢેચોઢે ગરબા-
ગરબીઓના હિન્ડોળે હીંચકતાં.

પ્રકરણ ૩ જી, ભાષાકવિતા

શ્રી રાજદુર્ગાચ્ય પુરાધિનાથો
મેરામણાચ્યો યદુવંશજાતઃ
ગ્રંથોઽયમીશાંઘિરતેન તેન
પૂત્તોઽસ્તિ રત્યૈ રસયજ્જનાનમ્.

ભાદવવંશમાં જન્મેલા, ઇશચરણમાં રતિવાળા, રાજકોટ
નામના પુરના મહેરામણી નામના રાજવી-લેખણે રસવન્તા
જનોની પ્રીતિને અર્થે આ (પ્રવીણસાગર) ગ્રંથ રચેલો છે.
પ્રવીણસાગર, લહેર ૮૪; શ્લોક. ૪૫.

સંગ તજી અધમકો અંગ પુનિ કીજે સ્વચ્છ,
વચનસેં મનહુસેં તેસે હો યતોકે રહો;
દ્વય લોક દાર્દ સુખ લચ્છીપતિ વૈદે દુઃખ,
સુખધામ ધામદેવ-દરાકો મિલન લહો.
પ્રીપુરારી દયા ધારી રીઝીકે સંપતિ વૈદે,
લંઢિકે સો મૂર્ખતા વિદ્વાન કરે તવે, અહો !
હર કોડકા ન રહે દશે દિશે રાતિધોત,
મૃતલમેં મહાસુખ સેવો ગ્યોં તુમ હી ચહો.

પ્રવીણસાગર ગ્રંથની છેલ્લી ૮૪ મી લહેરમાં પાઠકને
આશીર્વાદાત્મક આ ૪૪ શ્લોક કવિત છે. એમાંના પ્રત્યેક
ચરણમાંના પ્રથમાક્ષરે પંચમાક્ષરે નવમાક્ષરે ને ત્રયોદશાક્ષરે
નીચેનો ફોલો અન્તર્લોપિકાપણે ગૂંથેલો છે.

સંવદ્રસુ પ્રી લંઢ મૂ, અમદાવાદ મુકામ,
અંતે લહરી દ્વાદસે કીનો દલપતરામ.

કવિતા કેાઈ એક દેશનો કે એક ગામનો વારસો નથી.

લાડડો પાન ચાવે ને રસ ઢાળે,
લાડડો વળી વળી પાછું ભૂવે;
ભણે મહારા બાપા સાથે આવે,
ભણે મહારા સસરાનો રંગ રાખે.

કુંવર હેલ દઈ થોડે મહડિયા,
તેમના વેરીને ધ્રાસકા પડિયા.

અથવા

પ્રલાભવાડી ચોટા વચ્ચે રા-ઓ-પી છે:

આપણી રસભરી લોકલક્ષ્મી સમાં વસેાડાનાં એ
સેંકડોઓજૂનાં લોકગીતો હજુ આથમ્યાં નથી ને નહિ આથમે.
એ ગીતોમાંની કવિતા ને સંસારભાવ એવા અમર છે. ગજ-
રાતું હલપતગીત પણ એમની અમરતાની હારમાં જઈને
મેકું છે, ને ગુજરી ગૃહકુળે એ હલપતકવિતારસથી
લીલીછંમ છે.

આપણા કાબ્યભંડારમાંના અક્ષરમેળ વૃત્તો માપકાલિ-
દાસની ગિર્વાણ વાણીમાંથી આવેલા છે; માત્રામેળ છન્દો,
દોહા ચોપાઈ છપય હરિગીત, ચન્દતુલસીની નચ્ચાપામાંથી
આવેલા છે; લયબદ્ધ ઉસ્તાદી રાગરાગણીઓ દિલ્લી આગ્રા
લાહોર બનારસની સંગીતવિચારદતામાંથી આવેલાં છે;
ગજલોતું ગજલીસ્તાન ફારસીમાંથી આવેલું છે. ગુજરાતની
તળપદી ગીતલક્ષ્મી તો છે નરસિંહઘીરાં ને બીમલાવૃના

સંભર્યા છે. પ્રાચીનતાની સત્વશાળી યુણ્વલક્ષ્મીનાં જતન કરીને દેશે ને કવિતાદેશે કવીશ્વરને ખીલાવવીઝેહોરાવવી હતી. સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે કવીશ્વર બેઠા હતા અને એ સંગમતીર્થના કવીશ્વર પુણ્યનિર્મળા કવિતાદેવ હતા. ગુજરાત દલપતરામને ત્હારે એ ભાવે પૂજતો.

અર્વાચીનતાની ક્યારીઓમાં દલપત ગરબીબદ્ધે વાવેલા કાવ્યછોડને પછી આપણી રાસસમૃદ્ધિરૂપી ફૂલડાંઓ આજ પ્રકુલ્લી ઉઠ્યાં છે. પણ માંગલિક ગીતાવલિ તો-રાસમાળાની પેઠે-અધીં સદીબર અનુપમ જ રહી છે. આપણાં સંસ્કારગીતોની એવી કવિતાનિર્જરતી ખીણ નવગીતાવલિ હજી પ્રગટી નથી. લોકઝીલાતી કવિતા લખવાને લોકઢેયાંની તીર્થયાત્રા કરવી પડે છે એમ સંસારકવિતા લખવાને સંસારઢેયાંની તીર્થયાત્રા કરવી પડે છે. દલપતરિસાચેલા આપણા કેટલાયેક નવીનોએ દલપતકવિતાના સર્વાનુભાવી સંસારપન્થ ને લોકસંઘના રાજમાર્ગ ત્યાગીને સ્વાનુભવ-કવિતાની કેડીઓ ખેડી, અને એથી સંસારઝીલાતા ઓછા થયા. શાળાના પરિષદના કે શારદાપીઠના માત્ર દલપતરામ કવિ નહોતા, સમસ્ત દેશજનતાના-ગુર્જરમહાપ્રબાના કવીશ્વર હતા; કારણ કે લોકસંઘ એ જ દલપતકવિતાનો મહદાશય હતો.

દલપતકવિતા ત્હારે ઘરઘરમાં ગવાતી ને હેયેહેયે વિરાજતી.

ગુજરાતની પુરુષજનતા ત્હારે ઝીલતી એટલી જ આતમભર દલપતકવિતાને ત્હારે ગુજરાતની સ્ત્રીજનતા ઝીલતી અને રસતરબોળ થઈ આનન્દતી.

પ્રવીણસાગર એટલે સાગરવિશાળો ને સાગરગુણ
 જાંભીરો મધ્યયુગનો હિન્દી ભાષાનો શુજાત મહાગ્રન્થ. એક
 રાજવી, એક દેવીપુત્ર, એક જતી, એક શાસ્ત્રી-એમ કાવ્ય-
 વિશારદ સપ્તર્ષિમંડળે યજ્ઞજ્વાળા સમી કાળી, કરાળી,
 વાદળશામળી, કાળમીઠી આજી નદીના આરાના દરબાર
 ગઢની અગાસીઓમાં વિ. સં. ૧૮૩૮ માં રચેલું એ મહા-
 કાવ્ય. તે પછી બરાબર સોએ વર્ષે અને મધ્યયુગ ઉતરીને
 નવયુગ બેઠાના મહાન યુગપલટા પછી એ સપ્તર્ષિમંડળની
 મધ્યે ધ્રુવ તારલા સમા આઠમા કવીશ્વર દલપતરામ જઈને
 ગિરાજયા. એ ઇતિહાસયોગ બન્યો શી વિધે ! કંઠમાં આજી-
 તટપતા રાજવી ને કંઠમાં સાગરતટનિવાસી વિપ્રદેવ ! કંઠમાં
 મધ્યયુગનો ગાજતો મહેરામણ ને કંઠમાં નવયુગનો ધીરગંભીર-
 કવિતાઠોડામણો કવીશ્વર ! મધ્યયુગનો ને નવયુગનો એ
 અદ્વિત્ય યોગ બન્યો શી રીતે ?

એ કાવ્યયોગ આમ બન્યો.

દલપતરામ જન્મે શુજરાતી હતા અને અભ્યાસે હિન્દી
 હતા. ચન્દરાસાની પરાક્રમગાથાને કારણે ત્હારે રાજદર-
 બારોમાંની રાજભાષા હિન્દી હતી; સૂરદાસજીની સૂરાવટ
 મધુરી પદાવલિને કારણે કૃષ્ણમન્દિરોમાંની કીર્તનભાષા
 હિન્દી હતી; તુલસીકૃત રામકથાના મહાગ્રન્થને કારણે
 સીથંતીયંવાસી જોગીઓની જોગભાષા હિન્દી હતી; બારતના
 પ્રાન્તપ્રાન્તે ધૂમતી દેથીપરદેશી સેનાઓના સેનાનીઓની
 ક્ષેત્રભાષા હિન્દી હતી. વિચારસાગર સમા સમર્થ વેદાન્ત
 ગ્રન્થો ત્હારે હિન્દીમાં લખાતા, કાવ્યશાસ્ત્રો ત્હારે હિન્દીમાં
 રચાતાં, આપણો મધ્યયુગનો જ્ઞાનજાડાર હિન્દી ભાષામાં

હતો. કેા મહત્વાકાંક્ષીને ભારતવિખ્યાત મહાગ્રન્થ ગૂંથવો હોય તો ત્હારે હિન્દીમાં ગૂંથતા. પૂડી નિશાળનાં પગરણ, હિન્દી ભાષાજ્ઞાનનાં લંકારદર્શન, ને સંસ્કૃત અભ્યાસની શાસ્ત્રીયતા એ-આજના વાણીવિભાગે-પ્રાયમિક માધ્યમિક ને ઉચ્ચ શિક્ષણનાં ત્હારે ક્રમિક પગથિયાં હતાં. એ જ્ઞાનત્રિસરણીનાં પગથિયાં કવીશ્વર યથાશક્તિમતિ રહડયા હતા એ આપણે આ જીવનકથાગ્રન્થના કાવ્યદીક્ષાના ખંડ-માંનાં પ્રકરણોમાં વાંચી ગયા છીએ. કવીશ્વરની પ્રથમ વયની આયુધ્યસન્નવટ મન્દિરછાયામાં થઈ હતી, સાધુ સન્તોએ કીધી હતી, શાસ્ત્રીય નિધિવિધાને થઈ હતી. સાબરમતીના આંદાસુરજના મહેલમાં જ્ઞાનપંથમીની તિથિએ દલપતકારખસનો જીવનયોગ થયો ત્હારે એ બ્રિટિશ અધિકારીને આ ગુજરાતી કવિવરે એક હિન્દીને શોભે એમ હિન્દી કાવ્યસૂકતો સંભળાવ્યાં હતાં.

પછી વિશ્વવિધાતાએ કવીશ્વરનો કર્તવ્યદેશ નિર્માણ કીધો ગુજરાત; અને કારખસનો એ અભ્યાસદેશ નિર્માયો હતો ગુજરાત. એટલે દલપતકારખસયોગની આદિ તિથિઓમાં જ કવીશ્વરની કાવ્યદિશા બદલાઈ અને ગુજરાતી થઈ. દલપતરામ પછી ગુજરાતીના કવીશ્વર થયા.

એક ઠોક ધન્ય સમાના અવસરયોગે દલપતરામ ને દલપતરામના ઇતિહાસશિષ્ય સાહેબજીવલાના ઓશરી-પટમાં બેઠા હતા. ઓદિસમાં રખનો દિવસ હતો. તે તિથિને અભ્યાસક્રમ પૂરો થયો હતો. સમી રહાંજ નમતી હતી, પડછાયા પ્રલંબાતા પગમાં પડતા, તડકા કુમળા ને નિર્મળા થયા હતા. યુગયુગની આંખે નિરખતા ગુરુશિષ્ય દેશદેશની

વાતો કરતા હતા. ઘડીકમાં કારણસ યૂરોપની ઠે. ગુણવાતો
 કહેતો, તો ઘડીક પછી ગુજરાતની ઠે. ગુણવાતો પૂછતો.
 ભાષ્યવન્ત ઠે વિરલાને સાંપડે છે એવો, મગધંદરના ગોરખ
 નાથ સમો, એ શિષ્યવર કહારેક ગુરુવધાને એ ગુરુ થાય
 એવો હતો. વાતો-તર્જાત કારણસે દલપતરામને પૂછ્યું
 કવેશર! ત્હમે જન્મે ગુજરાતી ને ત્હમારી માતૃભૂમિ ગુજરાત
 છતાં ગુજરાતી નહિ ને હિન્દી કવિતા કેમ કરો છો? કવીશ્વર
 કહ્યું: અભ્યાસે મ્હારો એ છે ને રાજદરબારોમાંની કાવ્ય
 ભાષા એ એ છે, તેથી. શિષ્યવરે ફરીથી પૂછ્યું: પણ ખાતરી
 શી કે ગુણવન્તી હિન્દી ભાષા લખાય છે? મજદેશમાં ત્હમે
 રહ્યા છો નહિ. શિષ્યવર ગુરુજીને પરીક્ષાના પ્રશ્નો પૂછતા
 હતા. ગુરુ જોદમા: સહુ શીએ છે એમ ગુરુજાને શીખ્યો છું
 ને ભાષાગ્રન્થોમાંથી ભાષાઅભ્યાસ કીધો છે. સંસ્કૃત બહુનારો
 સંસ્કૃત જોતાતા કિયા દેશમાં જઈ ને બહુ આવે છે? કારણસ
 અનુસર થયો. પણ અનુસરો કાંઈ હમ્મેશાં મળેલા ઉત્તરથી
 સન્તોખાતા નથી. વાત સમેટતાં કારણસે કહ્યું: મ્હારી તો બે
 સૂચનાઓ છે. વિચારજો; ગળજો ગળીને ત્હમે પાછી પીઓ છો
 એમ ગળી ગળીને પીજો. એક તો એ કે ભાષાપરીક્ષાને અર્થે
 એકાદો હિન્દી કાવ્યગ્રન્થ રચીને મજદેશમાં મોકલાવાય તો
 સાર, કે આપણને પ્રતીતિ થાય કે ભાષાગૌરવ ગુણવન્તું છે.
 અને બીજી એ કે આપણે ત્હાં એ હિન્દી કવિતા સ્હમજશે
 ઇંટલાક! આપણે ગુજરાતમાં ફરવું છે, ત્હમારે ગુજરાતને
 સહુપદેશવો છે, ગુજરાતની વાંચીઓમાં જ્ઞાનવેલીઓ વાવ-
 રાની છે, ગુજરાત સ્હમજે એવું ગાયો ને? ત્હમારી માતૃ-
 મૂમિ ગુજરાત છે, ત્હમારી માતૃભાષા ગુજરાતી છે. ગુજરા-

તીમાં કવિતા કરે. તો ગુજરાતીએ તરત રહમતે. શિષ્ય-સદ્ગોષ્ઠે ત્હારથી દલપતરામ ગુજરાતી કવિ થયા.

ને બીજું ભાષાપરીક્ષાનું શિષ્યસૂચન પણ કવીશ્વર વીસર્યા ન હતા. એના કાળયોગની દલપતરામ વાટ જોતા હતા. આયુધ્યનાં છેલ્લાં વર્ષો સૂધી ભાષાકવિતા રચવાનું એ ગુજરાતી કવિવરે પરિત્યાગ્યું ન હતું. રાજદરબારેમાં તો ઘણું-અંદાજે ભાષાકવિતા સંભળાવતા. અભ્યાસખળે કવીશ્વરને હેયે પ્રથમ ભાષાકવિતા રહડતી. શિષ્યસદ્ગોષ્ઠે દલપતરામ ગુજરાતી થયા, પણ હિન્દી મટયા ન હતા.

ત્હારે કેટલાક એને જૂલ કહેતા. આજે એને જૂલ કોણ કહેશે ?

ત્હાર પછી સોળેક વર્ષે, મોડો મોડો, ફારખસના જે દેવ થયા પછી, એ ભાષાપરીક્ષાનો કાળયોગ કવીશ્વરને આળ્યો.

કારીથી પશ્ચિમે આળીચેક કોસ અને અવધસેં ઉત્તરમેં આજ આઠ યોજનમેં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બળરામપુર નામનું સંસ્થાન છે. ત્હાં મહારાજ અબ્દુલસિંહજી નામે એક વિદ્યાવિલાસી રાજવી હતા. અબ્દુલસિંહજી મહારાજે એક કવિરાજને રાજમહેમાનીએ આમન્ત્રીને અબ્દુલવિલાસ નામના કાવ્યગ્રન્થનો આદર કીધો. પણ આદર્યા સૌનાં પૂરાં યતાં નથી, અને એ ગ્રન્થ અપૂર્ણ મૂકીને મહારાજ દેવ થયા. પછી અબ્દુલસિંહજીનાં યુવરાજ મહારાજ દિગ્વિજયસિંહજીએ કારીથી કવિરાજને ન્હોતરીને એ અધૂરો રહેલો પિતૃગ્રન્થ પૂરો કરાવ્યો ને પિતૃમનોરથ પૂર્યો.

जैसे ल्पायो भगीरथ भागीरथी भूतलमें
प्रगट ही पितृकुल पावन करनको;
तैसे धरजुनसुत अर्जुनविलासगंग
इलामें चलाइ पितृजस प्रसरनको.

कवीश्वर कहे छे के

जो निजसे सुघर्यो न कह्यु, वो सपूतहुसे सघदी सुधरेगो;
जो यश ही प्रसयो नहि पूर्न, सपूतहुसे यश सो प्रसरेगो;
जो भयसिंधु तयो न गयो ज, सपूतहुसे भय तात तरेगो;
जो नृत कोड अपूर्न मनोरथ, पुत्र मनोरथ पूर्न करेगो.

पितामाताकीरत ही पृथ्वीमें प्रसिद्ध करै,
कहे दलपतिराम, सो सुत सपूत है.

जो नृप अर्जुनसिद्धकी इच्छा रही अपूर्न,
सो दिग्विजय सपूतने पिछे करी परिपूर्ण.

ग्रंथ प्रगट किय तातको, जो अर्जुन हि विलास.

दीपक के कुण्डीपक विना पितृभवनमां भरेला संधार
देखाडे डेखु ?

दीपक 'मिन देखात क्यों भरे पदारथ भीन ?

कुलदीपक मिन पितरयश, कहहु, प्रगटकर कौन ?

भट्टारक विग्विजयसिंहलजे पछी अर्जुनविलास
अन्यनुं भारतसरमां सारस्वत वंशाधुं कथुं ने भारतप्र-
भ्यात कविवरेने जे अन्यप्रतो भोक्तावी. दलपतकाव्य-
कीतिं महेकती महेकती कशीप्रयाग पर्यन्त प्रसरेखी हती
जेठवे दलपतधेर पछु जे काव्यगंगा

दशहृ दिशामें धाई आइ गुजरात देश.

कवीश्वरने ओ भात्र ओक ग्रन्थलेट न हत्ती, प्रसंग-
संभारलुं हुतुं. क्षरणससूयवेत्तो, दांजा वयोथी वाट
लेवातो ओ तो हुतो पेलो दैवयोग.

पितरभक्ति यह भूपकृत विश्वचिदित भइ वात;
जानौ जन्म्यो जगतमें भवण मुनी साक्षात.

भगशभपुरभडाराजनी पितृशक्ति निहाणीने कवी-
श्वरने श्रवणाभ्यान स्मरणे २७३थुं.

जैसे इंदु देखीकें विदेशमें विरही जन
चंद्रघटनांको चित्ते चितयन पायो है;
जैसे कोठ मयूरको सुनीके मधुर स्वर
कोकिलाके स्वरकां सुमिरि गुन गायो है;
जैसे कोठ सागरकी संपूरन शोभा सुनी
मान सरोवरमान मतहुमें दयायो है;
महाराज दिग्विजयसिंहको सुयश सुनी
पेसे मौंको श्रवणमाखान याद आयो है.

१८६७ना ओक बुद्धिप्रकाशअंकभां अलुंनविदासनी
पडोथि कवीश्वरे स्वीकारी अने श्रवणाभ्यान रखवाने भेडा.
दलपत कवीश्वरनी ओ शारद ऋतु हत्ती.

बालमीके बालमीकी रामायन रची, तामें
जाके उसकी अयोध्याकांडमें कहानी है;
त्रैलोक्यमा चीलट्टिमा सर्गमें प्रसिद्ध सिद्ध;
रघुवंशमें हु नौमा सर्गमें समानी है;
ओ श्रवणकथा. पछु ओ श्रवणकथाओ तो गिवांथु पाणीभां छे.
जमे तृपातुरकी आतुरता न टरे टेर,
कहा भयो पृथिवीका पेटमंही पानी है ?

તે કારણે

સઘકો સુલભ લાભકામ દલપતિરામ
શ્રોનકો કદાનો દેશી ઘાનોમં ઘરાનો દે.

શ્રવણાખ્યાનના આદિ સર્ગમાં પોતાની પિછાન આપે છે ત્યાં પોતાના કવિધર્મનું અને શુભશસ્તિનું કવીશ્વરનું પેલું સાહિત્યપ્રખ્યાત કવિત છે.

દેશ ગુજરાત દુનિયામં જૈસો દોસે યાગ,
અહમદાવાદ યામં ઉત્તમ અટાલી હૈ;
આસંવાસ ઔર પ્રાન્ત સારે યો તો ક્યારૈ જૈસે,
જામં પ્રજા ફૂલઘારી જૈસી ફૂલોફાલી હૈ;
સુધારેકી ઘેલી યોય યામં જો સાહીબ શ્લોક,
સો મં કવિતારસસે પોપી અઘ પાલી હૈ;
કહે વલપતિરામ, સુનો દિગ્વિજયસિંહ,
જાતિ વિપ્ર જાનો, મેરી જ્ઞાતિ તો ધીમાલી હૈ.

કવીશ્વર કહે છે કે હું તો શુભશ્વાલીની લક્ષ્મીને માળી છું, ને સુધારા (Civilisation)ની વેલીઓને કવિ-તારસ પાઈ ને પાળું પોપું છું.

પુત્ર વિના પિતુમાતુ શૂરૈ, ડરમાંદિ રહે અહોનીલ ઉદાસી,
પુત્રનિમિત્ત કરૈ જપયજ્ઞ, યનૈ પુત્રિ ધીરથ તીરથવાસી;
દ્રધાન્ત લેખે કાલિદાસગાયેલી મહારાજ દિલીપની કથા
કાવ્યગતજ્ઞાણીતી છે.

રાજકી રિદ્ધિ રુ સિદ્ધિ મિલૈ તડ પુત્ર વિના નરનારી નિરાશી.

પાઠક ! આ ચરણમાં કવીશ્વરની કે હિન્દી કવિતા-શૈલીની અતિશયોક્તિ ત્હારી આંખને બાસે છે ? તો ત્હારી

આંખ ઇતિહાસબૂલકણી છે. જા; નેપોલિયનના ને નૂરજ-
હાંનનાં પુત્રવલખાનાં ઇતિહાસો જઈને ફરીથી વાંચી બેજે.
કવીશ્વરની કાવ્યવાણીની વાસ્તવિકતા એ ઇતિહાસો ત્હને
કહેશે.

ઇતિહાસકાર અને કવિનો ભેદ ભાખતાં કવીશ્વર
કહે છે:

દેમ નિકારનદાર સમ લિપનદાર ઇતિહાસ;
સુકવિત્તકર સોનાર સમ ગદત ઘાટ શુભ તાસ.

એ કલાસ્વામી સુકવિની કલારીતિએ

ફલુક પુરાની ઘાત, ફલુક વિખ્યાત ઘાત,
ફલુ ગલંકાર મેરે મનતેં મિલાયો દે.

એમ 'દેવના ઉત્તરાધ'માં કવીશ્વરે શ્રવણાખ્યાન રચ્યું.

સંવત્ શ્રુતિ મુજ મંકિ મૂ, જા દિન પર્વ પયિત્ર,
મફરકાંતિકે દોત, મો પૂરન ઓત ચરિત્ર.

અને પછી કવીશ્વરે

મહારાજ દિગ્વિજયકે શરદ સંગ્રહસ્થાનમં

શ્રવણાખ્યાનની હસ્તપ્રત મોકલાવી. મહારાજ તરફથી ઉત્તર
મળ્યો કે 'આપનો ગ્રન્થ કાશીના કવિભૂષણ ગોકુળપ્ર
સાદણને ભેજ્યો છે. પ્રમાણ થઈને આવ્યે છપાવીશું
નહી પ્રમાણ થાય તો પાછો મોકલીશું' એમ ફેટલા
માસ વીત્યા. પછી એક તિથિએ આશાને ઉમંગાવતે
બળરામપુરનો રાજકાગળ કવીશ્વરને મળ્યો. મંદી પાંચસો
રૂપિયાની હુંડી હતી ને શ્રવણાખ્યાનની એકસો નકલોની

રેલ્વેરસ્ટીફ હતી. કવિરાજ ગોકુળપ્રસાદજીએ વીરરાજ પુસ્ક-
રજીની ને સવિતાસુતા જન્મનાજીની ઉપમાઓએ દલપત-
કવિતાનો અભિપ્રાય મહારાજને દર્શાવ્યો હતો.

સુભગ અર્ધગુન મરે સલિલ શુભ તાપપાપહર,
હંદ અનેકન માંતિ વિરાજત સોઈ જલચર;
માતપિતાકી ભક્તિ પ્રેમ દૃઢ નેમ અઢૈ વર,
પરમહંસ મુનિ મહત પરસ્પર પછપાતકર;
લહો વેદ પુરાન અનેક મત સત્સંગતિ શુચિ વિમલ મતિ,
મજ દરશિ પરશિ સદ્ગતિ હૈ ઓનકથા તોરથનૃપતિ,

છદ્પરબંધ રીતિ જલચર જોવ જ્યામેં,
માત ઓ પિતાકી ભક્તિ ચારી અમિરામકી;
ચાલ ચિત્ર ભૂપન, તરલ હૈ તરંગ તુંગ,
ભ્રમત મંધર મૂરી, છુતિ હૈ વિરામકી;
રાજે ગુનવોજ, ગહીરાઈ હૈ ગમીરતાઈ,
નરપરમાય ભાષ ઘાટ વિશરામકી;
સવિતાસુતા સી મજ પાવન કરન રૂત
આઈ કવિતાઈ કવિ દલપતિરામકો

કવિભૂષણ ગોકુળપ્રસાદજી કહે છે કે મજને પાવન
કરવાને જન્મનાજીના જેવી કવિ દલપતરામની કવિતા
આવી છે.

ગુજરાતેથી કાવ્યજન્મનાજી એમ મજદેશમાં ગયાં.

કવોન્ધરનાં હિન્દી કવિતો આ પ્રકરણમાં અને આ
અન્યના પ્રથમ ખંડમાં આપણે ઘણાં વાંચ્યાં છે. એક
અધિકુ ઉમેરી વિરમીશું.

માંતપિતાને સેતગિન્દુ રામેશ્વરની તીર્થયાત્રા કરા-
વીને વળતાં શ્રવણ માગે રટતો હતો કે હવે કાવેરીનાં
રનાનેદર્શને જવું છે. એકએક પુણ્યપદ્ધતિમાં પિતરોને
એસાડેલી, શ્રવણરુકન્ધે નિજ હૃદયોર્મિઓ સમાં ઝેલાં
ખાતી, પિતૃકાવક નિરખી નિરખીને એ શ્રવણવચને લોક
કહેતાં કે:

સુનિ પુનિ સવ જન ચો કહે, સુનહુ અરજ હમારિ;
કાવેરી કોટિક નહો કાવરિ તુલ્ય તિહારિ.

કાવરીકી તુલા તુલ્ય સગોલ ભૂગોલ નાંદિ;
પરમ પુનિત મોક્ષપદવીકી પાવરી;
ત્રિવેનીકો તત્ત્વ તાકી ત્રિરજ્જુકે તુલ્ય નાંદિ,
કોન ગિનતીમેં ગંગા ગોમતી ગોદાવરી ?
કાવરીકો વંડ ચમવંડકો ચિલ્લંકારી,
કાવરી નદી હૈ, ભવનિધિકી હૈ નાવરી;
'કાવેરી' 'કાવેરી' કહા કહત હો ? કૃપાનાથ !
કાવેરીકો કૃતારથકારી તોરી કાવરી.

કવીશ્વરે ત્રણ મોટા હિન્દી કાવ્યગ્રન્થો રચ્યા છે
શ્રવણાખ્યાન, પ્રવીણસાગરની છેલ્લી પાર લહેરો, અને
પુરુષોત્તમપ્રકાશ. પુરુષોત્તમપ્રકાશ કવીશ્વરનો ધર્મગ્રન્થ છે
એટલે એની કથા હવે પછીના ધર્મનાં ત્રણ નામના પ્રકરણમાં
કહીશું. રાજકોટને રાજદારે, ચાલો, જઈ આવિયે. કવિકુળને
રાજાણાનો સંબંધ ન્હાનાલાલથી શરૂ નથી થતો; છેલ્લે
૬૫ વર્ષોથી-દલપતરામથી અણબૂંસાતો સંકળાયેલો છે.

શ્રવણાખ્યાન પછી ચોદે વર્ષે, વચના ૬૨ મા સંવત્સરે
દલપતરામ મહેરામણજીના કાવ્યમહેરામણકાંઠે જઈ

જેઠા. સ્વર્ગસ્થ મિત્રનું વચન પાળ્યું હતું; કારભસભોલને
નન્તોખ્યો હતો. હવે કવીશ્વર હિન્દી કાવ્યદેશમાં વિરહવાને
પાછા છુટા હતા.

ઝાલાઓની પાટગાદીએ કાવ્યોપામક રાજવીઓની
પરંપરા થઈ છે, અને કચ્છારેક કચ્છારેક એ કાવ્યરસિક રાજવી-
ઓને કવિતરસિયા દિવાનોનો યોગ પણ સાંપડ્યો છે.
ઈસ્વી ૧૮૮૦ ના અરસામાં ધાંગધાની ગાદીએ રાજ માન-
સિંહજી હતા અને શ્રીયુત્ હરિશંકર પ્રાણજીવન દિવાનપદે
હતા. રાજવીદિવાન બન્ને કાવ્યરસિકો હતા. હરિશંકરભાઈ
મહેરામણનગરના વતની હતા, મહેરામણકાવ્યના બ ત
હતા. એમના વડિલો વિદ્વાન ને શાસ્ત્રવિદ્ હતા, એક
વડિલ તો મહેરામણકાવ્યના સપ્તર્ષિમંડળમાં પણ ભિરાજતા.
કાવ્યરસિયા હરિશંકરભાઈ નગરગોરવચાળી પણ હતા. એક
દહાડો કાવ્યવિનોદે આનન્દતાં આનન્દતાં રાજ માનસિંહજીએ
એ શાસ્ત્રકુલદીપકને પ્રવીણાક્રિતનો એક છન્દ કહ્યો અને
અર્થ પૂછ્યો. દિવાનજીને અર્થ ન જોઠો ને અંબવાણા.
હરિશંકરભાઈને થયું કે આ યુગમાં પ્રવીણસાગરની અર્થ-
માર્મિકતા હુગંમ થઈ છે, અને એ કારણે નિજ નગરીનો
મોતીભયો મહેરામણ વણપ્રીછયો રહે છે, લોકનોહાગિયો
થતો નથી. પ્રવીણસાગરનું ગુજરાતી ભાષાન્તર યાય તો
એ સાગરમાંનાં મોતી લોકમમ્મ યાય. દિવાનજીએ ત્હાં જ
ગાંઠ વાળી.

પ્રવીણસાગરની કાવ્યરચના પછી રાજદોટની ગાદીએ
ત્હારે ચોથી પેઢી ચાલતો હતો; અને મહેરામણમુત
ભાભાજી, ભાભાજીમુત સૂરાજી, સૂરાજીમુત બીજા મહેરામણજી,

અને બીજા મહેરામણજીએ આવાજીરાજ ગાદીપતિ હતા. પાણીદાર હીરા સમા આવાજીરાજ તેજસ્વી રાજવી હતા. એમનાં રાજતેજ કોકને ખૂંચતાં, એમનાં કિરણો કોકને બાણ થઈ વાગતાં. પણ રાજાણાંનો રાજગઢ ત્હારે રાજ-રાજેશ્વરી હતો.

રાજકોટના ગઢમાં એવે એક રણુમલ ખ્હારોટ રહેતા. એમના પિતાનું નામ અઢાલાઈ. રણુમલ ખ્હારોટ રાજદર-આરેમાં સન્માનાતા કવિરાજ હતા, સૌરાષ્ટ્રપ્રખ્યાત હતા. સ્વવતની કવિરાજને હરિશંકરભાઈએ વાત કરી. કવિરાજ પોરહાયા ને બોલ્યા: હા, હા ! એ અવસર ક'હાંથી ? અમારા ને ત્હમારા વડિલો મહેરામણનાં રત્નો હતાં. એમણે મહેરામણને ઉજળો કીધો. આજ આપણે મહેરામણને ઉજળો કરિયે. લોક શું બોલશે કે રાજાણાંના ગઢમાં આવા આવા કાવ્યવીર પાક્યા છે. ત્હમે નાણું ખરચો, ને હું વિદ્યા ખરચું. વતનને ઉજાગિયે. કવિરાજે ભાષાન્તરગ્રન્થનો આરંભ કીધો. રણુમલ કવિરાજ ભાષાકવિતા રચતા, પણ સાહિત્યજગતની ગુજર્ગિરાનો પરિચય માઠો હતો. અઢધેરોક ભાષાન્તરગ્રન્થ થયો; પણ પછી હરિશંકરભાઈને થયું કે એ ભાષાન્તર સાહિત્યજગત નહિ પ્રમાણે. વળી વચમાં વચમાં અટપટા છન્દો કે અર્થાન્તર વિનાના પણ રહ્યા હતા. એ રાજપ્રવીણ નરે કાર્યસિદ્ધિ કરીથી વિચારી જોઈ, અને નિર્ધાર્યું કે કોઈ અધિકા ગુજર્સાહિત્યપરિચિત સાક્ષરજન ભાષાન્તર કરે તો સાહિત્યસન્માનાતો ચિરંજીવ ગ્રન્થ ગૂંથાય. પછી પ્રવીણસાગર ગ્રન્થમાંની અઢરીઅટપટી પરચારોક છન્દાવલિનું એક ચોપાનિયું હરિશંકરભાઈએ છપાવ્યું અને

સં. ૧૬૩૭ માં દેશદેશાન્તરના વિદ્વદ્વરોને એની ખરસેંક પ્રતો પાઠવી. મંહી અર્થમર્મ માટે વિનતિ કરી હતી ને લખ્યું હતું કે પ્રમાણુ યથે તહેમને બક્ષિસ અપાશે. કંઈક દિશેથી અર્થો આવ્યા, પણ એથી કાવ્યરસિક આત્મા આનન્દો નહિ.

કાર્યસાધક હરિશંકરભાઈ મૂંઝાયા કે મનોરથ અપૂર્ણ રહેશે કે શું ? પણ રાજપુરુષોનો રહસ્યમન્ત્ર પેટો ગીતા-ભાષ્યો શ્લોકાર્થ છે કે યોગઃ કમત્તુ કૌશલમ્. નિરાશા નેપોલિયનને ને રાજપુરુષોને ચોપડે નથી. નવાનવાં સાધન શોધવાં એ જ એમનો આયુષ્યઉદ્યોગ. ચહુદિશમાં હરિશંકરભાઈ એ નજર નાંખી બેઠો તો દૃષ્ટિકિરણો યજ્ઞરહેશની પાટ-નગરીએ જઈને ઠંધી. ઈસ્વી. ૧૮૭૬ માં રાજકોટ રાજ્યે પ્રવીણસાગર અન્થ છપાવવાનો હક્ક રાજકરમાનથી કવીશ્વરને આપ્યો હતો; અને એ રાજકરમાન ત્હારના બુદ્ધિપ્રકાશ અંકમાં છપાયેલ છે. મૂંઝાયેલા નરે મૂંઝવણુઉઠેલને અર્થે લપુળન્દ્રુ શાસ્ત્રી ચતુર્ભુજને કવીશ્વર કને અમદાવાદ મોકલ્યા. શાસ્ત્રીજી આવીને સ્વામીમંદિરમાં ઉતર્યા ને કવીશ્વરને મળ્યા. કવીશ્વરે પૂછ્યું, કહો, શું છે ? શાસ્ત્રીજીએ કાવ્યમૂંઝવણુની વાત કહી, ને કાવ્યસહાયતા માગી. પછી શાસ્ત્રીપૂછ્યા છન્દોના સરળ અર્થ કવીશ્વરે કરી આપ્યા. છન્દોનો જેમજેમ અર્થવિસ્તાર થતો ગયો તેમતેમ શાસ્ત્રીજીનો કાવ્યાનન્દ વધતો ગયો, ને નિરાશામાં આશા ઉગી. એ અર્થસમુચ્ચય શાસ્ત્રીએ હરિશંકરભાઈને ધાંગધ્રે મોકલાવ્યો અને લખ્યું કે ખરચ્યું નાણું ઉગશે, કવીશ્વર આપનો મનોરથ પૂરશે. દિવાને શાસ્ત્રીને ઉત્તર

વાળ્યો કે ત્હમે અમદાવાદમાં જ રોકાવ, ને માગ્યાં મૂલે કાવ્યાર્થ પૂરા કરાવો. શાઓ અતુલ્ય જ અને બીજા એક ગોવિન્દરામ ગૌરીશંકર ભટ્ટ અમદાવાદમાં કવીશ્વર કને રહ્યા. એક હજારની નાદર રકમ કવીશ્વરને આપવાની નિર્ધારી. કવીશ્વરે પૂર્વાર્ધનું ભાષાન્તર સુધાર્યું, વચમાંના પડયાઆપડયા છન્દોના ભાષાન્તરપાઠ પૂર્યા, અને ઉત્તરાર્ધનું ભાષાન્તર આરંભ્યું.

એમ મારગ સરળ થયો ત્હારે બીજો આડકોટ આવીને ઉભો. કાવ્યવાચકા દેશમાં એવી ચાલતી હતી કે પ્રવીણસાગર ૮૪ લહેરોનો ગ્રન્થમહેરામણ છે. ઈસ્વી ૧૮૬૭ માં ૬૦ લહેરોનો મહેરામણગ્રન્થ ઈડર રાજ્યના દરબારી શિલામુદ્રણાલયમાં છપાયો હતો. હરિશંકરભાઈ પાસે એક પ્રત એ હતી. અને બીજી પ્રત રાજકોટ દરબારગઢમાંથી મળી હતી. ત્રીજી પ્રત કવીશ્વર કને હતી. અને ચોથી પ્રત રાજભા સમીપના ભાયાતી ગામ ગવરીદહેથી મળી હતી. ગવરીદહે દરબાર શ્રી પ્રતાપસિંહજીની હસ્તપ્રતનો ગ્રન્થ-થોડ કવિજનવિખ્યાત હતો. એમ મહેરામણગ્રન્થની ૭૨ લહેરો હસ્તગત થઈ હતી અને એ ૭૨ મહેરામણલહેરોનું શુદ્ધ ને સરળ ગુજરાતી ભાષાન્તર કવીશ્વરે દ્રીધું. પછી રથ અટકીને ઉભો. પરિપૂરણ પ્રવીણસાગરની તે ૮૪ લહેરો લોકવાણી બોલતી. હરિશંકરભાઈએ નિજ બહેરખગરમાં પરિપૂરણ ગ્રન્થ છાપવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું. હવે એ અપ્રાપ્ય છેલ્લી ૧૨ લહેરો લાવવી કઢાંથી! રાજકોટગૌરવીને મહોટું ધર્મસકટ આવો પડ્યું.

આ હતો તો દુર્ગમ આડકોટ. પણ સરધારી ધાર-
માંથી પ્રગટતાં આજનાં વહેણને કાળગીઠના કિલ્લા જે
અંતરાયે પડી અવરોધતા નથી. કવીશ્વરની કાવ્યસરિતાએ
પછી એ આડકોટને જે વિદાયો.

હરિશંકરભાઈએ કવીશ્વરને લખ્યું કે આપ તો ભાષા-
કાવ્યવિશારદ છો; કાશીપ્રખ્યાત કવીશ્વર છો. મહેરામણ
કાવ્ય અપૂરું રહે તો મ્હને મ્હાનમ લાગે કે વડિલોનો ને
વતનનો મહાશય અપૂરો છપાવ્યો. મહેરામણ અપૂરો
હોય નહિ. મહેરામણની મોતીમાળા તો પૂરી ૮૪ લહે
રાની હોય. આપ કાવ્યમહેરામણ છો. ખૂટતી મોતીસેરે
ન પૂરો ? હું તો શૂન્ય-રાજકોટ ને કાવ્યજગત ગુણ નરિ
ભૂલે, સદાદાળ સંભારશે. કવીશ્વરે પછી કવિતસરિતાએ
વહેતી મૂકી ને અપૂરો મહેરામણને ભયો.

રાજ માનસિંહજીના દિવાને પછી ભાષાન્તર સહિત
૮૪ લહેરાનો મહેરામણમહાશય પ્રગટ થયો. દલપતકા-
વ્યથી દળમાં ત્રણગણો છે. બાર ગ્રંથિયા ક્ષીંમત સર્ખ
હતી. પાંચસો નકલો ભાષાન્તર વિનાના મૂળ ગ્રંથની જૂદ
દુહડાવી હતી. કાવ્યરસિયા હરિશંકરભાઈનો મનોરથ પૂરો
થયો. ગુજરાતનું મધ્યયુગનું મહાકાવ્ય પુસ્તકભંડારેઈ
અજવાળામાં આવ્યું. એક સેકા પૂર્વેના કાવ્યસમૃદ્ધિઓની
મધ્યે જમ્મને કવીશ્વરે ચિરસ્થાયી આસન માંડ્યું.

હસ માસે પ્રવીણસાગરનો સમસ્ત કાવ્યધર્મ દલપત-
રામ સમેટી રહ્યા. ગુણત ને દુઘ્યરણિયાત દિવાનજીએ
પછી નિર્ધારિતી રકમથી સવાઈ જસિસ ને પોચા રાજ.

રીતે કવીશ્વરને આપ્યાં. રાજદરબારે હરખ્યા કે રાજવી-
પન્ધુનેા અપ્રાપ્ય મહેરામણુઅન્ય પ્રાપ્ય થયેા. વિદ્વદ્જનો
હરખ્યા કે સોએ વર્ષે કાવ્યસાગર ગુજરાતીમાં ઠલવાયેા.
જનતાએ જાણ્યું કે મહેરામણુ છલકાયેા. પણ ગણ્યાગાંઠ્યા
રહસ્યભેદુઓ શિવાયનો લોકસમુદાય ત્હારે નહોતો પ્રીછતો
કે દલપતરામ સાગરને યે સંપૂરણ કરે છે.

કવીશ્વરે એમ અધૂરા મહેરામણુને પૂર્યો.

પછીને વર્ષે રાજકોટપાર લાઘીકા દરબારમાં રહીને
કવીશ્વરે પુરુષોત્તમચરિત્રનો એમનો ત્રીજો હિન્દી અન્ય
રચ્યો, ને '૮૪માં અમદાવાદમાં રહીને છન્દરતનાવલિનો
ભાષાન્તરઅન્ય રચ્યો એ હિન્દી સંપ્રદાયઅન્યોના કથાપ્ર-
સંગો સંપ્રદાયનાં ઋણુના પ્રકરણમાં આપણે વાંચીશું.

પ્રકીણ છન્દાવલિઓ અને પ્રથમાવસ્થાના આદર્શો
અધૂરા રહેલા ભાષાઅન્યો જ્ઞાનઆતુરી ને કાવ્યઆતુરી
ઉપરાન્ત હિન્દી ભાષાની દલપતકૃત કાવ્યચોસર છેઃ શ્રવ-
ણાખ્યાન, મહેરામણુજીના કાવ્યમહેરામણુની છેલ્લી ૧૨
લહેરો, પુરુષોત્તમચરિત્ર, ને છન્દરતનાવલિભાષાન્તર અને
મંહીનાં કેટલાંક છન્દરતનો. હિન્દી કાવ્યઅન્યોનો એ ચોક
પૂરીને પ્રથમાવસ્થાનો અભ્યાસક્રમ કવીશ્વરે સાચાંક કીધો
છે ને ક્ષરણસપૂછી પરીક્ષા પાસ કીધી છે. દલપતકવિતાના
મહેરામણુમાં દેવાનન્દ સ્વામીનો ગુરુભાગ ઓછોઅધૂરો
નથી.

ત્રેરણાપ્રતિભાએ કવીશ્વર ઇશ્વરદત્ત ણશીસવન્તા હતા,
તેટલા કાવ્યકલાએ કવીશ્વર ત્હારની રાજભાષાના આપણા

રાજસન્તાન હતા-હિન્દીના આપણા પરમ હિન્દીસન્તાન હતા. યૂરોપના અતિમોહનો આપણા દેશે તેમ જ કાવ્ય-દેશે એક મોહયુગ હતો, ત્હારે વ્યાસવાલ્મીકિ ને બાણ-માધકાલિદાસના ને ચન્દુલસીસૂરના કેટલાએક સ્વદેશીએ કાવ્યભાવના શીખવાને પણ યૂરોપચરણે ખેસતા, એમનો એ આત્મહોષ ન હતો, નવયુગનો એ શિક્ષણહોષ હતો, મોહયુગના એવા નવશિક્ષિતોની પેઠી ત્હારે એમ બોલતી કે દલપતરામ ઈંગ્લેજ ભણ્યા નથી, ને સંસ્કૃતહિન્દી-માત્ર જૂનવાણીના સન્તાન છે. પણ એ યુગ પલટાયો છે આજ, રાજયોગીન્દ્ર ભટુંહરિ કહે છે તેમ સંસાર તો સદા પરિવર્તનગ્રાણી છે. આજતું નહું કહે જૂનું થાય છે, કાલતું જૂનું પરમે નવઅવતારે અવતરે છે. અને એ ન્યાયે એક કાળચક્રાવો ખાઈને આપણે સંસાર હિન્દી ભાષાના દલપતરામબા રાજભાગે આવીને પાછો ઉભો છે. ગાયકવાડ સરકારે રૂપ લાખ ગુજરાતીઓને હિન્દી ભણવાનો રાજ-આદેશ ઉચ્ચાયો છે. હિન્દી ભાષા હિન્દમાં જૂની છે કે નવી? હિન્દની ધરતીની પેઠે હિન્દી ભાષા સર્વસંચારી છે. ચન્દુલસીસૂરના કાવ્યયુગથી ભારતની રાજભાષા મન્દિર-ભાષા જોગભાષા સૈન્યભાષા સાહિત્યભાષા હિન્દી ભાષા છે. દલપતરામ એ ભણતા, એ ભણતા, એ હિન્દી આદર્શને સેવતા. ચારેક હાયકાપૂવે એ દલપતઆદર્શને ટીકાકારો જૂનવાણી આદર્શ કહેતા. આજતું નવભારત એ જોતું ભણતું ભણતું અને દલપતઆદર્શને ચીલે ચાલતું થયું છે. History repeats itself : ઇતિહાસ વળી કાળચક્રાવો.

ખાય છે. મધ્યયુગના ભારતની રાજભાષા હિન્દી હતી; કાલના એ ભારતની રાજભાષા હિન્દી થશે ને દલપતઆદર્શ વિજયવન્ત નીવડશે.

દલપતરામ ભારતની રાજભાષાના કાવ્યસન્તાન હતા. કવીશ્વરની આર્ષદષ્ટિ ગયા સૈકાઓને ભેટી તેટલા આવતા સૈકાઓને પણ ભેટી.



ત્હારે દલપતકવિતા ગાજતી. વકીલપરિવાર વ્યવહારજીવનની સફળતા માણતો હતો.

ભદ્રના ચોક વચ્ચે ત્હારે એક ન્હાનકડો ખાગ હતો, ને ખાગની સમઘટ, સુન્દરતાની કચારી સમી, રસરંગીલી હતી. ખગીયાની વચ્ચે વંકવોળામણો જળભરપૂર ફુંડ હતો, ને ફુંડજળ ઉપર દૂધઉજળો લક્કડપૂલ હતો. ખાગને પૂર્વ-પડખે લતામંડપની શીતળતામાં ફૂવારો ઉડતો, પશ્ચિમપડખે કૃત્રિમ ટેકરીધારે વેલછાયી ઉંચી બેઠકો હતી. હુવાંછવાયેલો ખાગ ખોપટની પાંખ જેવો લીલોછંમ રહેતો. ખાગ ન્હાનકડો પણ કલાનુશોભિત હતો. એ ખાગની ઉત્તરદિશે અમદાવાદની ત્હારની હાઈસ્કુલ હતી. અને હાઈસ્કુલની પશ્ચિમપાંખે દલપતપ્રેરણાના શારદક્ષણ રૂપ હેમાભાર્ધ ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં ફારમસસ્થાપી ગુજરાત વનોક્યુલર સોસાયટી બેસતી. દલપતરામનું એ પ્રવૃત્તિમંદિર અને ત્હારના ગુજરાતનું એ માહિત્યકેન્દ્ર. કવીશ્વરની લોકકવિપદની ગાદી ત્હાં હતી. ભદ્રના ચોકને બીજે પડખે બેઠા ઘાટનો વાહણિયારંગી ત્હારનો નવરોજજીનિવાસ હતો. લોકસભાઓ ગળતતાં ને સોસાયટીમાંથી ઘેર જતાંઆવતાં નવરોજજીભાર્ધ મૂર્તિમન્ત સાદાર્ધ અમા કવીશ્વરને બોલતા ખરા, પણ એ ઠાવ્યપરિચિતને કવિપરિચય નહિ જેવો હતો. પછી દલપતરામ વાનપ્રસ્થ થયા, અને ૧૮૭૬ના બેસતા વર્ષથી અમદાવાદને કવીશ્વરનાં નિત્યદર્શન બંધ થયાં. તે પછી ચારેક વર્ષે, '૮૩ની ઉતરતી તિથિઓમાં, કવીશ્વરની શરીરઅસ્વસ્થતા સાંભળીને એક વેળા અરદેશર લાલકાકાને લઈને નવરોજજીભાર્ધ કવીશ્વરને

પ્રકરણ ૪ થું, દલપતમહોત્સવ

પછી ઈ. સ. ૧૮૮૭ના જૂલાઈની ૧૨મી તારીખે અમદાવાદમાં દલપતમહોત્સવ ઉજવાયો.

પણ એ દલપતમહોત્સવની પૂર્વતૈયારીઓ ત્રણેક વર્ષોથી ચાલતી હતી.

અમદાવાદમાં એક ખાનદાન પારસીકુટુંબ છે—સર નવરોજી પેસ્તાનજી વડીલનું. મીરઝાપુરને રસ્તે વડમાળાની છાયાઓમાં એમનું ન્હાનકુટુંબ ગલ્લાપડું છે; ભદ્રના થાકમાં કારંજની પાંખમાં એમની ઓફિસો છે. નવરોજીભાઈ અગરના દંડાટી-હતા, બે પૈસા કમાયા હતા, મુળી હતા, સાહેબલોકમાં વગવડીલાવાળા હતા. કરેલ, મિલનસાર, નિર-ભિમાની, શુણ્ણ, મ્હોટા મનના, વિવેકભારે ઝૂઝીનમી જતા—સાચા ચેડિયાવર્ગની ધણી મુવાસનાઓ નવરોજીભાઈમાં હતી. ગૃહસ્થાશ્રમીઓ ઘણાખરા પુત્રપરિવારે કુળકીર્ત્તિ હોય છે, થોડાક પુત્રીપરિવારે કુળકીર્ત્તિ હોય છે. નવરોજીભાઈનો પુત્રીપાંખડીઓનો પરિવાર હતો, અને એ પુત્રીઓ ઘરમાં દલપતગીતો ગાતી. નવરોજીભાઈના એક ભાતુ અરદેશર લાલકાકા કરીને હતા, અને તેઓ થોડાંક વર્ષો અમદાવાદની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક પણ હતા. બેડા ખામણાના, સદા સ્મિત કરકતા, સાહિત્યરસિયા, ડેજવણી-ખાતાના નબીરા અરદેશરજી એક વારંવાર દલપતધેર મળવાને જતા-આવતા. નવરોજીભાઈના કાબજસિક કુટુંબસભ્ય

ત્હારે દલપતકવિતા ગાજતી. વડીલપરિવાર વ્યવહારજીવનની સફળતા માણતો હતો.

ભદ્રના ચોક વચ્ચે ત્હારે એક ન્હાનકડો બાગ હતો, ને બાગની સજવટ, સુંદરતાની કચારી સમી, રક્ષરંગીલી હતી. બગીચાની વચ્ચે વંકવેળામણો જળભરપૂર ફુંક હતો, ને ફુડબુલ ઉપર દૂધઉજળો લફડકપૂલ હતો. બાગને પૂર્વ-પડખે લતામંડપની શીતળતામાં ફૂવારો ઉડતો, પશ્ચિમપડખે કૃત્રિમ ટેકરીધારે વેલછાયી ઉંચી બેઠકો હતી. દુર્વાછવાયેલો બાગ પોપટની પાંખ જેવો લીલોછંમ રહેતો બાગ ન્હાનકડો પણ કલાસુશોભિત હતો એ બાગની ઉત્તરદિશે અમદાવાદની ત્હારની હાઈસ્કુલ હતી. અને હાઈસ્કુલની પશ્ચિમપાંખે દલપતપ્રેરણાના શારદફળ રૂપ હેમાલાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં ફારબસસ્થાપી ગુજરાત વર્નોકયુલર સોસાયટી બેસતી. દલપતરામનું એ પ્રવૃત્તિમન્દિર અને ત્હારના ગુજરાતનું એ માહિત્યકેન્દ્ર. કવીશ્વરની લોકકવિપદની ગાદી ત્હાં હતી. ભદ્રના ચોકને બીજે પડખે બેઠા ઘાટનો વાદળિયારંગી ત્હારનો નવરોજજીનિવાસ હતો. લોકસભાએ ગજવતાં ને મોસાયટીમાંથી ઘેર જતાંઆવતાં નવરોજજીભાઈ મૂર્તિમન્ત માદાઈ સમા કવીશ્વરને જોતા ખરા, પણ એ કાવ્યપરિચિતને કવિપરિચય નહિ જેવો હતો. પછી દલપતરામ વાનપ્રસ્થ થયા, અને ૧૮૭૬ના બેસતા વર્ષથી અમદાવાદને કવીશ્વરનાં નિત્યદર્શન બન્ધ થયાં. તે પછી ચારેક વર્ષે, '૮૩ની ઉતરતી તિથિએમાં, કવીશ્વરની શરીરઅસ્વસ્થતા સાંભળીને એક વેળા અરદેશર લાલકાકાને લઈને નવરોજજીભાઈ કવીશ્વરને

ઘેર મળવાને ગયા. નવી ને જૂની, સાહિત્યજગતની ઘણી ઘણી વાતો ત્યાં થઈ. પછી નવરોજીભાઈએ પૂછ્યું કે કવીશ્વર! શરીરમુખાકારીને ખાતર પણ ત્યાં ખુલ્લી હવામાં ફરવા જતા હો તો ? દલપતરામે કહ્યું : એક તો આંખે અપંગ છું; ને બીજું ઘેર ગાડી નથી. રહવારેત્યાંજરે મનિર જાઉં છું, ત્યાં ઉર ને દેહ આનન્દ છે. ઘણાં ગણે આ યોગદું છે એ આરોગ્ય પૂરે છે. તે તિથિએ એક મહાન નિશ્ચય કરીને નવરોજીભાઈ ઘેર ગયા.

કૃતનિશ્ચયીને હોય પછી પ્રવૃત્તિધર્મ. નગરચેઠ પ્રેમાભાઈ, હડીચિત્ર ચેઠના કુળદીપક ચેઠ જેથીંગભાઈ, બહેચરદાસ અંબાઈદાસ, રણુછોડલાલ છોટાલાલ—ત્યારની અમદાવાદની કવિશુભજણ શેઠિયામંડળીને જેમજેમ મળવાનું થતું તેમતેમ નવરોજીભાઈ નિજ મનનો મનોરથ ઉઘાડતા ગયા. પછી ખાનગી સભા ભરી, કમિટિ નીમાવી, પોતે ચેકેટરી થયા, ગુજરાતની જનતાને વિજ્ઞાપિ છપાવી, ફંડના હેતુએ નિર્ધારીને આદર કીધો. 'તજના જૂનના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં 'કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ' શીર્ષકનો, એ લોકવિજ્ઞાનનો સમર્થક તન્ત્રીલેખ છે. એ તન્ત્રીલેખમાં કવીશ્વરના સમસ્ત પ્રવૃત્તિજીવનના સાથી મહીપતરામભાઈ લખે છે

'કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનું નામ આખા ગુજરાત પ્રાંતમાં છેક નાના છોકરાથી તે વૃદ્ધ માણસ સુધી સર્વેના જાણવામાં છે. એ કવીશ્વરે પોતાના સ્વાર્થને બોગ આપીને ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાની ઘણી ઉત્તમ સેવા બજાવી છે.' એ શુભદાવલિએ આદર કરીને જન્ય દલપતએવાઓને

પ્રકરણ ૪ થું, દલપતમહોત્સવ

એ તન્ત્રીલેખે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ‘ગુજરાતીઓમાં વાંચવા-
મણવાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવામાં એમણે આગેવાની કરી છે.’
‘ગુજરાત વનોકચુલર સોસાયટી....ને આખાદ કરવામાં એ
કવીશ્વરે અથાગ મહેનત કરી છે.’ સરકારી નોકરીની
‘જગોએ જો તે રહ્યા હોત તો... આજે જોછામાં જોછા
રૂ., ૧૦૦) થી વધારે પેનશન લેતા હોત.’ ‘મળવાના મોટા
પગાર અને હોદ્દાનો લોગ આપી, જેમ કોઈ સાધુ થઈ
જાય તેમ, સોસાયટીના કામમાં...આપણા એ સ્વદેશ-
ભક્ત કવીશ્વર....જોડાયા.’ ‘એમણે બળવેલી દેશસેવા
વિશે લખવા બેસિયે તો તેનો પાર આવે નહિ; અને તે
જગબાહેર છે.’ ‘દેશસેવાના કામમાં તન મન અને ધન
અર્પણ કરી મંડ્યા રહેવાથી... વિશેષ પૂંજીનો સંગ્રહ
તે કરી શક્યા નથી.’ હિંમતી સહાયતાને અર્થે અને
‘હિંમતું’ નામ સદા કાયમ રહે એ માટે જાહેર ઉધરાર્ણ
કરવાનો ઠેટલાક કદરદાન સદ્ગૃહસ્થોએ પોતાના મનનો
વિચાર બહાર પાડ્યો છે, અને અંબધ કાઠિયાવાડ તથા
ગુજરાતના મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાંથી આગેવાન ગૃહસ્થોની
મંડળી રચાઈ છે. ‘કવીશ્વર દલપતરામે કદેલા ઉપ-
કારનો બદલો વાળી આપવો મુરકેલ છે.’ ‘કવીશ્વરનાં
સ્વદેશસેવાનાં કામ....અબણ્યાં નથી.’ અમદાવાદના પારસી
સદ્ગૃહસ્થ ચેઠ નવરોજી પેસ્તનજી વડીલ આ કામમાં
શરૂઆતથી ઘણો સ્તુતિપાત્ર શ્રમ લે છે. ‘દેશસેવા બળવ-
નારને માટે દરેક જાતના દેશીના મનમાં કેવો નિમજ
પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું આ એક દષ્ટાન્ત છે.’ સર મંગળ-

દાસ નયુભાઈ, રા. બ રણછોડલાલ છોટાલાલ, ને રા. બ. બહેચરદામ અંબાઈદાસ સી.એસ.આઈ. એ દલપતકુંડના દ્રશ્ટીઓ છે. ‘તા. ૨૫મી મે સુધીમાં આશરે ૨૫૦૦ રૂપીઆ એ કુંડમાં ભરાયા છે.’

મહીપતરામભાઈનો તન્ત્રીલેખ ઉચ્ચ સ્વરે બોલે છે કે સ્વદેશસેવામત કે દેશને કાળે ‘સાધુ થઈ જવું’ એ કાંઈ ૨૦મી સદીમાં ફૂટી નીકળેલી નવી પુણ્યવેલ નથી. એના વાવેતરિયા તો ૧૬મી સદીમાં થઈ ગયા. એ પુણ્યવેલ તો કવીશ્વર દલપતરામે ૧૮૫૫ના જૂનમાં શુજરપાટનગરીના ભદ્રના ચોકમાં વાવેલી છે.

સૂરત મુંબઈ અમદાવાદ—નિરનિરાળી નગરીઓ કવીશ્વરને આ પૂર્વે ઈ.સ. ૧૮૫૧થી સન્માનતી હતી. સોસાયટીએ કવીશ્વરને કાવ્યચન્દ્રક અપ્યો હતો. ભાવનગર ઈડર વઢવાણ જૂનાગઢના દલપતકાવ્યશુભ્રા રાજામહારાજાઓ કવીશ્વરને વધીસન આપતા અને સરઅવસરે નિમન્ત્રી સિરપાવ નિવાજતા. શુજરાતના પાટનગરે સરકારી દરબારો મરાતા, ત્યાં કવીશ્વરને શાલપાઘ બક્ષિસ થતાં—‘કવિને ૧વી પાદશાહી નિવાળે’—અને હિન્દી સંતનતના સન્મિત્ર—Companion of the Indian Empire—ને ઇંગ્લાજ રાજેતરમાં બ્રિટિશ સરકારે કવીશ્વરને આપ્યો હતો. એમ નેરનિરાળી નગરીઓએ, આયુધ્યસેવેલી સોસાયટીએ, કાવ્ય-પુર રાજવીઓએ, બ્રિટિશ મરકારે દલપતશુભ્રાગોરવ પ્રીછયાં ભાણ્યાં બહલાવ્યાં હતાં. નવરોજજીભાઈની મહોત્સવકમિટિ ૧ કાઠિયાવડી શુજરાત ને મુંબઈ—મહાશુજરાતની હતી.

પ્રકરણ ૪ થું, દલપતમહોત્સવ

દલપતમહોત્સવ ઉજવવાને એમ ગુજરાત ટોળે મળ્યું.

અહીં આ ઘટમાળ ચાલતી હતી ત્હારે કાળચક્ર કાંઈ થતી ગયું ન હતું. ખૂણે કાળની ખીણ ઘટમાળ ચાલતી હતી, અને દલપતકુળકચારીએ કળીઓ ખીલી ફૂલડાં થતાં, ને પ્રકુલ્લેલી ફૂલવેલો કરમાઈ પડતી.

પણ સંક્ષેપમાં યે એ દલપતકુળકચારી બાણવાને દાયકો - બે દાયકો પાછલ જવું પડ્યે.

૧૮૫૭ થી ' ૬૫ એ અઠૂઈ દલપતરામ સંસાર દુઃખિયા સમા હતા. રાસમાળા છપાવીને વિલાયતેથી વળ્યા, પછી ફરખાસ ગુજરાતમાં થોડુંક જ રહ્યો હતો બળવાના વર્ષમાં દલપતઘરમાં યે બળવો ભગ્યો હતો, અને મૂળી-માના ઘરકંકાસથી ગોળાનાં પાણી ઉત્તરું રહેતાં. આખે અપંગતા આવી. વાઘ તડૂકે એમ પ્રતિષ્ઠામાં થયે તડૂકી ગયે કાશીબાએ તો થોડોક કાળ જ દલપતઘર ઘરમહેમાન રહી, ચાર વાસાની બાળકીનો જતનભાર દલપતશિરે ટોળી, સ્વર્ગવાટ લીધી હતી. ' ૬૪ માં બડી ધામધૂમથી વાસ્તુ ઉજવેલો કવિનિવાસ ' ૬૫ માં લહેણિયાત બેંકને હાથે જઈ પડ્યો મૂળીમા ને તહેમનો ત્રણ સન્તાનોનો પરિવાર વતનમાં વઢવાણ રહેતો; એટલે ' ૬૩ માં ત્રીજા લગ્નનાં પત્નીગણી દલપતઘર આવ્યાં ત્હારે ૪૩ની વયે દલપત-કુટુંબ વર વહુ અને એક બાળપાંખડીનું હતું. દલપતસંસારનાં ત્હારે છાછરપાણી હતાં.

મૃત્યુશય્યામાં પડ્યા પડ્યા ફારબસે પરમ મિત્રધર્મ ને શિષ્યધર્મ બબલી કવિનિવાસ કવીશ્વરને પાછો મોંપાવ્યો,

અને પછી વર્ષાની વાદળી આવી જેતર ધનધાન્યે ભરે એમ સૂનોસટ દલપતવાસ દેવાળાએ લયોલાદયો દીધો એ જીવન-કથાપ્રસંગો આ ગ્રન્થત્રયીના બીજા ભાગના ઉત્તરાધનાં પ્રકરણોમાં આપણે વિસ્તારે વાંચ્યા છે. ફારબસ ને દેવાળા દલપતસંસારના કલ્યાણકિરીસતાઓ હતાં.

માનવી એકલપટે જન્મે છે ને એકલપટે મરે છે. પણ ચીનાઈ કાગળપંજો ઉઘટે અને બીડાય, અને અન્તગાળે રંગબેરંગીલો પદ વિસ્તારે એમ મનુષ્યનો એ સંસારવિસ્તાર ચથાભાગ્ય કૃત્વેકાલે છે. એકાકી માનવી લગ્નતિથિએ દિક્કા હંપતી થાય છે; અને પછી એ હંપતીવેલને કળીઓ પ્રગટવે કુળમાંડવડો રચાય છે. એ કુળમાંડવની પુષ્પપરિમળસોહાગી ઠાળીઓ પછી જન્હારે અન્ય કુળમાંડવોની ઠાળીઓ શુ ગૂંથાય ત્હારે જોટલું અને એવડું જોનું સંસારઉદ્યાન સરળય. દલપતકુળની કળીઠાળીઓ હવે અન્ય કુળમાંડવોની કળી-ઠાળીઓ શુ ગૂંથાવા લાગી, અને દલપતસંસારનો ઘટાધેર વિસ્તરવા મંડ્યો.

દેવાળાના પ્રથમ પુષ્પ હતા મગનલાલ. શાજલાખ્યા આઠ વર્ષે, ' ૭૩ ના ફેબ્રુઆરીની રહમી-મહા વદ પકડેની તિથિએ ઠવીન્ધરે મગનલાલનો ઉપનયનસંસ્કાર દીધો અને નમાયી પુત્રી વીજકુંવરને પરણાવી. દેવાળાને તો સગી દીકરીના લગ્નોત્સવ જેટલો હયોત્સવ હતો. એ પૂર્વે '૬૯ માં મણિ જેવાં સોમ્યજ્યોત મણિખાએ અને ' ૭૧ માં છોટાલાલે દલપતધેર પગલાં કીધાં હતાં, ' ૭૫ ના મહા માસમાં ઠવિકુળમાં બે લગ્નોત્સવો ઉજવાયા હતાઃ વદ દશમે અમદા-

પ્રકરણ ૪ થું, દલપતમહોત્સવ

વાદમાં મગનલાલનો, અને શુદ્ધ અષ્ટમીએ સૂરતમાં મોહન-
લાલનો-ત્હારે કવિજન્મ નમંદને વરઘોડામાં ન્હોતરી પહે-
રામણીપ્રસંગે દલપતરામે અગ્રપૂજા કરાવી હતી. પછી ' ૭૭
ના ગુડી પડવાની ઈતિહાસજાણીતી તિથિએ આ ચરિત્ર-
આલેખક દુનિયાં નિરખવાને દલપતકુળપાંખે ઉતર્યો.
દલપતકુળપ્રથા જાણે એવીક હતી કે સંસારપ્રસંગો નેડકે
ઉજવવા; જેથી દોઢા ખર્ચે જે પ્રસંગો સચવાય, અને
અઠવાડીયુપખવાડીયું સગાંસંજાધીઓનો સહવાસ રહે.
એટલે ' ૮૦ના મેની ૩૦મીએ-વૈશાખ વદ સપ્તમીએ મણિ-
ખાનાં લક્ષ્મી લીધાં ને છોટાલાલનાં ઉપનયન કીધાં. જનવિદ્યા-
યની જ તિથિએ-૬ ફી જૂનને દિવસે રેવાળાએ ચોથા પુત્રને
જન્મ આપી દલપતકુળનો ચોથ પૂર્યો. ચાર પુત્રો અને ચાર
ભાઈઓની મોંઘામૂલો બહેન એમ પંચાયતન મૂર્તિથી
રેવાળાએ કવિકુલવાસ ભર્યો ભર્યો કરી દીધો. હાથની
આંગળીએ આંગળીએ વળગીને દલપતઆંગણે બાળકો રમતાં.

એમ આંખો ખીલી દલપતકુળ આંખાવાડીયું થયું.

પણ નદીનાં પાણી આવે છે તે જવાને. દલપતજીવનમાં
યે પાણી ચઢતાં હતાં અને ઓસરતાં હતાં.

૧૮૮૨માં દલપતરામની બાંધવબેલડી તૂટી અને
દિનકરરામ દેવલોડે ગયા. આગલ્યે જ વર્ષે મહારાણા
દાજીરાજજીને વઢવાણમાં સંસ્થાનઅધિકાર સોંપાયો ત્હારે
રાજ્યતેડાળ્યા દલપતરામ વતનમાં ગયા હતા, અને ત્હારે
અઠવાડીયુપખવાડીયું જે વૃદ્ધ ભાઈઓ છેલ્લાવેલ્લા લેળા
રહ્યા હતા. કર્મકાંડી દિનકર વેદિયાએ વતનમાં વૈદિક

કર્મદાંડની પિતૃગાદી સાચવી હતી. આછે ધને ઝુખી હતા, દોઢપૂજ્ય હતા.

“ દલપતરામની ડાળો કયાવા માંડી.

પછુ પેલો સંસારકોયડાનો સનાતન પ્રશ્ન પૂછતો રાજ-
સંન્યાસી ભતૃંહરિનો ગેળની ગહનતામાં દષ્ટિ પરોવતો શ્લોક
દલપતમુખે ઉચ્ચારાવે છે કે

ન જાને સંસારઃ કિમ્મૃતમયઃ, કિમ્ ચિવમયઃ?

એવા સંવતસરો તો પછી ઉઘ્યા બેઃ ૧૮૮૫ ને ૧૮-
૮૭. એ સંવતસરતિથિઓએ દલપતજીવનમાં દિવસનાં
હૃદયઅજવાળાં ચે ઢાળ્યાં છે, અને સત્રિનાં વિવાહઅન્ધારાં
ચે ઢાળ્યાં છે. દુનિયાં કેખતી કે દલપતહંસલો ચે હૃદયો-
દની બે પાંખે આયુધ્યના આશમાં ઉડે છે.

‘૮૪’ બેસતાં કવીન્દરે બીજી આંખેથી ચોતિયો ઉત-
રાયો. અને ડાબી આંખે કંઈક અચ્ચાશું થયું. પુત્ર મગ-
નલાલ મેટ્રિકયુલેશનની પરીક્ષામાં પાસ થયાના સમાચાર
આવ્યા. છન્દરતનાવલિનું ભાષાન્તર કીધું, માંગલિક ગીતા-
વલ્લિ છપાઈ, હરિલીલામૃતના મહાઅન્યનો આદર મંડાણો.
વયને ૬૪મે વર્ષે દલપતરામ આકિત્યનિવૃત્ત નહોતા, મહા-
અન્યનો આદર માંડતા હતા.

એ ૪ સાલની અધવચાળ-જૂનની ૧૬મીએ અમદા-
વાદ ઉપર અગ્નિકોપ ઉતયો, રતનપોળની મહોટી ઓગની
ડાળો લીડી, કંઈ કંઈ રતન રાખમાં રોગાયાં, પન્દર લાખનું
નુકસાન અંદાશું. આગ હોલવવાને કાંપમાંથી લશ્કર આવ્યું
હતું. ઠોઠાળા પાવડા વાંચીએ લઈને દલપતધર્મીલી

સ્વામી નારાયણી પાળાઓની પ્રવેત પડતન લીનોની બંદારે ધાઈ ન હોત તો અગ્નિદેવ હજી અધિકું ખાળત. પછી પાએક સદી સુધી એ રતનખંડેરો ખંડેરો જ રહ્યાં હતાં. કવીશ્વરની જેઠે કવીશ્વરના સ્વામીપત્નીઓનો સેવાધર્મ સંપ્રદાયોની વાડાથી વિચાળો હતો.

એ સાલમાં ચાર દલપતપ્રશસ્તિઓ છપાઈ હતી; જે મહીપતરામભાઈના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકોમાં ને જે નવલરામ ભાઈના શાળાપત્રઅંકોમાં. એપ્રિલના શાળાપત્રમાં કવીશ્વરના પદ્મશિખ્ય અને આ આલેખકના આદિ કાવ્યગુરુ કવિ શ્રી બુલાખીરામ ચક્રભાઈના કાવ્યકોસ્તુભ નામના અન્યતુ અવલોકન કરતાં બુલાખીરામના કાવ્યગુરુ વિશે શાળાપત્ર કહે છે કે 'લોક એ કવીશ્વરની વાણીથી રાજી રાજી થઈ જાય છે.' અને એના શાળાપત્રમાં નિજ 'સંસ્કૃતમરુજીરાતી'ના લેખમાં નવલરામભાઈ લખે છે કે 'અખાખતમાં લોકવિચારને માન આપવાનો કવિ દલપતરામને દાખલો નકલ કરવા જોગ છે. આ લખનારની સાથે એ વખત ભાષાની સરળતાનો વિષય નીકળતાં મને કવિએ કહ્યું કે મારો એવો ધારો છે કે હું ચિત્રકાવ્યો કરું છું તો પણ તે પ્રથમ સાધારણ ઓપરુપો, જેને મુધારાવાળ કદાપિ અણણ જ ગણે, તેની આગળ હું વાંચું છું. આં જે માલમ પટે કે તેમનાથી કવિતા સમજાતી નથી તે કાઠી જ નાંખું છું. ગેશક એ કવિએ પોતાના અભ્યાસ કાળમાં એમ જ કર્યું હશે, અને તેથી જ તેમની શૈલીમ સમયાનુકૂળ શુદ્ધિની સાથે યથેચ્છ સરળતા આવી છે

એવા પ્રયાસનું કૃણ મણુ પ્રત્યક્ષ છે. દલપતરામની કવિતાના રમ્મ કે ગાંધીય વિશે દૂંકા સાક્ષરમંડળમાં ગમે એવા અભિપ્રાય હો, પણ એ વાત તો નિશ્ચય છે કે દોડના સાધારણ સમૂહમાં સુવોપરિ જનપ્રિય કવિ આજના નામાં આપણા ગુજરાત પ્રાન્તજાતે દલપતરામ છે.

નર્મદઅવસાન પૂર્વેના નર્મદમિત્ર નવલરામના આ બોધાચાર. ગોવર્ધનરામભાઈ નવલલવનકથામાં કહે છે કે પદ્મરામની પુદ્ધિતુલા અન્તે ઠેકાણે આવી હતી. મુશ્કેલી ઇ બોલે છે કે વાડા વાળી બેઠેલા 'દૂંકા સાક્ષરમંડળ' લોકમંડળ વચ્ચે શારદાપીઠની પહેલી પેઢીથી જ આજે હાં અન્તર પડવા માંડ્યું હતું; જેણે આજે જે શાક્ષરતાને વાડાપૂરી ને ગિન્નાતી રાખી છે.

જૂનનાં પુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાંનો, દલપતમહોત્સવકર્મિષ્ઠ માર્ગશ્રેય વિશેનો, તન્ત્રીલેખ તો આ પ્રકરણના આદિ આપણે વાંચ્યો છે. એ પછીના બુલાર્થઅંકમાં શ્રી વસંત રતુભૂજનાં દલપતગુણાવલિ ઉચ્ચરતાં લેખ ને કવિતા

‘વર્તમાન સમયમાં કવીશ્વર દલપતરામ પ્રાદ્યાભાઈ અદ્વિતીય પુરુષ છે. . . . એમની વિદ્વત્ સ્વધર્મનિષ્ઠા નીતિનિપુણતા અને સ્વજનતા વગેરે કુતુહલ ગુણોવાળી અત્યુત્કૃષ્ટ પ્રકૃતિએ એવી રીતે કોઠાને રંજન કરી લીધેલા છે કે સ્વાભાવિકપણે બ્યારે એમના વિશે કોઈ ઠેકાણે પ્રશ્નગોષ્ઠાતવાત નીકળે છે ત્યારે એક સ્વરે બધા જનો એમનાં વખાણ કરે છે.’ અને પછી દલપતરામનો ચતુર્ધા શ્લેષ ઉચ્ચરતો દૂહો છે કે

યાદવ-દલ-પતિ રામ, વળિ રાઘવ-દલ-પતિ રામ;
દ્વિજવર-દલ-પતિ રામ, ત્યમ કવિવર-દલ-પતિ રામ.

લોકવિચારને સન્માને ત્હેને લોક સન્માને. સાતમે દાયકે કવીશ્વર દલપતરામને કાવ્યપ્રશસ્તિના બોલ શાં ? જમાનાના મહાજનોને દલપતરામ પ્રશસ્તિબોલે ગિરદાવતા અને દલપતશિષ્યોના હવે પ્રશસ્તિબોલ બોલાતા. પણ આ અવતરણો તો ઇતિહાસબૂલેલા કે આજનાઓના જ્ઞાનાથે છે. એમિલ મે જૂન ને જૂલાઈની શાળાપત્ર ને બુદ્ધિપ્રકાશઅંકોમાંની નિરનિરાળા સાક્ષરોની લેખમાળા આજના જમાનાને કહે છે કે 'સાધુ સમા સ્વાર્થત્યાગ, તનમનધનથી દાયકાઓની અખંડિત સ્વદેશસેવા,' પ્રજાવિશાળા કાવ્યગુણોથી એ 'અદ્વિતીય પુરુષ' લોકકેયાના સિંહાસને સ્થપાયા હતા.

દંડેશના જેવા ઉદાર ભાવે હિન્દને શ્વાનિક સ્વરાજ્ય બક્ષનાર મહાતુલાવ રીપન મહારાજનો રીપનમહોત્સવ ૭મી ડિસેમ્બરે અપૂર્વ ઉત્સાહભરતીએ ભારતભરમાં ઉજવીને આનન્દમંગળે '૮૪ની સાલની પૂર્ણાહુતિ થઈ.

પછી હવે શોકની તેજછાયા નાંખતી '૮૫ની સાલ ૭મી ગ્રેટપ્રીટનની સરકાર એ અરસામાં સાહિત્યસન્માનને મોજે ચૂકી હતી. પ્રીટનના લોકપ્રિય રાજકવિને એવામાં ઉમરાવપદ અર્પાયું હતું; અને ગુણધકલકતાની સરકારે કને એવા રાજકવિ કે સાહિત્યાચાર્યનું નાર સન્માનાથે મંગાયું હતું. હોપવાંચનમાળાવાળા સર થિયોડોર હોપ ત્હારે કલકત્તે વાઈસરોય કને હતા. ત્હેમને

હતો; તે પછી ચારેક હાથકે ઈંગ્રેજ સરકારે દલપતમહિને પ્રીછયો.

પછી તો છાપાંઓમાં ને માસિકોમાં કવીશ્વરની ગુણ-લેરીઓ વાગી રહી. રાજમહારાજઓના ને ઈંગ્રેજમિત્રોના અશિનન્દનપત્રો આવ્યા. ૨૦મી જૂલાઈએ અમદાવાદના મહાજનોની સભા મળી. ડાહ્યા વેદિયાના ને ત્રંબક વેદિયાના વતન જામનગરમાં ૨૨મીએ પ્રદક્ષમાજ મળ્યો. ઓગસ્ટમાં અમદાવાદમાં સ્વસાતિબન્ધુ ઓઝા શિવશંકર ભવાનીશંકરને ઘેર ધોળકા જામનગર વઠોદરાનાં શાતિસન્માનપત્રો અર્પોયાં. દિશાદિશામાંથી પ્રસંગાનુકૂળ શિષ્ટાચાર થયા. પ્રજાએ જાણ્યું કે પરદેશી સરકાર પણ ગુજરાતવિતાને સન્માને છે ખરી.

એવામાં એક છાપાએ છાપ્યું હતું કે ગુજરાતના કવિને સરકારે આવો ઈલકાબ બક્ષે છે તો મુંબઈના કવિને અલકેદા બક્ષવો બેઈથે.

દલપતરામને ડુનિયા ઉજળી બાસી.

પણ છાંયડા વિનાનાં તેજ કોઈએ હીકાં છે ? ૧૮૫ની સાલમાં દલપતઆયુધ્યઉપવનમાંનો સ્કોળની મધુરપમાં હપનાં તેજ ઢાળાતાં તેમ ચોકના પડછાયા થે પડતા.

માસમેમાસ ઉપર મધ્યગ્રીષ્મની ઝાજો ઝાલાવાડના વેરાનપટમાં ઉઠતી હતી ત્યારે પાંચમી મેએ સોરઠનો હીરો, રાજકુમાર કોલેજડું રત્ન, વડવાણુનો ઉગતો સૂર્ય, કવિતાનો ગુણરત્ન, કવીશ્વરનો કદરદાન, વતનનો બહાવપરહોયો પ્રતાપી રાજવી મહારાણો દાણરાજજી આયમી ગયો.

પ્રકરણ ૪ મું, દલપતમહોત્સવ

દલપતરામને કાળની કટારી વાગી. ફારણસઅવસાન પછી એવો મિત્રયમંડળ ગઈ વીરીમાં કવીશ્વરને વાગ્યો ન હતો. દલપતરામને વતન બહારું હતું, વતનનો રાજવંશ બહારો હતો; એટલે વઢવાણ લોકિકે ગયા. પણ વિદ્યાવૃદ્ધિની હૈયાધગશ અમદાવાદ મૂકીને ગયા નહોતા. ‘જ્યાં જ્યાં દલપતરામ, ત્યાં ત્યાં નવવિદ્યાનો યુગબોધ’ એ તો એ જમાનાનો ધરગતુ ઇતિહાસમંત્ર હતો. વઢવાણમાં દાણ-રાજજીતું રાજસ્મારક હોય જ. વર્ધમાનપુરીની ગગનચું-ખતી રાજઅટારીઓની છાયામાં ઠાકોર સાહેબ બાલસિંહજીની તખ્તનશીનીનો દરબાર ભરાયો. કાળનાં બાણ જેવા કવિબોલ એ રાજદરબારમાં પડ્યા કે: દાણરાજજી કરમી પુરુષ હતા. એમનો હવામહેલ અધૂરો રહ્યો; એમનાં સ્મારક અધૂરાં રહેવાનાં ન હોય. હું વઢવાણની વસ્તી છું. વસ્તીની જીભ થઈ વિનવું છું કે દાણરાજજી હાઈસ્કૂલ સ્થાપવી ને પ્રજાના પુત્રોને ભણાવીજણાવી અનેક નવદાણ-રાજો સરજવા. તે તિથિએ વઢવાણમાં દાણરાજ હાઈસ્કૂલ સ્થપાઈ, ને નવકેળવણીની દિશા પૂરી ઉઘડી.

દલપતજીવનમાંની લાંબી પાનખર ઋતુ એમ બેઠી.

અને પછી માસે-ચાર માસે આવી ચેલી જગહત્યારી શરદઋતુ. વેદકાળથી શરદને વિષ્ણવરની ઋતુ કહી છે. શરદ ઉતર્યો, એ વર્ષ ઉતર્યો. હાલ્લીરો વયોથી શતં જીવ શરદો વર્ધમાન: એ પરમ આશીર્વાદમંત્ર ઉચ્ચારાય છે. તિથિ જ ભારે હતી-અન્ધારિયાની ચતુર્દશીની. પક્ષે ભારે હતો પિતરસંભારતા શ્રાદ્ધપક્ષનો. ભરજોબનનું વર્ષ હતું ૩૬ મું.

તથા મુંબઈ સરકારે દલપતરામની જાલામણ કીધી. દલપ-
તરામ ને ટેનીસનનાં જીવનમાં ને કવનમાં ઘણાં સામ્ય
છે. એકને અંહી ને બીજાને ત્યાં-આજે તો બન્નેયને
નવનવતરિયાઓ જૂનવાણી કવિઓ બાજે છે; પણ, ત્યાં
કે અંહી, એકે નવીનાચાર્ય એમનાં જેવાં કે જેટલાં
લોકપૂજન પામ્યા નથી, કે કેાએ એમની લોકપ્રિયતાના
કાવ્યપેંગડામાં પગ મૂક્યો નથી. દેશકાળ, લોકપ્રત્નોની
કાવ્યછણાવટ, મિત્રવિરહો, નવવિજ્ઞાનના આદર, વાણીઠે-
ણની સરળતા, ઉર્મિઉછાળાઓનો સંયમ, દામ્પત્યભાવની
ઘોષણા, દેશવિશાળી લોકપ્રિયતા ને કવીશ્વરતાઃ એ દલ-
પતટેનીસનના સામ્યધર્મ. ચોખૂટ ગુજરાતે ધૂમવાં, ઠામઠામ
નવકેળવણીનાં બીજ વાવવાં, નવસંસ્કૃતિની વેલીઓને
કવિતાજળ પાવાં, નવયુગના કાળઠેણુમાં પ્રભને સફળતા
પૂર્વક વાળવી, મહાપ્રવાહી સંસ્કૃતિઓના સંગમ સ્જવામાં
સમર્થ સહાયતાઃ દલપતપક્ષે એ પ્રવૃત્તિધર્મોની વિશેષતાઓ
હતી. બન્ને ચ Evolutionવાદી હતા, Revolutionવાદની
રહામે ઉભતા. વિલાયતમાં ટેનીસનનું રાજસન્માન થયું
એવામાં જ ગુજરાતે કવીશ્વરનું રાજસન્માન થયું.

જૂન પાંચમીએ જઈ મળે રવિ મૃગશર નિર્જીવતા;
એ જૂનની પાંચમીએ કલકત્તેથી કવીશ્વરને હોપ સાહેબનેા
તાર મળ્યો કે હાઉંક મુખારકબાદી; સરકારે સી. આર્થ.
ઈ. નો ઇલ્કાબ આપને બક્ષ્યો છે. સુદામાજીને સુવર્ણ-
ન્દિરમાળિયાં બેઠને થયું હતું તેમ પ્રથમ તો દલપતરામની
નિરસિમાનતાએ વાત માની નહિ. એવરેરોક ઇલ્કાબ મુજ
રંકને ક્યાંથી હોય ? કાણેક ધાર્યું કે મહીપતરામને મુખા-

અકરણં ૪ યું, દ્વપતમહોત્સવ

રકબાદીનો તાર દ્વપતરામને આપવાની તારખાતાની બૂલ હતી. ત્યાં તો વળતે દિવસે છાપાંઓએ એ આનન્દસ-માચાર જગન્નાહેર કીધા ને પ્રભા વતી હર્ષોદ્ગાર ઉઠ્યાયા. હોપનો એ કાચળ આંચો કે 'હવેના વખતમાં ભલે બીજા વિદ્વાનો થાય. પણ પ્રભાકેળવણીનો પાયો નાંખવામાં જે સર્જનો હતા તે આવા માનને પ્રથમ અને પૂર્ણરીતે લાયક છે.'

પછી પેન્શન લઈ સ્વદેશ જતાં જતાં ગુજરાતમાંના જૂના મિત્રમંડળને મળવાને સર ટી. સી. હોપ '૮૮ના જન્મેવારીની ફઠી તારીએ અમદાવાદ આંચા હતા. લશ્કરીને કાચળંગલે દિલ્લી દરવાજે અમદાવાદના મહાજનોની મિજલસ ભરાઈ હતી. કવીશ્વરે ત્યાં કવિતા ગાઈને એક ઢોહરામાં હેયાભાવ ઉઠાવ્યો હતો કે

હોપ નામ આશા તણું, મુણજો સજન તમામ;
ગુજરાતીમાં તો કહું 'સાહેબ આશારામ.'

દારબસ હોપ અને કરટિસ એ કવીશ્વરની પરમ હિતસ્વિની ત્રિમૂર્તિઓ હતી. 'આશાના આરામ' હોપ સાહેબને કવીશ્વરે એ કવિતાઓલે છેલ્લી વિદાય દીધી હતી.

મોડી મોડી પણ ઇંગ્લેન્ડ સરકાર જાગે છે ખરી; જગાડણુહારો જોઈયે. કે છઠ્ઠાઠ હજાર માઈલોને અન્તરે એઠેલી બ્રિટિશ સરકારને કાને પડ્યા પહોંચતાં વરો વીતે છે? દ્વપતઆયુષ્યને ૬૬મે વર્ષે પ્રીટનને થયું કે કવીશ્વર સ્વિકાળપૂજ્ય છે! ૧૮૪૮માં દારબસે દ્વપતહીરલો શોધ્યો

હતો; તે પછી ચારેક હાથકે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે દલપતમહિને પ્રીછયો.

પછી તો છાપાંઓમાં ને માસિકોમાં કવીશ્વરની ગુણ-લેરીઓ વાગી રહી. રાજમહારાજોના ને ઇંગ્લેન્ડમિત્રોના અભિનન્દનપત્રો આવ્યા. ૨૦મી જૂલાઈએ અમદાવાદના મહાજનોની સભા મળી. ડાહ્યા વેદિયાના ને ત્રંબક વેદિયાના વતન જામનગરમાં ૨૨મીએ પ્રજાસમાજ મળ્યો. ઓગસ્ટમાં અમદાવાદમાં સ્વજ્ઞાતિબન્ધુ ઓળા શિવશંકર ભવાનીશંકરને ઘેર ધોળકા જામનગર વડોદરાનાં જ્ઞાતિસન્માનપત્રો અપાયાં. દિશાદિશામાંથી પ્રસંગાનુકૂળ શિક્ષાચાર થયા. પ્રજાએ જાણ્યું કે પરદેશી સરકાર પણ ગુર્જરકવિતાને સન્માને છે ખરી.

એવામાં એક છાપાએ છાપ્યું હતું કે ગુજરાતના કવિને સરકારે આવો ઇલ્કાબ બક્ષ્યો છે તો મુંબઈના કવિને અલ્લેરો બક્ષવો નોંધ્યે

દલપતરામને દુનિયાં ઉજળી બાસી.

પણ છાંયડા વિનાનાં તેજ કોઈએ હીઠાં છે? 'ટપતી સાલમાં દલપતઆયુષ્યઉપવનમાંનો સ્કંદાંજની મધુરપમાં હર્ષનાં તેજ ટાળાતાં તેમ ચોકના પડછાયા થે પડતા.

માસએમાસ ઉપર મધ્યશીખની ઝાળે! ઝાલાવાડના વેરાનપટમાં ઉઠતી હતી ત્હારે પાંચમી મેએ સોરઠનો હીરો, રાજકુમાર કોલેજનું રત્ન, વઢવાણનો ઉગતો સૂર્ય, કવિતાનો ગુણ, કવીશ્વરનો કદરદાન, વતનનો બહાલપસંદોયો. પ્રતાપી રાજવી મહારાણે! દાણરાજી આવમી ગયો.

દક્ષપતરામને કાળની કટારી વાગી. કારણસરજવસાન પછી એવો મિત્રયમંડળ ગઈ વીરીમાં કવીશ્વરને વાગ્યો ન હતો. દક્ષપતરામને વતન બહારું હતું, વતનનો રાજવંશ બહારો હતો; એટલે વઢવાણ લોકિકે ગયા. પણ વિદ્યાવૃદ્ધિની હૈયાધગશ અમદાવાદ મૂકીને ગયા નહોતા. ‘જ્યાં જ્યાં દક્ષપતરામ, ત્યાં ત્યાં નવવિદ્યાનો યુગબોધ’ એ તો એ જમાનાનો ધરગતુ ઇતિહાસમંત્ર હતો. વઢવાણમાં દાણ-રાજજીતું રાજસ્મારક હોય જ. વર્ધમાનપુરીની ગગનચુંબતી રાજઅટારીઓનો છાયામાં ઠાકોર સાહેબ બાલસિંહજીની તખ્તનરીનીનો દરબાર ભરાયો. કાળનાં બાણ જેવા કવિબોલ એ રાજદરબારમાં પડ્યા કે: દાણરાજજી કશી પુરુષ હતા. એમનો હવામહેલ અધૂરો રહ્યો; એમનાં સ્મારક અધૂરાં રહેવાનાં ન હોય. હું વઢવાણની વસ્તી છું. વસ્તીની જીલ થઈ વિનવું છું કે દાણરાજજી હાઈસ્કુલ સ્થાપવી ને પ્રજાના પુત્રોને લણાવીગણાવી અનેક નવદાણ-રાજે સરજવા. તે તિથિએ વઢવાણમાં દાણરાજ હાઈસ્કુલ સ્થપાઈ, ને નવકેળવણીની દિશા પૂરી ઉઘડી.

દક્ષપતજીવનમાંની લાંબી પાનખર ઋતુ એમ બેઠી.

અને પછી માસે-ચાર માસે આવી પેલી જગહત્યારી શરદઋતુ. વેદકાળથી શરદને વિષ્ણવરની ઋતુ ઠહી છે. શરદ ઉતર્યો, એ વર્ષ ઉતર્યો. હળ્લીરો વધોથી શતં જીવ શરદો વર્ધમાન: એ પરમ આશીર્વાદમંત્ર ઉચ્ચારાય છે. તિથિ જ ભારે હતી-અન્ધારિયાની ચતુર્દશીની. પક્ષે ભારે હતો પિતરસંભારતા શ્રાદ્ધપક્ષનો. ભરજોળનનું વર્ષ હતું ૩૬ મં.

શરદનો વિષ્ણવર દલપતઘેર આવ્યો અને કુળીકૂલી ગૃહછી-
વેલને ઝડપી ગયો. રેવાળાની સંવત્સરી ને શ્રાદ્ધતિથિ
એક જ છે. દલપતવાસને સન્તાનકૂલડે ભરીને, કવીશ્વરને
બળબળતો ગૃહસંસાર સુખછાંટણે છાંટીને, કવિકુટુંબની
સુવાસના સગાંસંબંધીઓમાં ફેરાવીને, ૨૩ વયો દલપત
સૌભાગ્યચુન્દડી ઓઢીને એ સૌભાગ્યચુન્દડીએ જ રેવાળા
અક્ષરવાસી થયાં. વલખતાં-ટળવળતાં ન્હાનાં બાળકડાંઓ
નમાયાં ચર્ચા; કવીશ્વરની કુળદીવડી હોલવાઈ. ઉત્તરક્રિયાની
તિથિઓમાં આધ્યાસનાથે કવીશ્વરે ભગવદ્ગીતા વંચાવી લોક
ત્હારે કહેતા કે મહેમાની તો મ્હોટા મનનાં રેવાળાની.

કાંઈકે અધૂરી હશે તો દલપતરામને પ્રતીતિ થઈ કે
આયુધ્ય મોંઘાં છે.

બહુગવાયેલું આપણું એક કાવ્યચરણ છે કે

સદ્ગુણએ અમને મારેલ શબ્દોનાં બાણ.

પ્રાચીન યુગમાં ભતૃહરિનાં જેવાં શત્રુકોમાંનાં મણિઓ
હતાં, શુભાવિતાચાચીનાં જેવાં મુક્તકો હતાં, તહેવા મધ્ય-
યુગમાં તુલસી બિહારી કેશવના સતસૈયા હતા. એ કવિ-
વરોનો એકએક ફૂલો એટલે શબ્દોનું બાણ. એવા મુક્તકોની,
અનુભવની ટીકડીઓ સમોવડા-હૈયાવેધક વાગ્બાણ જેવા
સાતસે દલપતદોહાઓની એ ઝોગસ્ટ માસમાં દલપતસત-
સઈ પ્રગટ થઈ હતી. કેટલાંક મોતીઓ જૂનાં હતાં, કેટલાંક
નવાં વીણેલાં હતાં. '૮૩ થી આફ્રિકામાં વસતા ને '૯૩માં
પૃથ્વીપરકમ્ભાવાસી ધીરાણના મેમજુ ગૃહસ્થ હાજી સુલેમાન
શાહ મહમ્મદ પોતાની પૃથ્વીપરકમ્ભામાં દલપતકાવ્યને
સદા ઓશીકા નોચે રાખતા, દલપતસતસઈને પોતાને

તાવીજ માનતા.

‘૮૫ ઉતરતાં લોડ’ રે કવીશ્વરને વડતાલમાં મળ્યા હતા. વડતાલવાસો અને કવિતાપ્રવૃત્તિ કવીશ્વરના દિલ્લિલાસા હતા.

એ ‘૮૫ ની નાતાલમાં ઈલિનટ’ બીલમાંથી મુંબ-ધમાં નેશનલ કેંગ્રેસ જન્મી; ભારતમાં એ તથુજો પડ્યો જેણે પછી દેશના રાજપ્રકરણમાં દવાનળ સળગાવ્યો.

લાંબા આયુષ્ય એટલે ઝંઘાલાંઓના વિલેગ; સ્વજન વિરહો ઝીલવા ને જીવવા. દલપતઆયુષ્યની પાનખર ઋતુ બેડી તો હતી જ; તહેમાં ચ તે ‘૮૬ માં તો વનવેડતો વ’ટાળ વાયો. જેની જોડે જીવનના અટાપટા ખેલ્યા—ને વાળ્યા—એ ગજંતોતજંતો પ્રતિરથી નમંદ ફેબરવારીની રૂપ મીએ કાળધર્મ પામ્યો. વડવાણ મૂકાવી અમદાવાદ—વાસના કારણજૂત, શિષ્ય, સ્નેહી, હિતસ્વી, સૌમ્યમૂર્તિ લોખાનાથભાઈએપ્રિલની ૧૧ મીએ સ્વર્ગવાસી થયા. જૂલા-ઈની ૭ મીએ પ્રતાપી પદ્મચિધ્ય જીલાખીનો ઉગતો તારો ભરજોળનાવસ્થામાં અસ્ત પામ્યો. એ જ માસની ૧૨ મીએ સોરઠના સમર્થ રાજપુરુષ સ્નેહીવર્ધ ગંગા ઝોગા સંસાર ઉતારી, ભગવાં પહેરી, સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ સરસ્વતી થયા સાચેસાચ ! ચમરાજે વાડી વેડવા માંડી.

‘૮૭ ના વર્ષનાં પગરણ મંડાણાં જાનેવારીમાં પેલં. ડુંગરધારોના અધિષ્ઠાતા લૂણાવાડાનરેશને ઈલકાળ અર્પવાની મિજલસોથી. હઠીભાઈની વાડીએ દરબાર ભરાયો. મહાજનો મળ્યા. કવીશ્વરે કવિતા ગાઈ. રાત્રે રોશની થઈ, ને રાત્રીનો દિવસ ક્ષીધો. સરયાનોમાં એટલા ચે અજવાળાં દિવસે

ઉગતાં હોત તો દલપતરામને એ શ્લેષાથે ગાઠું પડ્યું ન હોત કે

દિવા નથી દરબારમાં, ઠિ અન્ધારે ચોર.

પછી ફેબરવારી માસમાં ૧૬ મી ને ૧૭ મીએ દેશ-ભરમાં મહારાણી વિક્ટોરિયા પાટ ભેઠાનો સુવર્ણમહોત્સવ ઉજવાયો. મહારાણીજી ભારતના તખ્તે આવ્યાંને તો ત્રીશેક વર્ષ થયાં હતાં, પણ ઇંગ્લાંડને તખ્તે આવ્યાંને અધીં સદી વીતી હતી. મહારાણીના રાજ્યપદનાં પાંચ દાયકાઓમાં ક્વીન્સરના પ્રવૃત્તિધર્મના ચાર દાયકા સમાતા. જગત્ક્રાંતિહાસના થોડાક ધન્યભાગ રાજવીઓ પાચસસાઠ વર્ષનાં રાજ્યપદ લોગવે છે. અને તહેમાંયે મહારાણીની અધીં સદી તો ઇતિહાસ યશસ્વિની હતી, ભરતખંડે યુગપલટાની અધીં સદી હતી. ઇંઝાં એ ૧૮૩૭, કે '૪૮, કે '૫૮? અને ઇંઝાં આ ૧૮૮૭? ઇંગ્લાંડમાં એ ત્હારે આગગાડી ને તાર બાળપગલીઓ ભરતાં. વોટરલૂવિજયી વેલિંગ્ટન લંડનની સડકોમાં ફરતો ને જંગમ જયસ્તંભ ને ઇતિહાસસ્તંભ સમા ને પોલિયનને ને ફ્રેચવિપ્લવને સ્મરાવતો. કેથોલિકોને નાગરિક હક્ક, શુભાભોને સ્વતન્ત્રતા, પાર્લમેન્ટની સુધારણા—એ પ્રજાજીવેશોના તાલ પડ્યા ત્હારે સંભળાતા, અને અન્નઆયાતના બિનજકાતી વ્યાપારનો કોળડનપ્રાર્થનો પ્રજાપોષકાર તો હતો. ભાવીના કાળ ગભ'માં હતો. આપણે ત્હાં તેમજ ત્હાં '૮૭માં દુનિયાનાં નવદશ'ન ચર્તા હતાં. આગગાડીઓ અને આગબોટો ખટારાઓ જેટજેટલી ઢોડતી; તારની વીજળીઓ પંખીઓથી એ અદેરે ઉડતી. ચારદાપીઠો ને ચારદાપીઠોનો પરિવાર—ચાળાઓ

પ્રકરણ-૪ થું, દલપતભટ્ટોત્સવ

કન્યાશાળાઓ હાઈસ્કૂલો કૉલેજો-પાંગર્યા હતાં. છાપાંઓ અને પુસ્તકશાળાઓની સ્થાપના મંડાઈ હતી. હુન્નર નરેશનાં પગલાં હિન્દમાં થયાં હતાં ને વણાટમીલો સ્થપાઈ હતી. ઇરિપતાલોનું નવવૈદક નગરનગરના રોગ નિવારણ. ભારતભરમાં નવયુગનાં અજવાળાં ઊગ્યાં હતાં. માનવીને જાણે નવી આંખો આવી હતી. વિદ્યાહુત્તર ખીલ્યાં હતાં, દેશ-પ્રદર્શનો ભરાતાં હતાં, કલા કવિતા સાહિત્ય ફૂલવાડી જેવાં પ્રપુલ્ક્યાં હતાં. નેશનલ કોંગ્રેસ જન્મી હતી. સંસારસુધારાની પડઘમો ગાળ ગઈ, રાજસુધારાની પડઘમો ગાજવા માંડી. ભારતની પ્રધાન નગરીઓ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય લોગવતી થઈ. મહારાણીઓ સુવર્ણમહોત્સવ વસ્તુતઃ એ ઇતિહાસયશસ્વિની અધીર સદીનો સુવર્ણમહોત્સવ હતો, દલપતગાયા 'સુધારા'નો મહોત્સવ હતો.

અમદાવાદમાં પ્રથમ દિવસે સમારંભ બાદશાહીજૂના લાલ ફરવાળે થયો. ૧૬મીની રહેવારે પ્રથમ પ્રહરે અમદાવાદમાંની ગામડી ને સરકારી બાળશાળાઓ ને કન્યા-શાળાઓ ધન્યપતાકાઓ ફરકાવતી ને 'હવે વિક્ટોરિયા'નું દલપતગીત ગાતી ગાતી લાલ ફરવાળના બાદશાહી ચોકમાં ચોકવિદ્યાળી ચન્દની નીચે એકઠી મળી. નવસંસ્કૃતિની પેલી દલપતવર્ણવી પલ્ટણા પ્રજાજનોએ પ્રત્યક્ષ નિહાળી. નગરબાજકોને ત્યાં પેડાકાજૂ બેઠાયા, મેઠાં મીઠાં થયાં. 'આ કામની વ્યવસ્થા કરવામાં રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ સી. આઈ. ઈ. ઘણી ઉલટથી ભાગ લેતા હતા.' પછી મધ્યાહને કાગડાપીઠમાં શહેરનાં ગરીબગુરબાંને અન્ન-દાન અપાયું. અમદાવાદ ખેડા સુરત ભરૂચ જિલ્લાઓના

જે તાલુકદારો જ્યુનિલિમહોત્સવમાં પધાર્યા હતા તેમની પછી મધ્યાહ્નનાં સવારી ચઢી. સહુનાં નિરનિરાળાં નિશાનો ફરકતાં, ડંકા વાગતા, વાણીઓ ગાજતાં. 'દરેક તાલુકદારનાં નિશાન હાથી ઉપર રાખવામાં આવ્યાં હતાં.' સવારી પાંચકૂવે દરવાજેથી ઉપડીને લાલ દરવાજાના સમા-મંડપે ઉતરી. આર વાગતાં ત્યાં ઠલેઠર મિ. રીડે દરબાર ભયો. એ દરબારમાં મહારાણીજીના સમકક્ષીન હતા કવીશ્વર. કવીશ્વરે તથા રા. રા. કૃષ્ણરાવ લોખાનાથે દરબારમાં કવિતાઓ ગાઈ. પાટડીના દરબાર શ્રીએ કવીશ્વરને શેલુ ને પાધ બધ્યાં; નગરચેઠે પાધડી અપી; 'રા. બ. રણુઠોડલાલ ઊંટાલાલ સી. આઈ. ઈ. તરફની શાલ મહે-રબાન રીડ સાહેબે' જોડાડી. પછી રાજવધામણીનો વિધિ થયો. રાજસંરક્ષિણી બેયોનેટને કુલહાર પહેરાવાયા, મહારાણીજીની છબિને પાનળીડાં ધરાવાયા, પાટડી દરબારે રૂપાકુલડે મહારાણીને વધાવ્યાં. બે દિવસ રાત્રે રાત્રે નગર-દોશની ચર્ચ હતી, શહેર અજવાળે ઉજળું થયું હતું. બન્ને દિવસ કાંઠરિયે મેળો ભરાયો હતો. મંદિરમસ્જીદોમાં રાણીજીના દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાર્થનાઓ થઈ હતી. 'રાત્રે કાર-જના બાગ આગળ લશ્કરી વાણુ વાગતું હતું.'

અને ૧૭મીની બપોળી ધામધૂમ કરણદેવના કાંગરિ-યાના ઘટામંડળમાં હતી સરોવરપાળે માંડવા નંખાયા હતા, ને મેળામાં નાટકચેટકના ખેલ ચતા. 'દેશી પદ્મજી અને અંગ્રેજ સોલજરો વચ્ચે દોડવાની શરત રમાઈ હતી.' રાત્રિએ નગીનાવાડીમાં, પૂલનાં ખગચિયાંઝડકે, ને તળાવ ફરતી પાળે પાળે દીપમાળા પ્રગટી હતી. સરોવરજળમાં

તે તિથિએ દીપમાળાનાં ને તારકમાળાનાં બેવડાં બિગ્ગ-
પ્રતિબિગ્ગો તરતાં. નગીનાવાડીની અગાસીમાં લશ્કરી વાણુ
વાગતું. ‘ ચોમેર તળાવની પાળે પાળે ને વાડીમાં માણુંસ
-માણુસ જ દેખાતાં.’ આતસબાણના ગગનધડાકાઓ પછી
મોડી રાતે લોકમેઢની વિજેરાઈ.

૧૮મીની રાત્રિએ પાટડી દરબારશ્રીની વતી નગર-
રોશની થઈ હતી. ઠોઠ દરબાર શ્રીએ તાલુકદારબંધુઓને
મિજબાની આપી હતી.

ન્યૂબિલિપ્રસંગે સરકારે મહામહોપાધ્યાય ને શસ્ત્ર-
-ઉલ્લ-ઉલ્લમાના, હિન્દુ ઇસ્લામી પંડિતવયોને ઠાળે, વર્ષા-
સનો સાથેના નવઈલ્લાઓ સ્થાપ્યા હતા; ત્રેવીસ હજારેક
ઠેઠીઓને છોડ્યા હતા; મોરળી સંસ્થાનને રાજસ્થાનોના
પહેલા વર્ગમાં મૂક્યું હતું; જસ્ટિસ રાનડે અને કવિવર
વડંબવથના પોત્ર પ્રિન્સપાલ વડંબવથને સી. આઈ. ઇ.ના
ઈલ્લાઓ બક્ષ્યા હતા. ‘ દિવાની બંધીવાનો, જેમતું દેવું
રૂ. ૧૦૦થી વધારે નહિ....તેમતું દેવું સરકારે આપ્યું.’

ગામડાં કસ્બા અને મ્હોટાં શહેરોમાં મહારાણીજીના
સુવર્ણમહોત્સવની તિથિઓએ ‘ યથાશક્તિ રોશની આત-
સબાણ રમતગમતનાં મેળામિજબાનો થયાં હતાં.’
અમદાવાદમાં સંપૂરણ રાજરીતે રાજમહોત્સવ ઉજવાયો.
પ્રજાહૈયે રાજભાવની બરતી રહી. એકે પુત્રી જન્મી ત્હેતું
યે નામ ન્યૂબિલિ પાડ્યું.

પછી દલપતવેર લગ્નોત્સવ થયો. વસન્તપંચમીએ
ખંભાતમાં ચિ. છોટાલાલનાં લગ્ન કીધાં, ને દલપતકુળ-

દીવડી સમાં ગંગાજીને કવીશ્વર વેર લાબ્યા. આણુંદધં
પગરસ્તે ખંભાત જતાં પેટલાદમાં દિ. બ. મહિમાર્ધનં
હવેલીએ કવિજાને મહેમાની માણી હતી. નરસિંહ મહેત
સમા કવીશ્વરની જાનનો જાનીવાસો ખંભાતમાં ઉત્તમરામજી
મહારાજના મંદિરમાં હતો.

તે પછીને પખવાડિયે, મહા વદ છઠની તિથિએ
કુળગોત્રમાં નવાં પધારેલાં ગંગા જાણીતા વરદ હસ્તે ન્હાના
અમનના ઉપનયનસંસ્કાર થયા.

આપણા સંસારે સંવત્સરે સંવત્સરે જે રાત્રિઓ
અધોર આવે છે: એક કાળી ચોદશની ને બીજી મહાશિ-
વરાત્રીની. જન્ને ચ રાત્રિઓ જગતે જાણે અનપકારના
અન્દરવા બાંધે છે. '૮૭ની મહાશિવરાત્રીએ દલપતસંસારે
સદાયનો અન્ધારઅન્દરવો ખંધાયો. દરિયાપાર દેશવટે
જઈને રહ્યાં હતાં એ અમારાં મૂળીમા તે તિથિએ પુત્ર-
ધેર ઉદ્ધતો રહોડ વાળીને પોદલાં. અમદાવાદ તાર આબો. દલપતરામને પાંખો હતી નહિ કે ઉડીને જાય. અને
જવાના ચે શા જય રહ્યા હતા? રિસામણાંમનામણાંથી
પર મૂળીમા પરવર્યા હતાં. કવીશ્વરને ત્હારે સુદામાશાથી
રંકતાને નિજ પ્રથમાશ્રમ સાંભરી આબો:

તૂટી સરખી ખૂંપડી, ને લૂંટી સરખી નાર,

સડયાં સરખાં છોકરાં મને મળ્યાં ન બીજી વાર.
બીજાંઓ તો સંપત્તિવયોનાં સંગાથી હતાં; મૂળીમા વિપ-
ત્તિવયોનાં સગાં હતાં. વતનમાં કવીશ્વર લોટે જતા ને
માગી લાવતા રહેના મૂળીમા રોટલા ઘડતા. જરબાજરાના

પકરણ ૪ થું, દલપતમહોત્સવ

મે રોડલા ત્હારે મીઠા મેવા સમા લાગતા. અને પછીનું
 કુમસ્વપ્નું' એ સાંભળું. મહીકાંઠાનાં વનકુંગરાઓમાં ચાર-
 ચાર સ્વારોની રમેવાળીએ કંપતી ફરતાં, સાહેબના શુરુ-
 ગોરાણીની સાહેબી માણતાં, રાજદરબારોમાં સન્માનાતાં,
 કારભસને ત્હાંથી મેવામીઠાઈના રાજલાગ આવતા, સાદ-
 રથી મેનામાં બેસીને અમદાવાદ ગયાં હતાં-એ સૌ સંસાર-
 રકથાઓ કાલે જ બની હોય એમ કવીશ્વરને પ્રત્યક્ષ થઈ.
 અને પછી સાંભરી આવી એ ગોઝારી બળવાની કાળવધી'.
 ત્હારે આયુધ્યભરનાં રિસામણાં રોપાયાં, પાણિયારાની
 ગોળી ફૂટે એમ ઘર ફૂટી ગયું, દલપતસંસાર ખારોઝેર
 થયો. એ સૌ જીવનસ્મરણોએ પહાડ જેવું દલપતહૈયું
 પીગળી ગયું. સૂકા ગિરનારમાંથી ઝરણું ટપકે છે એમ
 આંખોમાંથી આંસુટપકાં ટપકયાં. ત્રણત્રણ પત્નીઓએ દલ-
 પતઘર ગૃહિણીસૂતું થયું, બાળકો માતાવિહોણાં થયાં.
 મૂળીમા દલપતઘેર પહેલ્લાં આંખ્યાં ને છેલ્લાં ગયા. કવી-
 શ્વરને ગૃહસંસાર સમેટાયો લાગ્યો. પણ નીચેથી પૃથ્વી
 બાણે સરી ગઈ.

હાથા વેદિયાનાં ને મૂળીમાનાં દલપતવંશે એવાં
 જનમરિસામણાં હતાં.

એ પછી મહિનામાસે, માર્ચની ૨૪મીએ, મગન-
 લાલના પુત્ર દયરથપ્રસાદનો જન્મ થયો. અને દલપતરાજે
 યોત્રશન કીધાં.

દલપતકુળનાં નીર ઠલવાતાં હતાં ને બરાતાં હતાં.
 કવીશ્વરની કુંડુ બઘટમાળ અંહી બરાતી હતી તે-

પહેલે મહોત્સવકમિટિની ચે ઘટમાળ ભરાતી જતી હતી.

નવરોજીભાઈનો શ્રમ અથાક હતો. રાજદરબારો, ઇંગ્રેજ અમલદારો, ચેઠ્યાહુકારો-ગુજરાતની સાહિબરસિદ આલમમાં એમની ઝોળી ફરતી હતી. કેટલાકોએ હા કહી, કેટલાકોએ વિચારીશું કહ્યું, કોઈએ ના પાડી નહિ. બ્યાપારીને તકારતું અપમાને હોય નહિ. ચોતાનો સઘળો વગવસીલો નવરોજીભાઈએ ત્હારે દલપતસેવામાં ખરચ્યો. ઘરમાં નિત્યનિત્ય પુત્રીઓ જેમ પૂછતી કે 'સફરની સફળતામાં કેટલેક પહોચ્યા છો?' તેમ તેમ પમલાં ભેપીલાં ઉપડતાં. કોઈકના એક આવે ને હુંડી આવે તેમ તેમ હેયામાં હુંડ રહડતી. દલપતમહોત્સવને અંગે વકીલબંગલે જૂહી ઝોશિસ ને જૂહો કસકુન બેસતાં. જરૂર જણાય ત્હાં ત્હાં નવરોજી ચેક બાંતે મળવાને જતા. એમ તથેક વર્ષના શ્રમપરિપાકે રહાડા બાર હબાર રૂપીઆ દલપત-મહોત્સવકંડમાં ભરાયા. ત્હારના રહાડા બાર હબાર એટલે આજના ત્રીશેક હબાર.

પછી મહોત્સવકમિટિએ ઉત્સવનાં પમરણ આદર્શ.

મહોત્સવકમિટિનો પ્રથમ નિર્ધાર એ હતો કે

‘૧, (જે ફંડ થાય) એ રકમમાંના આશરે એક હબાર રૂપીઆ કવીન્દર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈની છબિ કરાવવામાં ખર્ચવા.’

ઇસ્વી ૧૮૫૫ થી તે ૧૮૬૬-૧૯ મી સદીના ઉત્તરાધર્માં અમદાવાદનું નગરમન્દિર હતું હેમાભાઈ હોલ. હબાર બે હબાર પાંચ હબારની મેદનીના આજના સાહિત્યોત્સવોને

તો એ રમકડું લાગે; પણ ત્હારની લોકસભાઓને હેમાભાઈ હોલ થણી વેળા મહોટો પડતો નજરે દીઠો છે. ૨૦ મી સદીમાં હેમાભાઈ હોલનું સ્થાન લીધું છે ત્હેના સપૂત પ્રેમાભાઈ હોલે. પણ ત્હારે હેમાભાઈ હોલ અમદાવાદની લોકસભાઓનું કેન્દ્રભવન હતો. નિત્યનિત્યે નગરશેઠની હવેલીએ જઈને, નિજ કવિતાથી રીઝવીને, પુસ્તકશાળાના પ્રત્યક્ષ્યાણુક નવયુગના નવમાર્ગે હેમાભાઈ નગરશેઠને કવીશ્વરે કેવી રીતે વાળ્યા એ ઇતિહાસરેખાવલિ આ છવ-નકથાઅન્ધના બીજા ભાગના પૂર્વાર્ધમાં આપણે વાંચી છે. દલપતમહોત્સવકમિટિએ કવીશ્વરના ઉત્તમાંગનું તૈલચિત્ર ચીતરાવીને અમદાવાદના એ દલપતસ્થાપ્યા નગરમન્દિરે સ્થાપવાનું નિર્ધાર્યું. અને એ અર્થે '૮૭ના મે માસમાં કવીશ્વરને કમિટિ સુંબઈ તેહી ગઈ.

૧૮૫૦ માં પ્રથમવારકા દલપતરામ કારબસ સંજાથે વહાણમાં બેસીને સુંબઈ આવ્યા હતા ને મહાલક્ષ્મીના સાગરકાંઠે તંબૂકનાતોમાં ઉતર્યા હતા ત્હેનાથી આજની સુંબઈનગરી નિરાળી હતી. હવે સુંબઈને કિલ્લાકોટ ન હતા. કોટ ફરતી હુર્ગખાડી પૂરાર્ધને ધોરી રાજમાર્ગ સરખાયો હતો. એ રાજમાર્ગને એક છેડે કલાના શિખર સમું જૂખર જોરીબંદરનું સ્ટેશન સ્થપાયું હતું, બીજે છેડે ઇલાકામાં જ્ઞાનગંગા વહાવતો, ગંગોત્રીના કો મન્દિરમુગટ સમે, શારદાપીઠનો સારસ્વત મિનારો કાળ માપતો હતો કે આટલા સંવત્સરોમાં વિદ્વાતાનાં આટલાં પુષ્પો પ્રપુલ્લ્યાં. સરકારી ગબ્હનંરખંગલો મજગામની ટેકરીછાયામાં હતો તે કાલાખાની દીવાદાંડીની સ્થામે, બીજી અડધપા દીવાદાંડી

સમો, પશ્ચિમસાગરની ભૂશિરના અભિઅગ્રે 'જઈ'ને બેઠો હતો. પરેલ મટીને કોટ પાલવા ને મલબાર ટેકરી મુંબઈનાં કેન્દ્ર બન્યાં હતાં. ચાર લાખની વસ્તી દસ લાખની થઈ હતી. બાદચાહી પહેરામણીની નગરી વસંતની વાડી સમી પ્રકુલ્લી ઉડી હતી. શુકલ પક્ષની તિથિઓના સમી મુંબઈમાં તેજબરતી ચઢતી હતી. લોકગીતમાં 'મુંબઈ અલબેલી' કહેવાતી ને ગવાતી.

આ વેળા મુંબઈમાં કવીન્ધરનો ઉતારો હતો એમના બૂના મિત્ર અને ઠાવ્યશુભ્ર સર મંગળદાસની વાડીએ. શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજી, શેઠ પ્રેમચન્દ્ર રાયચન્દ્ર, શેઠ ગોકુળદાસ તેજપાળ, બાટલીવાળા બાનદાનના નણીરાઓ:- એ સહુ પૂર્વપરિચિત સ્નેહીમંડળને કવીન્ધર મળ્યા. લાડની વાડી, ગંગાદાસનો માળો, બુદ્ધિવર્ધકનું સભાગૃહ, હાફતર બાઉ હાજનું વિદ્વદ્ભવન, નાના શંકર શેઠની આતિથ્યવાડી- પૂર્વોવસ્થાનાં એ સાહિત્યતીર્થોની બની એ યાત્રા કીધી. સમકાલીન સાહિત્યાચાર્યો તો કોઈ રહ્યા હતા. સાહિત્ય-રસિકોની નવી પેઢી નવયુગના સાહિત્યઈતિહાસની પ્રતિમા સમા કવીન્ધરને દર્શને આવતી. માધવબાગમાં ત્હારે એક સમાપ્રસંગ બન્યો હતો, અને ત્હાં દલપતકવિતાનો પ્રતિભાચમકારો એના નિત્યપ્રકાશમાં ઝળકી ઉઠ્યો હતો.

મહારાણી વિક્ટોરિયા એટલે 'પટનો' હંદરો ઉચ્ચારીને ભારતના લોકદેવે ગિરાજેલાં બ્રિટિશ મહારાજ્યમંડળનાં સામ્રાજી. અને મુંબઈનગરી છે ઈલાકાની પાટનગરી. મહારાણીજીના જન્મદિવસે પાટનગરીના પ્રબળનો ત્હારે હોંશેહોંશે ઉત્સવ ઉજવતા. હંદરાને હિન્દી પ્રબલ ત્હારે

પોતાનું હક્કપત્ર ગણતી, હિન્દુથીટનના રાજયોગને દૈવ-
યોગ માનતી, મહારાણીજીના નામોચ્ચારે આબાલવૃદ્ધ
સોનું મ્હોં લરાતું. ઢંઢેરાને લોડ કઝંને ધોધ નાંખ્યો ન
હોત ને મહારાણીની જન્મતિથિને Empire Day કહીને
Imperialismના રંગ મ્હઠાવવાને બદલે ઢંઢેરાના પ્રજાહક્ક-
પત્રનું ખાતમુહૂત ઠરાવાઈ હોત તો રજમી મેનો આજે ય
તે હિન્દી મહાપ્રજા ઉત્સવ પાળતી હોત. પણ ઇતિહાસના
પરાજયોની પેઠે ઇતિહાસની ભૂલો યે અમર નીવડે છે.

કવીન્ધર મુંબઈમાં હતા ત્હેવામાં રજમી મેનો તિથિ
ઉગી એ તિથિએ તિથિએ મહારાણીજીનું દીધાંયુષ ઇન્છવાને
માધવબાગમાં હિન્દુ જનતાની વધોવધ વિરાટસભા મળતી.
આ વધે પણ એ લોકસભાનું કવીન્ધરને આમંત્રણ આપ્યું.
પ્રતિવર્ષનાથી આ વર્ષના મહારાણીજન્મોત્સવનો રંગ નિ-
રાળો હતો. ત્રણેક માસ ઉપર જ મહારાણીજીના રાજ્ય-
યુગનો સુવર્ણમહોત્સવ ભારતભરમાં નગરનગરે ઉજવાઈ
ગયો હતો અને પ્રજાઉરમાં લાવલરતીનાં પૂર તાજાં મ્હડેલાં
હતાં. પૂર્ણિમાના ભરતીપ્રહરના સમી ગંભવર લોકસભા
એ રજમી મેએ માધવબાગમાં મળી હતી. રાજપ્રકરણના
વ્યાપારપ્રાન્તના સાહિત્યદેશના પ્રજાઅગ્રેસરોનું મહામંડળ
ત્હાં જામ્યું હતું. મધ્યગ્રીષ્મમાં શરદના ચોક સમે માધવ-
બાગનો ચોક ઉભરાતો. વર્ષાની નવરંગ વેલીએ સમી
ધનપતાકાએ ફરફરતી. પ્રજાચક્ષુ પડિતવધ ગટુલાલાજી
પણ મહારાણીજીને આશીર્વાદ અર્પવાને પધારેલા હતા.
માધવબાગમાં જનતાની લહરીએ છલકાતી.

શ્રી ઝવેરીલાલભાઈએ તુલનાત્મક રાજપ્રસંશાથી

સભાઆરંભ દીધો. શ્રી ઈચ્છારામભાઈએ વતમાનપત્રચાથી વિવેકઅંજલિ અપી. શ્રી મનઃસુખરામભાઈએ દિલસુખીનાં કંઈક ધૂંચળાં ઉખેળ્યાં. અન્ય વ્યાખ્યાનધારાઓ વરસી ગઈ. લોકપૂજ્ય ગદુલાલાજીએ સંસ્કૃત પ્રલોકો બહી, અર્થ-વિસ્તાર કરી, મહારાણીજીને આશીર્વાદ દીધો. પછી ઉઠ્યા સરસ્વતીના હંસલા સમા દલપતરામ. હંસપાંખોની તેજનિ-મંળી પિચ્છાવલિ સૂઝો એમના અંગરખાનો ગંભીર ઘટા-થેર ફરફરતો.

પોતાની સર્વબહીતી શૈલીએ કવીશ્વરે મહારાણીજીને આશીર્વાદ દીધો, દીધોયુધ્ધ ઈચ્છયુ, રાજપ્રસંશા કરી, ન્યાય-કેળવણીની સ્તુતિ ઉચ્ચારી; ધર્મવિચારમાં નમંદ કહે છે કે ૧૧૬૩ પછીના સૈકાઓમાં ભારતવર્ષે આતું રાજ્ય ધરું નથી એવો, ૧૮૨૦ થી આરંભાતા દીર્ઘ સ્વાનુભવનો સારો-હાર કવીશ્વરે ઉચ્ચાર્યો. દલપતરામે મધ્યયુગની ઉતરતી રજની ભેઈ હતી, નવયુગનું ઉઘડતું પહોરોડ નિરખ્ય હતું; અને એ બંને ય ઈતિહાસની આરસી સમા નિજ દલપ-તઋતુવર્ણનમાં ગાયાં હતાં. મિતાક્ષરાએ કવીશ્વરે એનો સરવાળો કહ્યો. પછી નિજના જ એ પ્રશસ્તિખોલમાં સ્વયં-શંકા નાંખી કે ઈંગ્રેજના ગા રાજ્ય-ન્યાયમાં થે મહોટાન્હા-નાના લેદભાવની અન્યાયછાયા ઠોકને ભાસશે.

કેઈ કહેશે સમભાવ ક્યાં છે ?
મોટા તણે પક્ષ જ રાજ્યમાં છે.
બચાવવાને ધનને લગ્યર,
ગરીબના બંધ કરે પગ્યર.

કોઇક કહેશે કે સમભાવ કય્હાં છે ? કરકસર કરવાની હોય
જો કારકુનપટાવાળા કમી કરાય છે, એમના ટૂંકા પગારે
ઠાપ મૂકાય છે. મહોટી કે પદવી કે પદવીના પગાર કપાતા
નથી. અને એ સ્વયંશંકાનો પછી કવીશ્વરે જ ઉત્તર દીધો કે
અરે ભાઈ ! મહોટરાઓનો પક્ષપાત એ તો જગતમાં દેવ-
ચેરથી ઉતરી આવેલો વારસો છે.

તો ત્યાં કહું છું મુણ્ણે સભા ય,
એવો જ છે ઇશ્વરઘેર ન્યાય.
જેવી દિઠી ઇશ્વર ઠેરિ રીતિ,
એવી અહીં ઇંગિતશ રાજનીતિ.

લોકસભા તો વિશ્વમયચકિત થઈ કે કવીશ્વર આ બોલે છે શું ?
આશ્ચર્યની આંખે જનતા નિરખતી ને કોતુકને ઠાને સાંભળતી.
દલપતરામની મુદ્રામાં પહોંડ સમી નિશ્ચયાત્મકતા હતી.
કવીશ્વરના કાવ્યવ્યાખ્યાનનું વહેણ વહતું હતું.

અજદેવને તો આઠ આંખો, રૂદ્રને ત્રણખાર છે,
વજિ ઇન્દ્ર એક હજાર આંખ, અહીંંદ્ર બેડ હજાર છે.

આર માયાળા પ્રહ્લાદને આઠ આંખો પરમેશ્વરે દીધી. પ્રત્યેક
રૂદ્રને ત્રણ એમ બાર રૂદ્રોને છત્રીસ આંખો આપી. ઇન્દ્ર-
દેવને એક હજાર ને સહસ્રમુખાળા શેષનાગને બે હજાર
આંખો સૃષ્ટિના સરજનહારે બક્ષી. એમ

પરમેશ્વરે પણ શ્રેષ્ઠનો કરી પક્ષ નેણ ઘણાં દીધાં,
ગદુલાલ-દલપતરામ જેવા ગરીબનાં છીનવી લીધાં.

ભાઈઓ ! પરમેશ્વરે પણ પોતાના રાજદરબારી અમીરઉમ-
રાવોને હજાર હજાર આંખો બક્ષી, અને ગદુલાલદલપતરામ

જેવા નિજ કારકુનોની આંખો સાવ લઈ લીધી. એ નિઃ
અમીરઉમરાવોને એકએક આંખ ઝોછી આપી હોત તો એ
ઝોછું દેખત ? અને અમને એકએક રાખી હોત તો આ
અમે જગત જોતા હોત.

કાવ્યચમત્કારના રસાનન્દે મહાદેવી જનતાની હશે
મિઝો ઉછાળે મહડી ને મેઘગર્જના સમા તાલીનાદે કવી
શ્વરને વધાવી લીધા. એ દલપતલોકજયિની કવિતા.

કવીશ્વરના દીર્ઘાયુએ મમતાળુ મહારાણીજીનો, સમસ્ત
ભારતજયિની કંપની સરકારનો, અને હોની ચે પૂવેના એક
અકસ્માત અવ્યવસ્થાયુગનો એ ત્રણે ચ રાજ્યકાળ ફીકા હતા
એ ઇતિહાસયુગોના તુલનાત્મક દલપતભાવ દાયકાઓથી
દલપતકવિતામાં લોકભણીતા હતા. હોમાં ચ તે આ હતુ
સુવર્ણમહોત્સવનું ઉત્સવપર્વ. હિન્દી પ્રભ સુજનતાને મોજે
મહડી હતી. ભારતીય પ્રભસમુદાય ઉદાર આંખે બ્રિટિશ
રાજઅમલની શુભાવલિ સંભારતોસંવરતો, અધૂરપો વિસા-
રતો ને ગળી જતો. કવિભોલ એટલે પ્રભડેયાનો પકથો.
દલપતરામ પ્રભહૃદય વાંચતા ને વાંચતા તે ઉચ્ચરતા, લોક-
હૈયાનું ને કવિહૈયાનું તાદાત્મ્ય જામ્યું હતું. લોકસભામાં આ
કવિચમત્કારથી વીજઝબકાર જેવો અણધારો ઝબકારો થયો.
કવીશ્વરે લોકને રંજન કીધા અને નિજ સભાજયિની કાવ્ય-
શૈલીએ સરકારને પણ સંભળાવ્યું. કવીશ્વર લોકભોલ
બોલતા હતા.

મુંબઈનગરીમાં દલપતકવિતાનો એ છેલ્લો વીજચમત્કાર.
દલપતરામની એ છેલ્લી મુંબઈમુસાફરી.

એમના ઇષ્ટદેવ લક્ષ્મીનારાયણની દેવછાયામાં મુંબઈ ને કવીશ્વરનાં છેલ્લાં દર્શન થયાં. પછી, પારસીઓના જલસાનાં સન્માન માણી, બોન અને ચેકર્ડ કંપનીમાં ચિત્રવિધાન પરિસમાપ્ત્યે મે ઉતરતાં કવીશ્વર અમદાવાદ ગયા. મુંબઈ-નગરીની જનતા ત્યહારે નહોતી બાણી કે કવીશ્વરનાં આ છેલ્લેલેલાં દેહદર્શન હતાં.

એ પછી ટોઢેક માસે ૧૨મી જૂલાઈનો સૂર્ય અમદાવાદમાં ઉગ્યો. અમદાવાદના ને ગુજરાતના તે તિથિએ સાહિત્યસૂર્ય હતા દલપતરામ.

અધીં સદી પૂર્વેની આ સાહિત્યવાતાં છે કલ્પનાની પાંખો પાઠક! પ્રસારજે, યચ્ચાસ વર્ષોનાં અજવાળાંઅન્ધારાં ઓળંગાય તો ઓળંગજે, ને ત્યહારના રંગો નિહાળજે.

૧૮૮૭ની પૂર્વે નર્મદ દેવ થયો હતો. શ્રી મણિલાલ નણુભાઈનાં કાન્તા ગુલાબસિંહ ને ઉત્તરરામનું લાખાન્તર છપાયાં હતાં. શ્રી બાલાચંકરની ગરબોનાં ગીતગુંજન થતાં હતાં. શ્રી હરિ હર્ષદ ધ્રુવની રથાનિક સ્વરામ્ય ગીતાવલિ ને આર્યોત્કર્ષ ગાજતાં હતાં. શ્રી કેશવ હર્ષદ ધ્રુવની લાખાન્તરમાળાનો આરંભ મંડાણો હતો. શ્રી છગનલાલ પંડ્યાનું આણકાદંબરીનું વિપુલવૈભવી લાખાન્તર પ્રગટ થઈ ગયું હતું. એ જ વર્ષમાં શ્રી નરસિંહરાવની, ઈંગ્લેન્ડ સંગીતકાવ્યોના ગુણમહેકવી, કુસુમમાળા છપાઈ હતી. અને એ જ સંવત્સરમ ગુજરાતી નવલકથાસાહિત્યને જગત્સાહિત્યમાં સિંહાસન અપાવતો, આપણા જગત્સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઈના સરસ્વતીચન્દ્રના મહાગ્રન્થનો પ્રથમ ભાગ પ્રગટ થયો હતો. એ

૧૮૮૭થી સુખર્ષની નવચારદાપીઠનો પ્રથમ ગુજરાતકાવ્ય ઉત્તરવા માંડયો હતો, અને પ્રધાનતઃ સંસ્કૃત કારસી ને ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યપાંખડીઓથી ને પુષ્પગુચ્છોથી ગુજરસાહિત્યને શણગારતો. ૧૯મી સદીના છેલ્લા દસકાની આપણી એ સાક્ષરનક્ષત્રમાળાની ત્હારે ઉગતી તિથિઓ હતી. કવીન્દ્ર દલપતરામની ત્હારે પૂર્ણિમા પ્રકાશતી. અને સમસ્ત ગુજરદેશ ત્હારે ટોળે મળીને એ પોર્ણિમાસિક સાહિત્ય-યજ્ઞગુજરાતની પાટનગરીમાં ઉજવતો હતો. દલપતમહોત્સવ હતો. આપણા નવયુગની ગુજરાતી કવિતાનો પ્રથમ ગુજર-મહોત્સવ

૧૮૯૫ના બુદ્ધિપ્રકાશના ઓગસ્ટ અંકમાં 'કવીન્દ્ર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઈ. ઇ. સ્મારકફંડ' ના શીર્ષકથી દલપતમહોત્સવ વર્ણવતો એ કાવ્યોત્સવને નજરે નિરખનારનો તન્ત્રીલેખ છે

આપાદસ્ય પ્રથમદિવસે વાળી ક.વિદાસપ્રખ્યાત વધો-તિથિ ઉગી ગયે ત્રણેક અઠવાડિયાં વીત્યાં હતાં. બળબળતી ધરતીને મેઘઝડીઓએ ઢાંચી હતી. ફૂનાળો ઉતર્યો હતો, વધો બેઠી હતી. એ વધોધારાઓ ઝીવન્તાં સમીપની હાઈ-સ્કૂલનાં વૃક્ષો નમતાંઝૂકતાં. સન્સુખનાં બાગપુષ્પો મેઘ-મિન્દુડાંનાં મોતીતેજસ્વી પ્રકુલ્લતાંપ્રકાશતાં. માંગલ્યકારી મંગળવાર હતો. સોસાયટીને અને હોમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યૂટને બાલે નવપાંખડીઓ પ્રગટી હોય એમ રંગજેરંગી ધત્તપતાકાઓથી શણગાર્યાં હતાં. સોસાયટી અને શાળાના કાટપૂજે દેશી બેન્ડ ઉઝું હતું, અને આગન્તુક સાહિત્યગિતસવરસિન્ધે કોને દલપતકવિતાના સમા મધુરા સરોવે સન્માનતું હતું.

રહાંજના રહાડા પાંચનો સમય હતો. કવિજીવનની રહાંજની મધુરપ સમા તડકા નિર્માણા ને કુમળા હતા. અમદાવાદના નગરમંદિરે દલપતમહોત્સવનો સભાસમારંભ મંડાવો.

દલપતરામ સર્વ કોમોના કવીશ્વર હતા એટલે દલપતમહોત્સવસભા તે તો હિન્દુ મુસલમાન પારસી ઇંગ્રેજોનો જમેલો હતો. શેઠિયાઓ લોકઅગ્રેસરો અમલદારો શિક્ષણાચાર્યો—દલપતકવિતા પી ઉછેરેલા નવયુગના નવશિક્ષિતોની એ ઉત્સવસભા હતી. કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, સિવિલ સર્જન, પાદરી અને અન્ય થોડાક ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થો; રા. બ. બહેચરદાસ અંબાઈદાસ સી. એસ. આઈ, રા. બ. રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઈ, શ્રી ગિરધરલાલ ઉલટરામ, શ્રી અમનલાલ કપૂરચન્દઃ એ લોકઅગ્રેસરો. નગરશેઠ મણિભાઈ પ્રેમાભાઈ, શેઠ જેશીંગભાઈ હઠીસિંહ શેઠ સારાભાઈ મગનભાઈ કરમચંદ, શેઠ ત્રીકમલાલ વાઠીલાલની ઐઞિમંડળી; ઇસ્લામી કોમના તહારના મસ્તક મણિરૂપ શ્રી મૂસા મિયાં; નવરોજીભાઈ ને હેમન અનુજ જહાંગીરજીભાઈ, કારંજસ્વામી કાવસજી કારંજવાળા, પેલા અરદેશર લાલકાકા અને અન્ય પારસીમંડળ ગુજરાત પ્રાન્તના એન્જીનેયરલ ઈન્સ્પેક્ટર મિ. જાઈફર ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. જમસેદજી દલાલ પ્રેમચંદ રાયચંદ ગેઈલ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મહાપતરામભાઈ, સંસ્કૃતના પ્રોફેસર કાયવટે-પ્રજાકેળવણી એ શિક્ષણાચાર્યો; ખાન બહાદુરો એદલજી રોસાભા બરજોરજી મોદી, નવરોજી અંડાળાવાળા, ફિરોઝ હોશદસ્તુર, ને રાવ સાહેબો નરસીલાલ રેવાદાસ, જેઠા

વરજભાઈ, મનસુખરામ મૂળજીનો અમલદારવર્ગઃ શુજ્જ-
પાટનગરીનું મહાજનમંડળ શુજરાતના કવીશ્વરને સન્માન-
વાને તે શુજ્જસાહિત્યોત્સવની ધન્ય તિથિએ હેમાભાઈ
હોલના નગરમંદિરે મળ્યું હતું. ‘સભાસ્થાનમાં આશરે
બસે’ બેઠકો હતી તે બધી નીમેલા વખતની અંદર
સંભાવિત ગૃહસ્થોથી ભરાઈ ગઈ હતી, અને નીચે તથા
બહાર આસપાસ પુષ્કળ માણસોની ઠંઠ બેઠેલી હતી.’

સમસ્ત શુજરાતનો આ પ્રથમ સાહિત્યોત્સવ હતો;
દલપતરામ જનતાના કવીશ્વર હતા; અમદાવાદ ન બેચેનું
નિરખતું હતું. ઠાવ્યસ્થામીનો—દલપતયુગનો યુગસમારંભ
હતો. એટલે હેમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફરતી ત્રિદિશની સડકો
અને સન્સુખનો નગરચોક લોકોત્સાહના ભયાં સરોવર
સમાં માનવબેઠનીથી છલકાતાં.

મહોત્સવસભામાંનાં બ્યાખ્યાનો પણ દલપતયુગની
સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટની લાક્ષણિકતાએ લોકભાષા અને
રાજભાષા—શુજરાતીમાં તેમજ ઇંગ્લેન્ડમાં થતાં હતાં.
લફકરી શેઠની દરખાસ્તે અને નગરશેઠના ટેકાથી અમદા-
વાદના કલેક્ટર મિ. રીડે પ્રમુખપદ લીધું. શિષ્ટાચારની
મિતાફરીએ મિ. રીડે કવીશ્વરની દેશકીર્તિ કહી સંભળાવી;
ને પછી મહોત્સવફંદના મન્ત્રીજીને રિપોર્ટ વાંચવાને વિનંત્યું.
અવસરભારેખમ મન્ત્રીજી પછી ઉઠ્યા—બાણે મુજનતા ને
ઠાવ્યશુભ્રજતાની મૂર્તિ ઉઠી. નવરોજીભાઈએ પ્રથમ તો
સમસ્ત શુજરાતવાસી ધનદાતાર ઠાવ્યરસિકોની મુખતેસર
નામાવલિ વાંચી, કવિજીવનની અમૃતાક્ષરી કહી, કવીશ્વરના
ઠાવ્યમન્થોની પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી, અને એમ હેયાભાવ

હાલવ્યા. પછી કાર્યકુશળ મન્ત્રીજીએ કાર્યસિદ્ધિ કહી કે કવીશ્વરના ઉત્તમાંગનું તૈલચિત્ર ‘હમણાં જ આપણા માયાણુ કલેક્ટર સાહેબ ખુલ્લું મૂકશે,’ ને હેમાલાઈ ઇનસ્ટિટ્યૂટે છબિ મૂકવા દીધી ત્હેના ઉપકારદર્શનને વિવેક કીધો. પછી મહોત્સવફંડની વિગતો વિસ્તારતાં બોલ્યા કે છબિમાં ને બીજું-મળીને બેએક હજારનું ખર્ચ થયું છે, ને વધેલાં નાણાંની વ્યવસ્થા મૂળ કરાવ તથા કવીશ્વરની ઇચ્છાને અનુસરીને કીધી છે.

૧, રૂ. ૧૦૦૦૦ની સરકારી નોટો ખરીદીને મુખ્ય બેંકમાં અનામત મૂકી છે, ને બેંકરસીદો હમણાં પ્રમુખ સાહેબ દ્રસ્ટીઓને સોંપશે.

૨, એ નોટોનું વ્યાજ વર્ષોવર્ષ દ્રસ્ટીઓ કવીશ્વરને આપશે.

૩, કવીશ્વરનો સૌથી નાનો પુત્ર ચીમનલાલ ૨૧ની વયનો થાય ત્હારે એ રકમનો રૂં ભાગ કવીશ્વરના પાંચે પુત્રોને સમભાગે વહેંચી આપવો.

૪, બાકીના ત્રીજા ભાગમાંથી રૂ. ૧૦૦૦ હેમાલાઈ ઇનસ્ટિટ્યૂટને અને વધે તે બધી રકમ ગુજરાત વનોક્યલેસ સોસાયટીને આપવાં. ઇનસ્ટિટ્યૂટે એના વ્યાજમાંથી પુસ્તકો ખરીદી, કવીશ્વરના નામાક્ષરો લખી, પોતાની લાયબ્રેરીમાં રાખવાં. સોસાયટીએ વ્યાજમાંથી ઇનામ આપી કવિતાઓ રચાવવી ને એ કવિતાઓને ‘કવીશ્વર દલપતરામ સ્મારક-કવિતા’ નામ આપવું.

સમસ્ત ગુજરાતજીએ નિજ કવીશ્વરને એમ મોડું

મોડું, પણ હો રાજમહારાજને નહોતું આપ્યું એટલું
ત્રણસોચારસોનું વર્ષાસન એ મહોત્સવપરે' બસ્યું. પ્રજા
પૂરે રહઠે છે ત્યારે ખડકોના સમા સરકારદરબારને પણ
પ્રજાબેધ પાછળ પાડે છે.

પ્રજાવર્ષાસનનો ફૂલો વાંચીને મહોત્સવમન્ત્રી બેઠા.
પછી સમારંભઅધ્યક્ષે 'પ્રુથાલીની તાળીઓ વચ્ચે ઠવી-
સ્વરની છળિ ઉપરનો પડદો' ખસેડ્યો....અને 'પ્રીમીસરી
નોટોની પહોંચે તાસની ચેલીમાં મૂકીને ટ્રસ્ટીઓને આપી.'

'ત્યારબાદ રા. સા. મહીપતરામ ઉભા થયા.' ૧૮-
પ૦માં સૂરતની મીથન સ્કુલમાં મહીપતરામભાઈ શાળા-
વિદ્યાર્થી હતા, પરહેજગાર મંડળીના મન્ત્રી હતા, કિલ્લાના
મેદાનમાં મધપાનનિષેધની ગરળીઓ ગાવાને ઠવીસ્વરને
ન્હોતરી જતા, ત્હારથી મહીપતરામ દલપતરામને માન-
ભાવે પિછાનતા. '૮૬માં ભોળાનાથભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા
પછી અમદાવાદમાં તેમ મહોત્સવસભામાં દલપતજીવનના
દીર્ઘપરિચિત હવે મહીપતરામભાઈ શિવાય ઠોક જ હતા.
એ ૩૭ વર્ષોના ઠવીસ્વરના જીવનધર્તિહાસનો આરોહાર
મહીપતરામે સભાજનોને સંભળાવ્યો, ને આળીશેક વર્ષો
પૂર્વેનું ગુજરાતદર્શન કરાવ્યું. દલપતદ્વારબસનો એતિહા-
સિક મૈત્રીયોગ; એ યોજથી ગુજ'રદેશના નિરનિરાળા ભાગો-
માંનાં કવિપર્યટણો; એ દેશપર્યટણોમાં ઠવીસ્વરે દીધેલી
વિદ્યા હુતર ને ધર્મનીતિની વ્યાખ્યાનાવલિઓ; સુધારાના ને
સ્વદેશસેવાના કાષ્ઠસસમાગમે કવિહૃદયમાં ફૂટેલા
ફણગા; સરકારી નોકરી ત્યાગી સોસાયટીને તનમનધનથી
ઠવી સેવી ને આબાદ દીધી; ગદ્યપદ્ય અન્ધોલેખોથી

ગુજરાતી ભાષાને ખિલાવી; લોકોમાં નવવિધાની ને વાંચ-
નની અભિરૂચી ઉત્પન્ન કરી: એવાં વિધવિધનાં દલપતદેશ-
-પયંટણ, દલપતત્યાગ, ને દલપતસ્વદેશસેવાઓ મહીપતરામે
વણ્યાં. પછી કહું: સરકારે ઇલ્કાળ બક્ષ્યો છે, રાજ્યોએ
સન્માન્યા છે. પ્રભાએ દલપતસેવાઓ પિછાનવાની અધૂરી
હતી એ આજનો સમારંભ પૂરો કરે છે. કવીશ્વર એક
હિન્દુ કવિ છે; છતાં આજના લોકસમારંભના અગ્રેસર
પારસી છે એ આનંદપ્રદ ને સકારણ છે. ‘ગુજરાતી
ભાષા વાપરનાર સર્વ પ્રભાના કવિ તરીકે દલપરામ
કીર્તિવંત થયા છે એ વાત ખરી; તો પણ પારસી
કોમના એ ઘરગતુ કવિ થઈ પડ્યા છે....ઘણા ગુજરાતી
કવિઓ થઈ ગયા છે અને તેમણે સારી સારી કવિતાઓ
કરેલી છે; પણ અન્યધર્મીઓને તે અતુલ્લભ આવતી નથી.
કારણ કે એ ઘણીખરી કવિતાઓ હિન્દુઓનાં દેવદેવીઓનાં
ચરિત્રવર્ણનોની હોય છે. હિન્દુ ધર્મની છાયા વિનાની
કવિતા બહુ થોડી છે, અને જે છે તેમની ઘણીક કુટુંબમાં
વાંચવા યોગ્ય નથી’ ધર્મની તકરારોથી પર ને કુટુંબમાં
વાંચી શકાય એવી નિર્મળી કવીશ્વરની કવિતા સહુ ધર્મી-
ઓને રૂચે છે. ‘આપણે જોઈશું તો દરેક પારસી કુટુંબ
તેમની કવિતા હોંશથી ગાતું માલમ પડશે. આ પ્રમાણે
દલપતરામભાઈ હિન્દુ કવિ હોવા છતાં પારસીઓના
તો ખાસ કવિ જેવા થયા છે’ તેથી આજના લોક-
સમારંભે પારસી અગ્રેસર છે. કવીશ્વરની કવિતાની નિર્મ-
ળતા અને સર્વદેશીય લોકપ્રિયતા ઉચ્ચારીને મહીપતરામ-
ભાઈએ નવરોજીભાઈના ઉપકારની દરખાસ્ત મૂકી. મહી-

પતરામલાઈનું હૈયું ત્હારે લોકહૈયામાં ઠલવાતું હતું.

પછી ઉઠ્યા ગુજરાત દોલેજના પ્રિન્સિપાલ જમસેદલ દલાલ. ગુણગંભીર હતા, વિશાળદ્રષ્ટા હતા. ગુજરાતી દોલેજના અધિક્ષાતાના સમર્થનમાં ઇંગ્લેન્ડ દોલેજના મુખ્યાધિક્ષાતા નિજ વાગ્ગટાથી ઉચ્ચર્યા કે ‘દલપતરામ જેટલા હિન્દુઓતા કવિ છે તેટલા જ પારસીઓના કવિ છે. વાંચનમાળાની ચોપડીઓના શણગારરૂપ એમની જે કવિતાઓ છે તે પારસી બાળકો વર્ણી ખુશીથી ગાય છે. પંજબ, સિંદ્ધાન, ચીન, મોરેશિયસ, એડન, જંગબાર-જે જે સ્થળે પારસીકુટુંબોનું જવું થયું છે તે તે સ્થળે તેઓ દલપતરામ કવિની કવિતા પ્રેમથી ગાય છે.’ શુદ્ધ સ્થના અને સંસ્કારી વિચારોની સરળ ભાષામાં કવિતા કરવામાં ‘હાલના ને થઈ ગયેલા કવિઓમાં દલપતરામ અધિક્ષાતા છે.’ ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં લોકમુખારણને અર્થે કવીશ્વરે સ્તુતિપાત્ર પરિશ્રમ વેડ્યો છે. ‘એમનાં કવિતા અને સ્વદેશસેવાનું માપ આજે ઈલાહેલી છત્રિ અને નોટોની યેલી આપી તેથી કાંઈ પૂરતું થતું નથી. આ છત્રિ તો ફક્ત કપડું અને રંગ છે; પણ આરત્રપહાણના ને ધાતુનાં પૂતળાં પણ કાળગતિથી નાશ પામે છે. ...આ અમદાવાદ જેવું શહેર પણ પાયમાલ થયે તથા કાંકરિયાનું મુંદર તળાવ ખાઓચિયા જેવું થઈ જયે’ તે વખતે પેલી દરપેલી વારસામાં અપાયેલી દલપતકવિતા અમર હશે અને ગુજરાતી ભાષાના લક્ષ્મી તે ગાયે ને આનન્દયે. આજનો મહોત્સવમ્મમારંભ ગુજરાત અને ગુજરાતીઓની ખરી ખૂબી પ્રગટ કરે છે. ‘નિર્ધન શેષપીયર,

પૈસાનો દેવ કરનાર....કાઉપર, ઉદાર મનનો મિલ્ટન, અને હંમેશાં પૈસાની તંગીમાં રહેનાર ગોલ્ડસ્મિથ—એ કવિઓને માટે આતું જો કાંઈ કરવામાં આવ્યું હોત, તો તે કેટલું સારું ગણાત !’

ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલે ગુજરાત અને ગુજરાતી ઓની ગુણકદરદાનીનાં એમ સ્તુતિમાન ગાયાં. અહીં સદી પૂર્વે ઉચ્ચારાયું છે કે ગુજરાત બેકદર નથી; ગુજરાતને બેકદર કહેનારાંઓ ગુજરાતનાં બેકદરો છે. દલપતમહોત્સવ સ્વયં ગુજરાતની કાવ્યગુણસતાનો ને કદરદાનીનો મહોત્સવ હતો.

રા. બ. રણછોડલાલે ‘કવીશ્વરના સદ્ગુણ અને તેમના બાધદાયક પુસ્તકો વિશે કેટલુંક વિવેચન ઇંગ્લેન્ડમાં કીધું.’ રા. રા. લોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસે કવીશ્વરે ‘લોકસુધારણાના શુભ કૃત્યમાં સ્વાર્થલોગ આપ્યાની હકીકત ગુજરાતીમાં કહી,’ અને ‘એમની પેઠે લોકકલ્યાણના કામમાં લાગ લેવાની સલાહોને વિનંતિ કીધી’

અને પછી ભયોભયો મેઘ આવે એવા કવીશ્વર ઉઠ્યા. એમની આરસમુદ્રા આજ ચોર તેજસ્વિની હતી. એમના અન્તર્યક્ષ સમીપે સિદ્ધિરેખા સમો ભૂતકાળ ખડો હતો. પિતાએ પરિત્યાગ્યા; મામાએ પરણાવ્યા; અયોધ્યાપ્રસાદ-જીએ લણાવ્યા; ફારણસે કવીશ્વર કરી સ્થાપ્યા; રાજદર-બારોએ સન્માન્યા; સરકારે શાલપાદો ને ચાંદ અપ્યા; લોકસલાઓ ઉદ્દમોધી; અમદાવાદની પોળોમાં ફરે એમ ગુજરાતના પ્રાન્તે પ્રાન્તે ફર્યો; પ્રાતઃકાળે બ્રહ્મર્ષિ દો ગાયત્રી ભણે એવો નવયુગના પ્રાતઃકાળે સવિતાદેવનો વરેણ્ય ભર્ગો-

દેશ દેશજરમાં સંભળાવ્યો; બાળકોને હસાવીરમણી
 પા પગલી ભરાવે એમ મુર્ચ્છમહાપ્રભને નવમાર્ગે ચાલતાં
 ઝીખવ્યું; વાવેલી વેલીઓનાં ફળફૂલ ઝીલવાને અત્હારે
 નહોતા એ કારભસ, એ હોપ, એ કરટિસની ત્રિમૂર્તિ
 સંગાયે આનન્દા, હિસાણા, કામ ક્રીધાં; એ હરકુંવર ચેહાંટી,
 એ હેમાબાઈ નગરચેહ-દલપતપ્રભોધે નવયુગના મારગ
 જેમણે રૂપેયે મહયા; એ નમંદ જેણે મહાર્યાં ને મુગધપ્રસિદ્ધ
 ક્રીધા: વિધવિધનાં એ તારકમૂમળાંઓનો મૂલેસો એક અખંડ
 આયુધ્યમાર્ગ, સ્વર્ગગંગા સમે દેવયાન માર્ગ થઈ દલપત
 આંખડીને ત્હારે દર્શન દેતો. રાજસ્વારી આંખે નિશાન-
 ડંકો ગડગડે એમ કવીશ્વરની કાવ્યસ્વારીને સલાજનોએ
 હુશના તાકીનાદે વધાવી. બહાર ફરવી હોલેલી જનતાએ
 એ તાકીનાદ ઝીલી લીધો ને પડશે અમદાવાદની પોળોમાં
 પાહંચ્યો. પછી કવીશ્વરની મહાનુભાવ વાણીગંગા પ્રગટી.

‘મારો ધર્મ સમજીને જે મારાથી બની શક્યું તે
 એ કર્યું છે; કાંઈ વિશેષ કર્યું નથી. તમે સન્નનો મને
 જે માન આપો છો તે આપના મોટા મનની નિશાની છે.
 મનુષ્ય માત્રનો ધર્મ છે કે પોતાના દેરાતું બહું
 કરતું; અને તેમાં પોતાનું બહું પણ આવી બંધ છે.’
 શ્રદ્ધાવહોનો, આશ્રયદાતાઓનો, તેમ આજે શુદ્ધગીતા
 ઉચ્ચરનારાઓનો મન મૂકીને આભાર માન્યો. પછી નવ-
 યુગના ભેદતા વધના ઉપક્રાંતની વાતો વણવી. દલપતકા-
 રભસનો અણકલ્પ્યો દેવયોગ; એ મુધન્ય કાગયોગે
 ગુજરાતમાં વર્તમાનપત્રોનાં કન્યાશાળાઓનાં લાયજેરીઓનાં
 ગુજરાત વનોદ્યુરર ચોસાયટીનાં વાવેતર અને પરિપાક;

બને એમ નવયુગનાં નવવિદ્યાકલાહુન્નરનાં પ્રબ્રાણુમાં
મીજસ્થાપનના યુગવિધાનની ઇતિહાસકથા કહી સંભળાવી.
આજે વચનો સાતમો દાયકો, આંખોની અપંગતા, ન્હાની-
મોટી વળગેલી સંસારની વિટંબણાઓને કારણે પૂર્વવત્
સ્વદેશસેવાના ધર્મ હવે પળાતા નથી તે માટે ચોતાની
દિલગીરી દાખવી. પછી વૃદ્ધાવસ્થા વર્ણવતું શ્રવણાખ્યાન-
માંનું કવિત કહ્યું.

ચાલરૂપી કોટ સહુરૂન ચલપલી ગયો,
દાંત કંગુરેફો પાંત દુર્ગતે ગિરી ગર્ગ;
કરરૂપી કારમારી કારમાર કરે તાંદિ,
પાવરૂપી પેદલકી ફૌજ સો ફિરી ગર્ગ;
દિલદફતર માંદિ નોંધકો ન નેમ રહ્યો,
ધીરજજાનાકો અધીરજ હરી ગર્ગ;
દશ દ્વાર દ્વારપાલ દ્વારકી સંભાલ તજી,
વૃદ્ધપત્નવૈરી વશ્ય વપુનગરી ગર્ગ.

ચાળીસ વર્ષો પૂર્વે ચાંદાસૂરજના મહેલમાંના પડઘા
જગાડતો એ જ આજનો મેઘનાદી કંઠ હતો, યૌવનનો
ઉત્સાહ હતો, નિત્યની મામિકતા હતી. કવીશ્વરે એ નિજ
હિન્દી કાવ્યનો શુભરાતી અર્થવિસ્તાર કયો. અને પછી
હાસ્યરસને મોજે રહડયા. દલપતહાસ્ય રમ્ય એટલે-મહુધા—
નહિ ઠંખ ઠે નહિ વિપ.

ઉમ્મર તો ડુંગર થયા, ને પાદર થયા પરદેશ;
એળી તો ગંગા થઈ,

અંજે ઉજળા થઈ ગયા કેશ:

એમ વદાવસ્થાને વણ્વીને નરસિંહ મહેતાએ વિધિને પ્રશ્ન પૂછ્યો. કે

ઘડપણ કેણે મોકલ્યું ?

એવી જરાની મૂર્તિ સમી, ધરતી ઉપર આંખો ઢાળેલી કેડેથી નમેલી, 'જીવાની ક્યાં જતી રહી ?' એ 'કાળપ્રકૃત્ય'ને પૂછતી, જોખનચોધને જતી, કારણસવિલાસમાર્ન પેલી ડોરી ને જીવાનિયાની વાતો ભાખીને ગંભીર મુદ્રાજ શ્રોતૃમંડળને હસાવ્યું. 'આ સિવાય એક વાણિયાની રમૂજ વાત કહીને સભાસદોને બહુ રંજન થયા હતા.'

દલપતરામ એટલે આયુધ્યની ભાગોળે યે હાસ્યનો કૂપો. વૃદ્ધાવસ્થાની વિપદોમાંથી યે કવીન્દર હાસ્ય રસ નિચોવતા.

સમારંજનો એટલે રાજરાજેન્દ્રવરી, સભાજયિની. દલપતકાવ્યશૈલી યે એ હતી, દલપતવ્યાખ્યાનશૈલી યે એ હતી.

પછી થાણે આકાશવત્ શાન્ત રસ જમાવ્યો અને છેલ્લી અવધે કરુણાની વાદળીનાં ટપકાં પાડ્યાં. સંપલક્ષ્મી-સંવાદની વરધાથી શુજશતને ઉદ્દોષિતતા એ ગુહ્યાત્ ગુહ્યતરં પરમ્ હૈયામન્ત્રનો સદ્દોષધ્યાલો એક વેળા વળી શુજંદ-અગ્રણીઓને ખાયો કે સંપ અને એકપથી પરોપકારનાં ને સ્વદેશસેવાનાં કામ સદા કરજો. પછી દેશદશા નિરખીને નીતરતું હૈયુ ભરાઈ આવ્યું, ગાજન્તો કંઠ રધાયો, શબ્દ-સિત્કાર કુમળો પડ્યો, કરુણાની વાદળી સ્ફુટી, પાંપણ લીની ઝાઈ, અને આયુધ્યની છેલ્લી વિનતિ ઉચ્ચારી કે

'અત્યાર સુધી મારા પર જોવો પ્રેમભાવ સર્વેએ રાખ્યો. તેવો હવે પછી રાખ્યો.'

સોને વન્દત વન્દી કવીશ્વર બેઠા; બાણે આધાડીલો
ચહુડયો મેઘ વરસી રહ્યો. જીવનના જ્યાજ્ય જોતી એમની
માનસસુદ્રામાં જોદ્દાનો પ્રતાપ હતો; પામેલા પરાજયો
સાંભળે, મંદી આછી વિષાદછાયા આચ્છાદાઈ હતી. કવી-
શ્વરને થયું કે આજે જ બાણે આયુષ્યની વિદાય લીધી.
માનવી છે જ્યાજ્યનું પૂતળું. દલપતજીવને સુખવસન્તો
યે માણી હતી, દુઃખગ્રીબો યે દીઠીબેઠી હતી. દલપતમ-
હોત્સવની પર્વણીએ પણ સાહિત્યજીવનના ને માનવજીવનના
જ્યાજ્યોની કવીશ્વર પ્રતિમા હતા.

કસ્યાત્યન્તં સુલ્લમુપનતં ? દુઃસ્થમેકાન્તતો વા ?

કોને લાઘ્યાં અનગળ સુખો ? દુઃસ્થ વા એકલું યે ? (મેઘદૂત)

પછી આભારદર્શનના વિવેકવિધિ થયા. કવીશ્વરને
અને મહોત્સવમન્ત્રીજીને કલેક્ટરે ફૂલહાર પહેરાવ્યા ને
પાનગુલાબ આપ્યાં. દલપતકવિતાની સુવાસ સમી પાનગુ-
લાબોની ને ફૂલહારોની મધુરમધુરી સુવાસના હેમાભાઈ
હોલ ભરીને પ્રસરી રહી દિવસ અને રાત્રિના સંગમકાળ
સમા સાયંકાળે મહોત્સવસમારંભ સંપૂર્ણ થયો. રાજન-
ગરની સડકે ઉપર સાહિત્યવાર્તાઓ વેરતા વેરતા ઉત્સવ-
રસિકો ઘેર ગયા. ગુજરાતે ગુણપારખાં કીધાં, અને સાહિ-
ત્યાચાર્ય યુગઅધિષ્ઠાતાનો મહોત્સવ ઉજવી મહિમાગીત
ગાયાં. ગગનવાદળીઓ નિજ પાંખે એ ગુણવાર્તા ગુજરા-
તભરમાં લઈ ગઈ

‘૫૧માં નર્મદનગરીએ દલપતને પ્રથમ માનપત્ર
આપ્યું હતું. ત્હેરથી માંડીને દલપતઉત્સવો તો ઘણા થયા
હતા. આ હતો સમસ્ત ગુજરાતમહાપ્રજાનો દલપતમહોત્સવ.

દુનિયાં દોડતી જાય છે. કાળ કોઈની વાટ ભેતો નથી. આને તો એ દલપતમહોત્સવની જે સુવર્ણજ્યુબિલિ જેટલેટલાં સંવત્સરો ઘીને આથમી ગયાં છે. છતાં કાળની શુદ્ધિમાંથી ગુજરાત ને ગુજરાતીઓની કાવ્યગુણસત્તાના ૧૬મી સદીના પડથા સંભળાતા હજી આથમ્યા નથી.

પ્રકરણ ૫ મું, સંપ્રદાયનાં ઋણ

શ્રીમદ્ ભાગવતના સ્વર્ગકાળની કથા છે કે અઢારે પુરાણો લખી વળ્યા પછી મહર્ષિ વેદવ્યાસ એક વેળા આધમતા સૂર્ય સમા વિષાદભંખવાયેલા બેઠા હતા અને આધમતા સૂર્યને નિહાળતા હતા. ત્યાં વિશ્વધૂમતા દેવર્ષિ નારદ પધાર્યા ને પૂછ્યું: મધ્યાહ્નતેજસ્વી આપ આજ છાયાભંખવાયેલા જેવા કેમ છો? દેવકુળના ઋષિવરને નિરખીને વ્યાસજીએ વિનયવન્દના કીધી ને બોલ્યા: ભગવાન! કાવ્યધરતીનો ખંડેખંડ ફરી વળ્યો; મહાસાગર સમું મહાભારતપૂર પૂરું; પણ પ્રાણ પરિતપીયો નથી, આત્મા આનન્દતો નથી. જગતના તારણમાર્ગો ઠેકાં; તહો યે અધૂરાં અધૂરાં ભાસે છે આયુધ્યનાં આસ. નારદજીએ કહ્યું: મહર્ષિજી! વેદવ્યાસ! રહસ્ય છો, વિશ્વસેદુ છો; આપનાથી શું અભણ્યું છે? જગત કાજે કીધું તે જગત પામ્યું. વિશ્વાનન્દ છે, પણ તે પર કાજે. આત્મા કાજે આત્માનન્દ સમું કાંઈ નથી. અને પરમ આત્માનન્દ છે શ્રી હરિના ભક્ત્યામૃતમાં. હવે હરિગુણ ગાવ. પ્રકૃત્વર્તુ ગુણ દોરે છે એમ આત્મા આનન્દી ઉઠ્યો. નારદજી પછી વિશ્વપરિક્રમણાએ પરવર્યા ને વ્યાસજી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ-રસ નીંગળર્તું, શ્રી હરિના ગુણકીર્તન ગાતું, શ્રીમદ્ ભાગ-વત લખવાને બેઠા.

કૃત્વેશ્વર હલપતરામ પણ દુનિયાં ધૂમો ધૂમો હવે

હરિપાટે આવી બેઠા, પૃથ્વીપાટે તારણમાગો ઠેારી વળી
અધ્યાત્મલોકના માર્ગસમારણે વળ્યા, વિશ્વાનન્દ માણી
આવી આત્માનન્દ માણવા માંડ્યો, માનવકલ્યાણનાં
સંસારિષ્ઠ ઠવિતાગીતો ગાઈગાઈને હવે હરિચણગીતા ગાવાનું
આદ્યું. ૧૮૮૨થી ૧૮૯૪ સુધીનાં બારેક વર્ષ કવીશ્વરે
નિજ શ્રી હરિને ચરણે સમર્પ્યા.

એ બાર વર્ષોમાં દલપતરામે નિજ શ્રી હરિનાં
શુણ્ણીતન ગાતા સરોવરવિશાળ બે કાવ્યઅન્યો રચ્યાઃ એક
હિન્દી પુરુષોત્તમચરિત્ર અને બીજો શુજરાતી હરિલીલામૃત.
બન્નેયમાં કવીશ્વરે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સંસ્થાપક,
નિજ આત્મદેશે ને શુજંરદેશે પુણ્યની પુષ્પવેલીઓ વાવીને
પમરાવનાર, અવતારોના અવતારી, શ્રી સહજાનન્દ સ્વા-
મીની જીવનગાથા ગાઈ છે.

સૂર્યરથનાં સપ્ત અશ્વરાજો એટલે કિરણકિરણના પૃથ-
ક્કરણે પ્રગટતી સપ્ત રેખાવલિ શી રંગધારાઓ. ફૂલવાડીના
ફૂલડેફૂલડે એ સાતે રંગધારાઓ છે, છતાં ફૂલફૂલને
લાક્ષણિક વિશેષ રંગ હોય છે. તેમ માનવીમાનવીમાં જે
અનેકરેખાળી રંગધારાઓ રમે છે, છતાં માનવીમાનવીને
ઠેાકે એક વિશેષ રંગ હોય છે. દલપતજીવનનો એવો
લાક્ષણિક વિશેષ રંગ સદ્ગુણશીલતા હતો. અને તે પાકો
રંગ હતો; અણુઉપટતો અણુઝંખવાતો આયુષ્યશરને એ
પાકો રંગ હતો. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે દલપતઆયુષ્યને
મનના એ પાકા રંગે રંગેલું હતું.

કવીશ્વર હતા; ઇતિહાસ ને કાવ્યસંશોધક હતા;

સંસારશાસ્ત્રી હતા; દેશગુરુ હતા; પ્રભુપુરોહિત હતા; ખરું. પણ પ્રથમ પગલે દલપતરામ સદ્ધર્મનિષ્ઠ સાધુપુરુષ હતા. કવિ ન થવું, ઈતિહાસ કે કાવ્ય ન શોધવાં, સંસારશાસ્ત્ર ન લખવું, દેશગુરુ કે પ્રભુપુરોહિત ન થવું: એ યુનોહ નથી કે પાપ નથી. અસદાચરણી કે અધર્મનિષ્ઠ થવું એ પાપ છે. દલપતજીવનની ચક્રવર્તી ભાવના પુણ્યમયી ધર્મ-ભાવના હતી. કવિતાને, સંસારસુધારાને, દેશદાઝને, પ્રભુ-પ્રેમને-માનવજીવનની સહુ મહાપ્રવૃત્તિઓને દલપતરામ ધર્મકસોટીએ પારખતા.

દલપતદષ્ટિ ધર્મદષ્ટિ હતી. સત્ અને અસત્, નીતિ અને અનીતિ, ધર્મ અને અધર્મ: દલપતદષ્ટિએ જીવન-સરિતાના અખંડ અને સદાસર્વદાના એ કાંઠા હતા.

ઓ પંચતરવના ઋણિ પ્રાણી !

કંઈ દેતો જા, દેતો જા. (નર્મદાશંકર ઠાકર)

માનવી એટલે મહાઋણિયું પ્રાણી. માનવીમાથે છે હેયું પાનારી માતાનાં ઋણ, સંસારઆંગણે પા પગલી પાડતાં શીખવનાર પિતાનાં ઋણ, ન્હાનીમ્હોટી પ્રેરણાઓ પાઈ બાળકનો કિશોર કરનાર વડિલ ભાંડુઓનાં ઋણ, ઉગતા કિશોરનો જીવિબળવન્તો પુરુષ ઘડનાર ગુરુનાં ઋણ, પુરુષનો પિતા સરજનહારિણી પ્રેમળ પત્નીનાં ઋણ, પિતાને સંસારચોક વચ્ચે મહાજનનો મ્હોડવી સ્થાપનાર સંસાર-સંગાથીઓનાં ઋણ. પૃથ્વીમાથે જેટલાં આજ છે એથી અધિકાં માનવીમાથે ઋણનાં થર છે. જૂતકાળનો વારસો એટલે યે ઋણ, ને વર્તમાનની વાહીઓના પરિમળો એટલે યે ઋણ. માનવી એટલે પરમ ઋણિયું પ્રાણી.

એ ઋણથરોના લવના ભાર ભાળીને ભવઋણમાંથી છોડવનાર સર્વસમર્થ 'રાજ રણછોડ'ના હરિઅવતારને ગુર્જરમહાપ્રભૂ પૂજે છે, અને અભણ ગામડિયો પણ આત્મો-મિંએ ઉછળી ઉછળીને નિજ ગ્રામ્ય ભાવને ગ્રામ્ય ભાષામાં ગાય છે કે

ઓ રણછોડિયા ! તારો મલક મહારે ભોવો છે.
સુકિતભાગેનું પ્રથમ પગથિયું છે સંસારઋણમાંથી સુકિત.

રંક નિર્ધનિયા પિતાપાંખસૂની અવસ્થામાં ઉછરી ગુર્જરદેરાનું કવીશ્વરપદ પામનાર હલપતરામને માથે સંસારઋણ સ્વાભાવિકતાએ અનેક હતાં. મહાતુભાવ હલપતરામે ઠોક જ એ ઉભાં રાખ્યાં હશે કે સ્વર્ગદ્વારે સ્કામાં આવી ઉભે. પણ દેહદુર્ગના બે સ્કન્ધ સમાં બે મહાઋણ હલપતરામનાં હતાં. એક ક્ષારણસનું, જેણે વઢવાણવાસી હલપત વેદિયાના ગુજરાતના કવીશ્વર ક્રીધા; અને બીજું સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયનું, જેણે ભારભાર વધે સૂધી કાબ્યકલાની સજવટ સજાવી ને સદ્ધર્મપાટલે સ્થાપ્યા. એ બંને ય મહાઋણભાર આ ભવઘાટે જ હલપતરામે ઉતારેલા છે. એકૂંકેયનો પાશેરો ચે ઉપાડીને જન્માન્તરમાં વાળવાનો વાયદો આપણા ગુર્જરકવીશ્વરે ક્રીધો નથી.

સંપ્રદાયનાં ઋણ હલપતરામે બે વારકાં વાળ્યાં છે. પ્રથમ વારકું સંપ્રદાયઋણ વાળવાને કવીશ્વર રાજકોટની ચે પેલી પાર પશ્ચિમસૌરાષ્ટ્રમાં સરધારી ધારની છેલ્લી ટેકરીઓ ઢાળાઈ લાય છે ત્હેમની વચ્ચે અમદાવાદમાંથી વર્ષભર દેશવટે રહ્યા હતા. અને બીજી વારકું સંપ્રદાયઋણ

વાળવાને કવીશ્વર જૂનાગઢમાણાવહરખાંટવાની ચે પેલી પાર,
સહજનનન્દશુર રામાનન્દ સ્વામીના ગાદીધામ હોજઅગત્રા-
ધી માંડીને વડોદરાસૂરત પયન્તના શુજસવિસ્તારે દાયકા-
ભર ધૂમ્યા હતા.

લાયક હૈ દાહારમેં લલિત લોધિકા ગામ;

જદુવશી જીભાઈસુત અભયસિંહ નૃપનામ.

રાજકોટથી નેરુત્યદિશે લોધીકાનો એક ડુંગરિયાળ
તાલુકો છે પચ્ચાશેક વર્ષો પૂર્વે ત્હાં અભયસિંહજી
નામના દરબાર હતા. એમના પિતાનું નામ જીભાઈ.
જાડેલવંશી હતા, સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયી હતા; દ્રોણના
ધ્રાંગધ્રાના ભાવનગરના રાજવીઓની પેઠે ભાષાકવિતાના
રસિયા હતા. એમના દરબારગઢની દોહીના ચોકમાં દેવ-
મંદિર હતું. ગામને પાદર સરકારી થાણું હતું, ને થાણામાં
નિશાળ હતી. શુભાખરંજી રેતીની સીસી ત્હાં કલાકને
માપતી. કલાકે કલાકે ડંકે વાગતો; સંતરી પહેરો ભરતો.
ગામની ઉત્તરે ધાર હતી. એ ધારની ખીણમાં, ગામની ને
ધારની વચ્ચે, ઝરણું વહતું તે થાણા કનેના કુંડમાં જઈને
સમાતું. ગામ જેવડી બજાર હતી. બજારમાં ખારપન્દર
હાટડીઓ હતી. હાટવાળાઓ કપાસદાણે રાજકોટે જઈ
વેચી આવતા, અને રાજકોટથી આવેલું લોધીકાવસ્તીને
વેચતા. કચ્છારેક કચ્છારેક જહારવટિયાઓ ધારમાથે ડોકિયું
કરી જતા. રંક, પછુ સરવાળે ગામ શાન્ત સુખી સદ્ધ-
મીંહું હતું. એ આમા કમાતો શિક્ષક અને આઠ આના
કમાતા મહેતાજી સમ્મન સમા ઉજળે વસે ફરતા.

સત્સંગપ્રસિદ્ધ ગોવર્ધન કોઠારીને દરબાર શ્રીએ લખ્યું. અનુભવવિશાળ કોઠારીજીએ મહીસાગરતીરતા ચાત્રકુંજ સમા પ્રાદ્યક્ષગામવાસી કવિ હરખરામજીને મોકલ્યા. હરખરામજી મહીસાગર સમા પૂરવાહી કવિ હતા, અને ગ્રન્થનો મધ્યવર્તી રસ હતો ચાન્ત રસ. અધ્યાયે અધ્યાયે પોતાની નામાવલિથી વળણ વાળતા. અડધેરીક ગ્રન્થરચના હરખરામજીએ કરી હશે ત્યાં તો ત્હેમને ચે ચિરપાવ આપી દરબારે શુજરાતે મોકલ્યા. પછી રાજવી વિમાસણમાં પડ્યા. ઠાઠાર સાહેબના મનને ઉદ્દેગ થતો ને નિર્ધારેલું ધર્મકાંચ અધૂરું રહેશે ધારી દિલ ઉદાસ રહેતું. દલપતરામ અભયસિંહજીની બાણબારા ન હતા, શીમજી ગડવીએ સંભારેલા હતા. શ્રવણાખ્યાન પોતે વાંચ્યું હતું, ને કવીશ્વર બાબાકવિતા સારી ને સુધક રચે છે તે બાણતા હતા. પણ કવીશ્વરે પ્રવીણસાગર અમદાવાદ રહીને રચ્યો હતો, માંગલિક ગીતાવલિ અમદાવાદ રહીને રચી હતી. એટલે લોધીકા જેટલે દૂર દેશાવર કવીશ્વર આવે કે નહિ; અને આવે તો એ હાથીનો ખર્ચભાર તાણુદો ઉપાલી ચકે કે કેમ ? એ ગડમયલ દરબારને મન થયાં કરવી. અમદાવાદ રહીને કવીશ્વર ગ્રન્થ રચે એ રૂથતું નહોતું. લોધીકા હતું ચોરા છૂની પશ્ચિમપાંજે. મારગ હતો આવેનો ને પગરસ્તાનો. કવીશ્વર સત્સંગી હતા, દેશવિખ્યાત હતા, બાબાવિચારદ હતા; છતાં એ કારણોથી ખચકાઈ ઠાઠાર વૃદ્ધ દલપતરામને નહોતરતા નહોતા. કવીશ્વરનો ગુણબંડાર એમના આમન્ત્રણની આઠે આવીને ઉભતો.

હતાશ જેવા થયેલા અભયસિંહજી દરબારે આખરે પછી પોતાના હજૂરી જગતસિંહજીને અમદાવાદ મોકલ્યા, ને કહાવ્યું કે જગતસિંહયો નહિ આવે તો દરબાર પોતે તેડવાને પધારશે. જગતસિંહજી મોઢેરા પાસે કટો-સણના વતની હતા, સતસંગી હતા, ગુજરાતઅનાદુયા ન હતા. ધીરગમ્ભીર, સ્થૂમજૂ ને શાણા, ન્હાનકડા મુતસદ્દી હતા. દૂતકાર્યને યથાયોગ્ય હતા. જગતસિંહને અભયસિંહજી ઠાકોરની આજ્ઞા હતી કે હરેક પ્રકારે સ્થૂમજૂને કવીશ્વરને લોધીકે તેડી લાવવા. છેટાની વાટ અને લાપા-કવિતા રચવાની એટલે કવીશ્વરે સરકારમાંથી મળતો તે સોનો પગાર કહ્યો. જગતસિંહે કહ્યું પગાર પચાસ આપશે; જાતવળતનું ને લોધીકાવાસનું ગધું ખર્ચ આપશે; ઉપરાન્ત રાજા છે, રીઝે તો સિરખાવ આપે. એટલા થોડા પગારમાં લોધીકા જેટલે દૂર ડુંગરાઓમાં જલું કવીશ્વરને એક રીતે ઠીક ન લાગ્યું; પણ વળી વળીને વિચારી જોયે વાત ગમી. પોતાની ઉત્તરાવસ્થા હતી, અને એ ઉત્તરાવસ્થામાં ધર્મ-પરાયણ થવાનું આમન્ત્રણ હતું. એ ધર્મનાં નિજ માથે ઋણ હતાં. એ ઋણ કંઈક વાળવાને કે કાવ્યગ્રન્થ રચવાનો પોતાને મનોરથ હતો, ને તે આમ ફળતો હતો. ઘેર ભરેલા ધનભંડાર હતા નહિ. સોસાયટીના વીસ રૂપિયાના પેન્-શનમાં ને વર્ષાસનોમાં નિજ ફૂલીફાલી કુટુંબવાડીનો નિભાવ સરળ ન હતો. દલપતજીએ નકારનો કપરો બોલ ન સ્હકયો.

આયુધ્યભર કવીશ્વરની આર્થિક સ્થિતિ પ્રાક્ષણશાથી હતી. પ્રથમાવસ્થા છેક રંકતામાં વોતી હતી. દ્વિતીય.

દેવમન્દિરમાં રામજી ભટ્ટ કરીને મન્દિરપૂજારી હતા. રામજી ભટ્ટ રાજકોટના શ્રીગોડ હતા, સુપાત્ર બ્રાહ્મણ હતા, નકલંક કનેની ભટ્ટચેરીમાં રહેતા. રામજી ભટ્ટ જાંડી કચ્છારેક જ પહેરતા, ઝવિમુનિઓની પેઠે ઉત્તરીય ઝાઢતા. દેહશુદ્ધિ ઝેટલી હતી કે પવિત્ર ને પાવનકારી હીસતા. એમને હેયે ઠાથ હોય તો એમને વચ્ચે ઠાથ હોય. રામજી ભટ્ટ ધનરંક હતા, ધર્મરંક ન હતા. ભાલદેશ એમનો કેસરતિલકે તેજસ્વી રહેતો, દેહદેશ એમનો બ્રહ્મવર્ચસ્વે તેજસ્વી રહેતો. રામજી ભટ્ટ મન્દિરમાં પૂજા કરે, આરતી ઉતારે, પ્રસાદ વહેંચે. દેવને ધૂપદીપ રામજી ભટ્ટ કરતા, ઝેટલે એમના અંગમાંથી ને ઉપરણાની કંચલીઓમાંથી સન્તાપેલા ધૂપસુગન્ધ ફારમતા. ધનાઢ્યની ફૂલવાડીમાંના દો રંક ફૂલડા સમા રામજી ભટ્ટ તેજથી સુવાસથી પવિત્રતાથી મહેક મહેક થતા.

અભયસિંહજી દરબાર કને રામજી ભટ્ટ રામકથા વાંચતા. રામજી ભટ્ટનો ઠંઠ મીઠો હતો, હલક મોરલાની હતી. તુલસીકૃતના દ્રહાચોપાઈ રામજી ભટ્ટ લલકારતા ત્હારે દેવમન્દિરના ન્હાનકડા સભામંડપમાં દેવભાવની ઉમિંઓ ઉછળવી તે ભાવિકોની હેયાપાળમાં જઈને સમાતી. રામકથા કરતા હોય ત્હારે રામજી ભટ્ટની સોજે કળા પ્રકાશતી. શ્વેત વચ્ચો પહેરીઓલી, તિલક કરી, માળા લઈ અભેસંગ ઠાકોર રામકથા સાંભળવાને બેસતા ત્હારે લોધીકાના દેવમન્દિરમાંનું બહુ જંગાતટવણું યમ રહેતું.

કોક અણુમોલ ઠાળઘડીએ દેવે પ્રેરણા દીધી અને હજી દરબારને ઉમ્મું કે તુલસીકૃત છે એવું શીજી.

ચરિત્ર હિન્દી દ્રહાચોપાધમાં થાય તો આથી ચે મધુરં
લાગે. રામચન્દ્રજી ચે સરચૂતીરવાસી હતા, શ્રીજી પણ સર-
ચૂતીરવાસી હતા. રામચન્દ્રજીએ ચૌદ વર્ષનો વનવાસ લોગવ્યો
હતો, શ્રીજીએ સાત વર્ષનાં તીર્થોટનતપ તપ્યાં હતાં.
રામચન્દ્રજીએ સાગર ઝોળંગી લંકાપ્રવેશ કરી રાવણુવધ
કીધો હતો, શ્રીજીએ સાગરપાળે પાળે વિચરીને શુજરાત
પ્રવેશી અધર્મવધ કીધો હતો. રામચન્દ્રજીએ સેતુબન્ધ
આંધ્યો હતો, શ્રીજીએ ધર્મસેતુ સમાં દેવમન્દિરે સ્થાપ્યાં
હતાં. અભયસિંહ દરબારને યમું કે રામલીલાના જેવી શ્રીજી-
લીલા મન્દિરેમન્દિરે ગવાય. પણ જો શ્રીજીભક્ત તુલસી-
દાસજી કહ્યાં ?

ધર્મસ્ય ત્વરિતા ગતિઃ. અભયસિંહ ઠાકોરને શુભ સંક-
લ્પ હતો એટલો જ શીઘ્ર સંકલ્પ હતો. એજન્સીના
પાટનગર રાજઠાકે દરબાર શ્રીએ પત્ર લખાવ્યો ને રણુમલ
ખડારોટને ત્હાંથી તેડાવ્યા. રણુમલજીએ આવી ગ્રન્થારંભ
કીધો. રાજ રચાતો ગ્રન્થભાગ પોતાને રાજ સાંભળવાની ટેવ
હતી તેમ સાંભળતા, પણ-પણ ગ્રન્થરચનાથી ઠાકોર અભય-
સિંહજી રીઝયા નહિ. રજવાડી રીતે પાઘપોપાકે સન્માનીને
ખડારોટજીને વિદાય દીધી પછી લીમજી ગઢવીને બોલાવ્યા.
લીમજી ગઢવી મૂળ મૂળીના હતા, રત્નુ શાખાના હતા,
કવીશ્વરની પેઠે મૂળીમન્દિરમાં પિંગળશાસ્ત્ર બણેલા હતા,
જામ શ્રી વિભાજીના કૃપાપાત્ર હતા. એમણે સાતેક અધ્યાય
રચ્યા. પછી નડિયાદેથી રણુછોડ ખડારોટને ન્હોતર્યો, આત્મા
આનન્ધો નહિ. વડતાલ ગાદીપતિ આચાર્ય શ્રીને અને

સત્સંગપ્રસિદ્ધ ગોવર્ધન કોઠારીને હરખાર શ્રીએ લખ્યું. અનુભવવિશાળ કોઠારીજીએ મહીસાગરવીરના શાસ્ત્રકુંજ સમા પ્રાદ્યક્ષગામવાસી કવિ હરખરામજીને મોકલ્યા. હરખરામજી મહીસાગર સમા પૂરવાહી કવિ હતા, અને ગ્રન્થનો મધ્યવર્તી રસ હતો શાન્ત રસ. અધ્યાયે અધ્યાયે પોતાની નામાવલિથી વળણ વાળતા. અકષેરીક ગ્રન્થરચના હરખરામજીએ કરી હશે ત્હાં તો હેમને જે શિરપાવ આપી હરખારે શુજરાતે મોકલ્યા. પછી રાજવી વિભાસજીમાં પડ્યા. કોઠાર સાહેબના મનને ઉદ્દેગ થતો ને નિર્ધારેલું ધર્મકામ અધૂરું રહેશે ધારી દિલ ઉઠાસ રહેતું. દલપતરામ અભયસિંહજીની જાણખારા ન હતા, શીમજી ગઢવીએ સંભારેલા હતા. શ્રવણાખ્યાન પોતે વાંચ્યું હતું, ને કવીશ્વર ભાષાકવિતા સારી ને સુધક રચે એ તે જાણતા હતા. પણ કવીશ્વરે પ્રવીણસાગર અમદાવાદ રહીને રચ્યો હતો, માંગલિક ગીતાવલિ અમદાવાદ રહીને રચી હતી. એટલે લોધીકા જેટલે દૂર દેશાવર કવીશ્વર આવે કે નહિ; અને આવે તો એ હાથીનો ખર્ચભાર તાણુકે ઉપાડી યકે કે કેમ ? એ ગઢમથલ હરખારને મન યયાં કરતી. અમદાવાદ રહીને કવીશ્વર ગ્રન્થ રચે એ રચતું નહોતું. લોધીકા હતું સૌરાષ્ટ્રની પશ્ચિમપાંખે. મારગ હતો આઘેનો ને પગરસ્તાનો. કવીશ્વર સત્સંગી હતા, દેશવિખ્યાત હતા, ભાષાવિદ્યારદ હતા; છતાં એ કારણોથી ખચકાઈ કોઠાર વૃદ્ધ દલપતરામને નહોતરતા નહોતા કવીશ્વરનો ગુણગાર એમના આમન્ત્રણની આટે આવોને હિંમતો.

હતાશ જેવા થયેલા અભયસિંહજી દરબારે આખરે પછી પોતાના હબ્બરી જગતસિંહજીને અમદાવાદ મોકલ્યા, ને કહાવ્યું કે જગતસિંહથી નહિ આવો તો દરબાર પોતે તેડવાને પધારશે. જગતસિંહજી મોઢેરા પાસે કટો-સણના વતની હતા, સત્સંગી હતા, ગુજરાતઅજાણ્યા ન હતા. ધીરગમ્ભીર, સ્ક્રમજૂ ને શાણા, ન્હાનકડા મુત્સદ્દી હતા. ફતકાર્યને યથાયોગ્ય હતા. જગતસિંહને અભયસિંહજી ઠાકોરની આજ્ઞા હતી કે હરેક પ્રકારે સ્ક્રમજૂની કવીશ્વરને લોધીકે તેડી લાવવા. છટાની વાટ અને ભાપા-કનિતા રચવાની એટલે કવીશ્વરે સરકારમાંથી મળતો તે સોનો પગાર કહ્યો. જગતસિંહે કહ્યું પગાર પચાસ આપશે; જાતવજાતનું ને લોધીકાવાસનું બધું ખર્ચ આપશે; ઉપરાન્ત રાજા છે, શીઝે તો સિરખાવ આપે. એટલા થોડા પગારમાં લોધીકા જેટલે દૂર ડુંગરાઓમાં જવું કવીશ્વરને એક રીતે ઠીક ન લાગ્યું; પણ વળી વળીને વિચારી ભેયે વાત ગમી. પોતાની ઉત્તરાવસ્થા હતી, અને એ ઉત્તરાવસ્થામાં ધર્મ-પરાયણ થવાનું આમન્ત્રણ હતું. એ ધર્મનાં નિજ માથે ઋણ હતાં. એ ઋણ કંઈક વાળવાને કે કાબ્યગ્રન્થ રચવાનો પોતાને મનોરથ હતો, ને તે આમ ફળતો હતો. ઘેર ભરેલા ધનભંડાર હતા નહિ. સોસાયટીના વીસ રૂપિયાના પેન્-શનમાં ને વર્ષાસનોમાં નિજ કૂલોફાલી કુટુંબવાડીનો નિલાવ સરળ ન હતો. દલપતજીએ નકારનો કપરો બોલ ન રહ્યો.

આયુધ્યભર કવીશ્વરની આર્થિક સ્થિતિ બ્રાહ્મણશાયી હતી. પ્રથમાવસ્થા છેક રંકવામાં વીતી હતી. દ્વિતીય

અવસ્થાનાં સારાં વર્ષોમાં સોસાયટીનો પગાર આવતો, હાઇ-સ્કુલમાં ને ટ્રેનીંગ કોલેજમાં કલાક કલાક કવિતા શોખવવાને જતા તે પગાર આવતો, પાંચસોઠનાં વર્ષોસનો આવતાં. સન્તોષમાં ને સુખમાં દિવસો નિર્ગમતા. સન્તોષ કવીશ્વરનું પરમ સુખ ને ધન હતું. એમ પદમા વર્ષ લગી નબળુ. પછી વધી પટેલી આંખપીડાએ નિવૃત્તિની દરજ્જા પાડી. સરકારના ને સોસાયટીના પગાર ગયા. તૃતીયાવસ્થામાં સૌ નિરાંત વાંછે ને ઉપરામ ઈચ્છે, જાંદગીના વિશ્રામઘાટે જઈને બેસવાનું ધારે; એ અવસરયોગ કવીશ્વરને ચિન્તાનો ને ચિન્તવનનો નીવડ્યો. સરકાર દલપતસેવાઓ બૂલી ગઈ ને પેન્શન આપવાની ના પાડી. સોસાયટીએ રાજનો ફરિયો પેન્શન આપવાનું કહ્યું; કવીશ્વરે પત્નીઓનું મુશ વાંછી ત્રીસના વીસ સ્વીકાર્યો. વર્ષોસનો આવતાં; ઘરનાં ઘરહતાં; પછી તો સર નવરોજીએ દલપતમહોત્વપ્રસંગે ચારસોકનું લોકવર્ષાસન ઠરાવી આપ્યું હતું. પુત્રકમાઈ કવીશ્વરે કદી ખાધી નથી. શરીભાદરી પાંગરેલી કુટુંબવાડી અને એને અંગે આવતા સરઅવસરોને સરવાળે એ સોંધવારીના દિવસોમાં માસિક સવાસોકનું કવીશ્વરને ઘરખર્ચ થતું. એમ આવક હતી બારસોકની ને ખર્ચ હતું પંદરસોકનું. છેલ્લાં પંદરેક વર્ષોનું એ વાર્ષિક દલપતસરવૈયું. ધનચિન્તા ઉતરવાનાં અવસરઅવસ્થામાં કવીશ્વરની ધનચિન્તા વધી હતી.

લોધીકે જવાથી ધનચિન્તા ઉતરતી હતી, મનનો મનોરથ ફળતો હતો, માથે ઉભેલું ધર્મઋણ દેડતું હતું. વ્યવહારશાસ્ત્ર દલપતરામ આયુષ્યયાત્રાને દરમે વરે દર દેશાવર ખેડવાને નીકળ્યા.

અમદાવાદથી વઢવાણ કાંપ સૂધીની રેલમુસાફરી હતી. વઢવાણ કાંપમાં લોધીકાનું દરબારી ધોરીશિગરામ ને બન્ધુ-કતરવારિયો પસાયતો કવિસત્કારાથે હાજર હતાં. આઘેની મુસાફરી એટલે પુત્ર મગનલાલને સાથે લીધા હતા. રાજ-કોટચોટીલાની ધોરી સડક ત્હારે આજના સમી વગડા જેવી વિજન ન હતી. વતનમાં સ્વજનમંડળને મળીહળી, ભવિષ્યના ંહેવાઇ પણ ત્હારના તો દિનકરભાઈના કમંકાંડી શિષ્ય તરવાડી મહાશંકરને રસોઇ કાળે સંગાથે લેઇ, દલપત રામે સૂયં સંગાથે પશ્ચિમદિશે પગલાં માંડયાં. અધીં સદીના પૂર્વપરિચિત મૂળીમન્દિરમાં માર્ગે દશન કરી, દેવને ને શુરુદેવને ને વીતેલા દોહેલા દિવસોને અન્તરમાં સંભારીપૂછ, બે છાંટા નવનામૃતના છાંટી, લોગાવાનો જન્મદેશ જોઈ, ચોટીલાના એકજોયાત શિખરની તળેટીમાં થઈ ને દલપતરામ મહેરામણનગરે ગયા રાજકોટમાં બાવા જોગા હતા, ધ્રાંગ-ધ્રાના દિવાન હરિશંકરભાઈ હતા, તહેમના લઘુ બન્ધુ શાઓજી હતા. રાજજ્ઞાની ગઢરાજે રાત્રિ ગાળી વળી સૂયં ઉગ્ગે સંગાથ કીધો ને પશ્ચિમ દિશાનો ખાડામારગ ખેડવા માંડયો. રાજ-કોટથી ઘોડેસ્વાર જગતસિંહજીએ સંગાથ કીધો હતો. એમ એંશીક માઈલ આગગાડીની અને એંશીક ગાઈલ ધોરી માર્ગની સફર ખેડતું ખેડતું કવીન્ધરજી શિગરામ 'ટર ના ઝોકટોળરની ૧૫ મીની રહાજે લોધીકાના મન્દિરદ્વારે જઈ ને ઉભું.

કવિસત્કારાથે સદ્ગુણનિષ્ઠ દરબાર સમુજે ત્હાં હતા, સતસંગવર્ણી રામજી ભટ્ટ ત્હાં હતા, કામદાર હતા,

પ્રોળના સ્વકુટુંબી મૂળશંકર મહેતાજી હતા. મન્દિરડહેલીમાં પગથિયાંની ઉંચી પાયરી સ્થાપે ન્હાનકડો ચોક હતો. ચોકમાં તુલસી હલારી બારમાસીના છોડના ક્યારાઓ હતા. બાગને પડખે ખપાટિયાબળીના બેડા ઘાટના બે ચોરડાઓ હતા રસોડું પડખેની ચેરીમાં થતું. અમદાવાદમાં કવિ-નિવાસ મન્દિરછાયામાં હતો; મન્દિરછાયામાં જ લેખીકામાં યે કવિનિવાસ થયો. સરધારી ધારની છેલ્લી ટેકરીઓ વચ્ચે ગુજર કવીશ્વરે અહીંગા જમાવ્યા.

મહીસાગરવાસી હરખરામે અડધેરોડાક અન્ધભાગ રચ્યો હતો, અને અધૂરેથી પગરણ માંડવાનું દરબારશ્રીએ કંઠ્યું. કવીશ્વરે ત્હાંથી કાવ્યપગલાં ભરવા માંડ્યાં. નિત્યનિત્ય અન્ધ લખાતો જાય ને નિત્યનિત્ય દરબાર સાંભળતા જાય. કવીશ્વર પોતે પત્યરપાટીઓ રાખતા ને પત્યરપેનથી લખતા. એ પત્યર પાટી યે કવિપ્રતિભાએ નવસરજેલી હતી. પાટીને ઉપરનીએ છિદ્રો શારીને, એમાં સૂતળી પરોવીને પાટીમાં અંગુલિ-સ્પર્શતી દોરીની લીટીઓ પાડેલી હતી. એક કાવ્યચરણ લખે ને પછી અંગુલિસ્પર્શે એક દોરીભાગ છોડી બીજું ચરણ બીજા પાટીભાગમાં કવીશ્વર લખે. એમ દૃષ્ટિને બદલે સ્પર્શને આધારે એક કાવ્યચરણ ઉપર બીજું કાવ્યચરણ લખાઈ જવાની બૂલને કવીશ્વર નિવારતા.

જગતસિંહ ને ગોવિન્દરામ બે લલિયા હતા. કવીશ્વરની તો પેલા સંસ્કૃત સુભાષિતમાંના જેવી વાત હતી કે સ્વયમપિ લિખિતં સ્વયં ન વાચયતિ. કવીશ્વરલખ્યું કાવ્ય-ચરણ જગતસિંહ વાંચી સંભળાવે, આંખ મીંચી લખેલા

અધૂરા અક્ષરની અધૂરપ મુધરાવી લે, ને જાળખોધ લિપિમાં પાકી શાહીથી પછી ઉતારી લે. લહિયાની ચે ત્હારે લેખન-કળા હતી. ત્રણ રંગની પાકી શાહીઓ રહેતી, જે પાંચસો વર્ષે ચે ભૂંસાંતી નહિ કે ઉપટતી નહિ. કાળીભમ્મર ચક્રચકતી ગુન્દરિયા શાહીથી કાવ્ય લખાતું ને અક્ષરો તેજસ્વી ઉદ્ગતા. રાતી શાહીથી વિરામચિહ્નો ચીતરાતાં. અને લખતાં લખતાં કે ભૂલ થઇ ગઇ હોય તે દૂધવણી સ્વેત શાહીથી ભૂલ ધોવાતી. કાગળો કાગઢીશાઇ જાડા અમઠાવાદી વપરાતા, અને લીલીપીળી ગુન્દરિયાળી આંકણીપાટી ઉપર દખાવીને મંહી લીંટીઓ ઉપસાવીને ઢોરાતી.

પુરુષોત્તમચરિત્રનો ભાષાશ્રન્થ એમ ડુંગરીઓ વચ્ચે ને મન્દિરછાયામાં રચાતો હતો.

, લોધીકાની દક્ષિણદિશે બીજો મેંગણી તાલુકો છે. મેંગણીના દરબાર સાહેબ માનસિંહજી પણ સ્વામીપન્થી સતસંગી હતા, યોગેશ્વર ગોપાળાનન્દ સ્વામીએ વર્તમાન ધરાવેલા હતા, તુલસીકૃતના ભારે થોખીન હતા. ત્હાંવાતાં ગઇ કે અમઠાવાદથી કવીશ્વર લોધીકે આવ્યા છે, અને મીંચી આંખે અન્તચક્ષુએ કાવ્યશ્રન્થ રચે છે તે લહિયાઓ ઉતારે છે. મેંગણી દરબારમાં એક ચારણ કવિ રહેતા. ચારણકવિને કતલજ થયું કે આંખો મીંચીને-નેત્રે વાંચ્યા વિના તો સહી ચે કરવી કપરી; તો કાવ્યચરણો લખાતાં હશે કેવી રીતે ! દેવીપુત્ર દેવનાં ને કવીશ્વરનાં દયને લોધીકે ગયા, ગઢવી ટીંખળી હતા ને એમને ટીંખળ કરવું હતું. કવીશ્વર લખતા હતા તે જળપટિયાજાળીના ખંડ બહાર ઉભી છાનામાના નિરખવા લાગ્યા. કવીશ્વર ફરતા જાય ને

લખતા બીયઃ દલપતરામની ચે એવી સુકાતથાયી ટેવ હતી. આંખો અન્તરમાં ને આભઅન્તરમાં ધૂમતી, અંગુલિઓ પત્થરપાટીમાં ધૂમતી. કાવ્યઝરણી વહતાં જતાં, જાણે કાવ્ય પ્રેરણા સ્વયં લખતી ન હોય ! પત્થરમાં ચિરંજીવ અક્ષરે કોતરતા કવીશ્વરને દેવીપુત્ર ઘડીક નિહાળી રહ્યા. પછી અન્તરને આશ્ચર્યઉભળકે ઝાલ્યો ન રહ્યો. ફેહો લલકારતા દેવીપુત્ર કવીશ્વરનાં ચરણોમાં જઈને પડયા, ચરણવન્દના કીધી, અને ઉચ્ચથોઃ ભલે, ભા ! ભલે. આંખો મીંચીને પોતાના નામની સહી કરવી ચે અધરી પડે, ત્યાં આપ અધ્યાયો લખો છો. ધન્ય છે. ભગવાન લખાવે તે લખતા લાગો છો. મેંગણી જઈને દરબારમાં માનલાને વાત કરી. મેંગણી દરબાર શ્રીએ કામદાર સંગાથે શિગરામ મોકલ્યુ, કવીશ્વરને મહેમાનીએ તેડાવ્યા, કવિતા સાંભળી, બેચેક દિવસ સરભરા કીધી, સિરપાવ આપી વિદાય દીધી

અભયસિંહજી દરબારને ત્રણ કુંવરો હતાઃ હરિસિંહજી માધવસિંહજી ને નારસિંહજી. ઉત્કટ કૂલસુગન્ધની પેઠે સહુમાં સત્સંગભાવના ઉત્કટ હતી. નાર્હાએ તો અન્તે વૈરાગ્યભરમ ધારીને ખાખી થઈ ડાકોરજીનો ખાખચોક જઈ વાસ્યો હતો. છેલ્લાં સાત વર્ષ લીઅલીમાં ચેર રહેતા, ને ૧૬૩૬ માં દેહ મૂક્યો. રણુવાસમાં પણ સત્સંગભાવનાની સુવાસ પમરતી. રાણી સાહેબના આગ્રહે પછી દલપતરામે રાજસીતાપુરથી પુત્રી હરિજાને, લેમનાં પુત્રપુત્રી સંગાથે, લોધીકે તેડાવી લીધાં. અમદાવાદમાં ન્હાનાને પાંચ પૂર્ગ થઈ છઠું બેઠું હતું; પણ એ મસ્તીખોરો વચોદામા સમાં રવાબાને ગાંઠો નહિ, ધૂડી નિથાળ છોડી હતી ને સરકારી

નિશાળે જતો નહિ. લણવા કરતાં રમવાનું ન્હાનો અધિકું
 શીખ્યો હતો. એટલે, એવામાં ધ્રાંગધ્રાદિવાન હરિશંકરભાઈના
 ભાઈ શાસ્ત્રીજી પ્રવીણસાગરના છાપકામે અમદાવાદ આવ્યા
 હતા ત્યેમની સંગાથે રેવાળાએ સોરાષ્ટ્રની પશ્ચિમપાંખના
 એ ડુંગરાઓમાં ન્હાનાને ચોકલાવી દીધો. માર્ગે મૂળીમાં
 છૂટેલાં ગાડાંઓનાં તાપણાંઓની વચ્ચે રાત્રી ગાળી; બામણ-
 બોરના ડુંગરમથાળે એક મધ્યાહ્ને ટીમણ કીધું; રાજાણાના
 ગઢમાં એક દી વાસ વસ્યો; અને એમ ન્હાનો લોધીકે
 ગયો. ત્યાં થે ન્હાનાનાં એનાં એ અળવીતરાં હતાં. મહોટા-
 ભાઈ સંગાથે ઝરણકુંડે ન્હાવાને જતો, બાણેજ સંગાથે
 ડાંગનો ઘોઠો પલાણી ઘોડા ખેલાવતો ડુંગરીધારે જતો,
 પંચહાટડી બલ્લરમાંથી ખજૂર લઈને ખાતો, પણ નિશાળે
 જતું એને આકરૂંબાણ લાગતું. એ બાળારાજને રણવાસના
 ઝોરડાએ ખેલવાને ખુલા હતા. હુતાશનીના પવે કેસૂ-
 મુલાલનાં રંગપાણીએ હરિસિંહજીએ બકડિયાં મર્યા હતાં
 એમાં વચ્ચેવચ્ચ ખેસાડી, રંગછાલકો છાંટી છાંટી, ન્હાન-
 કડા શિવલિંગને જળાધારીનો અભિષેક કરે એમ, વસન્ત
 જળની ડોલચીએ ડોલચીએ ન્હાનાને યુવરાજે વસન્તરંગે
 ન્હવરાવ્યો હતો. રામજી ભટ્ટ ચયનઆસ્તી કરતા અને
 પછી બાળમંડળીને દેવચાળમાં ધરાવેલાં નૈવેદ્યનાં તડખૂચટેટી
 વહેંચતાં. એ સહુ ગમતું; પણ નિશાળનો મારગ ન્હાનાને
 ગમતો નહિ. જગતસિંહજી કે વડિલસ્વરૂપ મહાશંકર તર-
 વાડી બથમાં ઉપાડીને ચાળાએ નાંખી આવતા ત્યારે થે
 લે-લેના ખૂલ્લ-દ સૂરે ન્હાનો લોધીકાતું બલ્લર ગળવતો

ને કરળન્ધમાંથી વાટવેળાને બાથોડિયાં મારતો. એમ લોધી-
કાના ચાણામાં સન્તરીની જન્મૂક સન્મુખે ન્હાનો 'બા, ભૂ પા'
ને પહેલી ચોપડી ભર્યો. હસતાં હસતાં ત્હારે કવીશ્વર
કહારેક કહેવા કે ન્હાનો તો નાણાનો કામદાર થયો, એ
પછી વીરેક વર્ષનાં બહાણાં વાઈ ગયાં. ન્હાનો એમ, એ.
પાસ થયો ને સાદરે સ્કોટ કોલેજમાં હેડમાસ્ટર થયો.
ત્હારે ઉત્તરાવસ્થાને ઝૂંખે ઝૂંકેલા જગતસિંહણ ન્હાનાને
મળ્યા હતા, આનંદા હતા, ને લોધીકાની સ્મરણાવલિઓ
સંભારી હતી. પછી રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં શિક્ષક
થયે પુર્વપરિચિત મહેતાજી મૂળશંકરભાઈ એ બાળતિથિ-
ઓનો પરાક્રમમહિમા (I) બોલતા. એ તિથિઓનાં સ્મરણ-
મૂર્તિસ્વરૂપિણી મણિબા તો અમારા કુળધામી છેલ્લાં
પચ્ચાસીક વર્ષોથી વિરાજે છે. પણ આ પંચાવનસત્તાવન
વર્ષોની તડકીછાંયડીમાં એ સ્મરણવાડીઓની બાળલોભમાં
પુનઃ પાથ તો એકજ વાર ન્હાનાએ મૂક્યો છે. ઇ. સ. ૧૯૧૬
ની સાલ હતી. બેસતો જૂન માસ હતો. ગ્રીષ્મ ઉતરતી
હતી, પણ વર્ષા બેડી ન હતી. લોધીકામાં કન્યાશાળા
ઉઘાડવાને કાઠિયાવાડના કેળવણીઅધિષ્ઠાતા આવ્યા હતા.
એની એ જ શાળા, એતું એ જ ધાણું, એનો એ જ સન્તરી,
એની એ જ શુભાગરંગી દેતીની કાળમાપતી કલાકરીશી,
એનો એ જ-બાલે બૂનાં સ્મરણજળ ભરેલો-ઝરણુકુંડા
નિરખીનિરખીને, ચારેક હાથકાબૂની જૂનવટની સ્મરણ-
વાડીઓમાં ધૂમીધૂમીને, એ નવચારદમન્દિર ખુલ્લું મૂકતાં
શાળાના ને કેળવણીના કાયદાતું ગંભીર એકદાયી બાપજી
કરતાં કરતાં, ન્હાનો મનમાં હસતો હતો, નયનોમાંથી બે

અશ્રુબિન્દુઓ ટપકાવતો હતો, ને ગેળના પડદા પાછળ નિરખી રહી શ્રી હરિની લીલાને ધન્યવાદ ઉચ્ચારતો હતો.
કવિશ્વરની અંગુલિ એમ ઈતિહાસો લખે છે.

એવામાં જૂનાગઢના નવાળ સાહેબ સર મહોબતખાનજી એહસ્તનશીન થયા. મન્દિરના કાંઈક કામકાજે અભયસિંહજી ઠાકોર સાહેબને પણ જૂનાગઢ જવાનું હતું. એટલે યજમાનરાજ ને અતિથિરાજ જૂનાગઢ ગયા. દેવ-મન્દિરમાં ઉતારો હતો. નરસિંહનગરમાં કવીશ્વરે લોકોપ-યોગી સંસારવિષયોનાં વ્યાખ્યાનો કીધાં; સ્વર્ગસ્થ નવાળ સાહેબનો ખરખરો કીધો; નવા નવાળ સાહેબ શ્રી બહાદુરખાનજીને રાજનીતિનાં બે વેણ કહ્યાં; રાજપ્રભને નિજ કવિતા સંભળાવી; ગોકુળજીભાઈપ્રમુખ રાજમંડળને મળ્યા; નરસિંહ મહેતાને ચોરે દશને જઈ આવ્યા. પ્રભએ કવીશ્વરનાં સન્માન કીધાં; રાજ્યે વધોસનનો રૂઢો નવે-સરથી કરી આપ્યો. જૂનાગઢમાંનો ભરબજારનો ઢાળ ઉતરતાં એક વેળા કવીશ્વરનો શિગરામ આઠો પડી ગયો હતો; પણ શ્રી હરિને હજી કવીશ્વર કને કાવ્યઅન્થો ગ્રંથા-વવાના હતા એટલે એ કાવ્યવૃદ્ધને ઉગારી લીધા.

માળી માગે નીકળે ને એની કૂલછાળની ફેરમ દિશાદિશામાં ફેરી ઉઠે; એમ જ્યાં જ્યાં વિચરતા ત્યાં ચોગરદમ કવીશ્વરની ફેરમ ફેરતી. કવીશ્વર જૂનાગઢ આવ્યાની વાત માણાવઢરના રાજદરબારમાં પહોંચી ગઈ. ખાન સાહેબ સગીર વયના હતા, પણ કાવ્યરસિક હતા. રાજકુમાર કોલેજમાં દલપતકવિતા ચોતે ગાઈ હતી. 'કવી-

શ્વરને સ્વમુખેથી મ્હારે કવિતા સાંભળવી છે' લખી, ઘોડા ગાડી ને સ્વારેા મોકલાવી, ખાન સાહેબે કવીશ્વરને માણાવદર તેડાવ્યા. ભાવનાં ન્હોતરાં કોઈએ પાછાં વાળ્યાં છે ? કવીશ્વર માણાવદર ગયા, કવિતા સંભળાવી, અગત્રાઈ — પીપલાણા—લોજની શ્રીજી મહારાજની પંચતીથી કરી આવ્યા. પછી જૂનાગઢ થઈ ને પાછા લોધીકાની ડુંગરી-ઝોમાં મન્દિરછાંચે જઈ બેઠા.

ઝોમાં મગનલાલ પરીક્ષા આપવાને વતનમાં જતા હતા ત્હેમની સંગાથે તોફાની ને અળવીતરા ન્હાનાને દેવાળા કને અમદાવાદ મોકલાવી દીધો. રાડિયા ન્હાનાનાં અળવીતરાં ત્હારે માતાને ને પિતાને ભારે પડતાં. ન્હાને 'માર પણ ઠીક ખાતો ને ઘડાતો. સ્વવારે ચિત્રરામ લોધી કેથી નીકળ્યું તે સ્હાંજે મૂળશંકરભાઈ મહેતાજીના સસરાળાવા ઝોજાને ત્હાં પહોચ્યું. પ્રહરેક ભાઈઓ રાજકોટમ દેાકાયા. એ પ્રહરમાં ચે લાકડીના ઘોડા ખેલાવતો ન્હાને નિરખી આવ્યો કે રાજકોટનો કાંપ અડધેરોક ઉજાજ વેરાન છે. રોજ રાત્રે ટપાલનો ડાકટખ્યો જતો ત્હેમ વઢવાણ કાંપ ગયા. ચોટીલે મૂળીમાં ઝોમ ડાકટખ્યાન ઘોડા બદલાતા ને રાત્રિજર ડાકટખ્યો દોડતો. રાત્રે નવ — સ્હોડા નવે રાજકોટથી ઉપડતો ને મળસ્કે પાંચ — સ્હોડા પાંચે વઢવાણ કાંપ પહોચતો. ને પછી કલાકેકમા દેલગાડી ચાલતી તે અગિયારેક વાગતાં અમદાવાદ પહોચતી. ઝોમ લોધીકાની ડુંગરમાળમાં ન્હાનાભાઈ ' બા, બ પા ' ભગીને ઘેર આવ્યા.

કવીશ્વર ઉદ્યોગઉમંગીલા હતા એટલે થોડાક માસમાં પુરુષોત્તમચરિત્રનો અધૂરો અન્ય પૂરો થયો. ત્યાં તો દરબાર શ્રીને લાગ્યું કે હરખરામના પૂર્વાધમાં ને દલપતરામના ઉત્તરાધમાં ગુણકેર આજેરોક છે, નભાવી લેવાય એવો નથી. એટલે કાવ્યાસા કીધી કે અન્યનો પૂર્વાધ પણ કવીશ્વરે કરીથી રચવો. સામગ્રી એની એ જ; પણ કોઈક એનો નિત્યલોગ કરે ને કોઈક એનો દેવથાળ પૂરે. કવીશ્વરને તો દેવકથાનો દેવથાળ પૂરવાનો હતો.

કવીશ્વરના લોધીકાવાસ દરમિયાન હાલાર પ્રાન્તના પોલિટિકલ એજન્ટ કેપ્ટન કેનેડીનો સ્વારીમુકામ થાણું તપાસવાને લોધીકે થયો હતો. કવીશ્વર લોકપ્રખ્યાત હતા એટલા સરકારપ્રખ્યાત હતા. કેપ્ટન કેનેડીને ખબર પડી કે કવીશ્વર અંહી છે એટલે દરબાર શ્રીની સંગાથે મન્દિરે કવીશ્વરને મળવાને આમ્યા હતા. પન્દરેક વર્ષો પછી એ જ ઠનંલ કેનેડીએ જાદવકુળજુષણ કુમાર શ્રી રણજિતસિંહ-જીની રાજકોટ રેસીડેન્સીમાં મહેમાની કરીને રાજમહારાજાઓના આતિથ્યસત્કારને અર્થે રેસીડેન્સીનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં હતાં. લોકવાયકામાં ઠનંલ કેનેડી કાઠિયાવાડના લોકમળતાવડા અમલદાર બોલાતા.

એમ અગિયારેક માસે અન્યરચના પૂરી થઈ-દરબાર શ્રીનો સદ્મનોરથ શ્રી હરિએ પૂરો કીધો. ૬૩૫ રૂપીઆ રોકડા, ત્રણસોકના સોનાવેદ ને સોનાદોરો, તથા સોએકના ચાલદુશાલા મળી હજારેકનો સિરપાવ અણચસિંહજી દરબારે કવીશ્વરને આપ્યો, અને ઉપરાન્ત ૧૯૩૯ના શ્રાવણ

શુદ્ધ ૧૩ની તિથિનો રૂ. ૨૫નો વર્ષાસનલેખ બદલે. પગાર અને લેાધીકાવાસનો સર્વ ખર્ચ તો જૂદાં જ. એમ જે ન્હાનકડા ભાગદાર તાલુકદારની ધર્મપ્રેરણાપ્રેરિત ઉદારતા વરસી હતી. પુરુષોત્તમચરિત્રનો અન્ય . ૫છી મુંબઈમ છપાયેા હતો, સાધુમંડળોમાં ભેટ અપાયેા હતો, ગૃહસ્થા શ્રમીઓને સ્હાડા ત્રણ રૂપીએ વેચાયેા હતા.

એક ધર્મઋણ ચતુર્કિંચિત્ એમ દલપતરામે ઉતાયું.

એક સદ્ભાવના બીજી સદ્ભાવનાને પ્રગટાવે છે; એક અસદ્ભાવના બીજી અસદ્ભાવનાને પ્રગટાવે છે. એમ પુરુષોત્તમચરિત્રનો અન્ય પૂરો થયે દરબાર શ્રી અભયસિંહજીને થયું કે સદ્ગુરુ શ્રી બ્રહ્માનન્દ સ્વામીના રાસાદકના રેણુકી ને ચર્ચારી છે તહેમના અર્થ સુગમ નથી. કવીશ્વરે પ્રવીણસાગરમાંના દુર્ગમ છન્દોના અર્થ સુગમ દીધા છે. એવું વિચારીને છન્દરત્નાવલિ નામનો ભાષાન્તરઅન્ય રચવાતું દલપતરામને સોંપ્યું. એ અન્ય કવીશ્વરે અમદાવાદ સહીને રચ્યો હતો. દરબાર શ્રીએ પોતાક ઉપરાન્ત અદીસો રૂપીઆ બક્ષીસ દીધા હતા. મંદી સ્વકૃતિના છન્દો પણ ઉમેરેલા છે. જગતસિંહજી ત્હારે સહાયાર્થે અમદાવાદમાં રહ્યા હતા.

૫છી ૫ણ કચ્છારેક કચ્છારેક વડતાલને સમ્રેયે જતાં-વળતાં દરબાર શ્રી અભયસિંહજી અમદાવાદ ઉતરી દવીશ્વરને મળતા, નિજ કાવ્યદેવને ચરણે ભેટદક્ષિણા ધરતા, અને શુભશિંગણુ ભાવે દહેતા કે તહમારી કવિનાનો બદલો ચ્હારાથી વળાય તેમ નથી. જગતસિંહજી કટોસળ-

વાસ્તી હતા, એટલે વારંવાર નરનારાયણ દેવનાં ને કવી-
શ્વરનાં દર્શને અમદાવાદ આવતા.

આવણી પૂર્ણિમાનાં લોધીકામન્દિરે દેવદર્શન કરીને,
કુમારો લાયાતો સતસંગીઓ રામજી વાદ્ય ગોવિન્દરામ
જગતસિંહજી-સહુ સહાયક કાવ્યપરિવારને મળીભેટીને,
સુહૃદભાવે કવીશ્વરે દરબાર શ્રીની રજા લીધી: શ્રી કૃષ્ણ-
વંશીને ત્હાંથી સુદામાસંપ્રદાયી વિદાય થયા. વિદાયવેળાએ
સોની આંખોમાંથી હેતનાં પાણી ટપક્યાં. વૃદ્ધીને ચે વિદાય
જીવાનોના જેટલી જ વસમી છે.

કવીશ્વરજી શિગરામ વતનની વાટે વળ્યું. વતન ને
વતનનો દરબારગઢ અને વતનની લાખૂવાવનાં પાણી કવી-
શ્વરને બહાલાં હતાં. માર્ગે સુકામ ને દેવદર્શન કરતાં
કરતાં સં. ૧૯૩૬ના શ્રાવણના છેલ્લા અઠવાડિયામાં કવી-
શ્વરજી શિગરામ વડવાણીની લાખુચોળમાં પેહું. વડવાણીમાંના
વિશાળા કુટુંબપરિવારને હજ્યામળ્યા ને આઠઠસ વરઘો
વાસ દીધો. એ આઠઠસ દિવસના વડવાણીવાસમાં એક
સાણુસ્મરણીય અને બીજો ચિરસ્મરણીય એવા સ્મરણપ્રિય
બે પ્રસંગો બન્યા.

કવીશ્વરના વતનવિગ્રામકાળમાં સામવેદીઓની લાદ-
રવી બળેવ આવી. ભોગાવાના રેતીદડમાં, સાઠેક વર્ષ પૂર્વે
બાળ દલપતે હાંસડી ખોઈ હતી ત્હાં, જળતીરે મેઘમંડળ
નીચે સામવેદી પ્રદક્ષિણ ટોળે મળ્યું હતું. ડાહ્યા વેદિયા
ત્હારે હતા તેથી ચે અધિકા આજ દલપત વેદિયા વૃદ્ધ

હતા. 'ઋષિમંડળમાં મહર્ષિ' શોભે એવા બ્રહ્મમંડળમાં દેશચક્રસ્વી દલપતરામ વિરાજતા. શ્રીમાળી શુદ્ધે હાથમાં પાનાં રાખી ઉપાકર્મવિધિનો પ્રારંભ કરી શે સહુ ભૂદેવો શુદ્ધાજ્ઞામાં વર્તતા હતા. લોગાવામાં કાંડપૂર પાણી વહેતાં હતાં ત્યાં આલે જનોઈના ત્રાગડા જેવડી ઝીણી જળમેરેઠા ઝરમર ઝરમર નાંખવા માંડી. ઋષિઓનાં ધોતિયાં ધોવા વરસાદ પધાર્યો, ભૂદેવોને તો અભિષેક થયો, પણ શુકલ-જીનાં પોથીપાનાં શીંભઈ ગયાં. ઉપાકર્મવિધિ અટકી પડ્યો. ત્યાં કાઠા વેદિયાના સપૂત શુકલજીની બહારે ધાયા ને બોલ્યા: 'કેમ મોત છો? પોથી શીંભઈ ગઈ? ત્યો, હું કર્મ કરાવું.' પછી મેઘધારાઓની સ્પર્શ કરતી એની એ જ પુરાણી ગિર્વાણુધારાઓ દલપતમુખમાંથી ઝરવા માંડી કવી-ત્રવર થયા પૂર્વે દલપત વેદિયાએ અનેક ઉપનયનસંસ્કાર કરાવ્યા હતા. આળીશેક વર્ષે એ સ્મરણસંઘ વળી ઉઘાડ્યો, દલપત કવીત્રવર થયા દલપત વેદિયા; દસકાઓ વીત્યે વેદિયાએ ખાણું કર્મકાંડીપણું કીધું; મુખપાઠેથી ઉપાકર્મમન્ત્રો ઉચ્ચારીને અધૂરો વિધિ પૂરો કરાવ્યો.

દલપતરામ કવીત્રવર થયા હતા, પણ વેદપાઠી મટયા ન હતા અગ્નિહોત્ર સન્મુખે શીખેલાં એવાં આયુષ્યસ્મરણીય હોય.

વતનવાસનો એ સ્વસ્મરણીય પ્રસંગ હતો. પણ બીજે ચિરસ્મરણીય પ્રસંગ તો આજ ૧૯૩૬માં યે ભૂલાયો નથી, ને ગુજરાતના સાહિત્યઘટિહાસે ભૂલાયે નહિ

એ દ્વિતીય પ્રસંગ તે મણિના ને ન્હાનાલાલનું
વાજ્ઞાન.

કવીશ્વરના લઘુબન્ધુ દિનકરરામના કર્મકાંડી શિષ્ય
અને વઢવાણના નગરથેઠના નાતગોર તરવાડી મહાશંકર
વિશ્વનાથને કવીશ્વર લોધીકે સંગાથે તેડી ગયા હતા, અને
ન્હાનાને એ ઉપાડીને નિશાળે નાંખી આવતા એ વાતાં
આ જ પ્રકરણમાં આપણે પૂર્વે વાંચી છે. મહાશંકર દહે-
ગામના ભાણેજ હતા, ને પાલીતાણાના ઈશ્વર તરવાડીના
જમાઈ હતા. વડની વડવાઈઓ જેવડું કુટુંબ જથાકાર
હતું. વઢવાણની મહાબળવન્તી ઉદિચ્ય શાંતિના વાસ વચ્ચે
માણિયા પામાં શ્રીમાળીઓનો ડહેલો ત્હારે ભર્યોભર્યો
નેસ હતો. આજે ત્હાં શ્રીમાળીનું એક ઘર છે—મહાશંકર
તરવાડીનું. જથાવાળો ઝડો ભાંડુસાથ, કંઈક બ્રાહ્મણી
વિદ્યા, બહોળી યજ્ઞમાનવૃત્તિ, અને સૌરાષ્ટ્રમાંની શાંતિપ્ર-
તિબ્ધા જોઈને વતનવાસના એ પખવાડિયામાં કવીશ્વરે
મહાશંકરની પુત્રીનું ન્હાનાને કાજે માણું કીધું. મહાશંકરે
દીકું કે દલપતકુળ દેશપ્રતિષ્ઠિત છે, મૂર્તિયો અબલુયો
નથી, એનો સાદ નરવો છે, લોધીકાનું બળ્લર ગળવતો—
કાલે ગુજરાત ગળવે; કુળમાં વિદ્યા છે, લક્ષ્મી છે, ધર્મ
છે. દલપતરામ મણિનાને વતનની બળ્લરમાં લઈ ગયા, ને
નિજ કુળવધૂને છાજતાં વચ્ચાલંકાર પ્હેરાવીને પાછાં પિતૃ
ઘેર મોકલ્યાં. ન્હાનો ત્હારે છ વર્ષનો હતો, મણિના
ત્હારે ત્રણ વર્ષનાં હતાં. અમારું સગપણ થયે આજ
૧૯૪૦માં ચતુર્થ વર્ષ ચાલે છે, લગ્ન થયે ૫૧મું વર્ષ ચાલે

છે. કવીશ્વરે શોધેલીવીણેલી એ દલપતકુળવધૂ દલપતકુળ-
વેલની સુવાસના આજ સંસારે ફેરાવે છે. દલપતકુળનો
દામ્પત્યસુવર્ણમહોત્સવે ઉજવાઈ ગયો.

૭ વર્ષની બાળવયે ન્હાનાના પ્રથમ શુભપારખ હતા
દિનકરશિષ્ય મહાશંકર તરવાડી. એમણે હીધાં એવાં પછી
દોઢએ હીધાં નથી.

દલપતરામ દેવ યયાને ૪૨ વર્ષ યયાં ને રેવાબા
અક્ષરવાસી યયાને ૫૫ વર્ષ યયાં. પણ ૬૧ વર્ષનાં મહિબા
અને ૮૦-૮૪ વર્ષનાં એમનાં માતપિતા મોતીબા ને મહા-
શંકર તરવાડી આજે દલપતવતનમાં વિરાજે છે.

બાલવળત દોઢસોઠ માઈલની રેલ્વેસફર અને એટલી જ
બીજી ચિગરામસુસાફરી કરીને વપે'ક ફહાટે '૮૩ની નવ-
રાત્રીમાં ૬૩ વર્ષ તરી ઉતરેલા વૃદ્ધ દલપતરામ ઘેર
અમદાવાદ આવ્યા.

કવીશ્વરની સત્ત્વનિષ્ઠા કાવ્યનિષ્ઠા ને ધર્મનિષ્ઠા
વૃદ્ધાવસ્થામાં કવીશ્વરના આધારસ્તંભ હતા.

પાછળથી છુછુંગદમ્રખ્યાત, જ્ઞાનવટિયાઓએ કાપેલાં
નાક વિધાતા સમાં સાળાં કરનાર, ગરવા ગિરનારની પગ-
ધિયાંપાયરીઓ રચાવનાર હાફતર ત્રિભુવનદાસ મોતીચન્દ
ચાહ ત્હારે અમદાવાદની સરકારી ઈસ્પતાલમાં હતા ને
નેત્રવેદ્ય લેખે ક્ષીતિવન્ત હતા. દલપતરામે પૂર્વે જમણી
આંખમાંથી મોતિયો ઉતરાવ્યો ત્હારે વેદના બહુ યર્ધ
હતી તેથી બીજી આંખમાંથી મોતિયો ઉતરાવવાનું કવીશ્વર

સાહસ ખેડતા નહિ. ઘણા દાક્તરો ઉતારવાનું બીડું ઝડપતા, પણ કવીશ્વર ના પાડતા. દાક્તર ત્રિભુવનદાસ લ્હારે ઉગતી વયમાં હતા, ઉમંગીલા હતા. એમના મનને કે કવીશ્વરને પાછા સંસાર પેખતા કરૂં ને દેશમાં નામના સ્થાપું. દાક્તરનાં હિંમતભર્યા આગ્રહે ને ઉત્સાહવાણીએ અન્તે કવીશ્વરને છુટ્યા. દાક્તરનું ખાનગી દવાખાનું હતું જેશીંગભાઈ શેઠની હવેલીના ડહેલાને મેઢે; અને દાક્તરે કહ્યું કે શસ્ત્રક્રિયાની તિથિઓમાં મહારી નજીકમાં કપ્હાંક રહેવાય તો સારું. જેશીંગભાઈ શેઠને એ જાણ થઈ એટલે શેઠે કહ્યું કે કવીશ્વર ખુશીથી અમારી હવેલીમાં આવીને રહે. શેઠે હવેલીમાંના બે ખંડ કવીશ્વરને કહાડી આપ્યા, અને લ્હાં ત્રિભુવનદાસે કવીશ્વરની ડાબી આંખમાંથી મોતિયો ઉતાર્યો. અમદાવાદની પોળોમાંની જહારીઓ અડધ જાએરૂક અન્તર ઉતારે છે. અમે જાળકે ને માતુશ્રી રેવાબા એ યાંજરાપોળની જહારીમાં થઈને જેશીંગભાઈની હવેલીએ જતાંઆવતાં. કવીશ્વરની જમણી આંખ પીડા કરીને હોલવાઈ ગઈ હતી. ડાબી આંખે મોતિયાનાં ચરમાં પહેરીને મ્હોટા અક્ષરો પછી કવીશ્વર વાંચતા. દાક્તર ત્રિભુવનદાસને એટલો યશભાગ મળ્યો.

સારાના આહકો ઘણા. અને એ અરસામાં કવીશ્વરને ધર્મનું બીજું ન્હોતરૂં આવ્યું.

ભારતવર્ષના ઉત્તરદક્ષિણ વિભાગ પાડી ગ્રીષ્મ મહારાજે ઉત્તરદેશની અવલપાદમાં ને દક્ષિણદેશની વડતાલમાં ગાદી સ્થાપી છે. વડતાલ હતું જોળન પગીતું; અને સારા ય

ચડોતરમાં જોળને વડતાણની ત્હારે હાક વાગતી. રાત્રિ-
રાજવીઓના એ સપ્તાટનો પછી શ્રીજીએ સદ્ધર્મનિષ્ઠ
સત્સંગી સરજ્યો હતો. પછી એના વતનમાં ગોમતીજી
આણ્યા હતાં, ગામવિશાળાં મન્દિરમાળિયાં બાંધ્યાં હતાં,
ગોમતીતીરે આંખાવાડિયામાં ઉતસવો ઉજવ્યા હતા, મન્દિ-
રમાં આચાર્યપાટની ગાદી સ્થાપી હતી. સ્વામીસંપ્રદાયનું
એકએક મન્દિર એટલે દેવમહેલાત. ઈ. સ. ૧૮૮૪ માં
વડતાલમાં એ આચાર્યપાટે ધર્મધુરન્ધર આચાર્યશ્રી બિહારી-
લાલજી મહારાજ વિરાજતા.

ધર્મધુરન્ધર શ્રી બિહારીલાલજી મહારાજ સાચેજને
ધર્મની દુરાના ધરનાર હતા. સંપ્રદાયના નરપુંગવ હતા.
ભીનો વાન, થડ જેવું ભરેલું શરીર, ગુરુ ને શુદ્ધ સમી
પ્રભાચમકતી વિશાળ આંખો, સૂર્યના તેજ્યક સમે રાતો
તેજસ્વી પાઘપરિધ, પ્રકાશના પડ જેવા ઉજળે અંગરજે
રેશમી કે સોનલ કોરનો દુપટ્ટો: મહારાજ શ્રીની મુદ્રા
આકર્ષકને મનમોહક હતી. એ આચાર્યપદના ધ્વજનેજને
નમવું તે ભગવા લેખધારીને પણ અજુગતું ભાસતું નહિ.
પેલા ભજનમાં બાખ્યા ॥ એવા 'ધીંગા ધોરી ભારખમા'
બિહારીલાલજી મહારાજ હતા: બાલ્યે સત્સંગના માનદંડ.

બિહારીલાલજી મહારાજે સાંભળ્યું હતું કે લોધીકાના
શ્રી અમયસિંહજી દરબાર ઝળખાપામાં શ્રીજીચરિત્રનો
મન્ય રચાવે છે, અને કવીશ્વરને એ અર્થે લોધીકે તેડાવેલ
છે. દીવો દીવાને પ્રગટાવે એમ સહમં સહમંને પ્રગટાવે
છે. લોધીકાના સદ્ધર્મસાહિત્યની સદ્ગત્તા સાંભળીને બિહારી-

રીલાલજી મહારાજને થયું કે અલયસિંહજી હિન્દી કવિતામાં શ્રીજયરિત્ર રચાવે છે; હું ગુર્જરકવિતામાં શ્રીજયરિત્રનો મહાગ્રન્થ રચાવું કે મન્દિરેમન્દિરે એની કથા થાય ને ઇતિહાસનાં ધર્મોત્ત ગવાય. એ મહાગ્રન્થ કાળે આચાર્ય-શ્રીએ સાધન સંઘરવા માંડ્યાં.

એવામાં ધ્રાંગધ્રે રાજકુટુંબમાં વિવાહપ્રસંગ હતો. ધ્રાંગધ્રા એટલે ઝાલા વંશનું પાટએસણું; અને રાજ માન-સિંહજી એટલે કવિતકલાના સંસ્કારસોહામણા રાજવી. ઝાલાવંશના પાટનગરે રાજકુટુંબમાંના વિવાહોત્સવ ઝાલા-વાડના કવિશ્રેષ્ઠ વિના કાંઈ ઉજવાય ? વળી રણુમલસરના કાવ્યવર્ણનહાર અને પ્રથમ રાજસન્માન ધ્રાંગધ્રે પામનાર એ કવીશ્વર હતા. વળી પ્રવીણસાગરની પૂતિ ને બાધા-ન્તરકાર એ કવીશ્વર હતા. એટલે રાજઆમન્ત્રણે કવીશ્વર ધ્રાંગધ્રે ગયા. રાજમહારાજએને ત્યાં મળ્યા, સર્ગાસંબંધીઓમાં ક્ધ્યાં, અનેકગણું સન્માન પામ્યા. વળતાં રાજ-ન્દોત્સવ હતાં એટલે જાણપાટડીના રાજદરબારોમાં યઈ, કવિતારસ પાઈ, સિરપાવ પામી, કવીશ્વર અમદાવાદ આવ્યા. ઝાલાવાડનો ખારોપાટ ને રણુનો ઘાટ એમ ફરી એક વેળા ધૂમી વળ્યા. ઝાલાવાડથી દક્ષિણરામને એક વતનનો વાસ વહવાણુ વધારે બહાલો હતો.

ઘેર આવ્યા ત્યારે આચાર્ય શ્રી બિહારીલાલજી મહારાજનો પત્ર કવીશ્વરની વાટ જોતો હતો. મહારાજશ્રીએ લખ્યું હતું કે ‘ધર્મનું એક મહાન કામ ત્હમે કીધું; બીજું મહાભારત કામ કરી આપો ને કૃતાચાર્ય થાવ. ઉત્તરાવસ્થામાં

છે. વૃદ્ધાવસ્થા હરિચરણમાં ને હરિસ્મરણમાં વીતે એ તો સદ્ભાગ્ય. વડતાલે પધારો, અને શ્રીજીચરિત્રનો કવિતાબદ્ધ ગુજરાતી મહાગ્રન્થ રચી આપો.' ગિર્વાણવાણીનો સત્સંગ-જીવન ગ્રન્થ હતો; બિહારીલાલજીએ હિન્દી પુરુષોત્તમ-ચરિત્રના કવિને સંભાળ્યાં. ઉપરાઉપરી કાવ્યરચનાનો થાક લાગ્યો હશે, કે લોપીકાની શિગરામસુસાફરીએ વૃદ્ધાવસ્થાને વસમી લાગી હશે, કે આંખનાં ઉડી જતાં તેજ ખટકતાં હશે-કવીશ્વરે પ્રથમ તો ના પાડી. મહારાજશ્રીએ અન્યત્ર નજર નાંખી જોઈ, પણ આત્મસન્તોષ ન થયો. ૧૮૭૬ માં કવીશ્વરના ભગવત્પ્રસાદજીના વિરહકાવ્યે વહાવેલી અશ્રુધારા બિહારીલાલજી મહારાજ વીસર્યા ન હતા. પછી અડધેરોડ આશ્રહનો-અડધેરોડ આચાર્યઆસાનો પત્ર લખી કવીશ્વરને ચડોતરની મજબૂમિમાં ને જોમતીના આંખાવાડિયાને આરે તેડાવી લીધા. રહેવાને મહેલ સમાં મન્દિરધામ હતાં, જમવાને દેવધાળ હતા. કાવ્યરસિયા ધર્મઉદાર મહારાજ શ્રી બધું ખર્ચ ને એકસોનો પગાર આપતા. આયુષ્યની છેલ્લી વરષામાં કવીશ્વરને સંસાર સરળ થયો, તીર્થવાસ મળ્યો, ધર્મનાં મહાક્ષણ ઉતર્યાં.

એમ ચન્દનીઉજળા સ્વામીસંપ્રદાયના સંસ્થાપક શ્રીજી મહારાજને દૂધઉજળો સરસ્વતીનો હંસલો ગોરવવાતાં ગાવાને સાંપડ્યો.

કવીશ્વરનો વડતાલનિવાસ મન્દિરચોકની સન્મુખે સભા-મંડપને માથે ચોકવિશાળા પ્રથમ માળે હતો. કુટુંબનું સ્ત્રીબાળમંડળ મન્દિરદરવાજા કનેની લીમણવાળી ચેડીમાં

રહેતું. જમવાને કવીશ્વર ત્હાં જતા; એકલા હોય ત્હારે દેવપ્રસાદીનો થાળ આવતો. શાન્તમૂર્તિ જગદીશાનન્દ ને તરલમૂર્તિ અનન્તાનન્દ-જયવિજય જેવા-એ જોખનવૈરાગ્ય-વન્તા પ્રહ્લ્યાચારીઓ સેવામાં રહેતા, કવીશ્વર કનેથી કાવ્ય-રચના શીખતા, કવીશ્વરનો કાવ્યવિનોદ ઝીલતા, અને પુત્રવત્ કવીશ્વરની સેવાશુશ્રૂષા કરતા. ગઢકાના સત્સંગી જોખનધનજીભાઈ અને જીજ્ઞા એક જોખનના વતનવાસીની લલિયા જોડી હતી. એ જોખનઓ હિન્દુથી ચે અધિકે સ્વામીસંપ્રદાય પાળતા. લોધીકામન્દિરના જેવી પત્થરપાટીઓ, એવી જ આંકણપાટી, એવી જ પત્રપરંપરા, એવી જ ચિરરંગી પાકી ફશનાઇઓ; એ જ પ્રાચીન લેખનકળાની સરસામગ્રીએ જોખન વડતાળાના નેહમાં ઉતુંગમુખ મન્દિરધ્વજની છાયા નીચે હરિલીલામૃતનો મહાગ્રન્થ રચાતો ને લખાતો.

ખિહારીલાલજી મહારાજે પૂર્વતૈયારી મ્હોટી ને ખર્ચાળ કરી હતી. જે જે સ્થળે શ્રીજી મહારાજ વિચર્યા હતા ત્હાં ત્હાંના ઠોઠારીઓને ને મન્દિરમહન્તોને લખીને ત્હાં પ્રવર્તતી દન્તકથાઓ લખી મંગાવી હતી. એ પ્રચલિત દન્તકથાઓનું સારાસાર સંશોધન સદ્ગમંથાળી વૃદ્ધ મુનિ મંડળે દીધું હતું. શ્રીજી મહારાજ ત્રણ હાયકા કર્મ કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં વિચર્યા હતા. તે પૂર્વેનાં આઠેક વર્ષો હિમાલયમાં, ભારતના પૂર્વઘાટે ને પશ્ચિમઘાટે, દક્ષિણે સેતબિન્દુ રામેશ્વર ને પશ્ચિમે ગિરનાર ને પ્રભાસપાટણની સાગરયાત્રા નીલકંઠ પ્રહ્લ્યાચારીએ પ્રહ્લ્યાચારીવેશે દીધી હતી. શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની પેઠે પ્રથમાવસ્થાનાં ૧૧ વર્ષ ને ઠેટલાએક માસ વતનમાં વીતવ્યા હતા. કળીયુગમાં અધમં ધોઇ

સદ્ધર્મસંસ્થાપનનો, એ અર્ધી સદીની વિજયવાર્તાનો, સરયૂનાં પાપપાવનાં પાણીથી ગુજરાતના મેલધોવાણના શ્રીછયરિતની દ્વિગ્વિજયવાર્તાનો શ્રી હરિલીલામૃત મહા-ગ્રન્થ છે. ૧૬ મી સદીના પ્રથમ ત્રણ પ્રહરની ગુર્જરદેશની લોકકથા જાણવાના ઇતિહાસજિજ્ઞાસુઓએ એ સંપ્રદાયી કાવ્યગ્રન્થ પઢવો પડ્યો.

નિલનિલ ગ્રન્થ રચાતો ને નિલનિલ મહારાજશ્રી કને વંચાતો. અધ્યાયે અધ્યાયે ઢાળ આવતા, વલણ આવતા. ઠંઠાંક પદ્મીત આવતાં, ઠંઠાંક ચિત્રમય પ્રબન્ધ આવતા. એ પદોમાંના કરુણભાવ, એ વતવણીનોનો અદ્ભુત રસ, બાવાભોગીની જમાતોનો રોદ્રરસ, અને સદુનો ઉપર આકાશ મંડળ સમો છવાતો સદ્ધર્મરસનો ચન્દ્રરવોઃ એથી આચાર્યશ્રી, સાધુમંડળ, અને સાંભળતું તે સમસ્ત સત્સંગમંડળ પ્રમોદ પામતું.

. ઇ. સ. ૧૮૮૬ નો શિયાળો આચાર્યઈચ્છાથી કવીશ્વર આચાર્યસ્વામીમાં ફર્યા હતા. આળીસ વર્ષ પૂર્વે લેયેલો ગુજરાત ફરીથી જોયો. એ આળીસ વર્ષમાં તો ગુજરાત વેશનની વાડી થયો હતો.

આચાર્યછાવણી એટલે ધર્મછાવણી. શામિયાનો રાવ-ડીઓ ને નાના વિધના પાલ; હાથી ઘોડા જાટ ચિત્રરામો તાવદાન; ત્રણચારેક ગાઉ ચલાય ને તળાવ કે નદીકાંઠે પડાવ દળે. ભગવત્કથા થાય, હરિકીર્તનથી વગડો ગાજે, દેવમાં ગામેગામ ધર્મનાં વાવેતર વધાય રવચ્છ મુઘડ પુણ્યતેજસ્વી

લેખધારીઓની ભગવી પદ્ધતિ પ્રભજનને ત્યાગવૈરાગ્યના બાધપાઠ શીખવે. મહારાજશ્રીની પધરામણીઓ થાય, ગામ ચોક વેદોચ્ચારથી ગાણ ઉઠે, જનતામાં ભાવની ભરતી મ્હડે, સંસારીઓ ઘડીક સંસાર વીસરે. હરિભક્તો રસોઈ આપે, અને જમાડીને રાણ થાય. દુનિયાં ત્યાગીવૈરાગીનાં દર્શન કરી દિલ્હિ-ડોલે ડોલે. નિશાનડંકા ગડગડે, મંડળીઓ ઝીલ્લિયાં ગાય, કીર્તનિયા ઝાંઝમ્મડંગ વગાડે, મુનિવૃન્દ કથાવાતા કરે. ડગલે ડગલે દેશક્યારીઓમાં સાત્ત્વિકતાના ફૂલછોડ રોપાય. કવીશ્વરનો શિગરામ આચાર્યશ્રીની ધર્મસ્વારીમાં કવિત્ત્વજે અને સમ્યચરિત્ત્વજે-એ ધ્વજે શુષ્કગવીલો હતો. ધર્મસભામાં કવીશ્વર ધર્મવાતા કરતા, લોકસભામાં કવીશ્વર કવિતાવિનોદે આનન્દાવતા. ગુજરાતના ગુરુદેવ શાળાઓની પરીક્ષા લેતા, નવરાયની વેળાએ અન્ધસામગ્રી સંઘરતા ને કાવ્યરચના કરતા. આચાર્યસ્વારીમાં કવીશ્વર જંગમતીથે હતા.

એ દાયકામાં કવીશ્વરની દીનચર્યા ઋષિવરની હતી. વાલ્મીકિજી રામાયણ રચતા હશે ત્હારે એ આદિકવિની એવી દીનચર્યા હશે-આ મુગના વાલ્મીકિની એવી દીનચર્યા હતી. એક તો સ્વામીમંદિર, એટલે ત્યાગીસંન્યાસીઓની ત્યાગભૂમિ; એમાં કવીશ્વરનો વાસ, એટલે તપોવનમાં કવિતાના પરિભળ: બાણે દેવદારના ઝુંડ વચ્ચે ચન્દનવૃક્ષ રોપ્યું. બહેલા મ્હરોડિયે પથરપાટીઓના પથરમાં કવિતા ઠેાતરે; પ્રાતઃકાળે નિત્યકર્મથી પરવારી, પૂજાતિલક કરો, કવીશ્વર દેવદર્શને લાય, ને પછી સભામંડપમાં ત્યાગીમુખની કથાવાતા

સાંભળે. નવેક વાગતાં આશ્રમે આવે ત્યાં તો પ્રહસુહૃત્માં બરી મુકેલી પત્થરપાટીઓમાંનાં કાવ્યચરણો શુદ્ધાક્ષરે લખાઈ ગયાં હોય. પછી ધનજીભાઈ આગળનો વાર્તાભાગ વાંચી સંભળાવે, અને એની કાવ્યકડીઓ મૂંચતા કવીશ્વર શતથંભી માળમંડપમાં ધ્યાનવિલીન પદાવલિઓ ભરેઃ બાંધે હાલતાચાલતા કાવ્યસ્તાંભ. કવીશ્વરના પગલે પગલે કાવ્યચરણ ટપકતું જાય. એમ ઢોઢેક કલાક કાવ્યચરણ ચાલે. પછી કુટુંબીજનોમાં લીમડાવાળે મેઢે કવીશ્વર જમવાને જાય. ત્યાં કુટુંબકથા જાય. ‘આજે મગનલાલ પાસ થયા;’ ‘કાલે ન્હાનો ઘર છોડી નાઠો;’ ‘પરમે રેવાળા ક્ષર ત્યાગી અક્ષરવાસી થયા;’ ‘ચેલે દિવસે સરકારે સી. આઈ. ઇ. નો ઇલકાબ નિવાળ્યો.’ એ જમવાનો સમય એટલો જ કવીશ્વરની સંસારકથાનો સમય. થાકેલું શરીર મધ્યાહ્ને આરામ લેતું. મધ્યાહ્નેનાં તર લહિયામંડળી મળતી અને કલાકેક પૂર્વવત્ કાવ્યચરણ ચાલતી. રહાંજે કથામાં જતા, ને સાથસંધ્યાનાં કીર્તન આરતી ધૂન અષ્ટક કરો દેવદશને જતા ને દશનેથી વાળુએ પધારતા. પછીને પ્રહરે કવીશ્વરનો કાવ્યાશ્રમ કાવ્યાનન્દની કુંજ યથ રહેતો. દિનપ્રવૃત્તિઓથી પરવારીને શિષ્યમંડળી જામતી, ને કવીશ્વરનો કાવ્યવિનોદ ખીલી ઉઠતો. કવીશ્વર એ દાયકાના દિવસો પરમ આત્માનન્દમાં ને કાવ્યાનન્દમાં નિર્ગમતા.

કવીશ્વરના આરે પુત્રો વડતાલના તીર્થવાસે જતા આવતા; પણ ન્હાનો તો ત્યાં ચે કવીશ્વરને પગવતો. એનાં અળવીતરાં રોજરોજ ઓર ઉગતાં. એક વેળા અમદાવાદથી

પગપાળો નાઠો તે બેએક દહાડે કુળવાસની જહારી નીચે આવી બેઠો. તારો છૂટયા, શોધખોળો મંડાઈ, ચિન્તાની ચિન્તારોઓના ભડકા થયા. એ બે દિવસો કવીશ્વરના ઠેવાક ગયા હશે ? ત્રિવેણીના બંહેણની પેઠે નહાનો ત્રણ વાર ઘર છાંડી નાઠો છે; ઇંગ્રેજ બીજા ચોરણમાં, ચોથા ધોરણમાં, ને સાતમા ધોરણમાં ભણતો ત્હારે; ૧૦ ની વયે, ૧૨નો, વયે, ને ૧૫ની વયે. વગડા ખેડી, ગાડાકેડીઓ ખેડી, અનુભવ સંઘરી સંઘરીને પાછો ઘેર આવતો. શાળા નહિ, નહાતાને વનવગડામાંની કુદરતની શાળા ગમતી.

વડતાલને બે તળાવો છે; એક ગામતળાવ ને બીજું ગોમતીજી. ગામતળાવની પાળે વૃક્ષજુંડમાં શાળા હતી, ને પાળે પાળે વડલાની ઘેરગમ્ભીર વૃક્ષમાળા હતી. ત્હાં નહાનો હીપળીપીપળી રમતાં શીખતો, ઘડીકના હાથપગ ભાગતો, વડનાં વાંદરાં ઉતારતો. વિલાયતી Scull એટલે એકલતરનારાની હળવામાં હળવી હોડી. સહેજમાં પાસુ નમે તો ખૂડે. એ નાવડી તરાવી બાણે તે નાવડીસ્વામી કહેવાય; એવા નાવડીસ્વામીઓની ઇચ્છાંડમાં શરતો થાય. તરવૈયા તારાઓની એ તારણકળા ગણાય છે. વડતાલના ગામતળાવમાં એક એથી થે અધિકે તરવૈયો કલાખાજ તારો હતો. એક કૂટ પહોળું ને પન્દર કૂટ લાંબુ પાટિયુ એ એની નાવડી; અને હાથની હાથેળીઓ હતાં એનાં બે હલ્લેસાં. એ પાટનાવડીએ અસ્વારી કરી, હાથેળીઓથી હલ્લેસાં મારતો મારતો, એ જાળતરવૈયો ચોખૂટ તળાવને ઘાટે ઘાટે ઘૂમી વળતો. ગોમતીતીરે આંખાવાડિયુ છે ને

મંદી આંખાનાં ને ભાંજૂડાનાં ગાડ છે. એ ઉપવનની શાખાપ્રશાખાઓ ઘરનાં પગથિયાં જેટલી ન્હાનાને પરિચિત હતી. એકદા ભાંજૂડાશિખરોમાં બાળમંડળી સંગાથે ભમી-ધૂમી, ભાંજૂડારંગે ઘાતલીઓ રંગી, પછી સહુ મિત્રમંડળી ગોમતીજીમાં ન્હાવાને પડી. અન્ય સહુ ગોમતીજીમાં આંખૂડોભાંખૂડો ખેલતા તરતા હતા. ગોમતીજીના મધ્ય-સ્થાયી ઓટે ભેભે વાર તરી આવતું તે એ તારાઓને ચાક્કારણુ ન યતું. પણ ન્હાનાને તરતાં આવડતું નહિ ને આજે એ આવડતું નથી. બે હાથના બે પાચ ફરીને ન્હાને. ત્હારે ગોમતીજીમાં પાળપગથિયે જળમાં મોરપગલીએ ભરતો હતો. ત્હાં લીલમાં હાથ લપસ્યા. બેત્રણ પગથિય સહેજે સરકી જવાયું. મિત્રમંડળીએ દીકું, બ્હામ ભરતા ધાયા ન્હાનાની શિખાપતાકા ગાલી ઉગારી લીધો. એ શિખામેરુએ ન્હાનાને જીવતદાન દીધું. એમ ન્હાનાની જળપ્રાત ઉતરી મિત્રમંડળીને બાળમુખે એ વીતેલી ઘાતવાતાં સાંભળીને કવીન્દરની હેયાકળીઓ કેટકેટલીક કપાઈ હશે વાડ ?

આચાર્યશ્રી સંગાથે કવીન્દર જ્ઞાં જ્ઞાં જતા ત્હાં ફરતી ભાવભૂખી મંડળી જામતી. વડતાલમાં લોકપ્રતિષ્ઠિત ને સરકારપ્રતિષ્ઠિત ચંકર મુખી હતા, ઉમરેઠના ત્યાગી વૈશ્ય ગોવર્ધન ઠેઠારી હતા. ગદપુરની સહુઅધારા ને ઉન્મત્તગંગાના ખજખજિયાને કઠે ભીમમૂર્તિ ઠેઠારી ભીમજીભાઈ મળતા. સરૂચમાં જગટીંબળી ખીરજ કાકા આવતા. નડિયાદમાં કવિવર બાળાચંકર સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી શરૂપદમાં પડતા. સોરઠમાં રાજદરબારો સન્મા-

નતા. પણ ખરાં મોતીનાં જેવાં હાંધુઓ તો કવીશ્વરને રૂઢ-કાંડમાં સૂરતમાં ટપકયાં હતાં, કે જ્યારે ભૂતકાળની ગુફામાંથી ઉઠીને કારબસ આવતો હોય એમ કારબસપુત્ર 'કાકા' કહેતોડને મળવાને આવ્યો હતો.

પારિજાતકને છોક રોપાય ત્હાં ચોગ્રેર વાતાવરણ સ્વયં મધમધી ઉઠે. વડતાલમાં કવિનિવાસ થયે સારી સ્ત્રીમ એમ સુવાસિત થઈ હતી. ઘેરીયાવીથી વડતાલ જતાં આવતાં દલપતશિગરામના ધોરીની ધૂધરમાળ સ્ત્રીમ ભરી ઘમઘમતી. કણુઝરી આણુંદ પેટલાદ કરમસદ આશાપૂરી વલાસણુ સોણુત્રા વસો પીજ નડિયાદ ઉત્તરસંડા નરસંડાઃ જોબન વડતાળાની ચતુર્સીમાઓ દલપતપરિમળે ત્હારે પીમળતી. કોઈક તિથિએ પેટલાદથી બૂના મિત્ર મણિભાઈ જસભાઈ મળવાને આવતા, તો કોઈક દિવસ હરિદાસ-ભાઈને જોવાને કવીશ્વર નડિયાદ જતા. વસોના દેસાઈને આણુંદના મામલતદાર કવીશ્વરને નિજનિજને ગામચોરે ન્હોતરતા. સારા ચડોતરના દલપતરામ દેશઅતિથિ હતા. ઉત્તરવિભાગના કેળવણીઅધિકારી મિ. ઓલીવર યાજાનિરીક્ષણે વડતાલ આવ્યા ત્હારે મંદિરમહેમાનને ને વાંચનમાળાના કવીશ્વરને મળવાનું ભૂલ્યા ન હતા. ત્હારના ગળ્હનંર સાહેબે તો ઠેઠ અમદાવાદ મળવાને આમન્યા હતા. કવીશ્વર વડતાલવાસી હતા, પણ દલપતસુવાસ ચડોતર ભરીને પથરાતી.

• કવીશ્વરનો કાવ્યવિનોદ પણ પૂર્વાવસ્થાના જેવો ડત્તરાવસ્થામાં ચે બગદા ને પ્રતિભાપ્રવાહી હતો. બાળકને

પા પગલી કહી કહી વડિલો ચાલતાં શીખવે છે એમ કવી-
શ્વર કાવ્યશિષ્યોને કવિતપગલાં ભરાવતા. એક વેળા રાત્રિ
'પડતી હતી ને સલામ'ઠપને મેઠે સ્વજનમ'ઠણી મળી હતી.
તેમાં પ્રદાચારી જગદીશને કવીશ્વરે કહ્યું કે આપણે અંહી
બેઠા છીએ એમની સહુની નામાવલિવાળો દોહરો રચો.
જગદીશે બાગ્યોત્કર્યો ઉત્તર દીધો. પછી પોતે તાત્કાલિક
દોહો કહ્યો:

દલપત ! કરીને આચમન ઠોનું ધ્યાન ધરીશ ?
છ ગુણવન્ત તો એક છે ભક્તિતતુજ જગદીશ.

વડતાલમંદિરમાં એક ગણેશાનન્દ પ્રદાચારી હતા. નાક જરા વરસું હતું ને એમને છીંકતાં છીંકું પડતું. વાસણખાતાના અધિકારે હતા, એટલે આગન્ટુક સત્સંગીઓને ગણેશાનન્દજી કને જવું પડતું. ગૃહસ્થ કે ત્યાગી — અધિકારીઓ સહુ સરખા હોતા નથી. ગણેશાનન્દજીને પણ અધિકારનો છર મ્હડયો હતો એટલે એમની વીંઝાતી થઈ સત્સંગીઓને વાગતી. પછી કવીશ્વરનું કાવ્યબાણ છૂટ્યું ને ગણેશાનન્દજીને વાળ્યું.

નરના જેવું નાક નહિ, વરવો દીસે વેશ;
વસ્ત્રા આલિ વડતાલમાં, જય ગુણવન્ત ગણેશ !

હરિલીલામૃત ગ્રન્થ રચાતો જતો તેમ તેમ સલામ-
ઠપમાં વંચાતો જતો. સાધુમંડળ સાંભળી સાંભળી રાજ
થતું, પણ એક ઠેકાઠારી હતા પેલા દલપતપૂર્વાશ્રમના
અમદાવાદમંદિરમાંના ઠેકાઠારી જેવા. ઠેકાઠારી બોલતા કે
'આ રાવણની કાણ કહારેક પૂરો થયે ?' જગજીવન

કોઠારીની વિરૂદ્ધ ઘણીક ફરિયાદો આચાર્યશ્રી કને જતી. એક વેળા આચાર્યજીએ કવીશ્વરને પૂછ્યું કે કાં ? કોઠારીજી હવે જરદાસ તો જરાજર કરે છે ને ? કાવ્યવિનોદને ટહુકે કવીશ્વરે ઉત્તર દીધો :

આ જગજીવન તુલ્ય જો આ જગજીવન હોત,
માણસ સહુ મરવા પડત, રૈયત રાજા સોત.

એકઠા રહાંજનો સમય હતો. વાડીવિશાળા સભા-મંડપમાં સભા ભરાઈ હતી; મધ્યે રૂપલપાટે ધર્મધુરન્ધર વિરાજ્યા હતા. સાધુસન્તો ને હરિભક્તોની મંડળીથી સભામંડપ ઝળાંમળાં થતો. કથા પૂરી થઈ હતી, ઉઠવાનો અવસર હતો. ત્યાં આચાર્યશ્રીએ મુખ્ય કોઠારીજીને કહ્યું કે કોઠારીજી ! ધોતિયાં જીરણ થઈ ગયાં છે; તો કોઠારેથી ધોતીનેટો એક મોકલાવજો. આજાધારી કોઠારીજી ઉઠ્યા ને કોઠારે ગયા. સભાજનોએ ધાયું કે નાગપુરી રેશમી મલમલરોખો-કેવો ય ધોતીનેટો આવશે. ત્યાં તો કોઠારીજી આવ્યા ને વધાઃ આ ધોતીનેટો સારો છે, ટાઢ ઝીલશે ને ઝટ જીરણ નહિ થાય. સદાસન્તોષમૂર્તિ મહારાજ શ્રીએ કહ્યું વાઙ. પછી કવીશ્વરે કંઈક જોલવાની આજ્ઞા માગી, ને તે મળ્યે ઉગ્યાં જો એક સગ્ધરા ને એક કવિત કહ્યાં :

આ લોકે, સ્વર્ગલોકે, સકળ થળ જીવો, સર્વ કોઠારી એવા;
કીધો કોઠારી રૂંદે અલકપુરપતિ સોંપી ભંડાર કેવા !
જો ભંડારે ભરેલા અખૂટ નિધિ છતાં લોભ કેવો કરે છે ?
શુભને વચ્ચ વાસ્તે તન પર ગજનનં વ્યાઘ્રનં ચર્મં દે જો

શિવજી હસ્તીચર્મ જોડે છે ને વ્યાઘ્રચર્મ પહેરે છે
જોય તે નિજ કોઠારીજીના કહેવે હથે કે ટાઢ વાય નહિ
ને ઝંટ જીરણ થાય નહિ.

માગે જ્યારે મુખવાસ, ધનુરનાં પાન ધરે;
ચન્દન માગે, તો કહે ભસ્મ રૂવેત સારી છે.
વાહન માગે, તો વાજવાહન વખાણે નહિ,
ઉત્તમ તો કહે આખલાની અસવારી છે.
હવેલી ચણાવો જોમ કહે હર, ત્યારે કહે
મસાણમાં વસવું તે મહાગુણકારી છે.
ભવના ભવનમાં ચે ભલા ભલા વેભવ છે,
પણ, દલપત કહે, કૃપણ કોઠારી છે.

કાવ્યબોલ સાંભળીને સલા સહુ હસી પડી. દ્રોણા-
ચાર્યની બાણાવળી સમા દલપતરામનાં વિનોદબાણ પૂર્ણ-
વરયાનાં જેવાં ઉત્તરાવસ્થામાં ચે મનોવેષક હતાં.

કવીશ્વરને શ્રી હરિએ કાવ્યનિપુણ કીધા, ભૂમાનન્દ
સ્વામીએ ધર્મનિપુણ કીધા, દેવાનન્દ સ્વામીએ કલાનિપુણ
કીધા, ધર્મધુરન્ધર અયોધ્યાપ્રસાદજીએ સંસ્કૃતનિપુણ
કીધા; જો સકળ દલપતઆત્મલક્ષ્મીનો સદુપયોગ કીધો
આચાર્ય શ્રી બિહારીલાલજી મહારાજે. દલપતરામને
સંપ્રદાયે સરજ્યા હતા; દલપતરામે સંપ્રદાયને શોભાવ્યો.

જોમ

कण्वकलारिन्देन काले गच्छति शिमतम्

૭૦મે વર્ષે કવીશ્વરની શીઘ્ર કવિતાના વીજ્યમકારા
એવા ચમકતા હતા.

૪૨વી ૧૮૬૩ના શાદ્રપદની શ્રાદ્ધપત્રીએ દલપત-
જીવનના ધર્મચરિત્ર હરિલીલામૃત ગ્રંથની પૂર્ણાહુતિ
ઉજવાઈ. કવીશ્વરનો કાવ્યાશ્રમ કલ્યાણકારી નીવડયો. દલ-
પતરામ જાણે સાગર તરી ઉતર્યા. દલપતઆચાર્યનો
ધર્મદાયકો પૂરો થયો. ગ્રંથ તો પૂરો થયો, પણ બિહારી-
લાલજી મહારાજને કવિતારસ જોટલો જ કવિસત્સંગ ગમતો.
કવીશ્વરની કવિપ્રતિભા અને સદ્ધર્મપ્રતિભાથી ધર્મસભા
હીપતી એથી અધિકે આચાર્યશ્રીને આત્માનન્દ થતો. તેથી
આચાર્યશ્રીને કવિસત્સંગ છોડવે બારે મનદુઃખ થતું. એટલે
મહાગ્રંથની કાવ્યસમાપ્તિએ અન્ય ન્હાના ગ્રંથોની
કાવ્યરચનાઓ પ્રગટી નીકળી. પ્રથમ રચ્યો કારખસવિલાસ-
શૈલીનો વિહારીવિનોદ. પછી રચ્યો અલંકારાદર્શ. ત્યાગી
કાવ્યશિષ્યોએ આચાર્યશ્રીને વિનતિ કીધી કે અલંકાર-
ગ્રંથોમાં ઉદાહરણો બહુધા શૃંગાર રસનાં હોય છે એટલે
ત્યાગીઓને રસઅલંકારનું અધ્યયનઅધ્યાપન દુર્ગમ થાય
છે. માટે ત્યાગીમુલક રસાલંકારગ્રંથ હોય તો ત્યાગીભે-
ખધારીને સરળતા થાય. અલંકારાદર્શનો ગ્રંથ સૂરતમાં
છપાયો છે. પછી આરંભાયો વડતાલગાદીપતિ ધર્મધુરન્ધ-
રાની ધર્મપ્રવૃત્તિઓ વર્ણવતો આચાર્યઅભ્યુદય ગ્રંથ. પણ
કાળનાં નિર્માણ નિરાળાં હતાં. આચાર્યશ્રી બિહારીલાલજી
અકાળે અક્ષરવાસી થવે એ ગ્રંથ અધૂરો રહ્યો.

એમ હરિલીલામૃતના વડલા ફરતી વડવાઈઓ ફૂટી હતી.

૧૮૮૪થી ૧૮૯૪-૯૬કે ૯૬કે હરિલીલામૃતની અન્ય રચનાએ હસ વખે લીધાં હતાં. દલપતજીવનનો એ છેલ્લો ધર્મદાયકો હતો. સંપ્રદાયનાં એ ઋણ કવીશ્વરે માથે રાખ્યાં નથી. ધર્મદાયકાનો તીર્થવાસ પૂરો કરી 'હજમાં દલપતરામ ઘેર આબ્યા. વળતા સંવત્સરમાં ગિહારીલાલજી દેવ યવે અન્યતું છાપકામ ખોરલે પડ્યું. પણ હરિલીલામૃતની કાવ્યકીર્તિ' સંપ્રદાયે સાંભળી હતી, હસ્તપ્રતો ઉતરાઈ હતી, મન્દિરોમાં એ હસ્તપ્રતોની કથા થતી. પછી વીરોક્ત વર્ષે કવિશિષ્ય બ્રહ્મચારી જગદીશાનન્દજી સન્તમંડળ રાજકોટ-વાસી થયું હતું ત્હારે એ કવિશિષ્યે એ ગુરુગ્રન્થ છપાવ્યો, અને આ કવિગુરુ પિતૃગ્રન્થની હસ્તપ્રતનું શુદ્ધિસંશોધન ત્હારે કીધું હતું, છેલ્લાં મૂકે જ્યાં હતાં, ને એટલી યત્-કિચિત્ પિતૃસેવા કરી હતી.

પુરુષોત્તમચરિત્ર અને હરિલીલામૃત કવીશ્વર દલપત-રામનાં ૭૪મા વર્ષે સુધી રચાયેલાં છેલ્લાં લાંબાં કાવ્યો હતાં. પછી કવીશ્વરે વિશાળ કાવ્ય લખ્યું નથી. ધર્મપ્રધાન જીવને છેલ્લી ધર્મસૂરાવલિઓ ગુજરાતને સંભળાવી. કવીશ્વર આયુધ્યયાત્રાના કવિતાપન્થને છેડે આવતા હતા.

સ્વામીસંપ્રદાયનાં જ્ઞાનતીર્થોમાં દલપતરામ એમ ક્યો અને સ્વયં ધર્મતીર્થ યથા. આજે સ્વામીસંપ્રદાયને મન્દિરેમન્દિરે દલપતગ્રન્થોની કાવ્યકથાઓ વંચાય છે દૈવી જીવે. સદા દેવભાવ સ્ફોરે, મન્દાર વૃક્ષ સદા સ્વર્ગસુગન્ધી પમરાવે

પ્રકરણ ૬ રૂં, છેલ્લી મુસાફરીઓ અને આયુષ્યસંગાથીઓની વિદાય

દલપતજીવનની આયુષ્યસફર લાંબા પન્થની હતી, તેમ દલપતજીવનની દેશસફરો પણ લાંબા પન્થની હતી.

પ્રેમાનન્દ મહામુસાફર હતા, દયારામ મહામુસાફર હતા; પ્રજાચક્ષુ દલપતરામ પણ યથાશક્તિ મહામુસાફર હતા. પ્રેમાનન્દદયારામની ભારતયાત્રાઓ હતી, દલપતરામની શુભ્રયાત્રાઓ હતી.

ધૂમે છે તે ધૂમાવે છે; જૂવે છે તે જીતે છે.

દલપતજીવનમાં શુભ્રયાત્રાઓના ત્રણ યુગ હતા. એક યાત્રાયુગ હતો પ્રથમાશ્રમના ઉત્તરવર્ષોનો, ૧૮૪૨થી '૪૬નો; બીજો હતો પ્રવૃત્તિઆશ્રમનાં આદિ વર્ષોના ઇતિહાસસંશોધનનો ને કારણસધૂમણનો, ૧૮૪૮થી '૫૪નો; અને ત્રીજો હતો વાનપ્રસ્થાશ્રમનાં વર્ષોના છેલ્લા દાયકાનો. પ્રથમાશ્રમની કચ્છમાંડવીથી ખરકારશુકલતીથ' અને રાધનપુરથી શિહોર પર્યન્તના શુભ્રચોખ્ખટની દલપતયાત્રાઓ આ ગ્રન્થના પ્રથમ ખંડમાં આપણે દીઠી છે. પ્રવૃત્તિઆશ્રમમાંની શુભ્ર ઇતિહાસસંશોધનની દલપતયાત્રાઓ એવી જ વિશાળ હતી. સૂરતથી અંબા આરાસુરી અને ઘોઘા ભાવનગરથી ઇડરનાં વનડુંગરા એમ રાસમાળા કાઢે રાસાઓ સંશોધવા, કંહારેક એકલા ને કંહારેક કારણસ સંગાથે,

ચોપટ ગુજરાત દલપતરામ ધૂમી વળ્યા હતા એ પણ આપણે જાણ્યું છે. એટલેટલી ઈ તિહાસસંયોધનયાત્રાઓ પછીના ૮૦ વર્ષોમાં કોઈ ગુજરાતસાહિત્યકારે કીધાનું કાળ-ચોપટો બોલતો નથી. કવિશ્વરની એ ફારબસયુગની ઈ તિહાસયાત્રાઓ હતી. આ જીવનકયાગ્રન્થના દ્વિતીય ખંડના મૂર્વર્ધનાં આદિ પ્રકરણોમાં એ સફરકથાઓ આપણે વાંચી વિચારી ગયા છીએ. વાનપ્રસ્થ લોધા પછી, ૬૦મા વર્ષે, દલપતજીવનમાં દેશયાત્રાઓનો ત્રીજો યુગ બેઠો.

આશ્વિનકથા તો એ છે કે દલપતજીવનના પ્રવૃત્તિ-આશ્રમમાં, ૧૮૫૫થી '૭૬ પર્યન્તની પચ્ચીસીમાં, જે કાળે અન્ય કો અતિમહા મુસાફરીઓ માંડે એ કાળે, દલપત-ગુજરાતયાત્રાઓનાં પાણી છીછરાં થઈ જાય છે. એ પ્રવૃત્તિ આશ્રમની પચ્ચીસીમાં, ૩૫થી ૬૦ની વયનાં વર્ષોમાં, તો જાણે દલપત ઋષિવર તપશ્ચર્યા કરતા એકધ્યાનસ્થ ફારબસઘાટે બેઠા છે, ગુજરાત વનોક્યુલર સોસાયટીની સાહિત્યકુળમાં પૂરાઈ રહ્યા છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ એટલે શું ? વાનપ્રસ્થ એટલે વિશ્રામાશ્રમ. દલપતજીવનનો એ વિશ્રામાશ્રમ હતો ? કુમારાશ્રમ એટલે સંસાર ખેડવાની સામગ્રીસંજ્ઞતાનો તૈયારીયુગ. બાળકબાળકીઓ ત્હારે સંસારસંગ્રામ ખેડવાની તૈયારીઓ કરે છે, સંજ્ઞ થાય છે, ભાતાં બાંધે છે, શસ્ત્રકવચ સજે છે. ગૃહસ્થાશ્રમકાળમાં નરનાર સંસારપાસવારે નિજનિજની એબનનોકાઓ ચૂકાવે છે, ચંદ છૂટા મૂકે છે, પ્રભુભક્તિ સો સામર્થ્યથી હલ્લેસાં હાંકારે છે. એમાંથી કોઈ નોકા

હુએ છે, ઘણીખરી—તોફાનવટોળામાં સપડાઈને કે વણસ-
પડાયે—તરી ઉતરે છે. પણ વાનપ્રસ્થ એટલે પ્રધાનભાવે
વિશ્રામાશ્રમ ને પરમાર્થભાવનો આશ્રમ. વાનપ્રસ્થી એટલે
પરિત્યાજકનો નહાનેરો ભાઈ. દલપતજીવનનો વાનપ્રસ્થાશ્રમ
વિશ્રામાશ્રમ ન હતો, પરમાર્થભાવનો આશ્રમ હતો. દેહકષ્ટ
વેઢી, માર્ગની ધાંચોધૂંચોમાં અચડાઈ, કવીશ્વર નિજ
વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં દેશકાળને અનુસરી વર્તમાન યુગમાં પાળી
શકાય એવા પરિત્યાજકધર્મ પાળતા.

‘૬૧થી ‘૭૭ની છેલ્લી વયની દેશસફરોનો દલપત-
સરવાળો જરા જોઇયે.

‘૮૧ ની સાલમાં કવીશ્વરે ત્રણ ગુજરાતીઓ એડી
હતી: વઢવાણની, વડોદરાની, ધ્રાંગધ્રાની. પેલો જૂનો, અસં-
ભવિત ભાસતા જેવો, ગુજરાતીઓએ ‘લંકાની લાડી ને
ઘોધાનો વર’ દલપતવતનના સાહસિક રાજવી ઉલટભાવે
સાચો પાડીને વિઝાગાપદ્મના રાજકુમારી સ્ત્રીતાબાને વરીને
વધમાનપુરીના રાજમહેલે લાવ્યા ત્યારે દલપતમિત્ર સૌજ-
ન્યમૂર્તિ હરિદાસભાઈ ત્યાં દિવાનપદે હતા. એ પ્રસંગ
મહિમાની વતનરાજવી કાળે માંગલિક ગીતાવલિ કવીશ્વરે
રચી હતી એ કથાભાગ પૂર્વપ્રકરણમાં સવિસ્તર વર્ણવાયેલો
છે બાલાવંશની પાટગાદી ધ્રાંગધ્રા: અને ધ્રાંગધ્રે ત્યારે
રાજ માનસિંહજી બાદીએ હતા. સં. ૧૯૩૭ ની આપાદી
શુદ્ધ ચતુર્દશીએ એમને દરબાર કુંવરી શ્રી બાકુવરબાનો
લમોત્સવ હતો. જયપુરનરેય હાથેવાળે પરજીવાને પધાર્યો
હતા. રાજ માનસિંહજી સ્વયં કવિ હતા, એટલે ગુજરાત

કવીશ્વરસૂત્રો શુભ અવસર એમને દરબાર ચોલે નહિ. અને દલપત વેદિયાનો પ્રથમ કવિપદનો રાજસત્કાર ધ્રાંગધ્રાના રાજદરબારમાં થયેલો, પછી જોગાસરના ન્હાનકડા રમણીય સરોવરનું દલપતકાવ્યપ્રસિદ્ધ કાવ્યવર્ણન કવીશ્વરે કીધેલું, એટલે દલપતરામે ધ્રાંગધ્રાનું રાજઆમંત્રણ સ્વીકારવાનું જ હોય. વળી નગરચોકમાં કવીશ્વરની જહેવાઈવેલો પથરાયેલી હતી એ સોનો પણ સ્વજનસમાગમ થાય. કવીશ્વરની એ ફલકૂચાત્રાનું ચિરંજીવ સાહિત્યકળ તે પ્રવીણસાગરની પૂરવણી ને ભાષાન્તર એ પણ એક પૂર્વપ્રકરણમાનો કથા-વિસ્તાર છે. જયપુરાધીશે કવીશ્વરને ઉતારે ન્હોતરી કવિતા સાંભળી હતી, કાવ્યાનન્દ ઝીલી રૂ. ૪૦૦ અને મોતીની કંઠીનો સિરપાવ રાજરીતે કીધો હતો, અને કહ્યું હતું કે અનુકૂળતાએ જયપુર પધાર્યો.

મહારાજ મહારાવ ગાયકવાડને મદ્રાસ ટેશવટે મોકલ્યા ત્હારે

મહારાવ શહેરનો સૂબો ક્યારે આવશે રે ?

એન્દેશવિખ્યાત વિરહજરખીના માનાર અને ખંડેરાવ મહારાજના રાજદરબારમાં શુભદીવાળીવિલાપ ઉઠ્યો. નાર કવીશ્વરને ખંડેરાવ મહારાજના દત્તકપુત્ર સયાજી રાવ મહારાજને રાજ્યધુરા સુપ્રત થઈ એ રાજઅવસરે સર ટી. માધવરાવે વડોદરે ન્હોતર્યા હતા. વડોદરા કાંપમાંના પારસીસર્જનના કેસરી હખતરી ગલગોટાના સેંકડો છોડથી ઓઝેર ઘેરાયેલા એક જંગલમાં કવીશ્વરનો ઉતારો હતો. ચારેક વર્ષનો આ બાળકો જે ત્હારે દલપત

સાથમાં હતો. ડાહ્યાતાં શિખરો સમા ૫૦-૭૫ હાથીઓનું
લંગરદશન નવયોવનારૂઠ મહારાજ સયાજીરાવને લ્હારે
આનન્દાવતું એથી અધિકું આ બાળકાને આનન્દાવતું.
આનન્દોત્સવની એ તિથિએ કેસરિયાં હજારી ફૂલો વીણવા
અને ખૂરશીઓની બેઠકનાં ને પીઠનાં નેતરછિદ્રોમાં એ
ફૂલડાંઓની હારો ભરી સુવાસિત ફૂલગાદીઓ ચૂંથવી એ
આ બાળકની લ્હારે ફૂલરમત હતી. કાંપમાંના પારસી-
મંડળે લ્હારે સાહિત્યસમારંભ ચોળને કવીશ્વરની કવિતા
સાંભળી હતી અને શ્રેષ્ઠ શાહપુરજી રતનજીએ કવીશ્વરની
છબિ પડાવી લીધી હતી. બીજા મહેમાનોની વિદાય પછી
પંડિત ગર્દુલાલાજીને અને કવીશ્વરને બેએક દિવસ વિશેષ
રોકીને મહારાજ સયાજીરાવે મળવાને ન્હોતયાં હતા.
રાજ્યધુરન્ધરતાની આદિ તિથિઓમાં મહારાજ સયાજીરાવ
ગાયકવાડ એમ ગુજર વિદ્વજ્ઞોની મહેમાની કરતા અને
સત્કારતા.

પછીની દિવાળી ઉતરે પ્રથમ પખવાડિયામાં જ
વઢવાણ કાંપથી શિગરામમાં મૂળી ચોટીલા થઈને, બામણ-
ભોરની ઘાટી ઉતરીને, રાજકોટ થઈ, રીમડાની ધાર ઓળંગી,
ડુંગરીઓની વચ્ચે લોધીકે કવીશ્વર ૧૫ મી ઓકટોબર
'૮૨ ને દિવસે પહોચ્યા; '૮૩ માં નવાળ શ્રી મહોબત-
ખાનજી દેવ થવે લોધીકેથી ભાદર ઓળંગી, ગિરનારની
તળેટીમાં જૂનાગઢ, ને જૂનાગઢથી માણાવદરની સ્વામી
સંપ્રદાયની પંચતીથીએ ગયા હતા; અને લોધીકાની
સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ સમાપ્તે '૮૩ ની આખરમાં વઢવાણ થઈને

પાછા અમદાવાદઃ એ બધી સફરવાતાં પણ પૂર્વપ્રકરણ કહી ગયેલ છે. '૮૪ થી હરિલીલામૃતના સાંપ્રદાયિક મહાઅન્ય અંગેનાં ધર્મધુરંધર શ્રી ગિહારીલાલજી મહારાજ સંગાથેનાં સ્વારીમુકામે ને ધર્મયાત્રાઓ મંડાર્યા એ પણ એ પ્રકરણે વર્ણવેલું છે. વડતાલથી નવાબ સાહેબની શાદીમાં ખંભાત જતું થયું હતું, અને ત્યાં ઉત્તમરામજી મહારાજની મન્દિ-મેડીએ કવીશ્વરનો મુકામ હતો. આખેહુબ સાચુકલી તરવારો સમી સોનેરી કાગળની મુઠપટ્ટીની કાળીભરમર બે લક્ષક-તરવારો મહારાજશ્રીનું અમ બાળકોને વધે સૂધીનું સંભા-રણું હતું. પછી ઈંદર મહારાજ ફેસરીસિંહજી ગાદીનરીન થયે પૂર્વપરિચિત મહીકાંઠાના મધ્યબિન્દુએ શુદ્ધ અને બાપા રાવળને ગઠ ગયા હતા. આ સો-ઘણીખરી-રેલ્વે સહેલગાહો ન હતી, શિગરામમુસાફરીઓ હતી. પછી '૮૭ માં દલપતમહોત્સવ કમિટિ રંગચિત્ર ચીતરાવવાને કવીશ્વરને મુંબઈ લઈ ગઈ હતી એ પણ એક પ્રકરણ કહી ગયું છે. તે પછી સાણંદમાં દરબાર શ્રી રણમણસિંહજીના લખપ્રસંગે જઈ ત્યાંથી '૮૮ ના ચિયાળામાં વલ્લભીપુરની પ્રાચીન નગરીએ ઠાઠાર સાહેબનાં અને તહેમના લઘુ બન્ધુ અખેરાજજીના લખોતસવે જવાનું થયું હતું. ઘણે વર્ષે કવીશ્વરે પાછાં વલ્લભીનાં ખંડેર જોયાં. વલ્લભીમાં ભાવનગરથી આમ-ત્રણ આખે કવીશ્વર વજ્રેસંગ મહારાજને દરબાર પાછો પેલો ખુધવારિયો ખંગલો નિરખવાને સિધાવ્યા. પણ ૧૮૫૨ નું ને ૧૮૮૮ નું ભાવનગર નિરનિરાળાં હતાં. વચગાળાનાં વર્ષોમાં ગજા ઝોઝાએ ભાવનગરનો સ્વરૂપપલટો કરી નાંખ્યો હતો. અમદાવાદની હકૂમત ઊઠી ગઈ હતી, ૧૧૬ ગામ

સિંહના મુખમાંથી પાછાં આંખ્યાં હતાં, ભાવનગરનો ગરાશિયો તે ભાવનગરના મહારાજ થયા હતા. વઢવાણ સૂધી આગગાડી ચાલતી, ને કૌલેજ સ્થપાઈ હતી. ભણેલા વહીવટદારો મહાલવહીવટ કરતા, વિદ્વાન દાકતરો પ્રજાજનનાં ઔષધોપચાર કરતા, વિબુધ ધારાશાસ્ત્રીઓ ન્યાયાસનેથી ન્યાય કરતા. ખંડર ખીલતું હતું, ગગાસરોવર નગરજનોને પાણી પાતું, હાઈસ્કૂલ ને કૌલેજ પ્રજાજનને પૃથ્વીવિભૂતિઓ ઉપદેશતી. રાજ્યની રગરગમાં Modernism—નવયુગનાં શુદ્ધ રૂપિર વહતાં. સરકારમાં ભાવનગર Model State—નમૂનેદાર સંસ્થાન મનાતું. ઉદાર, મહોટા દિલના, વજેસંગ મહારાજના નવઅવતાર સમા મહારાજ તપ્તસિંહજી તપ્તનશીન હતા. પાટનગરમાં ને રાજ્યભરમાં ઉજળામણનાં તેજ રમતાં. ગગાભાઈએ પછી સ્વામી સત્ત્વિદાનન્દ સરસ્વતી થઈ સંન્યસ્તત્વ ઉજળ્યું હતું. ગગાભાઈની વાડીની પડોશના એક ખંગલામાં રૂપાપરી માતાને માર્ગે રાજ અતિથિ કવીશ્વરનો ઉતારો હતો. કંઈક વરધો પછી મહા વઢ ૧૬ ને શુક્રવારે કવીશ્વર મહારાજને મળ્યા. પડછન્દકાય મહાનમુદ્રાળા મહારાજે ભયે મહોટે પૂછ્યું: પૂર્વંતું ભાવનગર તહમે જોયું છે, ને આ ભાવનગર જોયું; કેલુંક લાગ્યું ? પ્રજાચક્ષુ કવીશ્વરે પ્રકૃલ્લેલા કમળ સમું નવભાવનગર નિરખ્યું નહોતું, પણ પુણ્યની મહમઘતી સુવાસ અનુભવી હતી. તખ્તેશ મહારાજને કવીશ્વરે તાત્કાલિક કનિઊત્તર દીધો:

સરવદે નૂર જૈસે, શરાતનુ શર જૈસે,
મંગઝૂકો પૂર જૈસે ચદત ચદત હૈ;

પુપ્પમેં સુઘાત જૈસે, જોવનવિકાસ જૈસે,
 વિધાકો ધમ્યાસ જેસે પદત પદત હૈ;
 ગ્યાનીઠર ગ્યાન જૈસે, ધ્યાનીઠર ધ્યાન જૈસે,
 મદદકો માન જૈસે દદત દદત હૈ;
 કદે દલપતિરામ મૂષ તચતેશચ્યુકો
 તસતકો તેજ નિત્ય પદત ચદત હૈ.

એનો એ જ સમાગાજન્તો શબ્દોચ્ચાર, એની એ જ
 દેશ રવની મોરલાની મધુરપ, એનો એ જ જોખનજળનો
 પ્રાચીન પ્રવાહ કવિવાણુમાં ને એ કવિતપૂરમાં ઉછળતાં
 હતાં. મોલીબાગની મહેલાત ને ફરતી ઘટાકુંજ દલપત-
 કવિતબોલે ગાજી ઉઠ્યાં, ને તપ્તેશહેયુ ચે ગાજી
 ઉઠ્યું. એ એક કવિતના પાંચસો રૂપીઆ ને એક શાલજોટો
 બક્ષિસ આપ્યા, અને મહારાજે કવીશ્વરને આગ્રહ
 કીધો કે ઘણે વર્ષે આવ્યા છો; બેચાર માસ હવે
 રહેજો; ત્હમારું જૂનું ઘર છે. પછી કવીશ્વર ત્રણેક માસ
 રોકાયા; અમદાવાદથી કુટુંબીજનોને તેડાવ્યા; તપ્તવિલાસ
 રચ્યો. વિઠ્ઠલભાઈ વજલભાઈ પ્રભાશંકરભાઈ બંગલે કવીશ્વરને
 મળવાને આપતા. પાસેની જ વાડીમાં સ્વામી સચ્ચિદાનન્દ-
 જીનો સંન્યસ્તાશ્રમ હતો; દલપતરામ ત્હેમનાં દર્શને જતા.
 વારતહેવારે હરિપ્રસાદ દેસાઈ ખબરઅન્તર પૂછી જતા, વાર-
 તહેવારે વેણીભાઈ લાખિયા કવીશ્વરને નિજ હવેલીએ
 ન્હોતરતા. કપ્પાચેકપ્પાચેક કવીશ્વર સામળભાઈના દિવાન-
 પરાના વાસે જતાઆવતા. સમસ્ત રાજમંડળ કવીશ્વરને
 બહુમાને સતકારતું. એક ત્હાંની મીડલ સ્કુલે ત્હારે ન્હાના-
 વાલને શાળા લાયક ન ગણ્યો, શાળામાં દાખલ ન કીધો,

નકાયો. પછી ન્હાનાલાલ રાણીકામાં નવી ઉઘડેલી ખાનગી શાળામાં એક દિવસ જઇને ઇંગ્લેન્ડ ત્રીજા ધોરણની ઠાપલ પી ભરી આવ્યો. પણ પછી એને ચારદમન્દિર કરતાં બન્દર કાઠો, જહાજોના શઢવાવટા, સાગરસફરી ખારવાઓ, ને ખાડીમાંની સાગરભરતીની જળતરંજાવલિઓમાં સમવું અધિકું ગમતું.

ઘણાં વર્ષ પછેની બાવનગરની પુનર્યાત્રાનું ક્ષણ એ થયું કે એક હજાર ઇનામના ને દોઢસો પોશાકના કવી-સ્વરને બક્ષિસ મળ્યા. ઉપરાન્ત એક દલપતપુત્ર સંસ્થાનના ન્યાયખાતામાં રાજ્યસેવામાં નિર્માયો. પાછળથી ખીજ દલપતપુત્રને રાજ્યના વસૂલાતી ખાતાએ ઝડપ્યો હતો. બન્ને ય દલપતપુત્રોએ પછી રાજ્યમાં બધે કવિકુળની સુવાસના ઢાળી છે, અને પ્રજાજનો આજે યે એમને બાવલીની છલે સંભારે છે. ઊડી નજરે નિહાળતાં રાજ્યની ઉજળામણુ એ રાજવીના અને રાજકારણારીઓનાં દિલની ઉજળામણુની રાજ્યદોળાતી તેજવાદળીઓનાં તેજ છે.

'ટટનો ચાતુર્માંસ દલપતરામે સૂરતમાં કીધો હતો. મન્દિરની પૂર્વે સડકઉતાર દૂધવાળાને મેઢે કવિનિવાસ હતો. રાજ હરિલીલામૃતના સ્વોઠો લખાતા જતા ને નમતે પહોરે આચાર્યેણ મહારાજ કને વંચાતા જતા. મિશન ઇંગ્લેન્ડ પ્રાન્ય શાળા ત્હારે નાણાવટને મોખરે મેડા ઉપર બેસતી અને ત્હાંના શાણા સુશીલ હેડમાસ્તર મોતીરામે વનેરૂ ન્હાનાલાલને શાળાવાસી વિદ્યાર્થી કીધો. પીમપોરના ને કતારગામના આપાઠી-આવણી મેળાઓ

ન્હાનાલાલે લેયા, કાકડી દેળા જામફળના ચમ્પીને
 હી જૂરસભજેલા રવૈયા ખાધા, ચન્દનીપડવાનો તાપીઓવારે
 લોકોત્સવ નિહાળ્યો મહેમદાવાદથી વડાદરા પ્રાણકુ
 એક પિતાપુત્રની ભેટી આવતી, જીવદયાવન્તા ધનાઢ
 નેનોના ઉપાગ્રથોએ જઈને નિજની કાન્ધનિક વિતકવાદો
 કહેતી, ધનમહાયતા જાની આવતી, અને રાત્રે ગત્રે સાનન
 એ પગકંમવાતોઓના ગરખા કવીચક કને લલકારતી ઘણે
 વર્ષે દીધું સ્વતવાસ ત્હારે દલપતરાએ કીધો હતો. મન્દિ
 રમા સન્તસમાગમ થતો, નગરમા જૂના મિત્રો મળતા
 મોહનલાલ ઝવેરી, સુકુન્ગાયભાઈ, ઉત્તમગમ મહેતાજી-
 સો મડગી મગી ભેગતા વર્ષની બીજની સ્હવારે અરદેશર
 કોટવાળની વાગીએ શ્રી હરિના પાઘના પાછા દશન કીધા.
 પણ નમંદસૂત્ર સૂરત દલપતનમને ભરતસૂત્રી અયોધ્યાન
 ગરી સમુ ભાસતું

‘તપમા ને ‘તપમા ને ‘તપમા દલપતજાવ્ય જાતું
 પુનરાવર્તન થયું હતું વડતાવમા છોજે જાગા ત્હારે
 ન્હોતી, તેવી દલપતગમ વડતાલ જતા ત્હારે છોજે
 જાવતા વિદ્યાર્થીબાગમડગને અમદાવાદ મૂકી જતા અને
 ‘તપમા દેવાજાતા અશ્વવાત પછી મ્હોળા ભાણી ધરમા
 ગૃહિણીપદે ભેત્રજેક વર્ષે હતા ભાણીના ભાઈ સગાયે
 દાંડિ વિંધા ને બોલાચાલી થયે ભાણીને દે વડિલ ભાડને
 મ્હા વિના જ ન્હાનાલાલે અમદાવાદનું મીમોન ઘન મીધું
 દલપતગને ગિયો વયમા જ્વન ત્યાંનું દનું તે મારીએ
 જાવવા જવાને, ‘તપમા ન્હાનાલાલ લે વતન છોડ્યું હતું તે

વડતાલ પિતૃછાયામાં જવાને. કને પૈસા હતા નહિ કે આઠ આનાની રેલ્વે ટિકિટ ખરીદે. દસ વર્ષના બાળકાએ વડતાલની પેદળગબડો મૂકી. બેત્રણ તિથિઓ તો કુળજનોમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. વડતાલનો બીજો મારગ દીડો ન હતો એટલે ન્હાનાલાલે આગગાડીના પાટાને માર્ગદર્શક લોભિયા કરી લીધા, તેથી ભૂલા પડાયું નહિ. પણ પગ કાંઈ પાંખો નથી કે વરાળ ને વીજળી સંગાથે દોડે. ત્રીજે દિવસે સન્ધ્યાસમયે વડતાલમંદિરના મુખદ્વારને ઓટે, દલપતકુળવાસની ખડારીઓની નીચે ખડારીએથી એ વનેરૂને કુળભાંડુડાંએ નિરખ્યો ને એમના છવ હોઠે બેઠા. ડાહ્યાભાઈને અધીં સ્વર્ગ પૂર્વે હૃદયવેદના કીધી હતી એ દલપતરામે ત્હારે અનુભવી.

પણ એ વનેરૂનો એ એક જ વગડાવાસ નહોતો, પછી બીજા બે વગડાવાસ હતા; બીજો 'ત્હમાં ને ત્રીજો 'દરમાં. ન્હાનાલાલે દલપતરામને કીધેલા દિલજખમે આ ભવમાં તો ફગાયા ન હતા.

'ત્હની દિવાળી કવીશ્વરે મગનલાલઘેર સાવરકુંડલે કીધી. શ્યામજી ને જગજીવનની ત્હારે કુંડલામાં વક્રીલગેલડી હતી; લાખાણી નામના નવડમંગીલા સહિત્યરસિયા વક્તૃત્વપ્રભાવી મુખિતયાર વક્રીલ હતો; ત્રણકલાલ ને ત્હેમના વડિલ ચૈધરાલે હતા; દરબારગઢની છાયામાં જ પારેખકુટુંબના નગરચોક હતો. દલપતપિત્રામજીએ પણ નાવલીતીરે વાસ હતો. ભગોદરા ને વીજપડીમાં સત્સંગી કાઠીકુંડુંબો રહેતાં તે પણ સત્સંગી કવીશ્વરને નહોતરતાં.

લાઠીમાં એક રાત્રિ રહી, કલાપીના મેનેજર આશારામ-
ભાઈની મહેમાની આપી, મૂળચન્દ્રભાઈ તથા લલ્લુભાઈને
કાબ્યકોયડા પૂછી, એ ગણિતસ્નાતકોએ નવઅક્ષરગણિત-
પદ્ધતિએ શોધેલા સાચા ઉત્તરો પામી, પડતી રાત્રિએ
કિશોર કલાપી મળવાને આવ્યા તહેમને મળીને કવીશ્વર
પુત્રવેર સાવરકુંડલે ગયા ભાવનગર સંસ્થાનની સારી
સીમમાં ત્હારે ઉજળામણનાં તેજ પ્રકાશતાં. કુંડલાંલીલિ-
યાતું રેલ્વેસ્ટેશન ત્હારે લાઠી હતું, અને લાઠીકુંડલાની
વચ્ચે દરબારી શિગરામેના મલપતા ધોરીઓની ધૂધરમાળ
વનવગડે ઘમઘમાં ઠરતી હતી. લીલિયાની કાળી લોં ત્હારે
બાગના જેવી ફળદ્રુપ હતી; અને છાપનિયા પૂવેનાં
ત્હાંનાં, આજની પાતળી ચેરડી જેવજેવડાં ભડાં, જુવા-
રનાં મીઠાં રાડાં ચૂસતા અમે બાળકો જતાઆવતા,
મહારાજ તખ્તસિંહજીનું દિલ ઉઠારતાએ ઉભરાતું એવી
ધરતી રસકસથી ત્હારે ઉભરાતી. ત્હાંજસમે સાવરમાં
ત્હામે પાઠર જ્વામીમંદિરે દર્શને કે નાવલીની સરવાણીએ
ધરતીમાં સંમાર્ધ ભય છે ત્હાં વિશાળી દરબારી વાડીએ
અમ મિત્રમંદળ ફરવાને જતું. સહેલું માનીને ચોથા ધોર-
માં બીજા ભાષા લેખે મહેં દારસી લીધું હતું. પછી
દારસીની મધ્ય મુઠકેલી તે પ્રથમ પગથિયું ને ઉમ્મરો
ઓળંગવાની જ છે. દારસી ભાષાની દુર્ગંમતા સંસ્કૃતના
સમી વ્યાકરણની જૂલજૂલામણીઓની નથી, વાંચનની જૂલ-
જૂલામણીઓની છે. એટલે આખાઅધી મૂળાક્ષરોનો ઉમ્મરો
જૂલે એ ધર જુલે એવું યાવ છે. ખંતીલા મુનશીજી પગલે
પગલે અમને ટોક્તા કે ઉચ્ચારો છો એ શબ્દચિત્ર પુસ્ત-

કપાનેથી બતાવે તો ખરા. પણ અમે તો ચોપટ હતા; દીઠેલું વાંચતા નહિ, ગોખેલું વાંચતા. હિકાયતે લતીફ-માંની વાર્તાઓ વાંચતાં આવડે નહિ, તે દૂર અન્ દર તિક્કલી મુનાઝઅત મીકરકન્દ, વ ગવાહ ન દાસ્તન્દ એ શબ્દાવલિ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સડસડાટ ગગડાવી જતા. મ્હારે પણ એવું થયેલું, ને ઉમ્મરમાં જ ભૂકો પડેલો. એટલે કુંડ-લામાં પારેખકુડુંબની હવેલીઓ વટાવીને દરબારગઢની પાછળ શહેરકાળને ત્યાં હું કાચું કારસી પાકું કરવાને જતો. ઉમ્મરના બારે બારેખમ ને રવેત દાદીકેશથી ગંભીર સુદ્રાળા વૃદ્ધ કાળ સાહેબને ઘેર, આપણી પંડ્યાશાળાઓ સમી, કુરાનશાળા ભેસતી, અને પારેવડાં સમાં ગભરૂ ઇસ્લામી બાળબાળાઓ કુરાનનો શુંભરવ કરતા. રૂપેરી અવારપારે ચોખતા કાળ સાહેબને સ્વામીપન્થ પ્રત્યે સદ્ભાવ હતો. પોતે વારંવાર કહેતા કે સ્વામીપન્થી થાય છે તે સુખી ને ઉજળા થાય છે. પેલો રહામા કાંઠાનો મોચી સ્વામીપન્થી થયો ત્યારથી સુખી થયો.

દિવાળીની રજાઓ ઉઘડ્યે મ્હારે અમદાવાદ જવાનું થયું. એ અરસામાં આપણા નવવિદ્વદ્વર હરિ હર્ષદ મુખ અમરેલીમાં પ્રાન્તજડજ હતા. કવીન્ધર સાવરકુંડલે જે બહી હરિલાલભાઈએ દલપતરામને કાર્તિક માસમાં અમરેલી ન્હોતર્યા, લોબ ભગતની બચગા બતાવી, પ્રજ્ઞના બહુમાનનો સાહિત્યસમારંભ ઉજવ્યો. પ્રાચીન વિદ્યાના સંશોધનઉમંગીલા મિ. જેકસન નિજ શુષ્કબન્ધુ હરિલાલ-ભાઈને મળવાને આવેલા અને કવીન્ધરને એમનો સમાગમ

અમરેલીમાં થયો. પછી આશારામભાઈની કુંકુમપત્રિકા આવ્યે અમરેલીથી કવીશ્વર માસાનાં માર્ગશીર્ષોજ્ઞમ્માં હલાપીડના લગ્નોત્સવમાં લાઠી ગયા. રાજવીકવિ કલાપીનો લગ્નોત્સવ યુજ્જ્વલકવીશ્વરસૂનો ઉજવાયો નહોતો.

સોરાખૂના પાટનગર રાજકોટની દલપતરામે એ અરસામાં જે સફરો કીધી હતી. એક 'લગ્ના કાર્તિક' માસમાં જૂનાગઢના નવાબ સાહેબ બહાદુરખાનજીને આંદ મળ્યો તે પ્રસંગે એજન્સીના આમનજલુથી. એ અવસરે ઘણા રાજવીઓને ત્હાં મળાચું, સભાઓ ગમ્ભી, ને કાર-બસકાળનાં સંભારણાં વગી તાજાં થયાં.

અને રાજકોટ જવાનો બીજો પ્રસંગ હતો ત્હાંના સ્વામીપન્થી પ્રભાવતિષ્ઠિત કડિયામહાજન શ્રી માવા મૂસાને ત્હાંનો. ખરે બખ્ષોરે પરસેવો નિતારી ધનાઢય થયેલા એ સ્ત્રીગીએ સ્વામી નાગચણ્મપ્રદાયના બન્ને દેશના આચાર્યોને અને સાધુસન્તમંડળોને ન્હોતરીને મ્હોટો જગન કયો હતો સંપ્રદાયના કવીશ્વર વિના સંપ્રદાયનો મહાયજ્ઞ ઉજવાય શી રીતે? અને દલપતરામ તો ઉત્તર-દેશવાસી ને દક્ષિણદેશવાસી ઉભય આચાર્યોના માનીતા કવીશ્વર હતા. એટલે બન્ને દેશના ધર્મપ્રવાહ સંગમ પામતા હોય ત્હાં તો એમનાં પગલાં પહેલાં હોય. આજીને તીરે, પ્રવીણસાગરના રાજવીકવિ મહેશભણજીને નગરે, પ્રવીણસાગરની પૂરવણીકર્તા કવીશ્વર ધર્મગંગામાં ન્હાવાને રાજકોટે પધાર્યા હતા.

'લગ્ના વૈશાખ માસમાં દલપતરામ વગી પાછા

વઢવાણુ વતનવાસમાં આવ્યા. એ વેળાએ વઢવાણુમાં બે લગ્નપ્રસંગો હતા; એક ન્હાનાલાલનો અને બીજો દલપતથેર ઉછરેલી બાઈ દિનકરરામની નમાયી-નગાપી એકાકિની પુત્રી જીવકોરનો. પેલા દક્ષણીઓ ગાય છે ને કે

વૈશાખ માસ વાસન્તિક સમય શોભતા;

વેદકાળનો એ વસન્તમાસ હતો, શંકરજયન્તીની તિથિ હતી. દલપતરામની બે સાળીઓનો પરિવાર, મૂળજી ને પરમાનન્દ મામાની કુટુંબગવેલો, મોતી જ્ઞેન, રેવા ભાણી, બાળમિત્ર ને મૂળીમાના વીર ને હીરાદન્તીકમળલોચનીના દોહરાઓપાઠના અવશેષો મુખંપાઠેથી જાતા અમારા પુરુષોત્તમ મામા : વિશાળા કુટુંબપરિવારથી વીંટળાયેલા દલપતરામ નક્ષત્રમંડળ વચ્ચે પૂજિમાના ચન્દ્ર સમા શોભતા. એની એ જ અગ્નિહોત્રની ચણસાળા, જ્ઞેહાં પોતે બારાખડી શીખ્યા હતા; એની એ જ ડાઘા વેદિયાની ડહેલી, જ્ઞેહાં ભાંખડિયે ધૂમ્યા હતા; એનું એ જ ન્હાના દહેરાનું લેનમન્દિર, જ્ઞેહાં, આરતીનાં ડુંડુલિ વાગ્યે, વીરીની કાખમાં બેસીને કેસર લેવાને જતા; એનો એ જ જતી લાલચન્દ-જીનો ઉપાશ્રય, જે કપરી વેળાની શરાફી પેઢી ને શારદ-સમયનો અન્યભંડાર હતો; ૭૦મે વર્ષે કવીશ્વર કુટુંબમેળો ગાણુતા હતા. વતનનાં જ્ઞેહાલપ સોને ચ તે મધુરાં સ્વપ્નાં જગાડે છે.

પછી પાછા એક વર્ષે દલપતરામને કુંડલાવાસી શ્રીમાળીઓએ નિજ કુળદેવીની ભવમન્દિરમાં મૂર્તિપ્રતિષ્ઠાને ઠાજે ન્હોતયાં. કવીશ્વરે ઉત્તરમાં લખ્યું કે ચાત્ર

ભાષે છે કે નારાયણ વિનાનાં મહાલક્ષ્મીજી હોય નહિ. લોક લક્ષ્મીનારાયણ ઉચ્ચરે છે, શ્રીમાળપુરાણ કહે છે કે આપણાં કુળદેવી તો વિવાહિત છે. જગત્ પિતરૌની સંજ્ઞે-ડલે સ્થાપના કરે તો આયુ. કવીશ્વરનું કાલિદાસીય વચન સર્વામાન્ય થયું અને-અને 'હરની શ્રીધમમાં, ચૈત્ર વદ ૧૪એ, તમસાના ઝરણા સમી નમણી નાવલોત્તરી વળી કવીશ્વર ગયા. આળીસ વર્ષો પછી ઇસ્વી ૧૯૩૨ની શ્રીધમમાં એ મહાલક્ષ્મીમંદિરનો 'છલ્લોદાર ચયે ત્હારે સાવરકુંડલાએ આ દલપતપુત્રને નહોતયો હતો. પણ મલિંગાને આરોગ્ય સંભાળું છું એ બહાને ને વસ્તુતઃ સારથીની નવલકથા લખતો આ આલેખક ત્હારે માથેરાતની ચિખરઝાડીઓની ઝુંડછાયામાં બેઠો હતો.

તે પછી વડતાલથી ભરૂચ રેવાતીરે જઈ આવીને મહટે લક્ષ્મીવાડીમાંના પ્રતિષ્ઠાપ્રસંગે બળબળિયાતીરે ગયા હતા. ફાલ્ગુણી કૃષ્ણએકાદશીનું સુકૂતું હતું, ને લાખેક સત્સંગીએ આચાર્ય શ્રી નિહારીલાલજી મહારાજની આમ-ન્ત્રણઆજ્ઞાએ ટોળે મળ્યાં હતાં. એ વિપ્લુયાગતા આચાર્ય પહે હતા મહીધર યાત્રી. મહીધર ભટ્ટજીને સંબોધીને કવીશ્વરે એક ફૂલો કહ્યો હતો:

મદિધરકો ફિર કાટિયો ધર્મવંશીને માર;
મદીધર આયે દેરાને ટાઠીરૂપ ઘરિ માર.

મહીધર અર્થાત્ શેષનાગના માથાનો અધર્મવંશી ભાર ધર્મવંશીએ ઉતાર્યો. અને એ બેવાને યાત્રીરૂપ ધરીને શેષનાગ રૂપમાં આજ પવાયો છે.

એ પૂર્વે 'હડના મહા માસમાં મહારૂંદ્ર ને વિષ્ણુ-
યાગમાં કવીશ્વર ભાવનગરે ગયા હતા. ભાવનગરમાં એક
ટેકરી છે અને પૂર્વે એ ટેકરી ઉપરથી 'મધ્યાહ્ન થયો'
'મધ્યાહ્ન થયો' યોગારતી નિત્યનિત્યે તોપ ગાજતી. એ
ચાલીકાની ટેકરીશિખરે ચાંદીના મહામુગટ સમી તખ્તે-
શ્વરની આરસદ્દહેરી સ્થપાઈ હતી. ચાલીકાની ધાર ત્હારથી
તખ્તેશ્વરનું શિખર થયું. કવીશ્વરે નવશિવાલયને આશીર્વાદ
દીધા હતા કે ભાવનગર આની આસપાસ પથરાજો. એ
કવિઆશીર્વાદ આજે ફળ્યા છે ને ભાવનગરની નવરંગ
પાંખોનાં મોરખીંછાં સમા જંગલાઓ તખ્તેશ્વરની ટેકરી
ફરતા પથરાઈ પડ્યા છે. એ પ્રસંગે તખ્તસિંહજી મહારાજે
પંદરસો રૂપીઆ ને વૃદ્ધાવસ્થાના ટેકારૂપ રૂપામઢેલી એક
સીસમલાકડી વયોવૃદ્ધ કવીશ્વરને ભેટ દીધાં હતાં.

ગઢપુરથી આવીને માંડપગ વાળ્યો હશે ત્હાં ફાગણ
બેસતાં કવીશ્વરને ગોંડળનાં મહારાજા ને મહારાણીનું આમ-
ન્નજી આવી પડ્યું હતું કે પધારો, ને અમને આપની
કવિતા સંભળાવો. સમસ્ત દેશ સમાં અમે એ આપનાં
ઠાવ્યરસિયાં છીએ. ઘોળેથી જેતલસર સૂધી રેલ્વે ત્હારે
મન્ધાઈ હતી, અને પછી ભાદર ઉતરી ગોંડળ પગરસ્તે
જવાનું હતું. ગોંડળથી ઘોડાગાડી ને બે અસ્વારો કવીશ્વરને
સત્કારાર્થે જેતલસર આવ્યાં હતાં. ચૂડાવાળા નરસિંહ દવે
દિવાન બેજનજી શેઠ, રાજમાતા મોંઘીળા સાહેબ, મહારાજા
ને મહારાણી: સૌને ગોંડળમાં મળ્યાહજ્યા. રાજમાતાએ
કવીશ્વર કને ભાર્ષદાયેલું હૈયું ઠાલવ્યું કે ભગવત મહારૂં

માનતો નથી, ને વાસ્તવેવારે વિલાયત બાંધ છે, તહમાં માને તો કવિઓલ કાંઈક સંભળાવે. કવીશ્વરે કહ્યું કે રાજમાતાની આજ્ઞા હોય તો મહારાજને કવિતવચન કંઈક કહું. પછી દલપતકાવ્યમાંની દાન્ય કવિતાઓ ભેગી નવકવિતા રચીને કવીશ્વરે મહારાજને સંભળાવી, અને તે જુદિપ્રકાશમાં ત્હારે છપાયેલી છે. ત્હારે નહિ; પણ પછી કેટલાંયેક વર્ષે દલપતભોલ મહારાજને હેયે બેઠો. ચાલ્સી રાજમાતાઓ ત્હારે એમ કવિદ્વારા રાજપુત્રોને શિક્ષાવચન કહાવતી.

ગોંડગથી રામનવમીએ અમદાવાદ આવી નેઠ વડ હોયે પાછા વતનમાં જઈ, પોતાના છેલ્લા સન્તાનને ત્હાં પરણાવી, લગ્નોત્સવમાં દન્યાશાળાની બસે વિદ્યાર્થીનીઓને જમાડી, આતુમાંસ કરવાને કવીશ્વર સૂરત ગયા હતા. ત્હાં ભાદ્રપદની શુક્લ પંચમીએ શ્રી હરિલીલામૃત ગ્રંથની પૂર્ણાદુતિ ઉજવી. સૂરતમાં ફારબસ બહો ભૂતકાળની શયામાંથી હડીને આવ્યો હોય એવો અણધાર્યો ફારબમપુત્રનો મેળાપ થયો. ત્હારે છાંડગીની લાહોજલાલી સમા ફારબસધુગના વિદ્યુત્સમારંભો સાંભર્યે એ સ્થિતપ્રજ વયોવૃદ્ધની ચે આમુખ્યને આઠમે દાયકે આંખડીએ જીંલઈ હતી. સોના ચે ભૂતકાળ ભરેલી વાદળી જેવા છે; વરસે ત્હારે આત્માને અમૃતછાંટલે સીંજવે છે

ધર્મધુરન્ધર આચાર્ય શ્રી જિહારીલાલજી મહારાજને-
દરબાર શ્રી અભયસિંહજીની પેઠે-દલપતસત્સંગનો આટ-
આટલે વર્ષે ચે ધરવ થયો ન હતો; એટલે અલંકારચન્દ્રિકા

અને આચાર્ય અણ્ણુદય રચવાને કવીશ્વરને '૯૪માં પાછા વડતાલ તેડાવ્યા. '૯૫માં જૂના મિત્ર હરિદાસભાઈ વિદેહ યથે વડતાલથી નડિયાદ લોકિકે જવું થયું, અને નડિયાદથી વળતાં પીજને પાદર પીજની શાળાની પરીક્ષા લીધી. પછી આણંદ થઈને ભરૂચ ગયા હતા. આણંદમાં ત્હાંના ઈના-મદાર મળવાને આવ્યા હતા; ભરૂચમાં પેલા હસમુખા ધીરજ કાકાએ કવિતા રચી નજરસભામાં ગાઈ હતી.

પછી બેઠી '૯૬નો સાલ. સહેલે ગુજરાત ધૂમવાની કવીશ્વરને એ છેલ્લી સાલ હતી. અમદાવાદનો કાંપ વીંધીને, રણમુક્તેશ્વરનો ઘાટ ઉતરીને, સાબરમતી ઓળંગીને, પેલે પાશ દેહા ગામ છે. ન્હાનકડું ગામડું રણિયામણું છે, સાબરકાંઠા ત્હાં સોહામણો છે. નહીતટનો ઘાટ બાંધેલો છે, સમીપમાં ઘટાગોરભતું શિવાલય છે, કને આંબાવા-ડિયાની ન્હાની કુંજ છે ગામથોડને તેડાવ્યે કવીશ્વર '૯૬માં એ સાબરવાંધાંઓમાં ફેરે ગયા હતા. આઘેતું ને કનેતું ગુજરાત દલપતદર્શનને ત્હારે જાંખતું હતું. આમ-ન્રણો! આવતાં એટલાં કવીશ્વરથી ઉડતાં નહિ.

૭૬ મું પૂરું થયું હતું ને ૭૭ મું બેસતું હતું ત્હારે પછી '૯૬ ના માસગરમાં દલપતરામે કપરામાં કપરી મુસા-ફરી કીધી, ઇલોલની. ઇલોલ મહીકાંઠામાં ન્હાનું રાજ્ય છે, અને આજે યે ઇલોલ જવું સહેલું નથી. ત્હારે ઇડરરેલ્વે કંઈ હતી નહિ, અને હાથમતીસાબરમતીનાં વાંધાંબખો-લોમાં વાધના વાસ હતા. કવીશ્વરને એ કાંઈ અજાણ્યા ન હતા. ચમેલીના છોડ જેવડું ઇલોલનું ન્હાનકડું રાજ્ય

ત્યાંહે ચમેલીના મધુરા મુગન્ધભાવે મધમધતું. ઇલોલ જવાને કવીન્ધર અમદાવાદથી મહેસાણા ગયા, અને મહેસાણાથી દનકસેનરમરણસોહાગી વડનગર ચર્ધને ઇલોલ ગયા. પન્દર ગાઉની એ છેલ્લી પગરસ્તાની મુસાફરી જતાં ને આવતાં મેનામાં ભેસીને છીધી હતી. પડછન્દ દેહના રાજવી થોડેસ્વાર ચર્ધને બે ગાઉ સત્કારાથે સ્થામા પધાયો હતા. મહીકાંદા કાંઈ કવીન્ધરને પરમુલક ન હતો; અને ઇરિપન્થક તો ખાસ પરિચિત પ્રાન્તભાગ હતો. ત્યાં જતાં ત્યાં દલપતરામ બન્ધુભાવે જૂનાં કવિકુળોના સરસમાચાર પૂછતા. ઇલોલરાજવીનો ભાવ નિહાળીને કવીન્ધર ત્યાં મહિનોમાસ રોકાયા હતા. દરબાર શ્રીએ ચાંદીની રકાબીમાં રૂ. ૨૦૦ લેટ ધરીને કવીન્ધરને રૂ. ૫૦ તું વર્ષાસન ખાંધી આપ્યું, અને તૃતીય દલપતપુત્રને ચોતાની સેવામાં લીધો. કવીન્ધરનું ઇલોલમુસાફરીનું સ્મારક આજે ગુજરાત પ્રસિદ્ધ છે. કવીન્ધરની લોકબાણીતી પ્રચલિત છબિ, આ ગ્રન્થમાંની, અમારા ઘરમાંની, વાંચનમાળામાંની, અમદાવાદના નગરમંદિરમાંની: એ સહુ ૭૬ ની વય ઉતરતાં ઇલોલમાં લીધેલી દલપતછબિની પ્રતિકૃતિઓ છે. દલપત દેહમંદિરની એ છેલ્લી છબિ. ઇલોલ જવું જેવું દુર્લભ હતું, ત્યેવો જ ભાવ ત્યાંનો દુર્લભ હતો; અને જેવો ભાવ દુર્લભ હતો, ત્યેવું પ્રસંગસ્મારક પણ દુર્લભ છે. અન્તે તો સદા ભાવ અને ભાવનાઓ જ માનવજગતમાં મૂર્તસ્વરૂપ લે છે.

૭૭ મું વર્ષ ભેસતાંની '૬૬ ની સાલની એ ઉલ્લી દલપતમુસાફરી. પછી એ સાલમાં ધર્મધુરન્ધર આચાર્ય શ્રી

બિહારીલાલજી મહારાજ અક્ષરધામમાં પધાર્યા. હિસેમ્બર
એસતાં-વચનું ૭૭ મું પગથિયું ઉતરતાં કવીશ્વર અર્ધાગ.
વાયુના પક્ષાઘાતથી દીર્ઘકાળની બાણશય્યામાં સૂતા; અને
દલપતરામની ગુજ્જરયાત્રાઓ પણ પૂરી થઈ. ગુજ્જરીકુંભેમાં
કુંજકુંજમાં ધૂમતા ને ટહુકતા દલપતમોરલાનો દુહોકાર
પછી સંભળાયો નહિ.

ઈસવી ૧૮૮૨ થી ૧૮૯૬ સૂધીમાં કવીશ્વરે એમ
ત્રીચોક ગુજ્જરયાત્રાઓ કીધી હતી. કવીશ્વરની આયુષ્યવરધોનાં
એ ૬૨ થી ૭૭ માં વર્ષો હતાં. એ વર્ષે ક્રિયા ક્રિયા આપણા
સાહિત્યસ્વામીઓએ, આ સફરસરળતાના રેલ્વેમોટરયુગમાં
થ તે, એટએટલી દેશસફરો કીધી છે? અને દલપતરામની
ગંધી જે દેશસફરો કાંઈ રેલ્વેસફરો હતી નહિ. પચાસપચાસ
માઈલની શિગરામસુસાફરીઓ આયુષ્યના આઠમા દાયકામાં
દલપતરામ ખેડતા. વયોવૃદ્ધ કવીશ્વરની સગવડતા સહુ કે!
યથાવિધિ સાચવતા ને સફરનો પરિશ્રમ ધનતો સુખાળવો
કરતા એ ખરું. તોય ગ્રામ્યમારગોમાંનાં ઘાંચો ને ખાડા-
ખડિયા રાજવીને કે ધર્મોચાર્યને કે કવીશ્વરને કાળે કાંઈ
નગરની સડકો કે રેલ્વેના સલેપાટ થઈ જતાં નથી. બાળ-
પણુમાં કસાયેલો, પઢપાળા ગુજ્જરદેરો ઘૂમેલો, દૃઢસ્નાયુબદ્ધ
શરીરસ્તંભ; યોવનસરતીની તરંગાવલિઓને સમયે સદા-
ચરણ ને સંયમપાળો પાળવ્યે આયુષ્યનાં પાણી વહી
ગયેલાં નહિ; બીડી તમાકુ કે પાનસોપારીનાં જે વ્યસનશૂન્ય;
સાદો, મિતાહારી, સંસાર ને ધર્મનિયમિત જીવનવ્યય:
ઉકાંઠ નહિ, જોદા શોખ નહિ, ધનને કે જીવનજોમને

વેડફી નાંખતી કુટેવો કે આહારવિહાર નહિ: એમ રતન
 પેરે જતનથી જળવાયેલો, આરસપાટ સમો ઉજળો ને
 દહનન્ધ, દલપતદેહ હતો; અને તેથી વનવગડના દેશપ્રવા
 સોની ન્હાનીગોટી વિટંબણાઓ તે ઝીલીવેઠી જાણતો.
 આયુધ્યના ૭ મા-૮ મા હાથકામાં પણુ કે મહાપરિનાજક
 સંન્યસ્તરાજવી સમા કવીશ્વર જુજંરયાત્રાઓમાં ધૂમતા હતા,
 કારણ કે આયુધ્યભરમાં કવીશ્વરે ગૃહસ્થસંન્યાસીના ધર્મ
 ધર્મ પાળેલાં હતાં.

કવીશ્વર જ્યાં જ્યાં વિચરતા ત્યાં-ત્યાંના તહેમના
 લોકધર્મ એકરંગીલા હતા કે દેશને યુગસન્દેશ સંભળાવેલો.
 હવંશોક્તના સાંચારિક સરખવસરોએ સ્વજનવત્સલ કવીશ્વર
 લોકાચારે જતા ત્યાં પણુ અન્તરના ભાવ ઠાલવતા. પ્રસંગ-
 ધર્મ તો સહુ સર્જનો પાળે છે; દલપતરામ પ્રસંગધર્મે
 પાળતા અને દેશધર્મે પાળતા. નવો બુદ્ધિયુગ ખેઠો છે,
 માટે નવભણતર ભણો; દેશકાળ પલટાયો છે, માટે સંસારને
 દેશકાળાનુસાર સુધારોપલટાવો; વાતપ્રવાહ જળપ્રવાહ અને
 વરાળિયો-ત્રણુ હેલો મીઠો એ મહાશક્તિઓનો આજ
 જમાનો છે, માટે એમને છતો, વશ કરો, મેવામાં ર્યો;
 યન્ત્રખાનને પકડી લાવો, મંડળીસિંહને જમાડો, સાગર-
 મન્યન માંડો; નવયુગ વિજ્ઞાનયુગ છે, માટે હજારો હુન્નર
 ઉઘોગો ખિલાવો; દેશી રાજ્ય હો કે ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય હો-
 -રાજવીઓ ! પ્રતિક્ષિનાથે રાજ્ય ખેડો: કેળવણી, સંસાર
 સુધારો, રાજપ્રજનો ઇંજલાય, હુન્નરઉઘોગોની જમાવટ,
 જૂનીનવી સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય, 'હુ.ખ સરવ ટાળો રે

આપણા દેશનું' એવો સર્વતોમુખ દેશોદ્ધાર: દલપતયુગના
 'એ દલપતઆદેશ હતા ને દલપતપ્રવાસોમાંના પ્રવચનમન્ત્રો
 હતા. નવયુગ બેઠો છે, નવયુગનો યુગસન્દેશ ઝીલો, ઠાળ-
 બોલ સાંભળો, આપણી મહાપ્રજાને પૃથ્વીની મહાપ્રજાઓ
 સમોવડી પાછી કરો: પૂર્વાવસ્થામાં તેમ જ ઉત્તરાવસ્થામાં
 દલપતજીવનનો દલપતકવિતાનો દલપતદેશયાત્રાઓનો એ જ
 નવવેદોચ્ચાર હતો. કવીશ્વર દેશભરમાં ભમી-ભમીને, દેશને
 કહેતા કે યુગસન્દેશ ઝીલો, યુગસન્દેશ ઝીલો.

આયુધ્યભર દલપતરામ નવયુગની છડી પેદારતા.

કવીશ્વર જૂના ગુજરાતને જગાડતા ને નવા ગુજરાતને
 ધડતા. ઉત્તરાવસ્થાના વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં ચે-આયુધ્યના આઠમા
 હાયકામાં ધણુ એ જ દલપતબોલ હતો.

૬ ને ૮ ની વયે બહુચરઆરાસુરીની સફરોધી માંડીને
 ૭૭ મે વર્ષે ઇલોલનો વગડો બેઠું આવ્યા-એ ૭૦ વર્ષો
 દલપતરામ ચોખૂટ ગુજરાતને નિહાળતા ને ચોખૂટ ગુજરાત
 દલપતરામને નિહાળતો.

નવયુગના આપણા સાહિત્યોપાસકોમાં કવીશ્વર સર્વ
 શ્રેષ્ઠ અઠંગ મુસાફર હતા. ને ગુર્જરદેશસીમાઓ એ જ કવી-
 શ્વરની યાત્રાસીમાઓ હતી.

આયુધ્યયાત્રામાં ને દેશયાત્રાઓમાં દલપતરામને
 અનેક સંગાથીઓનો સંગાયસમાગમ થતો. એમાંથી કોઈકે
 ભાંડણ માંડ્યાં હશે, કોઈકે શુ અચકામણે ઘઈ હશે;
 ઘણાખરા શુ મૈત્રીભાવ બન્ધાયો હતો. અનેક સર્જનો સાથે

આયુધ્યયાત્રાન. તીર્થઘાટો સંગાથે ફર્યા, જીવનદુઃખોની આપણે કીધી, જગતસાગરના સાજન સફરસંગાથીઓને, શોભતી ભાગીદારી ભોગવી.

તુલસી ! યદ્ય સંસારમેં માંતમાંતકે હાંગ;
સવસે દિલમિલ ચાલિયે, નદીનાવસજાંગ.

તુલસીદાસજીના એ દુઃખની અક્ષરવલિએ હલપતજીવન ધકાયેલું હતું. સંસારપારાવારની નોકાસફરોમાં ભાતભાતના સફરસંગાથીઓ કવીશ્વરને સાંપડ્યા હતા. નિજનિજના તીર્થઘાટ આવતા તેમ તેમ એ યાત્રિકબન્ધુઓ યાત્રાનોકામાંથી ઉતરતા, છેલ્લાછેલ્લા થરથર નમરકાર કરીને તેજઅન્ધારના ગેજના પડદાઓની પાછળ નિજનિજને પન્થે પડતા. અને એમ હલપતજીવનયાત્રાની યે દ્વારિકાને જગત્હેડો ધીમે ધીમે આવતો જતો હતો.

ધણાંખર્ચાનાં આયુધ્યમાં અન્તે બેસે છે એ જીવનની, પાનખર ઋતુ હલપતઆયુધ્યમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમની વરઘોથી બેસી ચૂકી હતી. '૭૬ ની સાલઆખરે પ્રવૃત્તિઆશ્રમમાંથી નિવૃત્ત થયેલા ગીતાપૂજક કવીશ્વર કંઈ નિષ્ક્રિયતાને નિવૃત્તિ માનતા નહોતા કે નિષ્ક્રિયતાપશયજી થાય. પણ એ આયુધ્ય પલટાની તિથિથી જ હલપતઆંખાવાડિયે આયુધ્યની પાનખર બેઠી હતી.

લાંબાં આયુધ્ય એટલે એકલવાયાં જીવન.

'૭૬ની સાલમાં જ વડતાલના આચાર્યજી મહારાજ, તેજસ્વી, વચસ્વી, શ્રી ભગવત્પ્રસાદજી અક્ષરવાસી થયા; અને હલપતરામે

રે વડતાલના વાસી !

ના મુવપદનો વિરહરાસ લખ્યો હતો.

કૃષ્ણ વળાવી હું વળી રે, હેલી જમનાતીર;
આંસુડે ભીંજાય મહારો કંચવો, મહારાં ભીંજાય દક્ષણીચીર:
રે મધુવનનાં વાસી !

એવા કરુણ ઢાળનો કરુણભાવ નીતરતો ભગવતપ્રસાદવિરહ
આ જીવનઆલેખકે બાળવયમાં સજળ નયણે વારંવાર
ગાયો છે. પછી '૮૨ની સાલમાં દુર્ભાગિણી વર્ધમાનપુરીનો
નવતેજસ્વી સિતારો ખરી પડ્યો. આદર્યાં ને અધૂરાં પડેલાં
આજનાં એનાં ઉભાં ખંડેરાં કહે છે કે દાહરાજી હીર્વા-
ચુપી હોત તો વઢવાણ નવઅવતારે આવ્યું હોત. ૧૮૮૨થી
૧૯૩૮ પર્યંતનાં છેલ્લાં ૫૫ વર્ષોની દલપતવતનની ઢાળ-
ઠથનીનો સરવાળો એ એક શબ્દ 'હોત' માં સમાઈ જાય
છે. દાહરાજી પડ્યા તે જાણે વર્ધમાનપુરનો નવનગરધ્વજ
પડ્યો. સાફ સોરઠ આજે એ રાજવીને કરુણભાવે સંભારે
છે. '૮૧માં તો દલપતરામે દાહરાજીનાં લગ્નગીતો ગાયાં
હતાં, માંગલિક ગીતાવલિ રચી હતી. '૮૨માં દલપતરામને
વતનરાજવીનાં લોકિકે જવું પડ્યું. એ જ સાલમાં માડી-
જાયા લઘુબન્ધુ દિનકરરામનો ચિરવિજેગ થયો, દલપત-
રામની ખૂંચ તૂટી, બન્ધુચન્ય થયા. '૮૩ની સાલમાં
એક નમાયી—નળાપી બાળકીને પાછળ મૂકીને ભાણીએ
પણ વિદાય લીધી. એ સાલમાં ભારતીય જહાજના પ્રાચીન
કૂવાસ્તાંભ સમા મહર્ષિ દયાનંદ દેવલોક પામ્યા ને આર્ય-
સંસ્કૃતિનો ૧૯મી સદીમાંનો સૂરજ આથમ્યો; પણ અનસ્ત
નવદિવસ ઉગાડીને. પછી બેએક વર્ષો કવીશ્વરને નિઃશોકનાં

વીત્યાં. પણ '૮૫ના બાદ્રપદમાં શ્રાદ્ધપક્ષની બારે તિથિ ચતુર્દશીએ દલપતકુળની ભરીભાદરી કુળવાડી મૂંછીને અમારાં માતૃશ્રી દેવાબા અક્ષરવાસી થયાં, ને વૃદ્ધ કવીન્દ્ર આશુધ્યના ઉત્તરતા આંશમાં મોજ્યેયુ માતા પદમાં ભાખેલી કુળમાતાની શુશ્રૂષાસૂના રહ્યા. ન્હાનાં બે બાળકો, આઠ ને પાંચ વર્ષનાં, ઉગતાં મૂંછ્યાં હતાં એમને માતા અને પિતા લેખેને ઉછેરભાર પિતાશિરે આવી પડ્યો.

સાથે મરતું-જીવતું સોધી સાઈ એહ એ દલપતકાવ્યબોલ અનુભવનો ભાવેઆચાર છે; પણ સગ્ન-ચૌરીએ સંગાથે ચહડે છે એ હંપવીબેલડમાંથી કેટકેટલાંક સંગાથે ચિતાએ ચહડે છે ? સારી માનવકુનિયાનો એ એક, સંસારકેયકો છે કે સાઈ શું ? પત્નીશુશ્રૂષા પામેલો પુરુષ પાછળ જૂરતી ત્રિધવાને મૂંછીને સંસારવિદાય લે એ ? કે સૌભાગ્યઘાટકી ઓઢીને અખંડ સૌભાગ્યવતીના બિરહાળો પત્ની સ્વર્ગવાટે સંચરે એ ? હિન્દુસંસારે તો 'અખંડ સૌભાગ્ય'ના આશીર્વાચનમાં જ મુગમુગાન્તરથી એ સંસારકેયકાનો ઉત્તર ભાખેલો છે, અને દલપતઆશુધ્યમાં એ આશીર્વાચન સર્વાંશે સાચું પડ્યું છે.

એ પછીની '૮૬ની સાલમાં દલપતજીવનમાંથી બોજાનાયભાઈ ગયા, નમંદ ગયો, કવિ જીવાળી ગયા. બોજાનાયભાઈ કાવ્યશિખ્ય હતા, દલપતહિતસ્વી હતા, અમદાવાદચાસના ઠાવણરૂપ હતા. ઉત્તરાવસ્થાની સંસારયાત્રામાં જો કે દાંડક આછાપાવળા અન્તર્પટ પડી ગયા હતા; હો પણ સર્વાંશે સ્વજનમુદ્રાળા બોજાનાયનો દલપતભાવ

કે દલપતરામને ભોળાનાથભાવ ઝાઝા બદલાયા ન હતા - '૪૬માં હતો એ જ, પણ સહેજ આછેરો, રંગ '૮૬માં પણ હતો. ભોળાનાથભાઈના વિદેહ થયા પછી એકાદ દાયકે ભોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ અમદાવાદમાં સ્થપાઈ ત્હારે શિષ્યમિત્રના ગુણાનુવાદની કવીશ્વરે કવિતા રચીને ગાઈ હતી. પણ નમંદ પડ્યો એ તો જાણે અકબરશાહને રાણો પ્રતાપ પડ્યો, યુધિષ્ઠિરને જાણે મહારથી કર્ણુરાજ પડ્યો, એવો દલપતને નમંદ પડ્યો. દલપતનમંદ પર-રપર અથડાતા, પછડાતા, ધૂંધવાતા, ફૂંફાડતા; પણ અન્તરના અન્તરમાં ઉભય સ્કંભજતા હતા કે પોતે બન્ને એક કવિતાદેવીના જાયા ભાંડુઓ હતા. અને આ ગ્રન્થના કવિમિલનના પૂર્વપ્રકરણમાં આપણે જોયું છે કે દલપતનમંદ ઉભયના આત્માઓ મહાપુરુષોના હતા. જગતની ભૂલભૂલામણીમાં નમંદ ભૂલો પડતો, પણ સિંહ સમો પાછો સાચી ઠેડીએ આવતો. દલપતરામને આ સૌ જૂતકાળના ધાવ હતા. ભાવિનો દારી ધાવ તો કવીશ્વરને એ સાલમાં વાગ્યો હતો. ઉછળતા, જોળનહેલિયે જૂલન્તા કવિ જુલાખીના પરલોકગમનનો. કવિ જુલાખી ગયા એ તો જાણે દલપત-શિષ્યપ્રવર કેલેયો ફહાનકુંવર ગયો; આશારૂપદ, ઉલ્લાસ-છલકાતો, ગુર્જરકાવ્યઆશાનો આશાસ્તંભ ગયો. જુલાખી કવિને વડોદરા રાજ્યના રાજકવિપદે સ્થાપવાનું ટીપ્પણ થયું હતું. દલપતઠેયે આગમની હામ હતી કે એ મ્હારો શિષ્યવર મ્હારું દામ ઠાલી નહિ પડવા દે. દલપતચાળાના કાવ્યઅવશેષો તો આજ ૧૯૬૦માં યે સંજવન છે. પણ '૮૬માં એ દલપતચાળાવાડીનો પાંગરતો પ્રકુદલતો પાણી-

ભરેલો ફૂલછોડ અકાળે કરમાઈ-કપાઈ પડ્યો. કવિ બુલા-
ખીના મિત્રમંડળે ત્હારે વિરહગીત ગાયું હતું કે

જતાં બુલાખી ગુજરાત ઝાંખી.

હલપતરામને તો ખરેખાત ! બુલાખી દલિ ગયે ભવિષ્ય
ઝાંખું ભાસ્યું હતું.

કવિ બુલાખીરામની વપી' વાળી નહોતી ત્હાં તો
ગુજરાતભણીતા ખીજા હલપતરામને મૃત્યુ પીને પોઢ્યા.
સ્વ. રણછોડ ગણરામ સોમાયત્રીના સ્થાપનકાળના હલપત-
સંગાથી હતા.

અને એ પછીના, મહારાણીજીની સુવર્ણજયંતિના
ઉત્સવસંવત્સરની મહાશિવરાત્રિએ હલપતઆયુષ્યગંગાની
પ્રથમ ઝરણી, ભૂમાનન્દ સ્વામી દેવાનન્દ સ્વામી કે અયો-
ધ્યાપ્રસાદજી મહારાજનાં ધર્મતેજ હલપતજીવનમાં વૃંદાયા
એ પૂર્વેથી પ્રભા પાથરનાર, વતનમાં 'મહાલક્ષ્મી પ્રસન્ન'
કરતા એ દોહલો કાળની સંભાગિયેણ, મહીકાંઠાની મોંઘેરી
મહેમાની માણનારી કારણસયુગની હલપતમૃદિણી, અને
પછી આયુષ્યભરને રિસામણે દરિયાપાર પુત્રધેર જઈ બેઠેલાં,
હલપતજીવનને પ્રથમ ફૂલડે વધાવનાર ને પછી સાચેસાચનાં
વાગ્દાણુ મારનાર, અખંડ હલપતઆયુષ્યનાં સમોવડિયણ,
મૂળીમા ૫૪ વર્ષભર હલપતચુન્દડી જોડીને પાટડિયાળે
વેશે પુત્રધેર દરિયાડિતાર સ્વર્ગવામી થયાં. કચ્છમાંથી
અમદાવાદ હલપતધેરએ કાળોત્રી આવી. ૧૮૪૩માં મામાને
ધેરથી થોડે રહી વરવેશે તોરણે છળ્યા હતા ત્હારથી
માંડીને '૮૭ સ્પીનો નિજ સળંગ સંસારઘંતિકાસ હલપ

આંખોમાં રમી રહ્યો, અને એ ઈતિહાસસંભારણાંએ ત્રીકીઓમાંથી હૈયાધારાઓ વરસાવી. દલપતરામને ઘડીક યથું કે જીવનમાંથી દુઃખે ગયું ને મુખે ગયું. તેજઅન્ધા-રવિહોણી શૂન્યતા દીઠી છે? કદપાય તો કદપી જોજો. મૂળીમાને જવે કવીશ્વરનો રહ્યોસહ્યો ગૃહસ્થાશ્રમે સમેટાઈ ગયો. કવીશ્વર વિયોગી હતા તે વિધુર થયા.

અને પછી બેઠી '૮૮ની સાલ. એ સાલમાં ઉપહાસથી આદર કરનારા, પછી 'ગુજરાત પ્રાન્તના કવીશ્વર' કહીને સંબોધનારા, અને છેલ્લે છેલ્લે સાહિત્યપદ્ધતિની દાંડી સમતુલા પામ્યે સમન્વયબોલ ઉચ્ચરનારા કે 'એ તો ક્યારનું' સર્વોત્તમતે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તે બે જ; નર્મદાશંકર ને દલપતરામ.' અને એમ નર્મદકવિતાની ઉપડતી પ્રતાવનાએ જ કવિસમન્વય બોલનાર નવલરામે સંસાર તણને સ્વર્ગવાટ લીધી. ત્યાં-રથી ગુજરાત સ્થિરશુદ્ધિ સમતોલમાનસી નિષ્પક્ષપાત સાહિત્યાવલોકનસૂતું થયું. દલપતરામે દીકું કે નિજ દુનિયાં ખાલી થાય છે.

એ જ સાલમાં જૂના મિત્ર અને કાઠિયાવાડવડોદરામાં નવકેળવણીના સંસ્થાપક ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ વિદેહ થયા.

અને પછીને વર્ષે '૯૦માં અમદાવાદની સ્વામીનારાયણ ગાદીના ગંભીરસુદ્રાણા આચાર્યજી મહારાજ કેશવપ્રસાદજી અક્ષરધામમાં પધાર્યાં. કેશવપ્રસાદજી એટલે મૂળીમાં ધોળિયાવેશે રહી દેવાનન્દ સ્વામી કને ૧૪ વર્ષનો વઢવા-

લુપ્તની કિચોરધોળિયો દલપત કાવ્યકલા શીખતો હતો ત્યારે કૃપાદષ્ટિએ ગિરદાવનાર, ન્હાનીમહોદી બહિસોથી પ્રોત્સાહન પાનાર, કુસુમ દિવિની સમૈયાસલાના કાવ્યવિજેતાને મત્સંગના દ્વિપદે સ્થાપનાર મહાનુભાવ આચાર્ય શ્રી અયોધ્યાપ્રસાદજીના પુત્રરત્ન. કેશવપ્રસાદજીને જતાં જોઈને કવીશ્વરને પોતાની પછીની પેઢી જતી ભામી.

. ૧૯ મી સદીનો છેલ્લો દાયકો. ખેતરોમાં નવા બાવનગરના સ્વર્ગનાર અને પ્રવૃત્તિજીવનને છેલ્લી વર્ષોમાં સંન્યસ્તરંગે રંગનાર ગંગા જોગા દેવદયપદને પામ્યા. અને એ જ વર્ષોમાં-૧૯૧૧ માં મહીપતરામે સંસાર સંકેદ્યો. મહીપતરામ એટલે ૧૮૫૧ થી ૧૮૯૧ ના ચાલીસ વર્ષોના દલપતજીવનના દ્રષ્ટા સૂરતમાં જન્મવાચ્છળી સંગાથે ગાઈ, અમદાવાદમાં વેનચરિત્ર સંગાથે ગાઈ, વાંચનમાળા સંગાથે લખી, ટ્રેનીંગ કોલેજમાં સંગાથે બહાળું, સોસાયટીમાં એક રથના બે ઘોડા પેઠે જોડાઈને સંગાથે રથને કાળમાર્ગે ધપાવ્યો; સાક્ષરમુગલની જોડીદારીના એવા હવા છરનુંસંગાથ. સૂરતી અમદાવાદીની જોડણીચર્ચાઓ કરી. સામળપ્રેમાનન્દનો સાહિત્યસંગ્રહો ખેડ્યો, મૂર્તિખંડનનાં વૈમનસ્ય શોગળ્યાં; મહીપતરામ એટલે સારદાયકાના દલપતજીવનસંગાથી. મહીપતરામનું પાકું પાન દલપતઆયુધ્યમાંથી ખરી પડ્યું.

દલપતઆયુધ્યની ૭૬ થી ૯૧ પર્વંતની દાઢચર્ચી એમ પૂરી થઈ. દલપતદિલને સંસાર સૂનો થયો ભાસ્યો.

નિજનિજનાં સંસારસ્ટેશનો આવતાં તેમ તેમ સફર-

સંગાથીઓ આયુધ્યની આગગાડીમાંથી ઉતરી પડતા, ને રાત્રિ કે દિવસની ગહનતામાં અદૃશ્ય થતા.

કોઈ આયઃક્રિયાઓ દિગ્વિજયશાળી નિજ વિજયક્ષેત્ર વચ્ચે એકાકી ઉભેલો સ્મરણદેશે સાંભરે છે ? છેલ્લો પ્રતિરથી પરાસ્ત થયો, વિજયનો ડંકો વાગ્યો, સંશ્રામયિનિરે ને રાજદુર્ગે જયધ્વજ ફરકાવ્યો. પણ પછી ? એ દિગ્વિજય-શાળીને એ પછીની ભાવોભિંઓ શી ભાગે છે ? ભેઈ છે ? વિચારી છે ? ગઢ બાલા, પરન્તુ સિદ્ધ મેલા એ શિવાઈ મહારાજના શબ્દોચ્ચારનો અર્થમર્મ અન્તરમાં અવધાયો છે ? એના ક્રિયાભાવને કારણે અકબરશાહને હોવેલ આયઃ રાજવી ભાગે છે. સુરંગો ફાડી, ડુર્ગદિવાલોને આકાશમાં ઉડાડી, બન્ધૂકનેમે કાંગરાવાસી મહાવીરને વીંધ્યો, સૂરજપોળને સર કીધી, ગોવિન્દશ્યામના મન્દિરચોકમાં ઘમસાણ મચાવ્યું, રાજમહેલની વિશાળી ચિતા કરીને ક્ષત્રિયજાતીઓએ જોડર ઉજવ્યો એ નિરખ્યો.

ગઢ તો ચિતોડગઢ, ઔર સવ ગઢયાં હૈ

એ ચિતોડગઢ અકબરશાહે જીત્યો. પણ પછી ? શાહોનો શાહ અકબરશાહ એ ભસ્મીભૂત ચિતોડગઢના રાજમહેલેથી ફકીરવેશે આરાવલ્લીની ડુંગરછાટો ઉતર્યો, ને પાયે આલી અજમેરીની યાત્રાવાટ લીધી. એ પૂર્વે ૪૫૦૦ વર્ષે કુરુક્ષેત્ર વચ્ચે નદીઓનાં પૂર જેવી ૧૮ અક્ષોહિણીઓ ટોળે મળી; ઘાર સંહાર મંડાયા; પિતામહ, ગુરુવચ, રાજરાજેન્દ્રો, પુત્રો, પોત્રો, મિત્રો, રથી, મહારથી, અતિરથી ચોધરાલો વીરગતિને પામ્યા; ૧૮ તિથિઓભર કાળજોગણીઓએ ધૂમી

ધૂમીને ખપ્પર ભર્યા; સ્વયં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને પાંડવોને વિજયશંખ વગાડ્યો. પણ પછી ? એ વિજયશંખ ત્યાં સાંભળ્યો કેટલાકોએ ? પછી એ અદાર અક્ષોહિણીમાંથી રણસંગ્રામ દિતરીને જીવતી રહી હતી માત્ર દસ મૂર્તિ. અને એની ચે પછી ગંગાઘાટે જઈને ચક્રવર્તી યુધિષ્ઠિરરાયે વીરગતિ પામેલા સહુ સ્વજન સુભટરાજોનું શ્રાદ્ધ સારવ્યું, વ્યાસજીએ મૃત્યુશાયી યોધરાજોનાં પુનર્દશન કરાવ્યાં. પણ અન્તે હસ્તિનાપુરમાં સિંહાસનારૂઢ થયે પૂર્વનું ભર્તૃભાદર્યું હસ્તિનાપુર સિંહાસનારૂઢ એ ધર્મમૂર્તિ રણસંગ્રામવિજેતાને ખાલીખાલી બાસ્યુ. હારેલા તો સદા હારે જ છે, પણ કેટલાએક રણસંગ્રામોમાં તો જીતેલા ચે હારે છે. દલપતરામને પણ કાંઈક એવું થયું શ્રી હરિએ જણેલાં દીર્ઘાયુધ્યે અને કાવ્યપ્રેરણાએ કવીશ્વર જીવન જીત્યા, પણ પછી જીવનપટ સૂનો દીઠો અધીર સદીના દલપતજીવનસંગાથીઓએ એકે એકે સ્વર્ગની વાટ લીધી. સંસારક્ષેત્રોમાં કોઈક પડજે પાંખ થઈ ઉભા, કોઈકના સાહિત્યઘાવ ઝીંક્યા ને વાળ્યા, કોઈક ઉપહાસતા આવ્યા ને ગસપૂજા કરતા બેઠા, કોઈક મ્હોં મરોડના ને મચકોડતા અને પાછા મિરદાવલિ જોલતા, કોઈક છાયા હાળતા ને રાજસ્વજનો દે ધર્મસ્વજનો ચન્દરવો કરી તાપસન્તાપ હરતાનિવારતા એ ઘણાખરા દલપતસંગાથીઓ પ્રતિરથીઓ ટીકાકારો કિતસ્વીઓ પુણ્યમાર્ગના પ્રેરકદોરકો દલપત-જીવનદેશેથી સિધાવી ગયા. કવીશ્વર આયુધ્ય જીત્યા, સંસાર જીત્યા. પણ અઠગરશાહને જીતેલા ચિતોડગઢ અને ધર્મરાજને જીતેલું હસ્તિનાપુર સ્નકાર ભયંકર શમશમાકાર

ભાસ્યાં હતાં એવો દલપત કવીશ્વરને સંસારપટ સૂનો શમશમાકાર ભાસ્યો. બહોબલાલીએ અગઅગતી ને સોના રૂપાં ને કિનખાળજરિયાને અળહળતી રાજસ્વારી કે દેવસ્વારી તો પાઠક ! ત્હમે દીઠી હશે. અને છેલ્લે છેલ્લે એ લોક-લક્ષ્મીસોહામણી સ્વારીનો ઉંટડંકો પણ સાંભળ્યો હશે. હણહણતા અશ્વરાજે, અમઅમતી રથઢેલો, નેના પતાકા નિશાન, સોનારૂપાની પાલખીઓ, અને ઉત્તરભાગમાં ચાલતા દેવશિખર સમો રાજહસ્તિ કે દેવહસ્તિ: એ સહુ ગયા પછી આવે છે છેલ્લોવેલ્લો ઉંટડંકો: ઘેરો, ખોખરો, કાળખોલ સમો, ઉતરતી ભરતીની છેલ્લી છોળની ભાગેલી ઘોષણાએ ગાજન્તો. વીત્યાની એ વાત બોલે છે, ગયાની નણે એ બહોબલાલી ઉચ્ચારે છે. ભૂતકાળના રાજ સમો હેયાપાટે એ વાગે છે ને ગાજે છે. ગયેલું સ્મરી-સ્મરીને, વીતેલું સંભારી-સંભારીને, પછીનો શુજ્જકાવ્યદેશનો સૂનકારપટ પ્રત્યક્ષ પેખીને, શુજ્જકવીશ્વરે હાથ પોકારી, ધા ગબાવી, કારમી કોક આકૃન્દચિચિયારી દેશ ભરીને પાડી કે

નવલ ગયો, નમંદ ગયો, ગયો જ મહીપતરામ;
દુઃખિયો દલપતરામ છે કાલો દેખી કામ.

અને પછી નવગરૂડપુરાણ સમા ઘોર ભાવનું ગીત ગાયું કે

સોબતી સિધાબ્યા તારા રે ! તું ચેત ચિત્તે.

ન્યારે તું પરણવા ગયો,
ત્યારે જે બનૈયો યયો,

વિશ્વમાંથી ગયો વહ્યો રે !

તું ચેત ચિત્તે.

સોળતી સિધાબ્યા તારા રે ! તું ચેત ચિત્તે.

એમ ૧૯ મી સદીનો ૯ મો દાયકો સંકેતાયો. અને
એમ ૭૨મા વર્ષે કવીશ્વરને જીતેલો સંસાર કમ્હારેક કમ્હારેક
હાર્યા સમો લાગતો.

પ્રકરણ ૭ મું, સંસારવાડીમાં

સખિ ! જો આ શોભે સારાં રે પીંપર ઉપર પંખીડાં.

હલપતરામની સસારવાડીએ હવે પોપટ ને મોર,
મેનાઓ ને ઢોયલો કલ્લોલતાં હતાં.

હલપતદંપતી ખીલીને પૂવેં હલપતકુળ થયું હતું;
હલપતકુળ વિસ્તરીને હવે હલપતસંસાર થયો હતો.

હલપતકુળને માંડવડે હવે ડાળખીઓ નંખાઈ હતી,
ને હલપતકુળઉઘાને હવે ક્યારીઓ પડી હતી. નિરનિરાળા
ફૂલછોડ રોપાયા હતા ને ફૂલવાડી પ્રકુહી રહી હતી. કવી-
શ્વર ફરતા પોત્રો ને ઢોહિત્રો રમતા.

ઈસ્વી ૩૦-૫-૮૦ની તિથિઓમાં મણિજાને પરણાવ્યાં,
છોટાલાલનો ઉપનયનસંસ્કાર ઉજવ્યો, અને ચમનલાલ
હલપતકુળની મહેમાનીએ આવ્યા. ઈસ્વી ૧૮૮૭માં વસન્ત-
પંચમીએ છોટાલાલને પરણાવ્યા ને ન્હાનાલાલને ને
ચમનલાલને જનોઈ દીધાં. ઈસ્વી ૧૮૮૭માં મગનલાલને
ત્યાં દશરથપ્રસાદનો જન્મ થયો ને હલપતરામને ઘેર
પોત્રની પગલીઓ પડી. ઈસ્વી ૧૮૯૦માં ન્હાનાલાલનાં
ને અમારા કાકાની એકાકી પુત્રી જીવકોરનાં લગ્ન કવી-
શ્વરના વતન વર્ધમાનપુરીમાં થયાં. ઈસ્વી ૧૮૯૩માં
ચમનલાલને પણ વતનમાં જ વસાવ્યા. વળતે વધેં, ઈસ્વી
૧૮૯૪માં મોહનલાલ મનાયા ને અમદાવાદમાં હલપતઘેર

પૌત્રી રળિયાતનાં લગ્ન થયાં. ૭૪ની વયે કવીશ્વરનો એ છેલ્લો કુટુંબસમૈયો.

૨૨૪૧ દલપતરામના જ બહેવાઈઓની નવનવ બહેવાઈ-વેલો કવીશ્વર ફરતી રોપાઈ હતી.

સન્ધ્યાકાળના પંખેડસમૃદ્ધ વડલાના સૂમું કવિકુળનું ઘર તો સરખવસરે સગાંબહાણોથી લચીનમી જતું, કલખોલથી ગાછ રહેતું. વઢવાણથી ને ઉતેળિયેથી દલપતરામની સાળીઓ ને સાદૂપરિવાર આવતા. ધોળકે ને આંતરસૂએથી દલપતરામના સાળાઓનાં સન્તાન આવતાં. મ્હાંગમે ને ધોળકેથી દલપતરામનાં જમાતુઓ ને બાણેજડાં આવતાં. દાદા કહીને બોલાવનારાં દલપતરામને વીશેક હતાં.

૧૮૬૦ પછી તો કવીશ્વરના ફેહસ્તંભે પણ પેલી બાઈગલભાળી આત દાયકાની આયુધ્યઅવધિ જોળંગી હતી, ને સનડાયલ આઠમા દાયકાના આંકડા આલેખતું હતું.

સંસાર=જગતના શુભ આરને દલપતરામ માણતા હતા.

કવીશ્વરની સન્ધ્યાની મધુરપ શીતળ મીઠડી તેજ-સ્વિની હતી.

પડછાયા વિનાની સ્હાંજ ઠોઈએ દીડી છે? દલપતરામના સંસારે પણ સ્હાંજના પડછાયાએ પડયા ન્હોતા એમ નહિ. ભરી-ભરી ફૂલછાળથી કવીશ્વરને વધાવીને અમારાં માતૃથી રેવાળા ઈસ્વી ૧૮૮૫માં અક્ષરવાત્સી થયાં; પરનાં મુખ ઉગાડનારી અમૃતઝરત્ની દલપતરામને સૂકાઈ

ગઈ. વઢતાં, ઝઘડતાં, ફસણે રહેતાં અમારાં જી મૂળીમાએ
પણ ૧૮૮૭માં કચ્છમાં જ નિજ પુત્રવેર દેહ ત્યાગ્યો. સુખના
ને વઢવાઢના લહાવા આપતી સમાનહકશાત્રિની-માન
માગતી ને માગ મૂકાવતી સમોવડિયણ કવીશ્વરને ઠા હવે
રહી નહિ. મ્હોટાં બહેન જયાકુંવર-જેઠોરના પણ વીરને
ઘેર આવી જગત સંકોરી લઇ સદાની રહોડવાળી સૂતાં.
કવીશ્વરની સંસારવાડી કાળના પડછાયાસૂની ન હતી.

દીકરીએ દલપતરામ દુઃખી હતા. ન્હાનેરી ત્રણ
પુત્રીઓનાં દ્રુભાવાં દલપતરામે દિષ્ટિએ દીઠાં હતાં. રાયકુંવર
ઓળાં ને ભદ્રિક હતાં; હરિયા એમનાં માતૃશ્રી મૂળીમાનાં
સમાં જળ્ળર ને પાવરધાં હતાં. વીજકોર, સરસ્વતીચન્દ્રમાંની
અલકકિશોરી સમાં, તાતતેજસ્વિની ને જાજરમાન હતાં.
સોથી ન્હાનાં પુત્રી મણિયા ગોરી ગાય જેવાં ઉજળાં ને
ગાય જેવાં ગરીબ હતાં. એક વીજકોર વિના સોએ દલપ-
તરામની સેવામાં દોહિત્રો ને દોહિત્રીઓ ધર્યાં હતાં.
વીજકોર દલપતઘેર રહી વ્યતે પિતૃસેવા કરતાં.

સોને ય લાંબા આયુષ્ય એટલે એકલપન્થીના પન્થ.
ન્હાનપણના તોફાનગોઠિયા, બુવાનીના બુદ્ધસાથીડા, આઘેક
વયના પટા ઝીલનારા ને ઝીલાવનારા કવીશ્વરના સમવયસ્કો
હવે ઠોક રદ્યા હશે. ફારણસ તો જાણે હાથતાળી દઈ
ગયો હતો. દર્ટિસ ને હોપ સ્વદેશ જઈ નિવૃત્તિ સેવતા
હતા. '૮૬માં ભોળાનાથલાઇ ને નમંદ પરલોક સિધાવ્યા.'
'૮૮માં નવલરામ પંચત્વ પામ્યા. '૯૧માં મહીપતરામ

વિદેહ થયા. કેા મહાન નીકાસંગ્રામમાં સંગાથી જહાજે ઢૂળી ખાય ને એકાકી કેા એકલશદ નીકા મહાસાગરે એકલપન્થ ખેડતી પાછળ રહે, એવા દલપતરામ હવે કાળનેા સાગર ખેડતા હતા, ને કળકળતી આંતરડીએ અન્તયામી આત્મા વિરહપોકાર પાડતો.

અપ્રતિરથ સંસાર એ સંસારજોદ્ધાને આશીર્વાદ છે કે શાપ ?

કવીશ્વરનો સંસાર શુણ્ણાતો હતો તેમ સ્મરણોની ભૂતાવળે શુણ્ણાતી હતી. સંસારવાડીએ સહુની પેઠે દલપ-તરામનું એક પગલું સૂચીતેજમાં પડતું ને બીજું પગલું પડછાયામાં પડતું.

ઔદેક વર્ષની કિશોરવયથી પાળીપોષી ઉછેરેલા બુલા-ખીભાઈ; દશેક વર્ષો દેશપરદેશે હારે વિચરેલા કાશીચંકર; અહનિશ વૃત્તાલયે દેવ સમી સેવા કરતા જગદીશાનન્દણ; એ ત્રણ તો જાણે દલપતરામની દત્તક પુત્રત્રિપુટિ હતી.

સ્વદેહનાં અંગોને સહુ જતનથી જાળવેસંભાળે છે; ને ન સંભાળે તો સ્વઅંગોને ખીડવાપજવવાનો હકક્ મનાયો છે. પરઅંગ કેા ડંખે તો રતનજડી સોના વીંટી ચે ઉતારીને લોક અળગી કરે છે. મહાજનની-કે મહારાજ્યની-પરીક્ષા ને પારખાં સ્વઅંગી નિજ પુત્રપુત્રીઓની જતનવર-ધામાં નથી; પણ પરગોત્રી જ્ઞહારે સ્વગોત્રમાં આવે છે ત્હારે ગોત્રસમાસ કેવેાક અપાય છે એ અવસરયોગ તે મહારાજ્યનો ને મહાજનનો પરીક્ષાયોગ. પુત્રપુત્રીઓ કરતાં પુત્રવધૂઓ ઉચ્ચારે એ સાચા મહાજન.

હલપતવેર આવીને સહુ પુત્રવધૂઓ બે હૃદયશણગાર પહેરતાં શીખતી. પ્રથમ પહેલો તો સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાયનો શણગાર. પુત્રો કરતાં ચે હલપતકુળની પુત્રવધૂઓ અધિકી સંપ્રદાયસંસ્કારિણી થઈ રહેતી.

અને બીજો શણગાર સજતી કુળગૌરવની મનમ્હોટપનો. હલપતકુળના કુળગૌરવનું હલપતપુત્રો કરતાં ચે પ્રધાનતા; હલપતપુત્રવધૂઓએ ગુણઅધિકું જતન કીધું છે. સર્વ દેશે ને સર્વ યુગમાં સંસ્કૃતિની સંરક્ષણહારીઓ તો કુલાંગનાઓ જ છે ને ?

ચારચાર સોહાગણોના સોહાગે કવીશ્વરનું ઘર ગળાં-મળાં થતું.

સહુ પુત્રવધૂઓ વડિલ શું વાતો કરતી, પુત્રપુત્રીઓની પેઠે જ કવીશ્વરને ‘બાપા’ કહી બોલાવતી. સહુ કુળવધૂઓ સ્કંધમજતી કે કુળના મોભ ને ચંભ હલપતરામ છે. સહુને થતું કે હલપતકુળની દેશકીર્તિની પોતે ન્હાનીમ્હોટી તેજદીવડીઓ છે. ગુજરાતના સંસ્કારી અવિભક્ત કુટુંબ-વાસોમાં આ ભાવ વિરલ નથી.

હલપતકુળની ઠોક જ કુળવધૂ કબિયાળી હશે. અમારાં ભાભૂ તો ગિયારાં વધોથી દુઃખિયારાં છે. અમારાં મ્હોટાં ભાભૂએ તો હલપતરામ ન નિભાવી શક્યા એ મૂળીમાને છાંદગીભર નિભાવ્યાં એ જ મ્હોટાં ભાભૂની ગુણગંભીરતા.

આતિથ્ય મનમ્હોટપનેવિદ્વદ્ગુથપા હલપતરામ માણેક-લદમીને બાણે ભળાવી ગયા છે. ‘મણિ ખેન’ની મહેમાની

ને શુદ્ધવિશાળતા સોરઠ શુજરાત ને મુંબઈ બહુતાં. દેહે ને દેહીએ બારેખમ, ગજગતિએ મલપતા કાન્ત; જોંકારને પ્રલંબધ્વનિ શંખનાદ ગજવતા પઢિયારણ; નાયતા ને ગાતા, સાદા, શીળા, જળના કુંભ સમા ગાવા મોહનદાસણ; શુજરાતી સાહિત્યપરિષદનાં માતાપિતા સમાં રણજિતદમ્પતી; યુલન્દ સૂરે ઠલાપીવિરહ લલકારતા મરત કવિ; મંજુશાની મંજુલ વાણી રણકાવતા લલિતણ: ‘મણિ જહેન’ની મહેમાનીએ આવતા. વર્ષમાં એકબે વાર દલપતસંવત્સરીએ કે દલપતશ્રાદ્ધતિથિએ રાજકુમાર કેલેજમાંથી રાજકુમારોને અમે જમવાને ન્હોતરતાં. દલપતસંવત્સરી તો ઘરમાં સાચા રમરણુઉત્સવ સમી ઉજવાતી. યિયેસોફીનાં પંડિતા લીલિયન એકગર કે જૈનપંડિત લાલન, આયંસમાણ પંડિત બાળકૃષ્ણ શર્મા, મુંબઈ પ્રાચીનાસમાણ દેશદાઝણ વિકુલરાવ શીરે, દેશવચન્દ્ર સેનના દોહિત્ર રાજકુમાર બ્હીકટર, સ્વામીનારાયણના સન્તો, મિશ્રુ અખંડાનન્દ, સન્નારીયારદાપીઠના સંસ્થાપક પ્રો. કવે—‘મણિ જહેન’ની મહેમાની સંપ્રદાયપર હતી. એકાદશીએ એકાદશીએ બગનાથના ખાખી ગાવા લાલદાસણ આવતા, દક્ષિણા લઈ જતા, ‘મણિબા ! તું દુઃખ નહિ પાવેગી’નો આશીર્વાદ પોકારી જતા. ચારણ માસે કે રાજવી ચે પધારતા. રાજવીઓ ને રાજકુમારો, સાધુ સંન્યાસી ચોઢિયા, બહુનો વિદ્વાનો અમલદારો કવિપંડિતોને એ દલપતકુળવધૂનાં આતિથ્યઆદર પીરસાતાં. મદ્રાસી બગીચાચાચી આયંગર જૂનાગઢેથી કે બંગાળી રાધાવલ્લભી સ્વામી સચ્ચિદાનન્દણ વૃન્દાવનેથી મણિબાને ઘેર આવતા. મદ્રાસના ઝવેરી ગોપીનાથ ટોકર, ગાયકવાડ મહારાજના

મણિબાને સોંપી ગયા છે. માણેકબા દલપતકુળની કુળયોગિની છે.

ગોટાં ભાભૂની શુભગંભીરતા ને મણિબાની શુભવિશાળતા એ બન્ને ય સાચાં; છતાં દલપતકુળની કુળપ્રભા તેા છોટાલાલનાં પત્ની ગંગાજી. એ તેજ, એ ગૌરવ, એ પ્રતિષ્ઠા, એ જોછા પગારનો સમાસ, એ સ્વામી નારાયણની શ્રદ્ધા, એ વડતાલ ને ગઢપુરના દીર્ઘવાસ, એ ઉજ્જવળ કુળની ઉજ્જવામણ દલપતકુળવધૂને છાજતાં હતાં. સાથેસાથ ગંગા ભાભી દલપતકુળનાં ગંગાજી હતાં. વસન્તપંચમીએ દલપતગોત્રમાં આવેલાં ગંગાજી વસન્તમુવાસિની હતાં. પણ એમની વસન્તવાડી ફૂર હૈવે કવેળાએ ભેળી નાંખી છે. ગંગા ભાભી એટલે દલપતકુળની કુળદીવડી.

પરઘેરથી દલપતઘેર આવેલી પુત્રવધૂએ પછી પુત્રી-અધિકડી યઈને રહેતી. દલપતરામના દેહઅવસાને પુત્રો કરતાં પુત્રવધૂએ વધારે રોઈ હતી. દલપતકુળમાંનો પરગોત્રનો કુળસમાસ કવીશ્વરચોખતો હતો.

દલપતરામને આંગણે ચોગકું છે, ને ચોગડા વચ્ચે ભાંસળો પણ અખંડજરણીનો ફૂવો છે. આખી પોળ એ ફૂવાનું પાણી વાપરતી, આજના નવયુગ પૂર્વે પોળની પનિહારીઓ પાણી ત્યાં ભરતી. ફૂવાનો પગથાર એટલે જોખાહંણુ રામાયણ મહાભારતના કથાકાર વ્યાસજીની કથાપાટ. વિશાળા સ્વામીમંદિરના દેવમંદિરની કુંગરડીથી શિખગ્રથીની ધ્વજછાયામાં દલપતકુળનો કુળવાસ હતો.

આરતીના ડંકા, દેવકથાપત્રનાં હુંદુભિ, ધર્મમન્દિરનાં
ચોઘડિયાં દલપતકુળની ત્હારની પ્રહરેપ્રહરે વાગતી ઘડિ-
યાળો હતી.

પાંચે પ્રહર આદરતાં ઉઘાડાં દલપતરામનાં દ્વાર
હતાં. ચોકમાં ઉપરથી અજવાળાં વરસતાં ને વચ્ચે હીંચકો
હીંચકતો. દેવતા લેવા કે દીવો કરવા આવેલી પાડોશશુ
કે છાછર લેવા આવેલો પાડોશી ઘડીક કવીશ્વરને હીંચકે
હીંચી જતો.

ચોમાસે રેવાળા ચોક ભરતાં એ દિન અમ બાળકોને
આનન્દખેલનો યતો. લૂગડે ખાળ છાંદી, વર્ષાજળે ચોક
ભરી, રેવાળા કુળનો મેલ ઉતારતાં, ને અમે બાળકો
ચોકના સરોવરમાં પાટલીઓનાં નાવડાં તરાવતા. કાગળની
હોડીઓ, ચારખૂણિયાં જહાજ, કે પાણી કાપતી છરાવાળી
કાગળનોકાઓ તો ઝરમર ઝરમર ઝરતા વરસાદમાં પોળની
નીકોમાં અમે ખેલાવતા. ઉતરતે પહોરે ચોક ઠેરો થાય
ને અમે ઠેરા થઈએ, પછી સૂંઠ ગોળ ને ઘીની ગોળી
ખવરાવી રેવાળા અમારાં વરસાદનાં ચુડચાં શીત ઉતારતાં,
ને અંગમાં ઉમા પાછી લાવતાં. માળે પંખિણીની ખચ્યાં-
ઓને હોય એવી રેવાળાની અમ બાળકોને હેચાહુંદ હતી.

ઘરની પરસાળ એટલે કુળનો સમારંભઓરડોઃ
શ્રીવર્ગનો એ સત્કારખંડ, મન્દવાડવેળાનો એ આરોચ્ય-
ખંડ, અવસાનવેળાનો મૃત્યુખંડ, શ્રાદ્ધતિથિનો શ્રાદ્ધખંડ,
લગ્નવરધોમાં કુળદેવી ગોત્રજને પધરાવવાનો ગોત્રજખંડ.
એ પરસાળમાં લીંતોમાંથી હૂનાળે શીતળતા નિર્ઝીરતી ને

શિયાળે ઊભા સ્પુરતી. રેવાળાનો એ રણવાસ. પડતી રાત્રિએ રેવાળાને ત્હાં અમે બાળકો ઘેરી વળતાં. 'બા ! કહોને' 'બા ! કહોને' કહી કહીને પજવતાં કે રીઝવતાં. બા વાત માંડે ત્હાં સૂધી, સૂર્યસુખી ફેલને કિરણો આમ-તેમ સૂર્ય ભણી વાળે તેમ, અમ અંશુલિઓ અમારા સુખ શુ બાનુ સુખ માંડતી. પછી રહાંજરે મન્દિરકથામાં સાંભળેલી ધ્રુવપ્રદ્ભાદની કે અભિમન્યુની વાર્તા બા અમને કહેતાં.

રેવાળાને ત્હાં બિંબે વર્ષની કમોઢ ભરાતી, બેઠિયુ બેઠિયુ ઘડ સંઘરાતા. મહિનેમહિને મણુમણુ ધીને દેઘડો આવતો. એમના ભરેલા કેઠાર જેવાં રેવાળા, રેવાળ સમાં, ભર્યા ભર્યા ગંભીરમૂર્તિ ભાસતાં.

રેવાળા કીર્તનો ગાતાં. એમનું મનમમતું ને વારંવાર ગવાતું કીર્તન હતું

કેમ કહો છો ગાય ન્હોતી ? મ્હારા વ્હાલા !

કેમ કહો છો ગાય ન્હોતી રે !

સોના શીંગડીએ ને રૂપાની ખરીએ,

હીરની ફોરીએ હતી રે : કેમ કહો છો.

ખરોડિયે રાવજીહચાળો ભરથરી બારણે આવતો ને 'પરભાવના ખોરમાં દીકા કાકોરમાં' એ પ્રભાતિયું લાંબે ઘેરે મોરલાને સૂરે લલકારતો. પડતી રાત્રે એક હાથમાં હાથકાનસ ને બીજે હાથે ખપ્પર, ખલો લટકતી ઝોળી, ને કેટે કટીએબળાના ઘૂંચરા ઘમકાવતો, અહાલેલ

ચોકારતો ભૈરવનાથનો ભદ્રમૂર્તિ આવો આવતો. પહેલે પહેરે 'વિદ્યાર્થી'ના આશીર્વાદ' આપવા બારણે વિદ્યાર્થી'ના મેડાના મન્દિરવિદ્યાર્થીઓ આવતા, ને 'નારાયણ હરે, શ્રી સચ્ચિદાનન્દ પ્રભુ'નો ચોળભરતો ભક્તિલલકાર લલકારતા સ્વામીમન્દિરના સાધુસન્ત ઝોળીએ આવતા. મધ્યાહ્નોત્તર આંગણે સ્ત્રીમંડળનો માંડવો ભરાતો. કોઈ હીર કહાડતું હોય, કોઈ રહેંટિયો કાંતતું હોય, કોઈ નવાંજૂનાં વસ્ત્રશીવતું હોય, કોઈ સોનાફાની તારની કન્દોરીઓ ગૂંથતું હોય, કોઈ મઃથામાં ધૂપેલ નાંખતું નખાવતું હોય. ત્યારે ત્યાં 'જીવરામ ભ-અ-ટ ઓ ! તહમારે કેટલી ખાયડીઓ ?' 'અમારે બાર ખાયડીઓ : ' એમ વેશ ભજવતા ને સ્ત્રીમંડળને હસાવતા 'જીવરામ ભટ્ટ' આવતા; અથવા

વનમાં જૂલી પડી રે ! ચેલો ક્યાં ગયો કાનૂડો ?
એમ મૃદંગમીઠડે ઘેરે શબ્દે ગાતા ને કાનૂડાને શોધતા-
શોધાવતા, મધુરી લક્ષ્મીકરતાલો આંગળીઓમાં પટપટા-
વતા કરતાલી આવતા. ગુજરાતી નિશાળનો ધોરી માગ' કવીશ્વરની પછીતની લેખડને અડકીને વહતો. સ્કાંજે નિશાળિયાની ઘેર છૂટતી તે હલપતધર આવ્યે

રમ્યા છે રૂડા છન્દ હલપતરામે

એ હલપતરમ્યુ ચરણ ઉચ્ચ સ્વરે ગાતી ગાતી, હલપતરા-
મને હલપતકવિતા સંભળાવતા સંભળાવતી વિચરતી, ને
હલપતકાવ્યકીર્તિ ઘરઘરમાં લઈ જતી.

શાળાબાળકોને કવીશ્વર પ્રત્યે આવ હતો એવો જ

કવીશ્વરને શાળાબાળકો પ્રત્યે ભાવ હતો. દલપતરામને ઘેર આનન્દોત્સવ હોય ત્યારે શાળાબાળકોને પતાસાં ઈનામ કે જમણુ ઘણી વેળા મળતાં. છોટાલાલ માસ થયાના સમાચાર મળ્યે વડતાલનાં શાળાબાળકોને પતાસાં બહેચ્યાં હતાં. ન્હાનાલાલના ને ચમનલાલના લગ્નપ્રસંગોએ વડવાણ કન્યાશાળાની કન્યાઓને જમાડીને કવીશ્વરે હપ્ ઉજવ્યો હતો. દલપતકુળના કેટલાક ઉત્સવો બાળશાળાઓમાં ઉજવાતા.

કવીશ્વર વારંવાર કહેતા કે મ્હારે માટે ગામેગામ બે સત્કારકર્તારા મરિલા જ છે: એક સ્વામી નારાયણનું મન્દિર ને બીજું મહેતાજીનું ઘર.

ગ્રામમાં પોળનું પંથ મળતું ને બાળબાળાઓને એ રમતચોક હતો. અજવાળિયામાં પૃથ્વી ઉપર ચન્દનીના પાટ પડ્યા હોય ત્યારે એ તેજછાયામાં તલકછાંચડીની રસિક રમત બાલિકાઓ રમતી; અને અન્ધારિયામાં મૂનિસિપાલિટિનાં ક્ષાનસો અન્ધકારને દાખવતાં હોય ત્યારે તેજઅન્ધકારના એ દીપપટાઓમાં ‘બાઈ! બાઈ! ચારણી’ની રમત રમતી. યેરે કાંકરડો, અડકોઢકો, લકૂકઢકા, ઘરઘર, ઢખૂ ઢખૂ: બાળકીઓની એ અન્ય રમતો હતી ‘ભૂલી’ ‘નથી ભૂલી’ ને ‘મોડું! મોડું!’ પરિધવાળી ઉભેલા બાલિકાવર્તુળમાં ફોડતી બાળાઓની એ રસભરેલી રમતો હતી. કમ્હારેક બાળસહિયરો સનેડલે કૂદડીએ ફરતી, કમ્હારેક બાળસખીમંડળ ગરબા ગાતું. શણગારેલી દેવપૂતળીઓ સમી આવણુ માસનાં ઝરમરિયાંઓમાં સદુ

ગાયે પૂજવાને જતી. લાડતી વાછડીઓ માયાં ઉછાળે
એવી ચેતનચમકારતી પોળખાળાઓ હલેતી ને લાડસમૂ-
લતી ઉછરતી.

ખાળકોની ઋતુઋતુની રમતો હતી. દેવદિવાળી ઉતયે
ઉત્તરાયન સૂધીનું પતંગપર્વ ગણાતું. પછી હોળીમાં ચોખઠા
વચ્ચે ચીંથવો રોપાતો, ને નગારાં વગાડતી હોળીની ઘેર
જામતી. બહારિયો દા હૂનાળાની રાત્રિની ને મોઈદંડા
હૂનાળાના બપોરની રમતો હતી. લમરડા કચ્ચાં પથરીઓ
કાચિયા એ ચોમાસામાં ખેલાતાં. નવરાત્રિમાં રાજકોડી
રમાતી, ને ‘રામ લક્ષ્મણ જાનકી’ની ઘેર ખેલાતી. પોળે
પોળે ગરબા કેરાતા, ત્હાણીઓ થતી; લોક ગરબા જેવા
નીકળતું, ને રઘ્યાંસઘ્યાં મ્યૂનિસિપાલિટિનાં કાનસો ફેડતું.
એરંડો ઢગલી દા ચોરરાજ એ તો ખારે માસની રાત્રિ-
રમતો હતી. કવીશ્વરને મ્હોટે ઓટલે રાત્રિના હસહસ
વાગતાં સૂધી ખાળકો કલખલતાં. એમની માથે ‘ઓ
છાટિયા !’ ‘ઓ મગનિયા !’ પોકારતી બોલાવી જતી
કે કલ્લોલતા ખાળકોને કવિશ્વરમાંથી જાળીમાં થઇ પાણી
છંટાતું ત્હારે ખાળમંડળી વેરાતી. સંક્રાન્તિસંક્રાન્તિએ
અમારે સ્કામે ઘેર બોરની ઉછામણી થતી, હોળીએ
હોળીએ વેદા ઉઘરાવવાને ઘેરયોની ઘેર નીકળતી. પોળમાં
લાકડાનાં ગાડાં આબ્યાં હોય ત્હેમની કનેથી હોળીનું
આડું લેવાને ખાળટૂકડી પોળખારણે આડ થઈ ઉભતી.
વેદા ને અડુ યોજના ખાળકર હતા ને સહુ આપતા.
પાડાપાડોશીનાં કામ કરવાને પણ ખાળસેના ત્હારે તત્પર

રહેતી. પછી પાડોશીઓ ટેલી કે તડખૂચનો ચીરો કે પાંચ-પાંચ બેર ઓ સેવાભાવી બાળસેનાને વહેંચતાં, કૂતરાની શેરીસવારી કરનારા ચે ત્હારે અમ બાળમંડળમાં નહોતા એમ નહિ. પોળના બાળકો એતનવન્તા આનન્દી ને પરગજૂભાવનામાં રંગાતા ગ્હોટા થતા. પોળના ઓ સેનાનીઓ ને સ્વયંસેવકો હતા.

અને કવીશ્વરના ઘરનો કુળકલ્લોલ વિદ્વદ્વાસને ને સ્પર્શવતીઆશ્રમને ચોખતો હતો. જીવાનીમાં વઢવાણમાં જ્યોતિષનો ને જ્યોતિષને અંગે ગણિતનો વિદ્યાભ્યાસ થોતે કરેલો અને ત્હેમાંથી આશ્રયાનન્દ પમાડે એવા કેટલાએક ડાયકા વીણી લીધેલા હતા. તે ડાયકાઓની પ્રશ્નોત્તરી કવીશ્વરના ઘરનો કુળકલ્લોલ હતો.

વરસ બેસતાં બારમી તારીખ તે સંક્રાન્ત;

જીન પાંચમીએ જઈ મળે રવિ મૃગશર નિર્માન્ત.

ઓ દલપતજ્યોતિષીનું કવિવચન કવીશ્વરની હયાતિમાં તો ખોટું પડ્યું નથી. કવીશ્વર વિદેહ થયા, સૈકો પલટાયો, અને ચાર-ચાર વર્ષે આવતા Leap yearના જેવો વીસમી સદીનો સૈકો પણ Leap સૈકો બેઠો, એટલે ઓ ઇંગ્રેજ માસની દલપતજ્યોતિષવાણ પલટાઈ ગઈ. એવા અન્ય કાવ્ય-વિનોદ ભૂતકાળની દેશી તિથિ કે ઇંગ્રેજ તારીખનો વાર શોધવાના હતા. બન્ને ચ ગણિતવિદ્યાનો દલપતકાવ્યમાં છે. આગન્તુક કે વિદ્વાનની કનેથી પ્રશ્ન લેવાય, કાવ્યગણિત સીખવેલા સન્તાનને મુખેથી તિથિનો વાર કહેવડાવાય, અને સો વર્ષના પંચાંગમાંથી તાળો મેળવાય.

પંચાંગની સાક્ષી વાંચી અતિથિ આશ્રયાનન્દ પામતા.

ચાર વસ્તુઓની ગોપનવિચારણાનો ‘કચ્છ દેશ ચોથે ભાગ’ નો ગણિતખેલ તો પૂર્વે વર્ણવાઈ ગયો છે.

કુળઈ તિહાસનું સંશોધન કરી કવીશ્વરે નિજ કુટુંબવૃક્ષનો આંખો છપાવ્યો હતો, અને ૧૪મી પેઢીએ વડિલ અણહિલપુર ખાટણમાં રહેતા એ સંશોધનું હતું. ચોઢે પેઢીઓનાં નામ બાળકોને મુખપાઠે કરાવાયાં હતાં, અને મહેમાનો સન્મુખે એ ૧૪ પેઢીઓનું પેઢીનામું કવીશ્વર બોલાવતાઃ જણે નિજ કુટુંબવેલનાં ન્હાનકડાંઓ ચોઢ લોકનાં ચોઢ પગથિયાં ગણાવતાં ન હોય !

ખીજાં પણ અક્ષરગણિતના કોયડાઓ સમાં મુખગણિતનાં લેખાંકોયડા બાળકોને પૂછાતાં ને શીખવાતાં. દા. ત. બે પાઠોશી દાણાવાળા દાણાના ઢગલા લઈ ને બેઠા છે. એક કહે ત્હારામાંથી મણુ મ્હને આપે તો આપણે સરખા થઈએ. ખીજો કહે ત્હારામાંથી મણુ મ્હને આપે તો હું ત્હારાથી ૩૩ ગણો થઈ. ત્હારે બન્નેના મૂળ ઢગલા કેવકેવડા હતા ?

કારેલાં પૈસાના અડધો શેર મળે છે; ગવાર પૈસાનો બશેર મળે છે; લીંડા પૈસાના દોઢ શેર મળે છે. અમને ત્રણ પૈસાનું ત્રણ શેર શાક લાવી આપો.

મણુમણુનાં બે મ્હેતો—મ્હેતી,
અધમણુનાં બે મ્હેતોલાં;
હોડી ઝીલે મણુનો બાર,
તે ઉતારો પેલી પાર.

એક હતો મદારી. ઘાસનો ભારો, બકરી, અને વાધને લઈ ને ગામોતરે જતો હતો. વચમાં આવતી'તી નદી. ત્રણ વાનાં સંગાથે લઈ ને ઉતરાય એમ હતું નહિ. એ હાથમાં એ લઈ ને ઉતરાતું. ઘાસ ને બકરી એ એકલાં પડે તો બકરી ઘાસને ચરી ભય. બકરી ને વાધ એકલાં પડે તો વાધ બકરીને ખાઈ ભય. એ મદારી ઠેવી રીતે નદીપાર ઉતર્યો ?

રૂમાલ કે ખેસની લકડડગાંઠ છૂટી જવાનો ખેલ કવીશ્વર પોતે કરતા. મળવાને આખ્યા હોય ત્યેમનો રૂમાલ કે ખેસ પોતે માગી લે. ન્હાના લખોટા જેવડી અને લખોટા જેવી કકૂણ એના તો છેડાઓની ખેચીને ગાંઠ વાળે. પછી એ ગાંઠના છેડા ખેંચવાને અને પારખવાને કપડધણીને આપે. અને પછી વસ્ત્ર લઈ, ગડી વાળીને મૂકે. કપડધણી પછી કપડું ઉખેળીને જૂએ તો લખોટા જેવડી લકડડગાંઠ સાવ છૂટી ગયેલી પેજે, અને એ ભદુઈલમનો ખેલ જોઈ જોઈ હસે. સૂરતમાં ભદ્રગરોનો સામનો કવીશ્વરે સાવ વૃથા કીધો ન હતો.

ગણિતના કપરા ક્રોધકા હતાં એ. એક લીંબૂ વેચનારો બજારમાં લીંબૂ વેચવાને બેઠો હતો. એવે એક વાણિયો લીંબૂ ખરીદવાને આવ્યો, ને ભાવ પૂછ્યો. વેચનારે કહ્યું: આ ટોપલીમાંનાં પૈસાનાં ત્રણ લેજે છે, અને આ ટોપલીમાંનાં પૈસાનાં બે લેજે છે. દરેક ટોપલીમાં ત્રીસ-ત્રીસ લીંબૂ છે. વાણિયાએ કહ્યું, ભલે; બે પૈસાના પાંચ લેજે અધાં એ લીંબૂ હું લઈ લઉં છું. વેચનારે હા પાડી, અને

વાણિયે સાઠ લીંખૂ ગણી લઈ ચોવીસ પૈસા આપ્યા. પેલો વેચનારો કહે મહારા તો પચ્ચીસ પૈસા થાય. તકરાર મહાજનની હુકાને ગઈ. મહાજનનો મૂનિમ વિચારવમળમાં પડ્યો કે બન્નેયના હિસાબ સાચા છે. તો એક પસાની બૂલ આવી કર્હાંથી ?

અત્તરના ચાર બહેપારી ભાગીદારો અત્તર વેચવાને નીકળ્યા. બત્રીસબત્રીસ તોલાના ત્રણ સીસાઓમાં બહુમૂલું છન્નુ તોલા અત્તર ભરેલું હતું; અને એક પચ્ચીસ તોલાની અને બીજી સાત તોલાની એમ બે ખાલી શીશીઓ હતી. બીજું કાંઈ તોલમાપ સંગાથે હતું નહિ અન્તરિયાળ વનવગડે અત્તરિયાઓ તકરારે મહડયા, અને અન્તે ઠર્યું કે ચારેએ ચાર ભાગ વહેંચી લેવા. પછી દરેકે ચોવીસ—ચોવીસ તોલા અત્તર વહેંચી લીધું. એ વગડાની વહેંચણુ ટૂંવી રીતે કીધી !

આવા આવા વિદ્વત્જનચોભતા કવીશ્વરના કુટુમ્બ-કલ્લોલ હતા

ઘરકામ કરવાને રહેતા નોકરો પણ હલપતકુળમાં રહીને કુટુમ્બીજન જેવા બનતા. સૌ સત્સંગી થતા, નહા-તાઘાતા, અને ચોખવટ પાળી ઉજ્જવળતા ધારણુ કરતા. ઠેક કીર્તન ગાતાં શીખતા, ઠેક કાવ્યોનાં અક્ષરમાત્રાઓ ગણતા. એક બહારોટ નોકર આવ્યો હતો. તહેણે તો શરદ્પૂર્ણિમાની રાસલીલાના પ્રદ્ધાનન્દ સ્વામીના કપરા છન્દો મુખપાઠે કીધા હતા અને કવીશ્વરની અંખી કરતાં કરતાં પડતી રાતને તે ગજવતો.

દલપતકુળનો ખરો કુળકલ્લોલ જામતો હતો વાળુ પછીની જામતી રાત્રિએ. શાલીઓ પરસાળમાં બેઠેલાં હોય, બે નણ્ડો પરસાળની બે બારસાળોને અટોળીને ઢોળી હોય, હીંચકે બે વીરાઓ રામલક્ષ્મણ સમા હીંચકતા હોય, એકાદ વીર નીસરણીને પગથિયે બેઠો લાડતો હોય, ગામનાં ને દેશનાં ગામ્નાં, ઉડતી વીજળીઓ જેવાં, ચોક વીંધી ઉડતાં હોય, ને કાચકાનસમાંનો દીવેલદીવડો અન્ધારાનું અજવાળું કરવાને ટમટમતો હોય ત્યાં નિજ દેવસેવા સમીપના ચોકમાં પડતાં છબમાં ઉપર કવીશ્વર આવે અને કુટુમ્બછત્રછાયા જેવા અંધર ઉભે. અને પછી પ્રશ્નોત્તરી ચાલે. એ પ્રશ્નોત્તરી ન્હાનીસુની ન હોય; જીવનમૃત્યુની વાતો હોય કે પરમેશ્વરી કથા હોય.

પ્રથમ પ્રશ્નોત્તરીમાં કવીશ્વર સરકારને મર્યાદા ચઢાવતા.

છજે ઉભા કવીશ્વર પૂછતા કે ત્હારે કહો એવો કિયે।
શુનોહ છે કે જે શુનોહ કોઇ કરે તો ત્હને સરકાર સજા
કરતી નથી; પણ એ જ શુનાહનો કોઇ પ્રયત્ન આદરે ને
નિષ્ફળ નીવડે તો ત્હને સરકાર સજા કરે છે.

શુનાહની નિષ્ફળતાની સજા ને સફળતાની સજા નહિ
એવો તે ન્યાયી કહેવાતી ને મુધરેલી સરકારનો કાયદો
હોય ખરો? વિચારલીન કુટુમ્બમંડળ અનુત્તર રહેતું. પછી
કવીશ્વર ઉત્તર કરતા કે એ શુનોહ તે આપઘાત. આપ-
ઘાતના શુનેહગારને સજા નથી, સજાની એ પર છે. પણ
આપઘાતનો મિથ્યાપ્રયત્નશીલ સજા પામે છે.

સરકારને એમ મર્યાદા મૂકાવી પછી કવીશ્વર સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરને પણ મર્યાદા ધરાવતા. પરબ્રહ્મને એ એકવારકી તો આણુ દે એ સાચા કવીશ્વર.

કવીશ્વર કહેતા: પરમેશ્વર તો કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથા કર્તુમ્—સર્વશક્તિમાન છે ને ?

સન્તાનો: હા સ્તો.

કવીશ્વર: ત્યારે કહો. હરકોઈ રાજવી કરી શકે છે એવી એ સર્વશક્તિમાન શ્રી હરિ કઈ સજા મહાકરપીણુ ગુનેહગારને પણ કરી શકતા નથી.

સર્વશક્તિમાનને પણ મર્યાદા ધરાવતા પિતાપ્રજને સન્તાનો દિગ્મૂઢ થતા, અનુત્તર રહેતા, અને કહેતા કે સર્વશક્તિમાનને તે મર્યાદા કેવી વળી ?

અદ્વરથી પડતી આકાશવાણી સમી વાણે પછી કવીશ્વર ઉત્તર દેતા કે શ્રી હરિની સજામાં એ દયા વસે છે. પાપીમાં પાપીને એ શ્રી હરિ નિબિઝુખ કરતા નથી. ભગવાન કોઇને દેશવટો દઈ ન શકે, દેશનિકાલની સજા કરી ન શકે. કારણ કે બ્રહ્માંડને છેડે કોઈ જાય તો ત્યાં પણ પરમેશ્વરી રાજ્યઆણુ પ્રવર્તે છે.

૧૯ મી સદીની છેલ્લી તિથિઓમાં દલપતકુટુંબના કુળકલ્લોલ આવા સરસ્વતીમંદિરને ચોભતા હતા. ભર્યા સરોવર સમા ગાજતા એ ચોકમાં આજે તો વિજનતા ગાઢ સૂતકાર ને શમશમાકાર પથરાયેલાં પડ્યાં છે.

નિત્યકર્મમાં કવીશ્વરને હવે એક જ કામ કરવાનું રહ્યું હતું: સહવાસહાજ એ ટાણાં મન્દિરે કથાવાતાંમાં જવાનું, ને કંહારેક ઉગે એ કવિતા લખી લેવાનું. દલપતરામે સંન્યસ્ત લીધું નહોતું, પણ ગૃહસ્થસંન્યાસીના ધર્મ પાળતા. ખુરોડિયે પ્રભાતિયુ ગાતા ગાતા ઉઠતા:

પ્રાત ભયો, મનમોહન ખ્યારા ! પ્રીતમ ! રહ્યા શું પોદીને !

વારંવાર કરું છું વિનતિ જગજીવન ! કર જોડીને:

પ્રાત ભયો, મનમોહન ખ્યારા !

ધરધરથી ગોવાળા આંખ્યા દયનકારણુ દોડીને;

આંગણિયે ઉભી વજખાળા મહી બહલોવાં છોડીને.

પ્રાત ભયો, મનમોહન ખ્યારા !

બહુરૂપી દરવાજે બેઠા શંકર નેજા ખોડીને;

મુખડું જોવા આતુર મનમાં જોરે રાખ્યા ખોડીને:

પ્રાત ભયો, મનમોહન ખ્યારા !

ભેરવ રાગ ગુણીજન ગાવે તાન મનોહર તોડીને;

પ્રહ્લાનન્દના નાથ વિહારી ઉઠ્યા આજસ મોડીને:

પ્રાત ભયો, મનમોહન ખ્યારા !

એમ પ્રભાતી ગાતાં ગાતાં કવીશ્વરનું પ્રણમુદ્ભૂત વીતતું-

પડતા સહવારે અમે બાળકો કટોરીઓ લઈને જઇએ એમને

સ્વહસ્તે ખાઉખાઉ આપતા. પછી મન્દિરે કથામાં જાય-

શણગાર આરતી થયે-આઠ સહાડા આઠ વાંગતાં-કથામાંથી

આંખે લખતા, લખાવતા, કે વંચાવતા. દલપતરામની

લેખનપાટી એ દલપતશાઈ હતી. અપંગ આંખે ઉત્તરાવસ્થામાં

એ પત્થરપાટીમાં કવીશ્વરની કવિતપ્રેરણાઓ ઝીલાતી, ને પછી કોઈ આંખે કાગળે ઉતારાતી.

કવીશ્વરની હતી હેયા જેવડી દેવસેવાની ઓરડી: જાણે જોગન્દરની ગુફા. મંહી હતા શિવજી ને શાશ્વીત્રામ, મંહી હતા કાચમડેલા જરિયાનધારી શ્રીજી મહારાજ. વૃદ્ધાવસ્થામાં થે દેવોતું ચન્દન સ્વહસ્તે ઘસતા, સ્નાન સ્વહસ્તે કરાવતા, આરતી સ્વહસ્તે ઉતારતા. મંજુલ મંજુલ ઘંટડીનો દેવ-રણુકાર, મીઠો મધુરો, ઘર ભરી રણુકતો, દલપતકુળવાસને દેવશબ્દે ભરતો. કંહારેક કોઈ કારણે અમ કો બાળકને પૂજા કરવાની આવતી ત્યારે એ અમારી આનન્દતિથિ થઈ પડતી. દેવને ધરાવ્યા વિના રડતા બાળુડાથી થે જમાતું નહિ. દલપતકુળ દેવધરાવેલી પ્રસાદી નિત્ય જમાતું.

નહાઈ, ધોઈ, નિર્મળા ચઈ, તિલક કરી કવીશ્વર ધીન્યોતની દીવડીઓ સન્મુખે દેવસેવામાં બિરાજતા ત્યારે પુણ્યની પ્રત્યક્ષ તેજન્યોત જેવા દીપતા.

ફરવા જવાને આંખો ન હતી કે ગાડી રાખવાને સંપત્તિ ન હતી; એટલે, પીંજરપૂયાં સિંહની પેઠે, પોતાના દિવાનખાનામાં જ એક છેડેથી બીજે છેડે ફરવું એ કવીશ્વરની અંગકસરત હતી. ચોગઠામાં પડતી જહારીએ ઉભીને આભ ઉતરતો પ્રાણુવાયુ ફેફસાંમાં ભરવો એ એમનો પ્રહરપ્રહરનો પ્રાણુયામ હતો. સ્હાંજે મન્દિરકથામાંથી આંખે શ્રીજીની ચેષ્ટાનાં જોળનઝીલેલાં પદો ગાતા: પ્રથમ હરિને રે રે ચરણે ઠીસ નમાવું વિ. કવીશ્વર આત્મનિષ્ઠ ને આત્મરત હતા; ને એમ આત્માનન્દમાં આનન્દતા. છેલ્લાં પન્દરેક વર્ષો તો એમની એક પ્રવંજ સાયંસન્ધ્યા હતી.

ઘરમાં એક જહારોટ નોકર ઘરકામ કરતો. પ્રહ્લાનન્દ સ્વામીના રેણુકી છન્દ કવીશ્વરે જહારોટને મુખપાઠે કરાવ્યા હતા. રાત્રે ઘરકામથી પરવારીને જહારોટ દલપતરામની પગથંપી કરતો ને જહારોટશાઈ છટાથી રેણુકી લલકારતો. એક સમય શશિ ઉદિત, અતિ હોય મન અધિક જુલાસ; યમુનાનદ ઘજનાર જુત રચ્યો મનોહર ગત. ભરભર તન સજ આભરન, ઘર વન કરન વિહાર, ફર ફર મહ નટવર કપળ સરસર અનુસર સાર. સરસર પર સઘર અમરતર અનુસર, ફરફર ઘર ઘર ગેલ કરા; દરિદ્ર સુર અઘર અછર અતિ મનહર, ભરભર અતિ ડર દરણ ભરે; નિરપ્રત નર પ્રથર પ્રવરગણ નિર્જર નિવર મુકુટ શિર સવર નમે; ઘણરવ, પટ ફરવ, ઘરર પદ્મઘર, ગંગમર સુંદરશ્યામ રમે, જિય રંગમર સુંદરશ્યામ રમે.

રાસના રેણુકી ગાજી ઉઠતાં કવીશ્વરના દિવાનખાનામાં પડતી રાત્રિએ શબ્દમંડળનો ઘટાઘોર બમતો, અને અન્તર-ચક્ષુ સન્મુખે પ્રહ્લાંડનો મહારાસ બમતો. કાબ્યોભિંઓમાં ઝોલાં ખાતાં ખાતાં કવીશ્વરને રાત્રિઓ પડતી.

દલપતરામની દિનચયોનો વિધિ ધર્મચર્ચાં ને વિદ્ય-ચયોની સંગમચયોનો વિધિ હતો. લોકિકતા કરતાં લોકો-તરતા એમાં અધિકી હતી.

અમદાવાદના માણેકચોકનો મહાજનિયો દુનિયાનો એક અજળ પુરુષ છે. જગતભરમાં કદાચ એની જોડ જડવી દુર્લભ હશે. ઉલોગી, ખંતીલો, હોંશીલો, પૂજમાંથી એ સોનું સરજે છે. ત્રેવડ એને ત્રીજો ભાઈ છે. કડદો-Compro-

મિસે એના સંસારપન્થનો બાતામન્ત્ર છે. ચોટલા એના આદર આપે; ચોગઠામાં એની કલણ ભરાય; ચોકમાં એનાં જન્મણ થાય. અગાસી એનો પતંગમાળ ને હવામહેલ. પરસાળ એનો સરખવસરનો ખંડ. એ ખંડમાં સત્કારસન્માન અપાય, એમાં મન્દવાડ મણાય, એમાં મરણપથારીએ પોઠાય, એમાં શ્રાદ્ધ સરાવાય, એમાં ગોત્રજ મંડાય. એમ પરસાળ એટલે કુટુંબવાસનો અવસરખંડ. અમદાવાદી મહાજનિયો કંજીસ નહોતો, કરકસરિયો હતો; ઉડાઉ નહોતો, કોડીલો હતો. ‘વાણિયો વરઘોડે ને વ્રાહ્મણ વરે’ ત્હારે છલકાર્ય જતા. ચોછી સંપતે તે ઉજળો હતો. એ ઘાંટા પાડે, કરડે નહિ. માથા કરતાં એની પાઘડી મ્હોટી હતી. ચોટામાં શાહની ને રાજદરબારે બાદશાહની આણુ પ્રવતંતી. એના પગમાં પગરખાં હોય કે ન થે હોય,—કામર નહિ, પણ છાંયડોપાયથો ત્હારના અમદાવાદના રાજમાગોમાં મધ્યાહ્નના એકાદ પ્રહર શિવાય જોડા જીવનની જરૂરિયાત નહોતા ગણાતા, મ્હોટપની શોભા મનાતા.—એના પગમાં જોડા ન હોય, પણ જેસને ખાસ્સી હીરકોરી કોર હોય. સંપત્તિ કરતાં એનો સમાસ અધિકો હતો. સર્જનનું પરમ લક્ષણ એ છે ને ?—સમાસ. એ સમાસવિશાળ સૌજન્યમૂર્તિ મહાજનિયો આજ અમદાવાદના માણેકચોકમાંથી આથમતો જાય છે; ને સાથે સાથે ચોટાની ઉર્જવળતાને ને સુજનતાને પણ સમેટતો જાય છે.

અધીક સદી અમદાવાદના એ મહાજનિયાઓમાં વસી, એમનો ગુણજંડાર પામી, ચતુર વ્યવહારદક્ષ દલપતરામ પણ મહાનુભાવ મહાજનિયા યયા હતા.

સૌરાષ્ટ્રથી આણેલાં ધર્મ કવિતા વિદ્વત્તા અને આતિથ્ય કવીશ્વરને અમદાવાદમાં અનોખા પાડતા. કવીશ્વરની ને રેવાણાની મહેમાનગીરી સોરઠચોક્કતી હતી, ને ભર્યાભર્યા અમદાવાદમાં લાત પાડતી.

દલપતરામે કૌઠને દૂભવ્યા નથી કે દલપતરામ કૌઠથી દૂભાયા નથી એવું ઉચ્ચરવું તો અતિશયોક્તિ ગણાય. પણ કવીશ્વર સૌથી ઓછું દૂભવતા અને સૌથી ઓછું દૂભાવાતા એ તો ઇતિહાસસત્ય છે. યસ્માન્નોદિજતે લોકો, લોકાન્નોદિજતે ચ યઃ એ ગીતામન્ત્રની યશમાળ કૌઠને ય આરોપાય એમ હોય તો તે ક્ષમાશીલ સ્વામીનારાયણીય સાધુ સન્તોના શિષ્યવર દલપતરામને આરોપાય. એવું છતાં યે આયુધ્યની ઉતરતી વરધોમાં, સંસારનો છેડો દૂરથી ડેખાવા માંડ્યો ત્હારે, એ મહાનુભાવે ક્ષમાપનસ્તોત્ર ગાયુ છે કે

માનવીઓ માત્ર પાસે રે ! હું માફી માગું.

કદાપિ હું કદુ વાણી બોલ્યો નથી જોઈ-જાણી;

તો ય હોય ઉચ્ચરાણી

રે ! હું માફી માગું.

હિન્દુ કે મુસલમાન, પારસી કે ખ્રીશ્ચિયાન,

સહુ છો સગા સમાન,

રે ! હું માફી માગું.

વયે વયે જીનોનું ક્ષમાપનપર્વ આવે છે. જીનોના ગૌર દલપતરામે સોને ખમાવીને આયુધ્યનું ક્ષમાપનપર્વ ઉજવ્યું છે, અને પછી સંસારની વિદાય લીધી છે.

ન્હાનો એક દલપતરામને પજવતો; ખૂબ પજવતો. કાલતાં ચાલતાં પોળમાંથી લહડાઈઓ વહોરી લાવે, નિશાળે જવાનું કહી જતીઆવતી આગગાડીઓ જોવાને જતો રહે, કપડો આપે તો ઘર છોડી ભાગી જાય, મારે ને માર ખાય, રહાંજે જમવા જવાનું હોય ત્યારે કીકેટ રમવા દોડે, સાફ ઘર સાંભળે એમ ત્રીજે માળેથી ધાંટો પાડીને સ્વપત્નીને ‘માણેક’ નામ દઈ ને બોલાવે: એવાં એવાં કંઈ કંઈ અળવીતરાં કરે. ત્યારે કુટુંબઅળવીતરો એક ન્હાનો હતો.

પાડોશમાં એક જડાવખાઇ ડોશી રહેતાં: કવીન્દરને રહામે ખારણે જ રહેતાં. અમદાવાદની પોણી સદીનો ઈ તિહાસ એમણે સ્વખાંજે દીઠો હતો. કમ્મરમાંથી કાટ-ખૂણે ચાલતાં. પણ ચોગઠામાં એ વાઘેશ્વરી હતી, એટલામાં એમની હાક વાગતી. એ જડાવમા એક ન્હાનાનું ઉપરાણું હતું. તોફાન કે મારામારી કરી આવીને ન્હાનો ત્યાં સનતાતો. પોળની નારીઓ લહડવાને આવે તો કહે કે ‘હા સ્તો; ત્હમાશ છોકરાઓ શાણા છે એ કોઈથી કમ્હાં અળણ્યું છે? એક મ્હારો ન્હાનો જ મસ્તીખોરો!’ કવીન્દર જમ્હારે જમ્હારે જડાવમાને કહે કે ‘ન્હાનાને ત્હમે ખગાડો છો. ન્હાનાને પરણાવી પારકી દીકરીને દુઃખમાં હું નહિ નાંખું.’ ત્યારે ત્યારે ગાળને જડાવમા ઉત્તર વાળતાં કે ‘ત્હમે કેમ પ્રશ્નચારી ના ચયા? ત્હમે કેમ ત્રણ-ત્રણ વાર પરણયા? મ્હારો ન્હાનો ખારસો—’
વિ. વિ.

કવિનિવાસ બન્ધાવતાં સાહેબોએ પીપળો કપાળ્યો ને કવિનવતરની સ્થામે સારી પોળ ઉઠી હતી ત્હારે એક જડાવમા કવીન્ધરને પડજે ઉભાં હતાં. સવાસોકની વાંચિક ગુમાસ્તીમાં પુત્ર પુત્રવધૂ ને જડાવમાનું કુટુંબ સુખેથી દાળ ભાત રોટલી ને શાક જમતાં, ઉજળે લૂગડે ફરતાં, સંસારના કરવેરા ઉતારતાં. પોળમાં પ્રતિષ્ઠા હતી, ચીટામાં આબરૂ હતી. કેઇનું એશિયાળું કુટુંબ ન હતું. મ્હોટા ધનેતરની ચે સ્થામે સાચને માટે ઉભે. અમદાવાદના રંકે ચે ત્હારે રાજેશ્રી હતા.

ઇસ્વી ૧૮૯૩માં એક વર્ષભર ન્હાનાને અમદાવાદથી મોરબી દલપતરામે દેશવટે કહાડયો હતો; દવે સાહેબ-પ્રેા કાશીરામ સેવકરામ દવે, એમ. એ, એલએલ. બી.— મોરબી હાઇસ્કૂલમાં ત્હારે હેડમાસ્તર હતા ત્હોમને ત્હાં ભણવાને મૂક્યો હતો વર્ષ આખરે ન્હાનો આળ્યો, મુધ રીને આળ્યો, મેટ્રિક પાસ થયો; પણ અમદાવાદ પાછો આળ્યો ત્હારે ન્હાનાએ જડાવમા ડોશીને દીઠાં નહિ. જડાવમા દેવાળાની કને ગયાં હતાં. ન્હાનાના એ દેશવ-ટાના વર્ષમાં, ન્હાનાનાં અળવીતરાંઓને સંભારતાં સંભા-રતાં, ન્હાના વિનાનો નિઃશ્વેતન યોગદાનો સુનકાર નિહાળતાં નિહાળતાં, જડાવમા દેવ થયાં હતાં. દેવાળા પછીની ન્હાનાની શીળી છાયા—મસ્તીતોશન કરી આવીને સ્કોડમાં સન્તાવાનો આચરે એ એક હતો તે ગયો.

પણ વેલની ઠે વડલાની છાયા આખરે તો આયમે ૫ જ છે ને ?

ભણવેગણવે, તોફાને, સંસારે, માર ખાવે, તેમ માર મારવે એક ન્હાનાનો પૂરો અસન્તોષ લઈ ને કવીશ્વર ગયા છે. અને પછીથી તો ન્હાનાએ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત ને પિતૃત-પંથુ કાંઈ ઝોછાં કીધાં નથી. ત્યાં પહોંચ્યાં તો હશે ખરાંને ?

રોલન શૈલી પ્રગટી તે પછી વીસપચીસમેક દિવસે દલપતરામે દેહ છોડ્યો. એટલે કવીશ્વરે રોલન શૈલી દીડી નથી. નહિ તો તો એ કાવ્યકલાધીશનો કળીએ કળીએ જીવ કપાઈ જાત. કવિતાદેહનું દલપતસૂત્ર તો લોકજ-ણીતું જ છે કે

પાદાન્તના પ્રાસ વિનાની મીઠી
કઠાપિ દેશી કવિતા ન દીડી.

શું પાચ ત્યાર પતથી સડયા છે ?
પાદાન્તના પ્રાસ ખરી પડયા છે ?

પ્રવેત ઠોરાળું ધોતિયું, દૂધપ્રવેત અંગરખું, માથે ચન્દનીપ્રવેત પાઘડી, ને પાઘડીએ પ્રવેત તોરણઃ સરસ્વતીના હંસલા મ્રમે ઉત્તરાવસ્થામાં કવીશ્વરનો સ્વાંગ હતો. મહાજનોમાં જતા ત્યારે રાજનગરના ત્યારના મહાજનઅ-એસરોની ચેઠે કવીશ્વરે જન્ને સ્કન્ધ ધૂપેલિયા ઠેરીઠોરાણી કાચિયા ચાલ ઝોલીને જતા, અને એમ લક્ષ્મીપુત્રોમાં ચારહપુત્ર ચોહાતો. પીત્તજના અટાપટાળી સીસમની કાળી લાકડીએ કવીશ્વર લોકસભાઓમાં ઝાળખાતા. મૂર્તિની મુદ્રા ગભીર, મેઘમધુરી, ને મહાજન થી ગોરવથાળી

હતી. હાસ્યરસિયા કવીન્ધર હસતા ત્હારે મુખડે તેજનાં ફૂલડાં ફરફરતાં. દેહમુદ્રાએ દલપતરામ દેશગોરવી મહા-જનિયાં હતા.

પાટોશીઓનું પૂછયાદમ, પોળની પ્રતિષ્ઠા, સંપ્ર-દાયની ચોભા, નગરના અલકાર, દેશના દીવડાઃ એમની સંસારવાડીએ કવીન્ધર એમ સોળપાંખડી કમળ સમા પોદશ ગુણુલ્યોતે ઝગમગતા. સંપત કરતાં હેયાસમાસ એમને! અતિઝાઝેરો હતો Grand old name of gentle-
man, ટેનીસને લાખેલા ને ગ્લાડસ્ટને ઈંગ્લાંડમાં પ્રત્યક્ષ ક્ષીણેલા એ વિશેષણનો અલંકાર આપણા કવીન્ધરને સર્વોંગે ચોખતો.

કવીન્ધરનું ઘર એટલે પીંપરછાયામાંની કવિતામીઠડી સરસ્વતીની પરખ. કંઠારેક નવવિદ્યાથી ચતુષ્પુજ માણેક-ન્ધર ભટ્ટ એમનું 'રામચિહ્ન' વંચાવવાને આવે કે મોર-ઠના નરસિંહનગરથી પરીક્ષા આપવાને આવેલા લલિતશુદ્ધનાથે આવે; કંઠારેક કેશવ હર્ષદ મુખ દલપતપિંગળ મુધરાવવાને આવે કે કવિ બાળાચંદર હિન્દી કોયડા કુટે-લાવવાને આવે; કંઠારેક ભાવનગરથી કપડવલુજ જતા શ્રી હરિલાલ દામોદરદાસ આવે ને જુદિવધંક સમાની જૂની વાતો ને જૂનો યુગ સંભારાવી જાય કે કંઠારેક
!! જ. પુચાલરાય સારાભાઈ-દારજયયુગના સરવે ઠારકુત-માવીને સાદરા ને ઈડરનાં સંસ્મરણો જગાડી જાય. કંઠારેક કોઈ મહેતાશુ કવિતા મુધરાવવાને આવે કે વાંચન-||જામાંના અર્થ પૂછી જાય. કંઠારેક કોઈ મન્દનંર

મળવાને બોલાવે, કચ્છારેક ઠોક અમદાવાદ પધારેલા કાવ્યપરિચિત રાજવીને જાંગલે જવાનું હોય. ન્હાના રૂઢે-વરન્ડ ટેલર સ્વપિતાના શુજરાતી વ્યાકરણનું ઇંગ્લેશ ભાષા-નંતર કરતા ત્યહારે કાંઈક ભાષાધૂંચ પૂછવાને આવતા, કે હાઈસ્કુલમાંથી લાલકાકા માસ્તર કહિક સર નવરોજીનો, સન્દેશે લઈને આવતા. એક વેળા એક તારકસળવાળા ંહોરાણ પોળમાં તારકસળની ફેરીએ આવ્યા હતા. પોળમાં ફરતાં ફરતાં બધુ પડી કે કવિ શ્રી હલપતરામ ડાહ્યાભાઈ અંહી રહે છે. સોનારૂપાનો બહેપાર પડતો મૂકી, સોના ને રૂપાના તારભાવણીના એ બંહોરાણ સિદ્ધા હલપતખંડમાં જઈને વન્દન વન્દી કવિતાના તાર ઉઠેલવા લાગ્યા. કસ-બના તારથી કવિતાના તાર તો મૂલમેલિરા જ હોય ને!

ત્રણ-ત્રણ જોરભાયાંએ સંપીલોજંપીલો હલપતસંસાર સુખી સંસાર હતો. હલપતઅક્ષરવાસ પછી એ વીશેક વર્ષ હલપતકુળમાં એ સંપજંપની શીતળ છાયા રહી. પછી સો મણુ જાંરમાં એક અંગારી પડી ને સો એ મણુ જાંર સળગી ઉઠી. વસન્તવાડી સમા હલપતકુળમાં પછી હોળી પ્રગટી. મોઢો મોઢો-વીંશી પછી-હલપતકુળમાં એ સંપનો સૈકો પલટાયો.

સંસારને અસાર કવીશ્વરે કચ્છારેક જ ભાખ્યો હતો. હલપત કવીશ્વર વૈષ્ણવ હતા, વિશિષ્ટાદ્વૈતી હતા; સાગવ-તધર્મી હતા, જીવ ઈશ્વર ને પ્રકૃતિને અનાદિઅનન્ત માનતા. કવીશ્વર સંસારને સાચો માનતા, માટે સંસારને

મુધારવામાં આયુષ્ય ગાળતા. સંસારનો સારનો સાર કવી-
શ્વર માણી ગયા છે, ને સંસાર માણવાની જગતફૂંચી
શીખે એ સંસારીઓને શીખવી ગયા છે. ,

એમ હસપતરામ જગતને જીતી ગયા.



પ્રકરણ ૮ મું, છેલ્લા ઝળકારા

જતાં-જતાંના ઝળકારા દલપતરામે હવે નાંખવા માંડ્યા હતા.

આથમતા સૂર્યને હિન્દુ વન્દન વન્દે છે, ઇસ્લામી નમન નમે છે, પારસી પ્રણમે છે. અસ્તાચળે સિધાવતા સૂરજદેવનું એ મહાપ્રભઓ સાયંપૂજન કરે છે. દલપત-જીવનમાં એ આયુષ્યયોગ હવે ઉગ્યો હતો. સ્હાંજ પડી ગઈ હતી અને સન્ધ્યા ઉતરતી હતી.

જતાં જતાં સિતિજપાળેથી સૂર્યરાજ ઝળકી લે છે. ઠંડારેક મેઘધનુષ્ય માંડે છે, ઠંડારેક આછાં વાદળાંઓમાં સુવણ્વણો પૂરે છે, ઠંડારેક જળભર્યાં મેઘને કસળી ઠેર સમી સોનલ કિનારીઓ ઠેરે છે: એવો દલપતઆયુષ્યના છેલ્લા ઝળકારાઓનો સૂર્યાસ્તયોગ આવી પહોંચ્યો હતો. દીવડાની હોલવાવાવેળા આવે ■ ત્હારે ફડાક ફડાક ચોમેર વીજઝળકારા નાંખે છે. દલપતજીવનના એવા વીજઝળકારા છેલ્લાં પાંચછએક વર્ષોમાં ઝળકી રહ્યા હતા. એ તેજઝળકારાઓ જ ઉચ્ચરતા હતા કે દલપતસૂર્ય હવે આથમે છે.

દલપતઆયુષ્યના સાયંહોમના એ છેલ્લા ભાગુકારા હતા.

બાઈબલભાષી આયુષ્યઅવધ દલપતરામે ઠંડારની વટાવી હતી. આથમતી સ્હાંજની મધુરમધુરી અનિલલહરીઓ આપી, આપીને, અભિષેકી. સુપી.. દેશકરપાકુમાં. પીરેલા

દીર્ઘાયુધનો શીતળ આનન્દવણી આયમતો પ્રહર કવીશ્વર માણતા હતા. સાત દાયકાનાં શિખરો ને ઢોતરો ચઢી ઉતર્યા પછી દલપતજીવનનો સન્ધ્યાયોગ હવે ઉગતો હતો. પણ એ દીર્ઘ ઘડીઓની સ્હાંજમાં ચે, અસ્તાચળનાં તોરણો સમાં, ઝગમગિયા ઝગમગતા હતા.

એ ખરું છે કે ૧૮૮૭ થી ગુજરાતસાહિત્યદેશે ગોવધન-યુગ બેસી ચૂક્યો હતો. પણ તે નવલકથાના ગદ્યપ્રાન્તે, કવિતાપ્રાન્તે નહિ, ગોવધનનભાઈની સરસ્વતીચન્દ્રની નવલ-કથાએ સારો ગુજરાત સર કર્યો હતો; ગોવધનભાઈનું સ્નેહસુદ્રાનું કાવ્ય તો આજે છે એવો ત્હારે ચે આપણો વલુકકેલેલો કાવ્યકોથડો હતો. અન્ય તેજસ્વી કાવ્યતાર-લાએ ઉઘ્યા હતા; પણ તારકતેજ આભમાં ઝગમગે છે એટલું પૃથ્વીમાં ઝગમગતું નથી, તેમ કાન્ત કલાપી મણિલાલ નરસિંહરાવ બાળાશંકરનાં કાવ્યતેજ ગુજરાતની સાહિત્ય વાડીઓને અજવાળતાં, સંસારવાડીઓમાં નહોતાં પ્રવેશ્યાં. ગોવધનયુગની કાવ્યકિરણાવલિ ત્હારે સંસારે તો શું પણ ગ્રાળામાઠશાળામાં ચે નહોતી પેડી; અને ઘણીખરી-કલાપી કાન્ત કાકોરની-તો હજી અન્યદશાને કે સંઘર્ષદશાને ચે નહોતી પામી. મણિલાલનાં અભેદોમિં અને આત્મનિમજ્જન, બાળાશંકરનાં હરિપ્રેમપંચદશી અને કલાન્ત કવિ, કલાપીનો કેકારક ને કાન્તનો પૂર્વાલાપ, શ્રી બળવંતરાયનો બહુકાર હજી માત્રિકામાં હતાં. કુસંખીલા ખારવાઓની પેઠે એ કાવ્યોપાસકોમાંથી કેાઈક પૂર્વદિશે હલ્લેસાં મારતા તો કેાઈક પશ્ચિમદિશે; કેાઈક ઉત્તરના યદ ચઢવાવતા તો

કોઈક દક્ષિણદિશે સૂકાન વાળતા; એટલે ગુજ્જરપ્રજા એમનો એકનિષ્ઠ સન્દેશ પામી નહોતી, તો ઝીલે ક્યાંથી જ ? તેમ એ સૌનો યુગઅધિષ્ઠાતા થાય એવો કો કવિવર હતો નહિ કે પ્રજા પરમાણુ. દલપતયુગમાં દલપતનમંદનો ધીરે ધીરે કે યા હોમનો ગતિભેદ હતો, દિશાભેદ ન હતો. સૂકાન ને શદની દિશા એક હતી, નિરનિરાળી ન હતી. ગોવર્ધન-યુગના કાંચોપાસકોનું એવું દિશાએક્ય નહોતું. હરિ હર્ષદ ધ્રુવની વિરામચિહ્નાવલિની નવનવીનતાને નરસિંહરાવ ઉપ હાસતા; નરસિંહરાવની કુસુમમાળામાંની કાવ્યમાળાને મણિલાલ યુગન્ધરીન વિલાયતી પુષ્પોની માળા કહેતા; મણિલાલના સિદ્ધાન્તસારને અને નરસિંહરાવની કુસુમમાળાને મણિશંકર ને વળવન્તરાય વાગ્માણની વક્રોક્તિએ વધાવતા. રમણભાઈને તો દલપતનમંદ માત્ર નહિ, નરસિંહ મીરાં સામળ અખો પ્રેમાનન્દ દયાશમ-પૂર્વેનો સમસ્ત ગુજ્જર કાવ્યપ્રદેશ ખારો સાગર ભાસતો, અને એ ગુજ્જરકવિતાના ખારા સાગરમાં મીઠી વીરડી એક કુસુમમાળાને જ પેખતા. એ અમદાવાદી પ્રાર્થનાસમાજને નરસિંહે નહિ' ને ગીરાં ચે નહિ', ગુજરાતના સર્વોત્તમ ભક્તકવિ લોજાનાથભાઈ ભાસતા. જીવનની ફિસમુદ્રીનો બોલ પણ સૌનો એકબોલ ન હતો. મણિલાલ શાંકરમતની હાકલ પાડતા. રમણભાઈ ને નરસિંહરાવ સનાતનીઓને કહેતા કે 'ત્હમે બાપના કૃપામાં રૂખી મૂવા છો,' અને પોતે પછી એવી જ રૂખડી મારી જતા. મણિશંકરે સ્વીડનગોગ'નો ધ્રીસ્તવાદ અગિકાર્યો હતો, અને મણિશંકરનો આત્મવર્ગ મણિશંકરનું ઘર ભંગાવતો, કુટુંબી-જનોને નાસરડે ભગાડતો. દલપતયુગમાં દલપતનમંદનું

સાહિત્યનું જીવનનું કવિતાનું ક્ષિત્યુદ્ધીનું આદર્શ ને ધ્યેય લોકસંગ્રહ હતું. ધર્મવિચારમાં નર્મદ લખી ગયો છે કે દલપતનો દેવ એ નર્મદનો બ્રહ્મ. ગોવર્ધનયુગમાં સાહિત્યનું જીવનનું કવિતાનું લક્ષ્ય ને ધ્યેય બહુધા લોકસંગ્રહ નહોતું રહ્યું, નિજનિજને સ્વેચ્છામાર્ગે જતા વ્યક્તિવાદનું હતું. જ્ઞાનસુધાનું પ્રાર્થનાસમાજ માસિક દાયકાબર બહુ દલપત-નર્મદના વિરોધપ્રચારાર્થે ને જોળાનાથનરસિંહરાવના વિધાન-પ્રચારાર્થે મળ્યું. પણ કરોડેક શુજરાતીઓમાંથી જ્ઞાનસુધાના ઘરાકો માંડ બસો—અહીંસો—ગુર્જરસાગરમાં એક ટીપા જેટલા હતા. પ્રજના નોકાકમાનનું સામર્થ્યબળ એક ગોવર્ધનરામ-ભાઈમાં હતું. ગોવર્ધનભાઈ સારંગી વગાડતા, અન્ય સૌ નિજનિજનો તાર છેડતા. સુધારકપક્ષને સનાતનીઓ ભદ્રંભદ્રો ભાસતા; અખાધ ખાનારા ને અપેય પીનારા સુધારકો સનાતનીઓને બ્રહ્મંબ્રહ્મ ભાસતા. ઉભય પરસ્પરને ઉપહાસતા ને ભાંડતા. કવિતાદેશે એનાં એ જ અર્ધી સરીજૂનાં વિધવારોઢનનાં અબળાશ્રુઓ ગવાતાં ને રાઈના ચર્વત રચાતા. ગોવર્ધનયુગના દેા કાવ્યોપાસકે હુન્નરખાન કે વેનચરિત્ર, ઋતુવર્ણન કે હિન્દુઓની પડતીની કવિતથોષણ ગતવી નથી. દલપતનર્મદનાં દેશભરતાં કાવ્યહુંદલિઓ ગાજતાં; ગોવર્ધનયુગના કાવ્યકર્તાઓની કાવ્યધંટરીઓ વાગતી, ને નિજનિજના ઘરવાડામાં સંભળાવી. દલપતજીવન અને ૧૬ મી સદી આચમતા સૂધી તેા કેા નવકાવ્યકર્તાએ, ગોવર્ધનભાઈએ નવલકથાપ્રાન્તે કીધો હતો એવો, શુજરાત સર કીધો ન હતો. રોહિનિ અને કુચુગમાળા ત્હારે પુસ્તકચાળાઓમાં વસતાં.

ગોવર્ધનયુગનો કવિતાસંગ્રહ છેક જોછો નથી, કે

એનાં ગુણવન્તાં કીમતમહિમા છે એથી જોઈએ અંકાવાં ન જોઈયે. પણ સંસારના સાહિત્યના ધર્મના ફિલસુફીના નીતિઅનીતિના રહામરહામી અથડાતા ગોવર્ધનયુગના કાવ્યભક્તોનાં લેહલાવો મનસ્વિતા પ્રજાપ્રશોની-સામાન્યતઃ -ઉપેક્ષા ને ઉદાસીનતાને કારણે એ યુગની નવકવિતા, દલપતનર્મદની કવિતા સમી, હજી લોકઝીલાતી કે લોક-જનની થઈ ન હતી. ગોવર્ધનયુગની નવકવિતા ત્હારે નિજનિજના સંપ્રદાયવાડાઓમાં સાહિત્યમાન્ય થઈ હતી, ગુજરાતે લોકમાન્ય થઈ નહોતી. ૧૯ મી સદીના છેલ્લા હાથકાની આપણી નવકવિતાનાં નિરનિરાળાં ટાંકાં ને તળાવડાં હતાં, દલપતનર્મદ સમા સાગર ન હતા. અને એ ગોવર્ધનયુગવાસીઓમાં યે ડાહ્ય શૈલી પ્રગટયે ૧૮૯૮ માં પડી લેળ. એટલે ગોવર્ધનયુગમાં પણ, જીવ્યા ત્હાં સૂધી તો, પ્રજાપ્રતિષ્ઠિત કવિતાસાગર કવીશ્વર દલપતરામ જ હતા. શાળાઓમાં લાક્ષ્મી બાળબાળાઓ હજી દલપતકવિતા પી-પીને ઉછરતાં, હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રી પારસી ગુજરાતી દલપતકવિતા વાંચતી, રાચરંક સમસ્તના દેશમાન્ય કવીશ્વર હજી દલપતરામ હતા. જીવનની છેલ્લી તિથિ સૂધી ગુજરાતે કવીશ્વરનો કાવ્યમુગટ દલપતરામને મસ્તકે વિરાજતો.

વાનપ્રસ્થ થયા પછીની વિપુલ દલપતસાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનો પાઠક! કહી યે સરવાળો કરી જોયો છે? અન્યત્ર એ ઈતિહાસવિસ્તાર કહેવાયા છે; અંદી તો અદ્વાદશ સૂચીપત્રક જ આપીશું.

૧૮૭૯ બેસતાં દલપતકાવ્યથી ગુજરાતને વધાવીને કવીશ્વરે આશ્રમપલટો કીધો. પછી

૧૭૬માં ભગવતપ્રસાદવિરહ.

૧૮૦માં કચ્છગરબાવળી રચી.

૧૮૧માં માંગલિક ગીતાવલિ રચી, ને પ્રવીણસાગરના ભાષાન્તરનો આદર કીધો.

૧૮૨માં પ્રવીણસાગરની છેલ્લી ૧૨ લહેરો પૂરી. ૧૫-૧૦-૮૨ને દિવસે લોધીકે પહોંચ્યા.

૧૮૩માં લોધીકાવાસ ને પુરુષોત્તમચરિત્ર. ઓગસ્ટમ કચ્છગરબાવળી છપાઈ.

૧૮૪માં માંગલિક ગીતાવલિ છપાઈ. અમદાવાદ રહ્યું. 'છન્દરનાવલિનું ભાષાન્તર કીધું'. વડતાલમાં શ્રી હરિલીલા મૃતના મહાત્રન્યનો આદર થયો.

૧૮૫માં દલપતસતસાઈ.

૧૮૪થી ૧૯૪ હરિલીલામૃતની દશવર્ષી.

૧૮૭૬થી ૧૮૯૪-વાનપ્રસ્થ થયા પછીની પન્દરવર્ષીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓનું એ દલપતપખવાડિયું. આયુધ્યના સાતમા ને આઠમા દાયકાઓમાં એટલેટલાં કવિતાપૂર ઉભરાય એમની કહેવાય દેવદત્ત અર્થાંકપ્રવાહિત નૈસર્ગિક કાવ્યગંગા.

૧૯મી સદીના છેલ્લા દાયકામાં પણ ગુજરંજનનું કાવ્યતીર્થ ત્હારે કવીન્ધર હતા. સારસ્વત યજ્ઞયાગોમાં આચાર્યપદે સન્નપ્રજા દલપતરામને નહોતરતાં, પારસી હિન્દુ ઇસ્લામી ખ્રીસ્તી—કોમીવાદથી અલિખ ત્હારની સમસ્ત ગુજરંજનતા કવિતાદેવ લેખે દલપતદર્શને જતીઆવતી. ૧૯૨માં રણછોડલાલ કન્યાશાળા મંડાય કે ૧૯૩માં સર

વરોજીની પારસી ધર્મશાળા ઉપડે, કે '૬૬માં ભોળા-
 ૫૫ લેડીઝ ઈનસ્ટિટ્યૂટ સ્થપાય: પણ લોકજીવનના સંસા-
 ર્યજોમાં સાહિત્યાચાર્ય' હોય દલપતરામ. કવીશ્વર કવિતા
 ગાય ને આશીર્વાદ આપે ત્હારે લોકસમારભોની પૂર્ણાદુતિ
 થાય. '૬૩માં દાદાભાઈનો પાલ્મેન્ટવિજય થયો ને તે
 ગાયો દલપતરામે. એ જ સાલમાં અમદાવાદમાં પ્રાન્તીય
 મહાસભાનું સંમેલન લરાયું હતું એને પણ ગળવી, કવિ-
 તાનાં અમૃત છાંટી પ્રોત્સાહન પાયું હતું દલપતરામે.
 ગોવર્ધનયુગની નવકવિતા હજી પ્રભસંસ્કાર ઝીલતીપ્રેરતી
 નહોતી થઈ. ગુજરાતના હેયાઉચ્ચારની કવિતા હજી
 દલપતકવિતા હતી, અને લોકહૈયાના કવિતાદેવ દલપતરામ
 હતા. '૬૫માં હરિદાસભાઈ વિદેહ થયે વડતાલથી નડિયાદ
 કવીશ્વર લોકિકે ગયા હતા. ત્હાંથી વળતાં ખીજ ગામડાની
 ગ્રામ્યશાળાની ગુજરાતના કવીશ્વરે પરીક્ષા લીધી હતી.
 તારકસખના ઠોરાજી પોળમાં નીકળે તો દલપતદર્શને
 આવતા, સાધુસન્ને પગે લાગતા, અમલદારો આશીર્વાદ
 માગતા. '૬૬માં ગંઢનરે કવીશ્વરને વડતાલથી અમદાવાદ
 મળવાને તેડાવ્યા હતા. અને એ જ સાલમાં શાવનગરના
 ઉદાર લોકઠાલા મહારાજ તખ્તસિંહજી સ્વર્ગવાસી થયે
 કવિતાચાર્ય દલપતરામ રાજલોકિકે શાવનગર ગયા હતા.
 રાજપ્રબ્ધનાં સુખદુઃખે દલપતહૈયું ને દલપતકવિતા સુખિ-
 ચાંદુખિયાં થતાં. રાજપ્રબ્ધ પણ એ કાવ્યદેવનાં દર્શને
 જતાંઆવતાં. કવીશ્વરના એક નામે દલપતરામને ગુજરાત
 ત્હારે ઝોળખતું ને સંબોધતું.

એ ગુજરાતકાવ્યપૂજના શાવ ને ઉછરંગ સ્પષ્ટ કરતી

દર્શનાભિલાષીઓની બેએક દર્શનયાત્રાઓ અંદી નોંધીશું. એમાંથી એક છે ખ્રીસ્તીની ને એક છે ઈસ્લામીની. એકે દલપતજીવનનો જૂતકાળ સજીવન કીધો ને દલપતનેત્રાથી પાણી ટપકાવ્યાં. બીજા હતા જગત્સફરી શાહંહેપારી; એમણે દલપતકવિતામાંની પ્રજ્ઞા ને મનીષિજ્ઞાનો મહિમા બાખ્યો.

‘હજમાં નગર પારકરના ઠંકર રંગુમલજી મળવાને આવ્યા હતા; કહેતા હતા કે કવિતા વર્ષોથી વાંચું છું. દર્શનની ઝંખના હતી. કાવતાદેવીના સપૂતનાં આવે દર્શન થયાં. વર્ષોની છંદગીની આરજૂ પૂરી થઈ. દલપતજીવનના એવા નિત્યપ્રસંગોને નહિ વિસ્તારિયે.

ગુજરાત વનોકચુલર મોસાવટીમાંથી મસ્તકવિ બાળા-શંકર દલપતચરિત્રેવને સાહિત્યની આંટીધૂંટીના ઉકેલ પૂછવાને આવે કે દિ. બ. કેશવ હરદ મુવ દલપતપિંગળ સુધરાવવાને એ કાવ્યકલાના આચાર્યદેવ પધારે એને પણ ગોણુ પ્રસંગો ગણીશું.

એક પ્રધાન પ્રસંગ આવ્યો’તો ૧૮૬૩માં. આચાર્ય શ્રી બિહારીલાલજી મહારાજની સંગાથે ‘હૃદમાં કપીશ્વર સૂરત ગયા હતા. હરિલીલામૃત અન્ધના હેઠા કળશના હેલા અધ્યાયો ત્હારે લખાતા હતા. ધર્મજલુ વાળવાનો દલપતદાયકો પૂરો થવા આવ્યો હતો. સૂરતમાં ત્હારે શ્રી ઉત્તમરામ મહેતાજી હાઈસ્કુલમાં હેડમાસ્તરપદે હતા. હાઈસ્કુલમાં એમણે કાંઈક સારસ્વત સમારંભ કીધો હતો,

ને નવવિદ્યાના આદિ સ્થાપનના છેલ્લા અવશેષરૂપ દલ-
તરામને એ સારસ્વત સમારંભમાં ન્હોતર્યા હતા. ત્હાં
૪-૮-૬૩ની તારીએ કવીશ્વરે ૧૮૫૧ની સાલ સંજીવન
ચેલી નિહાળી. ૪૦ વર્ષો ઉપરના પૂર્વપરિચિત, સૂરતમાંના
ારણસના વર્તમાનપત્રના તન્ત્રી, રા. બ. મુકુન્દરાય મણિ-
ાય એ સમારંભસભામાં દલપતરામ કને આબ્યા અને કહ્યું:
વીશ્વર ! મ્હને જોળખ્યો ? હું મુકુન્દરાય. દલપતરામને
ને જાણે અધીક સદી પૂર્વેના ભૂતકાળના પડધા પડયા.
મણુધાર્યું દીઠે થાય એવા આશ્ચર્યભાવે દલપતરામ ઝાલી
ઠક્યાઃ અહો મુકુન્દરાયભાઈ ! ત્હમે ! ઘણે વર્ષે મળ્યા.
પૂનો ફારબસકાળ સાંભરી આવે છે. ઉત્તરમાં મુકુન્દરાય-
ભાઈએ ઔર આશ્ચર્યનાં આકાશ ઉઘાડયાંઃ આ એ જ આબ્યા
છે આપને મળવાને, ફારબસ સાહેબના પુત્ર, એચ. ડી.
ફારબસ. વીજળી વાગે એમ વૃદ્ધત્વભારલાપેલા ને જોઠેલા
કવીશ્વર ફારબસશબ્દે ઉભા થઈ ગયા. ત્હોતેરની વચે પાછું
પગમાં ત્રીસનું જોમ આબ્યું. એનો એ જ ઉમ્માલોહિયાળો
મિત્રહાથ જાણે કાળગુફામાંથી નીકળી આવેલો અનુભવ્યો.
એ જ હાથ '૬૩માં મુંઝાઈમાં ચારઠ ઉપર રહડાવતો, એ જ
હાથે '૪૮માં દલપતહાથ ઝાલી કવીશ્વર કહ્યા હતા. હસ્ત-
મિલાપ ઝીલી સન્તોખાય એવો દલપતઆત્મા ન હતો.
મુખ તો દેખતા નહિ; વાત્સલ્યભાવે વાંસો પંચાળ્યો. કંઈક
વર્ષોથી માતાપિતાનું અણુઅનુભવેલું વડિલવાત્સલ્ય એક
હિન્દી કનેથી એ પ્રિટિશરે ત્હારે અનુભવ્યું. સમસ્ત ભૂત-
કાળ કવીશ્વરની અન્તરઅંખડીમાં અહો થયો. હૈયું કરાઈ
આબ્યું. એક જ ને અડધેરૂંક વાક્ય કવીશ્વર ઉચ્ચાર્યો કે હું

તો તુંમારો ઠાકો થાઉં હો ! અને પછી અંખમાંથી બેઝો ! અમૃતદીપાં ટપકાવીને બેઠા. એ નયનામૃતની ભીંજ અતુ બન્ને વળતે દિવસે સુકુંદરાયભાઈ તથા હલપતભટ્ટીને કારણસપુત્ર સ્વામીમંદિરે હલપતવાસે મળવાને ગયા, ને કલાકેકમાં વયોની વાતો સમાવીને સંભારી લીધી. એ વાર્તાલાપમાં ચાણુ પિતૃગોત્રનો એ શાણો ને સહમણુ પ્રિટિ-શર પૂર્વાશ્રમના સંબંધે કવીશ્વરને કાકા કહીને સંબોધતો. હલપતરાગને યશુ કે પિતા છે પુત્રઃ. મરતાં મરતાં યે આયુ-ધ્યને આરે કારણસ પાછો મળી ગયો ખરો.

આ કરુણ પ્રસંગ છે, પણ અણુધાર્યા ને અણુચિન્ત-વ્યા સંયોગમુખના હર્ષાશ્રુનો પ્રસંગ છે. એ કરુણ દશ્યમાં એટલો આનન્દભાગ છે. પણ ખોળા પ્રસંગને શું કહીને વણુંવીશું ? ૧૮૮૭ ને ૧૮૬૪ઃ બે-બે વેળાએ આફ્રિકાવાસી ને જગતપ્રવાસી દૂર દૂરના દેશાવરથી ગુજરાતના કવિતા-દેવના દર્શનાથે આશાભર્યા આવે, અને બન્ને વેળાએ ભગનાશ થઈને નિરાશા પી પાછા વળે. દર્શનની ઝંખના ને તમન્ના હેયાઉંભરાતી હતી, પણ દર્શનનો પડદો ઉપડે નહિ. પછી આથેથી મહિમાસ્તોત્ર ગાઈને મનને વાળવાતું કરે. એને કેવોક કરુણાન્તક પ્રસંગ કહીશું ?

એક હતા ધોરાણના વતની ને શાહબ્યાપારી; મેમણુ ઠામના ને જગતપ્રસાદર. હજ પઢી આવેલા ધર્મચૂરત ધરિણાતી હાણ હતા. નામે હાણ સુલેમાન શાહ મહમ્મદ. ઈસવી ૧૮૮૩થી દક્ષિણ આફ્રિકાના વાસી, કેઈપ ઠાલોનીમાં વ્યાપારાર્યે કેઈપટાઉનમાં જઈને વસેલા. પ્રથમ વારકા

આફ્રિકાથી દેશમાં આવ્યા ત્હારે, ૧૮૮૭માં, ગુજ્જરકવિતા-
 દેવને દર્શને અમદાવાદ આવ્યા હતા. દલપતમહોત્સવ
 કમિટિ ત્હારે કવીશ્વરને ત્હેમનું રંગચિત્ર ચીતરાવવાને
 મુંખઈ લઈ ગઈ હતી. કવિદર્શન ન થયાં. પછી ૧૮૯૩ના
 દેવુઆરીમાં એ જગતવ્યાપારી આફ્રિકાથી જગત્પ્રદક્ષિણાએ
 નીકળ્યા. ચીન, જાપાન, આસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, ઓશિયા-
 નિયામાં ફરીને અમેરિકામાં ત્હારે શિકાગો નગરીમાં પૃથ્વી-
 પ્રદર્શન અને વિવેકાનન્દવિખ્યાત પૃથ્વીધર્મપરિષદ ભરાયાં
 હતાં. નેહલર એ સૌ નિહાળીને ચેટપીટન ને આયલેન્ડ
 જઈ જોયાં. પછી યૂરોપની પ્રધાન દેશાવલિમાં ઘૂમ્યા. અને
 પછી ઇસ્લામમંડળની યાત્રા કીધી ને મિસર સીરિયા અરબ-
 થાન ઇરાનના ઇસ્લામભાવ દીઠા. પછી વતનની વાટ લીધી,
 મને ૨૩-૧૧-૯૪ ને મંગળવારે ગુજ્જરપાટનગરીમાં નિજ
 કવિતાદેવનાં દર્શને હાજી સાહેબ બીજી વારકા પધાયો.
 પણ બીજી વેળાએ થ તે એની એ ભગનાશ એમના
 માગ્યમાં હતી. હાજી સાહેબ આવ્યા કવિતાદેવીના સપૂતનાં
 દર્શને, પણ કવીશ્વર હતા ગોમતીતીરે નિજ ધર્મતીર્થ
 વડતાલમાં. હાજી સાહેબની બીજી વારની ભગનાશદશા
 વર્ણવવા કરતાં કહ્યવી સુલભ થશે. પછી કીર્તનકાર કે
 પૂજ્યનો કીર્તિનમહિમા ગાય, ખાંગી કે ખાંગ પુકારે, એમ
 હાજી સાહેબે નિજ પૂજ્યભાવનો પોકાર કાગળ ઉપર ઠાલ-
 વીને પાઠવ્યો કે પૃથ્વીપ્રદક્ષિણામાં દલપતકાવ્યને હું સદા
 ઓશીકા નીચે રાખતો. દલપતસતસર્થને હું મ્હારે તાવીજ
 સાતું છું. મ્હારી પૃથ્વીપ્રદક્ષિણાનો અન્ન છાપાવતો છે એ
 મ્હારા સાહિત્યદેવને વંચાવવાને આવ્યો હતો. બે-બે વાર

દશને આંચો, દશને ન થયાં. નસીબમાં નહિ હોય,
મહારા પૂજ્ય કવીન્દરજી સલામ.

હિન્દુ કવીન્દરને ઠાણે પરધર્મીઓના આવા પૂજ્ય-
ભાવના પોકાર હતા. સાચી કવિતા કોમોના વાડામાં કદી
પૂરાતી નથી. કાવ્યદેવીનો જયધ્વજ કોમોના વાડાઓથી
પર લહરે છે.

સાત હાથકાની આયુધ્યઅવધિને બાઈબલે મૃત્યુઅવધિ
ઉચ્ચારી છે. સાઠે જુદી નાકી ન હોય તો એ શીત્તેરનો
ઘાટ ચૂડી ઉતરેલા ઉદારમતવાદી ને પ્રગતિશાળી કોક
વિરતા હોય છે. 'આજનો ઉદ્દામવાદી એ આવતી કાલને'
મવાલવાદી' એ તો આજકાલ સામાન્યોક્તિ થઈ પડી છે.
મોડરેટોને અસહકારીઓએ લાંડ્યા, ને અસહકારીઓ
શોશિયાલિસ્ટો લાંડે છે. આયુધ્યને વધે વધે અન્તરગાઠિ
બન્ધાય છે; અને એ અન્તર્ગાઠા પછી પ્રગતિના પાયર્ન
જાહેર થઈ પડે છે. એમ ત્રીસે પ્રજ્ઞાલિલાસંગીની પ્રથમ
રાડ પાડનારો પ્રગતિવાદી પુરુષ ધણુખઈ પિરતાલીસે ચિસ્ત-
પાલનનાં મન્ત્રોચ્ચાર બોલતો ગુલામી છવન ગાળે છે.
કાલે જે શઠ ચૂડાવતો એ આજ લોભળ લીડે છે. એમ
ધણુખરાને અકાળે વૃદ્ધત્વ આવે છે. અન્યત્ર ત્રીસ વધે
પેઢી બદલાય છે, પણ ભારતવર્ષમાં તો પંદર વર્ષને
પખવાડિયે પખવાડિયે પેઢીનામું બદલાતું બાસે છે. ૧૮-
૯૩માંના રાજદારી સુધારા ૧૯૦૮માં સુધયો; ૧૯૦૮માંના
૧૯૧૯માં સુધયો; ૧૯૧૯માંના સુધારા પછી ૧૯૩૫માં
સુધયો. એ સી પ્રગતિઓ હતી કે પીછેહઠ એ તો રાજ-

પુરુષોને પૂછજો. જાવીસે નમંદ પ્રગતિવાદી હતો, ખત્રીસે મુંબઈ છોડી સૂરત જઈ વાસ્તું, બેતાળીસે મહાકાળદશન ત્રીધું, અડતાલીસે ધર્મવિચાર લખતો બેઠો. પિસ્તાળીસે નેપોલિયન વોટરલૂ હાર્યો. સામાન્યતઃ ત્રીસે જયપન્થે રહડેલો યોધરાજ પિસ્તાલીસે દ્વારપાળ થઈ રાજદરવાજે ઉભે છે; ને પૂર્વે જયહાકલ પાડતો એવી પછી સંરક્ષણ હાકલ પાડે છે કે હવે ઠો નવીનોને કાળમહેલમાં પ્રવેશવાની દૂહાઈ છે. અસહકારીઓ ઉપર લાદીઓ પડતી; પછી અસહકારીઓએ લાદીઓ ને ગોળીઓ મજૂરશાહી ઉપર વરસાવી. 'હું' ઠહું' એટલી જ પ્રગતિયાત્રાની અવધિ' એવી રતાંધળી અહંબુદ્ધિ કાળે કરીને નેતાના નેતૃત્વમાં જાગે છે, ને તે એની પ્રગતિને પાંગળી કરે છે. સૌ લોકવચનોની પેઠે આ લોકવચનને ચે અપવાદ નથી હોતા એમ નહિ. અને દલપતજીવનના પ્રસંગો કહે છે કે દલપતરામ અપવાદરૂપ મહાપુરુષ હતા, આજીવન એના એ જ ઉદારમતવાદી હતા, દેશહિતચિન્તક હતા, ધીરે ધીરે પણ સદા પ્રગતિપન્થના પ્રવાસી હતા.

૭૦ની ઘાટી રહડી ઉતર્યા પછીના કેટકેટલાએક પ્રગતિયાળી હોય છે? દલપતજીવનના સંસારપ્રસંગોનો સરવાળો એ કથા કહેશે.

શુભ પ્રસંગે સૌ સગાંસજનીને ને આડોશીપાડોશીને સંભારે એમ પ્રજાકેળવણીના પુરોહિત જીવનભરના શારદોપાસક દલપતરામ શાળાને ને નિશાળિયાને સંભારતા. 'હરમાં ને 'હરમાં પુત્ર પાસ થવાના ને પુત્રના

લગ્નપ્રસંગે-વેળાએઅવસરે એ સરસ્વતીપુત્ર શારદોપાસકોને
એના એ જ આયુષ્યના ભાવે સંભારતા. દેશવિદ્યાવૃદ્ધિનો
દલપતભાવ સદાનગૃતભાવ હતો.”

ધર્મસંકટના સમયે, શાસ્ત્રકોયડા સમા ધૂંચવાયેલા
સંસારપ્રશ્નોના ઉકેલઅવસરોએ, વિકટ તરસેટાઓમાંથી
સાથે માગે શોધવાનો હોય ત્યારે ઘણી વેળા અમૂળા-
યેલા સંસારીઓ એ પ્રજાપુરોહિતને ઘેર પૂછવાને જતા.
ને દલપત પ્રજાપુરોહિતની સલાહ સદા પ્રગતિપન્થીની
હતી, સ્થિતિસ્થાપકની ન હતી.

એક વેળાએ કવીશ્વરને પ્રશ્ન પૂછાયો કે વરઘોડિયાં
પરણી ઉતર્યાં છે, પણ કન્યાને વળાવી નથી. અને એવા-
માં જ દેવધોગે વર દેવ થયો છે. શું કરવું? પ્રજાપુરોહિત
દલપતે છાતીઠોક શાસ્ત્રનિષ્ઠ્ય ઉચ્ચાર્યો કે વગર વળાવેલી
કન્યા અવિવાહિતા ગણાય.

’હરની સાલમાં અમદાવાદના શ્રી ભાઈશંકર સોલી-
સીટરના સગા પૂત્રીનન્દ ભટ્ટ અમદાવાદથી વિદાયત અભ્યા-
સાથે જતા હતા. નાત ચગડોળે રહી. અમદાવાદનો
બ્રહ્મસમાજ ટોળે મળ્યો. કવીશ્વરને ન્હોતરું મોકલાવ્યું.
દલપતરામ, સભાસમારંભમાં આવ્યા. સકલ બ્રહ્મસમાજે
સન્માન્યા, સત્કાર્યા, અગ્રસ્થાને સ્થાપ્યા, ને ધર્મનિષ્ઠ્ય
પૂછ્યો. કવીશ્વરે આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો કે સુખેથી સિધાવો
ને અભ્યાસયાત્રા સફળ કરી આવો. અને શાસ્ત્રનિષ્ઠ્ય
ભાખ્યો કે અભ્યાસાથે સમુદ્રયાનનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ

નથી, પ્રતિપાદન છે. સમાવતંનદીક્ષા પછી સ્નાતક પૃથ્વી-
પયંટને જતો, ને સાત સમુદ્રો ઝાળંગીને ઘેર આવતો.
આગે તાસરકે નીકળતા ઝડવા આડી સાત જળધારાઓ
દોરાય છે તે ઝેની ઈતિહાસપગલીઓ છે. પણ ધર્મસિ-
ન્ધુના પ્રાયશ્ચિત્તપ્રકરણમાં સમુદ્રયાનનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહ્યું છે
તે આવીને કર્યો. આનન્દે જાવ; સમુદ્રયાનનો શાસ્ત્ર-
નિષેધ નથી.

૩૧ની વયે '૫૧માં હુન્નરખાનમાં પરદેશગમનની
ઉદ્દેશ્યોધોધણા કીધી હતી, ને ૩૬ની વયે '૫૬માં બુદ્ધિ-
વર્ધકના આહવાનને આપ્યો હતો એવા ઉદ્દેશવાદી ને
શાસ્ત્રસંમત ઉત્તરભાવ ૭૨ની વયે '૬૨માં અમદાવાદના
બ્રહ્મસમાજ મધ્યે કવીશ્વર ઉચ્ચરતા હતા.

તે પછી એ જ સાલમાં અમદાવાદમાંથી ત્રણ બ્રહ્મ-
ક્ષત્રિય બુવાનો નાતની રજા લઈને બહુવાને વિદાયત
ગયા હતા.

એવામાં સોરાષ્ટ્રની નાભિનગરી ત્રમા જેતપુરના
વૈશ્યમંડળમાં વિકટ સંસારપ્રશ્ન ભગ્યો કે રોટીવ્યવહાર
હોય ત્યાં બેટીવ્યવહાર થાય કે નહિ? એ ધર્મનિર્ણય
પૂછવો ક્રિયા સંસારશાસ્ત્રીને? સમસ્ત ગુર્જરપ્રજાનું શ્રદ્ધા-
ધામ ને પૂજ્યાઠામ ત્યારે હતા પ્રજાપુરોહિત દલપતરામ.
કવીશ્વર શાસ્ત્રવિદ્ હતા, કવીશ્વર યુગધર્મને ઝાળખતા.
એક આંખે દલપતરામ શાસ્ત્ર વાંચતા ને બીજી આંખે
દલપતરામ દેશકાળ વાંચતા; અને જન્મેનો પછી એકદંદ
સમન્વય ઉચ્ચરતા. ૨૩-૧૨-૬૨ની તારીખે જેતપુર મહા-

જને અમદાવાદ કાગળ લખ્યો અને એ સંસારપ્રશ્નનો ધર્મનિર્ણય માગ્યો. ધર્મશાસ્ત્રમાં ને સંસારમયોદ્યાઓમાં શ્રદ્ધાળુ ને પ્રગતિશીલ કવીશ્વરે સમસ્ત મહાજનની વતી શેઠ ઉત્તમચંદ પારેખને ઉત્તર લખ્યો કે ‘ સૌદીન્યવહાર ત્હાં ભેદીન્યવહાર’ને ધર્મનો કે શાસ્ત્રનો ખાધ નથી. નાતની મંમતિ લઇને કરતો કે પાછળથી અવરોધ ન આવે. ધર્મશાસ્ત્રો સર્વથી કન્યા પરણવાનું લખી ગયાં છે, સ્વસાતિની કન્યા પરણવાનું લખી ગયાં નથી. શાસ્ત્રો રચાયાં ત્હારે વણી હતા, જ્ઞાતિઓ નહોતી. વણીશ્રમન્ય-વસ્થા શાસ્ત્રસ્થાપિત છે, જ્ઞાતિન્યવસ્થા પાછળની ઇતિહાસસ્થાપિત છે.

પણ એથી થે કપરો દેશચર્ચાતો ત્હારનો સંસારપ્રશ્ન નો હતો સિદ્ધપુરમાંના હિંસામયી સોમયાગનો. દેશધ્રાક્ષ-જોમાં થે પક્ષો પડી ગયા હતા. સિદ્ધપુર સમા ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ પવિત્ર તીર્થશાસ્ત્રાસી એ સોમયાગના યજમાન હતા; શુદ્ધલ્લીય મમા ધર્મ શાસ્ત્ર ને અગ્નિહોત્રતા પ્રાપ્ત પ્રજાપાવના નર્મદાતીરના આચાર્યમહોદય હતા. પણ એ શાસ્ત્રવિદ્ અગ્નિહોત્રીને હાથે વેદધર્મને નામે હિંસા થતી નિરખીને અહિંસાવાદી શુજરાત ખળભળી ઉઠ્યું હતું. બ્રહ્મમંડળનો એક પક્ષ કહેતો કે વેદમાં અશ્વમેધ છે, નરમેધ છે. બ્રહ્મમંડળનો બીજો પક્ષ ઉચ્ચરતો કે અદિસાત્તમો ધર્મ: એ ભેદાઝોજીનું ધર્મસૂત્ર છે; એટલે હિંસા એ અપ્રમં છે, ધર્મ નથી. ઉભય પક્ષના કવીશ્વરને કાગળો આવ્યા અને પ્રજાપુરોહિતને એ પ્રજાપ્રશ્ન પૂછાયો. દલપતરાયે શાસ્ત્ર-ધર્મે ભાખ્યો ને કાળધર્મે ભાખ્યો. પ્રજાપુરોહિતે ઐતિહાસિક

શાસ્ત્રધર્મ કહ્યો કે અશ્વમેધ ને નરમેધ પૂર્વે પ્રવર્તતા હતા એ ખરું; અને દેશકાળના ન્યોતિધિએ પ્રજાવત્સલભાવે કાળધર્મ લાખ્યો કે કલિમાં હિંસાયત્નનો નિષેધ છે; અહિંસા યજ્ઞ જ કલિધર્મ છે. સાંભળ્યું છે કે એ હિંસક સોમયાગના અધિષ્ઠાતા યજ્ઞમાનરાજ અને આચાર્યદેવ જન્મેયનો પછી નિર્વશ ગયો છે. એ લોકવાણી સાચી હોય તો ત્રિધિએ પરચો સાચેસાચનો હાખ્યો. ગુજરાત તો સેંકડો વર્ષોથી અહિંસક છે.

ઈસ્વી ૧૮૯૩ માં, વિ. સં. ૧૯૪૯ ના ફાગણ વદી એકમે, ફૂલડોલના મહોત્સવની તિથિએ, દેવમન્દિરોમાં દોલોત્સવ ઉજવાતો હતો ત્હારે સિદ્ધક્ષેત્રમાં સરસ્વતીમારે વેદધર્મને નામે એ હિંસક સોમયાગ ઉજવાયો હતો. આજે કે ત્હારે ગુજરાત હિંસાને પાપ માને છે, પૂજતું નથી.

એવામાં સરકારે ઓપિયમ કમીશન નીમ્યું હતું, ને તે ભારતભરમાં ભરીને દેશનેતાઓના અભિપ્રાયો સંઘરતું હતું. '૫૦ ની સાલથી કેફનિષેધની ગરબીઓ ગાનાર કવીન્દરે અમદાવાદમાં જુળાની આપી હતી કે અફીણ ને દારૂ ખન્ને એ પ્રજાજનને તો હાનીકારક જ છે; ત્હેમાં એ દારૂ તો વિશેષ, માટે જોડના વ્યાપાર બંધ કરવા જોઈએ. દલપત જુળાની પછી પિસ્તાળીએક વર્ષે હવે દારૂની વ્યાપારબંધીનાં આવતાં પગલાં દેશમાં સંભળાય છે. Asiatics non-Asiaticsના Discriminatory Act ન થાય તો સાફ.

પણ દલપતજીવનના પ્રગતિભાવપ્રદર્શક પ્રસંગો તો આ સોથી અન્યથા હતા. પાંસઠમે વર્ષે નવવિચારણાના પૂરપ્રવાહ કેટકેટલાકે ઝીલ્યા છે? દલપતજીવનને પાંસઠમે

વધે' Indian National Congress-હિન્દી પ્રજાવાદી મહા-
સભાનો જન્મ થયો. એના કારણરૂપ અનેક વાયરા દિશા-
દિશામાંથી વાયા હતા. કેઈક ઇન્ધણાં ઘસડી લાવ્યું, કેઈકે
તણખો નાંખ્યો, કેઈકે તણખાના ભડકા કીધા, કેઈકે
દગાડયા, કેઈકે પ્રકાશ પાડ્યો: એમ હિન્દી મહાસભાના
પ્રભયરૂની જવાળાઓ પ્રગટી. એ નદી નહોતી, નદ હતો;
સઘડી નહોતી, ભટ્ટી હતી. ઉડણવીજળી સમા એક શુજ્ઞસાક્ષર
ડો. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ અગ્રેસર થઈ ત્હારે એમાં ધૂમતા. એ
ગિવાયના ગોવર્ધનયુગના ક્રિયા ક્રિયા પ્રયસ્ત નવસાક્ષર-
વયોએ એ નવયુગસન્દેશ ઝીંચ્યો કે ઝીલાવ્યો છે ? કે એ
લોકયજ્ઞમાં વરુણી થઈ બેઠા છે ? કેટલાએક તો એ મયોદા-
શીલ લોકસભાના નામે ચે ભડકતા અને અભડાઈશું કહીને
આધે ભાગતા. શુજ્ઞરાતના ત્હારના સાક્ષરરૂપી નવપ્રાણણો
ત્હારે મહાપ્રાણણુ જેવા હતા, ને આજે ચે મહાપ્રાણણુ
જેવા રહ્યા છે. સાહિત્ય ને પ્રજાભાવ વચ્ચે અન્તર પાડી
ગોવર્ધનયુગના સાક્ષરવયોએ સાક્ષરત્વને હાંસીપાત્ર કરાવ્યું,
હલપતયુગમાં હતું તે કવિપદ્યનું પ્રજનું વિચારનેતૃત્વ
ખોવરાવ્યું, ધર્માર્થાં પ્રાણનો ગુરુ: એ સ્મૃતિવાક્ય ખોટું
પડાવ્યું. હલપતયુગમાં હતા એવા શુજ્ઞરાતના સાક્ષરપ્રાણણો
એ પછીના યુગમાં શુજ્ઞ મહાપ્રજાના અગ્રેસરો ન નીવડ્યા;
કાન્તુ કે પ્રજાના સુખદુઃખના અદુકમ્પે એમનું સાક્ષરત્વ
અનુકમ્પનું નહિ; કારણ કે તેઓ વ્યક્તિવાદી હતા, લોક-
સત્યહવાદી ન હતા.

અધી' સદીબર, '૪૮ થી '૬૮ પયન્ત, કવીન્ધરનું

સ્વદેશવાત્સલ્ય દલપતહૈયું દેશના સુખદુઃખે સદા અનુકમ્પતું હતું. એ હૈયું દેશવાત્સલ્યના ભાવે સદા રસાર્દ રહેતું. સ્વદેશવાત્સલ્યતું નવયુગતું પ્રથમ કાવ્ય હુન્નરખાનની ચઢાઈ રચીને કવીશ્વરે સાહિત્યદેશે ને કવિતાપ્રાન્તે સ્વદેશભાવનાની પ્રથમ કુંકુમઅક્ષરાવલિ પાઠી હતી. આપણા રસશાસ્ત્રમાં સ્વદેશવાત્સલ્યને એકાદશમો રસ કવીશ્વરે પ્રગટાવ્યો છે એ આપણે પૂર્વપ્રકરણોમાં વાંચી ગયા છીએ.

પણ દલપતરામ કવિધર્મ પાળતા; મન્ત્રોચ્ચારક હતા, ચળવળકાર ન હતા. ઝુંબેશ ને ચળવળ દલપતજીવનમાંથી દેશવટે હતાં. લોકહિતની સર્વદેશીય વિચારમીમાંસા દલપત-આયુધ્યપુષ્પની નિત્યસુવાસ હતી.

પ્રજાના સુખદુઃખે સુખદુઃખાળો દલપતઆત્મા પ્રજા-ભાવથી અળગો કે આઘો રહી શકતો નહિ. ‘બોલે તેનાં બોર વેચાય’ દલપતકાવ્યમાંની એ જૂની કવિતા છે. ૧૮૫૫ માં ગાંધીજીના દક્ષતરદાર સન્મુખે પદોપકારીના પાત્રમુખે અત્યંતવિટંબણાઓ ગાનાર દલપતઆત્માને હિન્દી મહાસભાની ભાવના નવી કે વિદેશી ન ભાસી; અભડાવનારી નહિ, પણ લોકહિતસ્વિની લાગી; અને ઉદાર ભાવી પ્રગતિશીલ દલપતઆત્માએ ત્કારની મહાસભાની દેશભાવના વૃદ્ધત્વશોભતા યોવનભાવે ઝીલી. કવીશ્વરે નિજ સ્વદેશવાત્સલ્યને મૂર્તસ્વરૂપ ધરતું નિહાળ્યું.

કલકત્તાના કેંગ્રેસસમારંભમાં કવીશ્વર ગુજરાતપાટનગરીના પ્રજાપ્રતિનિધિ નિર્માયા હતા. પણ શરીરના અના-

ગ્યને કારણે કલકત્તે જવાયું ન હતું. ને ગયા હોત હોયે ઈંગ્રેજના મુળાદરવચિત દલપતશમ ત્યાં જઈને રતે શું ?—હા, કલકત્તાવાસી ગુજરાતીઓમાં ઉત્સાહની રતી ચડાવત ખરા.

‘૬૩ ની લાહોર ડેવિસમાં તો દલપતમિત્ર દાદાભાઈ મુખપદે હતા ને દલપતકુંડુળી વૈધરાજ જટાશંકર લીલા-ર લોકપ્રતિનિધિ લેખે ગયા હતા. ત્યારે એ યોવન મંગીલાને વાટખચીની સહાયતા અર્થે ‘હસ રૂપિયા આપીને વીશ્વરે પ્રોત્સાહન પૂર્ણ હતું.’

એ અવસરમાં તો દાદાભાઈનો પાલ્‘મેન્ટરી દિગ્વિજય શ ભરી ગાજતો હતો ને લોકહેયુ ઉછાળે ચડકપુ હતું. દાદાભાઈ જૂના દલપતમિત્ર હતા, ‘હિન્દના હિમાયતી’ હતા. લોડ’ સોલસગરીની Blackmanની આંધળી ટકોરને વાળતી દવિતા ત્યારે દલપતપુત્ર મગનલાલે પ્રસિદ્ધ કરી હતી કે

કરમી પુરુષ કાળો પાલ્‘મેન્ટે પળાયે.

અને પ્રભુદેવે વિરાજતા લોકકવીશ્વરે દાદાભાઈનો દિગ્વિજય ગાયો હતો કે

જેમ દિગ્વિજય કરીને આવે સ્વદેશમાં,
એમ દાદાભાઈ પાછા સ્વદેશમાં આવિયા;
ત્રાલુના ડિસેમ્બરની તારીખ ત્રીજીને દિને
મુંગઈના લોકે મોટા હરખે વધાવિયા;
ધન માલ યદી જેની ધારીએ કીંમત મોટી,
એવા ભલા જસના જહાજ ભરી લાવિયા.

એ કવિતા કવીશ્વરે પ્રજાના સ્વાગતસમારંભમાં મુંબઈ મોકલાવી હતી. અને પછી મુંબઈથી લાહોર મહાસભાના પ્રમુખપદે સંચરતાં સ્ટેશને સ્ટેશને એ દિગ્વિજયયાત્રીનું ભવ્ય ભડોળજાલીવન્તું લોકસ્વાગત થયું હતું. તેમાં અમદાવાદના રેલવે સ્ટેશને આપણા ૭૩ વર્ષના વયોવૃદ્ધ પ્રજાવત્સલ કવીશ્વર પુરાણા મિત્રના સ્વાગતધર્મમાં અગ્રણીપદે હતા, અને ઉરભાવનો આશીર્વાદ દાસવ્યે હતો કે

દિન દિન દાદાભાઈનાં વયો હરખ ને હામ;
આશિષ આપે એટલી દિલથી દલપતરામ.

પણ હિન્દી મહાસભાનો ખરો દલપતપ્રોત્સાહનપ્રસંગ એ નહોતો, પણ એથી પૂર્વેનો હતો; શિયાળો ઉતર્યો 'હૃડની વસન્ત ઋતુમાં અમદાવાદમાં પ્રાન્તિક મહાસભા મળી ત્યારનો હતો. મુંબઈનગરીના સિંહ ને 'ખેતાજ બાદશાહ' સર ફિરોઝશાહ મહેતા પ્રમુખપદે હતા; નવ-અમદાવાદના સર્જનહાર વયોવૃદ્ધ સ્થિરબુદ્ધિ રણછોડભાઈ રહેંટિયાવાળા સ્વાગતાધ્યક્ષ હતા. વડોદરે કલાભવનમાંથી પ્રો. ત્રિભુવનદાસ ગજજર, મુંબઈથી ડૉ. બહાદુરજી વિગેરેની નવઉત્સાહિની દેશહિતચિન્તક મંડળી શુજરાતના પાટનગરે ઉતરી પડી હતી. કાર્યક્રમ ઘણાખરો ઇંગ્રેજી ભાષામાં ચલ્યો, એટલે કવીશ્વર નહિ જેવું સહમજતા; છતાં ત્રણેય ઉત્સવ-તિથિઓએ સભામંડપમાં જઈ બેસતા. ત્રીજી તિથિએ દલપતરામ ઠોકની દૃષ્ટિએ રહડ્યા. એમણે સમારંભપ્રમુખને સૂચન કીધું. સર ફિરોઝશાહે કવીશ્વરને મેડામેડા પણ બોળ્યા, અને સમારંભને ઉદ્બોધવાની વિનંતિ કીધી.

સ્વાગતપ્રમુખ ને મિત્ર સમા રણછોડભાઈએ અનુમોદન આપ્યું. એ સમારંભની સ્વાગતસમિતિના તો દલપતરામ સભાસદ આરંભથી હતા જ. કવીશ્વર ઉઠ્યા. સમારંભનો છેલો દિવસ હતો. પ્રજાપ્રતિનિધિઓને વિષેરાવાની છેલ્લી ઘડી હતી. હિન્દુઈસ્લામી કોમીકલહની પ્રથમ ચિનગારી ભારતવાડીઓમાં ત્યારે પડી ચૂકી હતી. કવીશ્વરની આપ-દષ્ટિએ દીકું હતું કે એ તણખો ન હતો, દવ હતો. ઉગતો ડંભાથે નહિ તો ભારતીય મહાપ્રજાના મહાવનને બાળી મૂક્યો. એકત્રીસની વયે 'પૃના ઝોગરટ માસમાં જે ધીર-ગંભીર અને દીર્ઘદર્શી ઉમંગ અને ઉત્સાહથી એ ગરબી ગાઈ હતી એ જ યુક્તન્દ પણ મધુરા, સભાગાજન્તા ને સભાજીવતા, પ્રજાપ્રોત્સાહક, ચેષ્ઠપછન્દવા કંઠે કવીશ્વરે નિજ સંપત્તિભીસંવાદમાંની બેતાળીસ વર્ષજૂની ગરબી ગાઈ કે

દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

પછી બીજી કડીમાં દેશની દિશાઓ સળગતી દેખાડી.

હારે જે કોઈ સંપ તણને સુખ માગે,
હારે તેના સુતેલા યત્રુઓ બાગે:
રે ! દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

અને પછી પૂર્વના પરાજયઈતિહાસ લાખ્યા.

હારે જે કોઈ વીઘા જમીન સાડું દહડતા,
હારે રાજ બોધને રદ્યા હવે રડતા:
રે ! દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

એ પછી કાળગંભીર ઋષિવાણે ભારતીય મહાપ્રભને

ચેતવણી ઉચ્ચારી કે

હારે હજી હમ્મયે વિચારી નહિ બેશો,

હારે ખરેખાત ! છે હાથમાં તે જોશો :

રે ! દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

પણ પછીની કડીમાંની ૧૮૫૧માં લાખેલી ૧૮૬૩ની આગાહી સાંભળીને સભા આશ્ચર્યચકિત થઇ.

હારે તમે ટંટા ધરમના ટાળો;

હારે જે જે ખ્યારો લાગે તે ધર્મ પાળો :

રે ! દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

અને તે પછી કવીશ્વરે માર્ગદર્શક દિશાસૂચન સંભળાવ્યું.

હારે કરી સંપ કાંઈ હુન્નર હલાવો;

હારે ફરી દેશનો વખત ફેરવાવો :

રે ! દેશમાં સંપ કરો, સંપ કરો.

બસ; થયું; કવિસન્દેશ પૂરો થયો. દેશની વેળા ફેરવાવવાનો કવિઉદ્દ્યોધ સાંભળીને લોકસાગર ભરતીએ ઝહકયો. ગરબીના પ્રથમ ચરણે ટોલવા લાગેલી સભા પછી ખૂલવા લાગી, હિન્ડોળે હીંચી, અને છેલ્લે છેલ્લે પૂરે ઝહકી. સભા-જીત દલપતરામ સભા જીત્યા.

એ પછી પન્દરેક વર્ષોનાં નવઅજવાળિયાં-અન્ધારિયાં ઉગી ઉતર્યા. આ જીવનકથાઆલેખક પ્રો. ગબ્બરનો મુંબઈમાં સહકુટુંબ મહેમાન હતો. વાળુ કરીપરવારી કુટુંબ-મંડળી જામી હતી, ગબ્બર સાહેબ ઈતિહાસવાતાં લલકારતા ખીલ્યા હતા. ‘કવિ ! શો એ ડોસાનો પ્રભાવ ! એમનું’

મુખ નહોતું બોલતું, હેયું બોલતું હતું. ' એ જૂની વાર્તા વર્ણવતાં પ્રો. ગલ્જર સ્વયં સાત્ત્વિક જોનનભાવવન્તા, સમસ્ત દેહમુદ્રામાં ઉછળાટ ઉછળતા, નવપ્રેરણા પીધેલા જેવા પ્રોત્સાહનપ્રણુદ યર્જનતા કહેતા કે એ ડોસાની દેશદાઝ નિરખીને ડો. બહાદુરજી તો વેલાગાંઠા બની ગયા હતા.

સભારંજની દલપતકવિતા સાથેસાથ સભાજયિની કવિતા હતી.

હિન્દપ્રીટનની મૈત્રી દલપતજીવનનું સ્વખુ માત્ર નહોતું, જીવનઋમ ને આયુષ્યઉદ્યોગ હતો; ક્ષારબસ સંગાથે માણેલી જીંદગીની પરમ દહાણ હતી. પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનો સમન્વયસન્નમ કવીશ્વરનો કાવ્યસન્દેશ હતો. સૌ ઇમેજો કંઈ ક્ષારબસ નથી કે સૌ હિન્દીઓ કંઈ દલપતરામ નથી, એટલે સદાસવંત્ર એ મિત્રજેલડીનાં દર્શન ન યાય. પણ ફેટલાએક અવસરોએ એ મહાપ્રબ્જોની મૈત્રીના આદર્શને કારી બાણ વાગ્યા સમી દલપતજીયામાં જાંડી વ્યથા થતી

એમ પ્રગતિપન્થે પગલીઓ ભરતા ભરતા ઉત્કાન્તિવાદી કવીશ્વર ધીમે ધીમે અસ્તાવ્યજ બણી ચાથરતા હતા

દલપતજીવનની સાયંકાળની મધુરપમાં પણ કોટુમ્બિક અને મિત્રમહળની તેજછાયાઓ રમતી હતી 'દેડમાં ઘોળકે દલપતજીમાતૃ ઓઝા અંબાશંકર વિદેહ ઘવે કવીશ્વરની સૌથી ન્હાની પુત્રી મણિબા દૂભાયાં એ પૂર્વે 'દેડના એ માસમાં દલપતજીવનમા સૌથી ન્હાના પુત્ર ચમનલાલનું લગ્ન થયું હતું, અને 'દેડની આખરે ન્હાના-

લાલ મેટ્રીક પાસ થયો. '૯૪માં મોહનલાલ સંગાથે જૂનાં મનદુઃખોનું સમાધાન થયું અને મોહનપુત્રી રણિયાતકું-વરનાં લગ્ન દાદાની ડહેલીએ અમદાવાદમાં થયાં. '૯૫માં નડિયાદમાં દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસનો સ્વર્ગવાસ થયો. '૯૬માં ભાવનગરના મહારાજ તખ્તસિંહજી, વડતાલદેશના ધર્મધુરન્ધર આચાર્ય શ્રી વિહારીલાલજી, અને ડૉ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ સ્વર્ગવાટે સંચયાં, અને કવીશ્વરે ઉમર વિશે કવિતા લખી. એમ વિદાયનાં વિતકોની પરંપરા તો, દિવસ પછી રાત્રિના સમી, અખંડ ચાલુ જ હતી. પાનખર ઋતુનાં જેવાં પાકાં પીળાં પાન કવીશ્વરને સંસારવડલેથી ખરતાં જતાં હતાં.

કવિતારસ જેને આતમવાસી છે તહેવું કવિતઝરણું આયુધ્યક્ષર લીલુછમ રહે છે, અન્તકાળ સૂધી સૂઝાતું નથી. સ્ત્રીત્યેતેરમું વર્ષ ઉતરતાં નિજ પન્દર માસની બાલ્યશય્યામાં કવીશ્વર ઢળ્યા ત્યાં સૂધી એમનો કવિત્રવાહ અખંડ પ્રવાહે વહતો.

'૯૪ સૂધી તો હરિલીલામૃતનો મહાગ્રન્થ રચાતો હતો. પછી હાથ આવેલો હીરો બિહારીલાલજી મહારાજ સહેજમાં જતો કીધો નહિ, ને અલંકારચન્દ્રિકા અને આચાર્યમહોદયના ગ્રન્થો રચવાને દલપતરામને રોક્યા. આચાર્યશ્રીને દલપતસત્સંગ થતો, સપ્રદાયનું સાહિત્ય પોષાતું, સાત્ત્વિક કાવ્યાનન્દમાં આયુધ્યની ઘડીઓ વીતતી. દલપતરામને તીર્થવાસ ઘતો, કાવ્યોપાસના થતી, સપ્રદાયનું ઋણ ફેડતું, દ્રવ્યોપાજ્ઞન થતું. સફરોની સ્વતંત્ર

હતી, એટલે દેહ અને આત્માની અનુકૂળતા અનુભવતાં પરત-વ્રતાની જાંજીર હોતા નેતા. પણ દલપતકવિતા કંઈ સંપ્રદાયની મંદિરમહેલાતોમાં પૂરાઈ રહે એવી ન હતી. ૩૧ની વયે પ્રભવાત્સલ્યના અભિનવ રસની પ્રથમ કવિતાઓ ગાઈ ત્હારે, તેમ પછી ૭૩-૭૬ની વયે, દલપતહૈયુ સદા પ્રભાહૈયા સંગાથે ધડકતું.

'૬૪માં મનુષ્યશક્તિથી પર તે શ્રી હરિને ભળાવવાનું કાવ્ય રચ્યું હતું. એજ સાલમાં વેનચરિત્રના મરાઠી ભાષા-નંતરની પરવાનગી માગતો નાસિકથી વિનંતિપત્ર આપ્યો હતો. અને ડિસેમ્બરમાં શુજાતી વેનચરિત્રની માણુગોળા સાથે કથા કરશે ત્હોને પચ્યાસ રૂપિયા ઈનામ અપાશે એવી રાજપીપળાના શેઠની બહેરાત બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાઈ હતી.

આયુધ્યસંગાથી બુદ્ધિપ્રકાશ ઉપરાન્ત પારસી કાવ્ય શિષ્યો શ્રી દાદી એદલજી તારાપોરવાળાનું અને પાછળથી રહોરાબજી લીમજીભાઈ પાલમકોટનું માસિક મબલ્લ તથા પેટલાદવાસી નાગરશિષ્ય કાશીશંકરનું કાવ્યકમળાકર એમાં છેલ્લા દાયકાએકની દલપતકવિતાઓ છપાતી '૬૫ માં આકાશગંગાના ગગનાશ્વિયંની કવિતા રચાઈ. કવીશ્વરે ગગનમાર્ગના મહાઆશ્વિયો નિહાળવા માંડ્યાં

પછીના '૬૬ના વર્ષની છેલ્લી કવિતાઓ પોણોસો વર્ષના કાવ્યજીવનની કર્ણાન્તક કવિતાઓ હતી. કવીશ્વરે ત્હારે કાળનો વેગ દીઠો, ને જીવાનીને જતી નેઈ. એ જ સાલમા મીઠાના કર વિરૂદ્ધની કવિતા બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાઈ કે મીઠાની મટાડો મહામોઘવારી.

પછી માનવપૂતળાં ઘડનાર ને સાગનાર પ્રજાપતિનાં દલ-
પતરામને પુનર્દર્શન થયાં. અને છેલ્લે છેલ્લે વસન્તની
હોરી, નવી દુનિયાં, અને આવતી બેકારીનો સામનો કરવાને

એક મંડળી એવી સ્થાપો, જ્યાં સહુને ઉદ્યોગ જડે
ની કવિતા લખી. ટેનીસનના Locksley Hall Sixty
Years After અને Vastness અને Crossing the Barનાં
જેવાં એક મંડળી એવી સ્થાપો, જ્યાં છે જીવાની, નવી
દુનિયાં, કાળનો વેગ એ દલપતઆયુધ્યના ઓટનાં
કાળ્યો હતાં.

જહોરજીવનના પ્રસંગોમાં ઓપિયમ કમીશન સમક્ષ
સાક્ષી, સર મથોરજી ભાવનગરીને ભાવનગરના સંબંધે
કેવનમાંની ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટની કવિતા, શ્રી જહાંગીરજી
પેસ્તાનજી તથા પાલનપુરના નવાબ સાહેબને આંદખિતાબ
અને '૯૪ની સાલમાં લલા સ્વદેશપ્રેમી ડૉ. નીલકંઠરાયને
માનપત્ર એ પ્રસંગો હતા.

'૯૩માં સુબોધસંગ્રહ નામે દલપતકાવ્યમાંનો વીણા
મણિકાવ્યગ્રન્થ છપાયો હતો.

એવામાં આડવીસ વર્ષે વળી પાછી સજીવન થયેલ
પુદ્ધિવર્ધક સલાનું કવીશ્વરને મુંગધથી ન્હોતરું આગ્યું. છંદગ
સર ચલાય ખરું, દોડાય નહિ. દલપતઆયુધ્યનો સંસારમનઃ
ચાલવાનો હતો, દોડવાનો ન્હોતો. મુંગધમાંની પુદ્ધિવર્ધ
સલાને સર કરી ઉદ્ધામમતવાદી સલાસદો '૫૭-'૫૮માં દોડ
પહોડ્યા હતા, મધ્યમ માર્ગના ઉત્ક્રાન્તિમાર્ગે ચાલવાની
દલપતશિક્ષાને '૫૯માં અવગણી હતી, લોકમંડળને વિરોધી

ક્રીધુ હતું, સુધારક મગી ઉચ્છેદક બન્યા હતા, ખાનપાન-
 જીવનમા સુજનતાની ને મદમની પાળો ઉલ્લી હતી
 પરિણામે જે મુંબઈગઝ, સરસ્વતીચન્દ્રમાના વીરરાવ ઇન્પાટે
 સમું, સુધારકમડગ 'પપ થી 'દર સૂધી દોડીદોડીને થોડાક
 વર્ષોમાં જ થાક્યું હતું, 'દગમા કરસનદાસને માનપત્ર
 આપીને ઘેનમા પાડ્યું હતું, ને 'દપમા નમંદે સરતવાસ
 ક્રીધે મુપુખ્ત વયું હતું. 'દગથી 'દગ સૂધી મુંબઈનું ગુજ
 રાતી મડળ સુધી મદ હતું 'દગમા જ ઇન્ડિયન સર્વ
 રામે સમસ્ત ગુજરાતીઓનું ગુજપત્ર 'ગુજરાતી' કહાડ્યું
 ત્હા સૂધી મુંબઈમાની ગુજરાત મહોટે ભાગે મીનશાળી
 હતી 'દપમા સંસ્મારી સુધાકોની પરમહમ સભા પણ
 અલોપ થઈ ગઈ હતી 'દગથી નમંદે પણ કોઈ મગડી,
 ધર્મવિચારો લખવા માડ્યા, ગુજરાતને દિગ્મુદ ક્રીધુ
 પછી 'દગ-દપમા શ્રી મન મુંબઈગમ સર્વરાત અને શ્રી
 ઇન્ડિયન દેમાઈએ ઇતિહાસપ્રશસ્ત જૂની બુદ્ધિવર્ધક
 મલાને પુનર્જીવને આણી, બુદ્ધિવર્ધકના જૂના મિત્ર ને
 મહેમાન વીરચરને મલાયા, અને 'પદમ ગગાદામે ન્હોતયા
 હતા તેમ પાછા દલપતરામને વ્યાખ્યાન માટે ન્હોતયા
 છત્રીએક વર્ષ પાછો એનો જે ઇતિહાસયોગ ગયો દલપત
 આત્માનો રગ એક હો, ન્વદેશવાત્મ્ય, અને સર્વતોમુખ
 સ્વદેશવત્સલ્યને માટે પ્રવિતાવર્મ નિમન્ત્રણના ઉત્તર
 એ નવસજીવન પાનેલી પૂર્વપરિચિત બુદ્ધિવર્ધક સભાને
 કવીશ્વરે પ્રવિતા વિશે નિબંધ લખી મોકલાવ્યો, અને એમ
 જૂનો સળધ જાળવ્યો

પણ પ્રવિતાદેશે કે કો દલપતજગજા હો આ

સૌથી નિરાળો. રહકતી જુવાનીમાં મૂળીમાં જીતેલા પેલા કુસુમ કવિ રહામેના સાહિત્યવિજય સમો આ વિજય અબકાર હતો. એવું થયું કે '૬૪ કે '૬૫ની સાલ હતી, ને ડૉ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ અમદાવાદ આવ્યા હતા. હિન્દી મહાસભામાં ધૂમનારા, પોર્વાત્ય વિદ્યાઓના શારદસમારંભમાં રમનારા, પ્રાચીન શોધખોળના રસિયા, વીજવેગી સાહિત્યકાર, સાક્ષરી માસિક 'ચન્દ્ર'ના તન્ત્રી, કુંજવિહારના કાવ્યકર્તા, સ્થાનિક સ્વરાજ્યગીતાવલિના ગાનાર હરિલાલ ભાઈના 'શુજરાતી નવી કવિતા' વિશે જાહેર વ્યાખ્યાનની તૃહારના અમદાવાદના નગરમન્દિર હેમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં યોજના થઈ. કવિતાના એ પ્રવચનમાં સંયોજકોએ શુજરાતના કવીશ્વરને પ્રમુખપદે નિમન્ત્ર્યા. ડૉ. ધ્રુવ કવિતા રસિક, કાવ્યોપાસક, તેમ કાવ્યશાસ્ત્રના પરિણાતા હતા. સંસ્કૃત ઇંગ્રેજી શુજરાતી સાહિત્યસાગર યથાશક્તિમતિ તરી ઉતરેલા હતા. આપણે ત્યાં છે એવું રસશાસ્ત્ર તો ઇંગ્રેજી સાહિત્યદેશે આજ પણ નથી. એટલે ત્યાંના મસ્મટાચાચોના નહિ પણ મસ્ત્રીનાથોના છૂટાછવાયા ફકરાઓ આધારરૂપે ગૂંથીને, અને આપણા સંસ્કૃત રસશાસ્ત્રમાંનાં વ્યાખ્યાઓ, વ્યાખ્તિઓ, ઉદાહરણોનાં અનુમોદન આપીને, તૃહારની તાજી શુજરાતી નવકવિતાનાં ચરણો ગાઈને હરિલાલભાઈએ કલાકેકભર છટાદાર, કવિત્વ ભરેલું, રસનીતરતું પ્રવચન કીધું. અમદાવાદની શાળાપાઠશાળાઓનો નવલોડિયાળો સાહિત્ય રસિયો સમાજ સભામાં હતો તે આનન્દમુગ્ધ થયો. જુવાન શ્રોતામંડળને થયું કે કવિતામન્દિરનું નવું દ્વાર આજે ઉઘડ્યું. હરિલાલભાઈ સ્વયં હતા રસરસિયા, કાવ્યોપાસક, વાક્-

સ્વામી, તેજસ્વી, પ્રતાપવન્તા રણ મહંતા યનગનતા તોખાર
 સમા યનગનતા સાહિત્યકાર. એ યનગનાટ, એ રસમસ્તી,
 એ વાગીશ્વરીના ચમકારા એમના રસશાસ્ત્રના પ્રવચનમાં
 એ ચમકતાં હતાં. અન્ય વિવેચનો થયાં પછી પ્રમુખશ્રીને
 આંખે વારો ને કવીશ્વર ઉઠ્યા. સરયૂનીર સમા સંસારપાવ-
 નકારી, સદાયરણુશીલ પંચવર્તમાન ધાર્યાં પછી ૧૮૩૪ માં
 ઘેર આવીને સ્ત્રીચરિત્રની સામળચાઇ હીરાદન્તી ને કમળ-
 લોચની કાવ્યવાતાંએને પુણ્યાગ્નિની આળમાં સમર્પી ત્હારે
 દલપતકવિતભાવનાની એક પાંખ પ્રગટી હતી. અને એ
 પછી ચૌદેક વર્ષે ૧૮૪૮થી કારણસસંગાથે શુભંરયાત્રાએ
 આદરી ત્હારે દલપતકવિતભાવનાની બીજી પાંખ પ્રગટ
 હતી. દલપતકવિતાદશ એમ બે પંખાળું છે: એક સદાયરણ
 ભાવનાની પાંખ અને બીજી લોકકલ્યાણભાવનાની પાંખ. એ
 બે ભાવનાપાંખોએ શુભંર કવીશ્વર જીવનભર કવિતાદેશમાં
 ઉઠતા. હરિલાલભાઈએ નિજ રમનન્ત્રો ઉચ્ચાર્યા હતા એમ
 પછી દલપતરામે ૧૪ની ને ૨૮ની વયે અંગિકારેલા અને
 આજીવન પાળેલા નિજ કાવ્યમન્ત્રો અમહાવાદના નવ
 સાહિત્ય રસિકોની સન્મુખે ૭૫મે વર્ષે છેલ્લી વારકા શુભંર
 પાટનગરીમાં ઉચ્ચાર્યા. પ્રથમ તો કવીશ્વરે સમાજનોને પ્રશ્ન
 કર્યો કે સાહિત્ય અને કવિતા સ્વેચ્છાવિહારાથે છે કે લોક
 કલ્યાણાર્થે? મહાકવિ કે મહાસાહિત્યકાર, પયઘચ્છાર સમા,
 સન્દેશવાહક હોય; પ્રજાને કલ્યાણમાર્ગે દોરે, યુગધર્મ
 ને ત્રિકાળધર્મ ઉચ્ચારે. સાહિત્યસન્તાનનો કે કવિતા
 સપૂતનો રસધર્મ સ્વેચ્છાવિહારનો નથી, લોકકલ્યાણનો
 છે. અને પછી કવીશ્વરે નવસાહિત્યરસિયા સમાજનોને બીલો

સનાતન પ્રશ્ન કયો કે સંસારે ને સાહિત્યે સર્વોપરી ભાવના
કઈ? અનેક શિખાળા ને અનેક શિખરાળા સંસારની
સંસારભાવનાઓ અનેક છે એવા અનેક કિરણાળા
સાહિત્યના ને કાવ્યસાહિત્યના જ્યોતિર્પ્રવાહ પણ અનેક
છે. સંસારના ને સાહિત્યના એ અનેકત્વમાં સર્વવ્યાપી
સાર્વભૌમ સિદ્ધાન્ત કયો પ્રવર્તે છે? ઉપમે વર્ષે કવીશ્વરે
નિજ સમસ્ત આયુષ્યનો આયુષ્યબોલ ફરી એક વેળા
શુજરાતને સંભળાવ્યો કે સંસારે ને સાહિત્યે ચક્રવર્તી
સુગટધારિણી સર્વનિયામક ભાવના છે સદાચરણની-પુણ્ય
પાપની-ધર્મોધર્મની. અને પછી એ જ જૂના ઉછળતા ઘેરા
મધુરા લોકગાનન્તા શબ્દે દલપતકાવ્યમાંની પેલી નિજ
દેશપ્રખ્યાત ગરબી ગાઈ સંભળાવી;

હરાચારી ! બ્યભિચારી ! જો વિચારી.

દેશને ને કવિતાદેશને પવિત્ર રાખજો આજે તહમે
નવીનો છો; કાલે નવીનતર જાગશે. ઉડજો ને વિહરજો,
પણ પુણ્યદેશમાં.

હરિલાલભાઈના સ્વજ્ઞાતીલા અને નાગરઉદય માસિક-
કના ત્હારના તન્ત્રી, સાહિત્યરસિયા સ્વ. શ્રી બાબારાવ
હિંમતલાલ દેસાઈ એ સાહિત્યસભામાં એક શ્રોતાજન હતા;
આ ચરિત્રઆલેખકના સમવયસ્ક ને મિત્ર હતા. અને
એમને સુખેથી સાંભળ્યું છે કે લખેલી પાટી પાણીને અડવે
ઘોવાઈ જાય એમ ભાષણકર્તાનું ભાષણ, દલપતવાગ્ધારાથી
ઘોવાઈ ગયું. અને ઘોડાપૂરમાં સન્ધુ તણાયું જાય એમ

શ્રોતાદિલ સહુ દલપતપ્રવાહમાં તણાયાં. ચોવીસેકની વયે મૂળીમાં કાવ્યવિજય કીધો હતો એવો કાવ્યવિજય અધી' સદી પછી પાછો ઉપમે વર્ષે કવીશ્વરે કીધો. દલપતકવિત-ભાવનાએ નવકવિતભાવનાની સભાને જીતી. વિવેકસંપન્ન હરિલાલભાઈએ પછી સભાસમારંભનો ઉપસંહાર સારવતાં કહ્યું કે કવીશ્વર મહારા શાળાકાળના ગુરુ છે, કવીશ્વરે ભાખેલી બન્ને મહાભાવનાઓ આપણી સનાતન ભાવનાઓ છે, સંસારે ને સાહિત્યે ચક્રવર્તી' છે. પુણ્યપાપથી, ધર્મ-ધર્મથી, કે લોકકલ્યાણથી સાહિત્ય કવિતા કે સંસાર પર નથી.

પણ આ સૌ હવે દલપતસાગરના ઝોટના ઉછળાટની ઘોષણાઓ હતી.

પછી '૯૬ની સાલમાં, દલપતઆયુધ્યના ૭૭મા વર્ષમાં, દેશના પ્રજાજીવનમાં જે અવનવા પ્રસંગો બન્યા; અને કુરુક્ષેત્રમાં જુદા પિતામહનો રથ મોખરે હતો એમ લોકહેયે વિરાજેલા પ્રજાપુરોહિત કવીશ્વરનો રથ પણ એ બન્ને પ્રસંગોએ મોખરે હતો.

પ્રથમ પ્રસંગ હતો મીઠાના દરવિદોષનો. ગરીબોના નિત્યજીવનની વસ્તુઓ હવાપાણી સમી અણુમોલ ને વણમોલ હોય એ દલપતમોલ છે.

લૂણ પાણી ને પગ્ન તે વણમૂલે વપરાય;
એવી ઈચ્છા ઈશ્વરી જોતાં, જુઓ, જણાય
પણ પછી મીઠું તો બાજરીથી ચે મોંઘું યયું:
મિઠાથી જુઓ બાજરી સારી સોંધી.

મીઠું ઉત્પન્ન કરવું ને વેચવું તે ઉપર સરકારે રાજ્ય હક્ક સ્થાપિત કીધો. પણ રાજ્યહક્ક એટલે મનસ્વિતા તો નહિ જ ને? રાજ્યહક્ક ન્યાયાન્યાયથી પર ન હોય એ આયંસિદ્ધાન્ત, બ્રિટિશસિદ્ધાન્ત, ને દલપતસિદ્ધાન્ત હતો. એ અરસામાં સરકારે રંકરાય સહુના નિત્યજીવનની એ સબરસઉત્પાદક વસ્તુનો કર વધાયો, ને સાફ ભારત ભરીને વિરોધનો પોકાર ઉઠ્યો. સરકાર કહેતી કે એ કર નથી, કીંમત છે. ઉત્તર મળતો કે કીંમત હોય તો પછી ઉત્પાદનખર્ચની આસપાસની હોય. એથી અધિકી એ નફાખોરી છે. રાજ્યહક્કના ઇન્જારની મનસ્વીતાએ કીંમત મૂકાય તો એ કીંમત પણ ઇન્જારનો કર કરે છે. '૬૬માં મીઠાના કરવિરોધની લોકસભા અમદાવાદમાં મળી. લોક સુખે સુખના તારે ને લોકદુઃખે દુઃખના તારે અનુકમ્પતા કવીશ્વરે ત્યાં કવિતા ગાઈ. એ જ સાલના સપ્ટેમ્બર માસના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં એ કવિતા છપાઈ છે. કવીશ્વર કહે છે કે કુદરત બક્ષિસો બક્ષે એના કર શા ?

કૃપાળુ પ્રભુએ, જુઓ, શું કર્યું છે ?
મીઠું સારી પૃથ્વી વિશે પાચ્યું છે;
હશે ઇશ્વરી કેવી ઇચ્છા વિચારી
મીઠાની મટાડો મહા મોંઘવારી.

સાગરછોળે પાણી દીધું, મૃત્તિદેવે મૃકચું, ને કિનારે કિનારે મીઠું પથરાયુ. ખાશે. ચે નહિ ને ખાવા દેશે. ચે નહિ ? વરસાદ ધોઈને પાછું સાગરમાં ઢાળે એ સાફ થશે ? તો તો ઇશ્વરે દીધેલું ચે વ્યર્થ કરશે.

કાન્તદેષા કવીશ્વરની આગમપેખની આપદંષ્ટિ તો એ પછીના ચરણોમાં છે.

પકાવો મીઠું.તે ભલે, ભાઈ! વેચો,
પ્રભુએ હીધું તેહ લેતાં ન જેચો;
અરે! એહ જાસે મને પાપ ભારી:
મીઠાની મટાડો મહા મોંઘવારી.

દક્ષપતંગાઈ કવિતા પછી પાંત્રીસેક વર્ષે, ૧૬૩૧માં, થયેલા નીમકસમાધાનનું દિશાસૂચન એ કાવ્યકડીમાં છે કે કુદરતકાંઠે વસનારાંઓ,

વસે છે જનો જે નદીનાથ તીરે,

એ કુદરતવાસીઓને કુદરતબદ્ધ મીઠું મફત લેવા દેવું, ઉત્પાદનધર્મી ભલે ઉત્પન્નનું વ્યાજબી મૂલ લે.

ઈતિહાસ બોલ બોલે છે કે ૭૭મે વર્ષે શુજ્ઞ કવીશ્વરનાં મનીષા ને આપદંષ્ટિ વણજખવાયેલાં હતાં.

અને ખીજે પ્રસંગ હતો મરકીનો. મરકીપુરાણનું તો છી શુજ્ઞરાતે નાટક લખાયું હતું ને લખવાયું હતું. '૬૬ની ઇશ્વરીકારાયેત્રી પ્રજાવિનતિ તો એક મામૂલી માગણી તી, આજે શારદાપીઠનો એ સ્વીકૃત સિદ્ધાન્ત છે. ઈતિહાસ કહે છે કે મુંબઈની શારદાપીઠ ત્હારે હટે રહી તી, અધિકારમદમાં છપી ગઈ હતી. પ્રસંગ આમ બન્યો.

'૬૬ના ઉત્તરાર્ધમાં મુંબઈના પહારામાં કાહાંકશી એક પોર્કી આવી, અને પૃથ્વીના ઠોક બંદરેથી નીરમમાં અન્નતાં મરકીના જન્તુઓ ભરી લાવી હતી તે ઠાલવી ગઈ. [ના લંડનના જેવું મુંબઈ ત્હારે અન્ધારિયું ગન્દવાડિયું

જૂનવાણી શહેર હતું. માળામાળાનો ચોક હતો કચરાપટ્ટીની પેટી. પૃથ્વી સુથંસ્નાને ને વાયુસ્નાને નિર્મળી થાય છે. કલાક-એ કલાક એ કચરાપટ્ટીના ચોકને સૂથં-નારાયણ માંડ અજવાળી જતા, તેજસ્નાને નહવરાવી જતા. પણ વાયુસંચાર તો ઠોકઠોક સ્થળે સૂથંસંચારથી થે મોંઘેરો હતો. મુંબઈનગરીના ત્હારના એવા વાતાવરણે એ મરકી-જન્તુઓને ઝીલી લીધા, જાણે વધાવી લીધા, વૃદ્ધિંગત કીધા, ને પ્રસાર્યાં. ટપોટપ માનવીઓ મૃત્યુમુખમાં પડવા માંડ્યા. તાવ આવે, ગાંઠ નીકળે, રગરગમાં વિષ ફેલાય, ને રોગી પોલી જાય. મુંબઈથી મરકીજન્તુઓ રેલમાં ભેસી પૂને ગયા. કુદરત કાંઈ કોમીવાલી નથી; કોમકોમમાં એપ ઉડ્યો. દેશ ભરમાં હાહાકાર યથો. પ્રજા ભડકી ઉઠી ને સરકાર ભડકે ઉઠી. જડકેલી સરકારે પછી રાજનીતિની ગંભીર ભૂલે કીધી. મુંબઈપૂનામાં લશ્કરી મરકીશબ્યો સ્થપાયાં. ઘર ઘરમાં સેનિકો જતા, રોગીને ઇસ્પિતાલે લઈ જતા. લાચા પ્રજા ત્રાસી ઉઠી. સરકાર કહેતી કે લોક અજ્ઞાન છે, માન નથી; લોક કહેતા કે સરકાર નિરાંતે મરવા થે દેતી નથી રાણીના રાજ્યમાં આમ ન હોય. સરકારને પ્રજા કહ્યાગર પણામાંથી છટકતી બાસતી; પ્રજાને સરકાર Prestige મોભાને વાયરે ચ્હડેલી હઠાગ્રહી બાસતી. કોણ જાણે શા વાયરા વાયા છે કે એ પછી આજ (૧૯૪૦) ચાર દાયકા સૂધી સરકાર જાણે ભૂલભૂલામણીમાં પડી ન હોય એ રાજનીતિની ઐતિહાસિક ભૂલોની પરંપરા એલી રહી. આ સ્વતન્ત્રતાને પન્થે ચ્હડી છે, સરકાર પ્રજાને કહ્યાગરવાને મથે છે. પણ એ ઇતિહાસવાર્તા આ દલપતજીવ.

કયાની પારની વાતો છે. આપણે કયાપ્રસંગ તો એ છે કે આવતી મરકીના દિવસોમાં મુંબઈમાં શારદાપીઠના પરીક્ષા-સત્રનો કાળયોગ આવ્યો. મુંબઈ ઇલાકાનાં માતાપિતાઓને યયું કે પુત્રપુત્રીઓને મુંબઈ પરીક્ષા આપવાને મોકલવાં છે, મરકીમાં મરવાને મોકલવાં નથી. કામદામ લોકસભાઓ ભરાઈ, શારદાપીઠને વિનતિરૂપ કરાવે. યયા કે યા તો પરીક્ષાઓ મૂલતવી રાખે, યા તો મુંબઈ ગઢાર બીજે હોયો. આજે મુંબઈ શારદાપીઠે પરીક્ષાઓના કાળાન્તરે કીધા છે, સ્થળાન્તરે કીધા છે. એ કાળાન્તરથી કે સ્થળાન્તરથી શારદાપીઠ કાંઈ ડંધી વળી ગઈ નથી. પ્રજાવિનતિ અતિવાહી નહોતી કે બુદ્ધિવિરોધી નહોતી. પણ હઠે ચૂટેલી શારદાપીઠને ત્હારે એ પ્રજાવિનતિ ગળે ન ઉતરી. 'હુના ઓકટોખરમાં અમદાવાદમાં લોકસભા મળી ત્હેમાં પ્રજાવત્સલ કવીન્દર મોખરે હતા. કવીન્દરને આશ્ચર્ય થતું કે આટલી યે લોકમાગણી કેળવણીસંસ્થા સ્વીકારતી નથી એ શું? સરસ્વતીની પુત્રી-પણ મુંબઈ શારદાપીઠ દુરાચલે ચૂકી હતી. નવસિંધાન્ત ત્હેને બચાવહ બાસ્યો, પ્રજાવિનતિઓ બહેરા કાને પડી, પરીક્ષાનાં સ્થળ કે કાળ ન બદલાયાં. પછી અન્તે પેલી કહેવતવાળું યયું કે વાર્યું ન કરે તે હાર્યું કરે કોઈકે મુંબઈમાંનો પરીક્ષામંડપ સળગાવી મહેલ્યો; એટલે હોંચે-હોંચે શારદાપીઠની પરીક્ષાઓ મૂલતવી રહી. દલીલો ન માની, વિનતિઓ ન માની, એને અન્તે અગ્નિ-આણુ માનવી પડી. પછી તો મુંબઈપૂનાનાં લશ્કરી મરકી રાખ્યો યે સંદેશાયાં ને પરીક્ષાઓનાં કાળાન્તરે ને સ્થળાન્તરે પણ યયાં. ઇચ્છે સરકાર શીજે છે, પણ મોડું મોડું

ગીએ છે, ચોગ્યકાળે ચોગ્ય ચતુ હોત તો રાજપ્રજાનું બાટબાટલું મનોવૈમનસ્ય આજે ન હોત.

કારબસની અમીરી અમલદારી દલપતરામે હીડી હતી; આજ દલપતરામ મુંબઈ શારદાપીઠની સંગઠિલી દેખતા હતા. લોકદુઃખનો પવનલહરી સમે સિતકારે સંભળાય ત્યાં તો તેને નિવારાતું હીકું હતું; આજે પ્રજાસન્તાનોને મરકીના મૃત્યુમુખમાં નંખાતા અટકાવવાના પ્રજાપોકારોને સરસ્વતીમંદિર ન સાંભળતું નિરખ્યું. સત્તાધીશોમાં શ્રદ્ધાવન્તા કવીશ્વરને તો જૂની આંખે નવા તમાસા જેવું હતું. કચ્છારેક કવીશ્વરનું અન્તર કોયડાનો પ્રશ્ન પૂછતું કે શું આ એ જ મહારાણીનું રાજ્ય છે? સિખંડીના બાણથી મહા-ચોધરાજ લીખ્મ પિતામહ ઘવાઈને પડ્યા હતા; મુંબઈ શારદાપીઠની નિષ્કુર અમલદારીના આચરણબાણથી દલપતરામ ઘવાઈને પડ્યા. કવીશ્વરે જમાનો પલટાતો જોયો.

કુરુક્ષેત્ર પછી શ્રી કૃષ્ણને યયુ હતું એવું કંઈક કાર-બસયુગ હીઠેલા દલપતરામને યયુ કે પોતે હવે Out of tune with the times હતા.

કવીશ્વરે પેખ્યું કે રાજપ્રજા વચ્ચે ફાટ પડી છે. સવેળા સંધાશે નહિ તો આગળ જતાં પૂલ બાંધવા ચે કપરા પડશે.

ધીરસ્ત્ર ન મુદ્દાતિ એ દ્રુવપદમાં ગીતાઉપનિષદોએ વારંવાર વર્ણવ્યાવબાણેલા છે એવા કવીશ્વર ધીર પુરુષ હતા. જિજિવિષા સોને ચ છે અને દલપતરામને પણ હતી. પશુ સંસારનો કે જીવવાનો મોહ કવીશ્વરને હવે ન હતો.

દલપતકવિતાની ચેઢે દલપતજીવન પણ લોકકલ્યાણુયે માંડેલો દીર્ઘાયુષી જ્ઞાનયજ્ઞ હતો એ જીવનયજ્ઞની જ્વાળાએ પતિતપાવની હતી, દગાડનારી ન હતી. મધ્યાહ્નસૂય સમી કદી એ તપી નથી; પ્રાતઃકાળના સૂયતેજ સમી સદા તે સંસારને વણદગાડચે પ્રકાશતી. જીવની વયે પણ એ શીતળ મધુરમધુરી દલપતપ્રભા તેજસ્વિની હતી, અંખવાણી નહોતી. ઉદાર ઉદ્ધર્ગામિની દલપતઆતમજ્ઞયેત અહનિંશ ઉત્કાન્તિપન્થે ઝમકારા મારતી સંચરતી. જતાં જતાં યે કવીશ્વર ઝમકતા. પણ એ ઝમકારા હવે શુભંરસંસારવાહીએ છેલ્લા દલપતઝમકારા હતા.

દલપતઆયુષ્યનો સૂય હવે ક્ષિતિજપાળે જઈને બેઠો હતો.



પ્રકરણ ૯ મું, બાણશય્યા

અરે! રૂડો માનવદેહ આંચો, બહુ પ્રતાપી પ્રભુએ જનાંચો;
તમે વિચારો કિત જો તમારું, કરો-કરો કાંઈક કામ સારું.

સુકીર્તિ'નો સ્વાદ સદૈવ ચાખો, આ લોકમાં નામ અખંડ રાખો;
તો વાગશે નિર્ભયનું નગારું, કરો-કરો કાંઈક કામ સારું.

દલપતરામની જીવનયાત્રા હવે સમાપ્ત થતી હતી.

ગામને પાદર વિસામા હોય છે, ને વિસામાની વચ્ચે,
ફરતી છાયા ઢાળીને, વડ્ડો ઉભો હોય છે. એ વટરાજની
છાયામાં ખાળકો રમે છે, તળાવે ન્હાવા જતાં કે વળતાં
ખાત્રિકાઓ ત્હાં રાસડા બીંધે છે, વગડે જતાં ગામધણ
ત્હાં ટોળે મળે છે, ન્હાનીમોટી મુસાફરીના સફરી મુસા-
ફરો શિરભાર ઉતારી થાક ત્હાં ઉતારે છે. ગામગામનો
વિસામો એટલે સસારીઓનો વિશ્રામઘાટ. આયુષ્યની લાંબી
મુસાફરીનો ભાર ઉતારી થાક ખાવાનો શુભવિશ્રામના ગોદ-
રાનો વિસામો દલપતરામને હવે દેખાયો.

૧૬મી સદી ધીરે ધીરે આયમતી હતી, ને કલપત-
રામને આયમણી દિશા દાખવતી હતી.

પ્રજ્ઞકેળવણીના રસિયા સરસ્વતીપુત્ર હલપતરામનું સંસારચોટમાંનું છેલ્લું દર્શન સરસ્વતીમન્દિરે જ થાય ને? સંસારને સદેહે છેલ્લાં દર્શન કવીશ્વરે અમદાવાદની હાઈ-સ્કૂલમાં દીધાં હતાં.

ઈસ્વી ૧૮૬૬નો ડિસેમ્બર માસ હતો, પાંચમી તારીખ

ને યનીવાર હતો. વૃદ્ધ છતાં જોબનડમંગીલા શ્રી એલ્લભ
તલાટી ત્હારે અમદાવાદની હાઈસ્કુલના શાળાઅધીશ હતા.
પ્રવૃત્તિમય જીવનનો એમને યોગ્ય હતો. વાનપ્રસ્થી થયા
પછી દેવલાલી પારસીશાળાના વધે પડ્યાં તે પ્રિન્સિપાલ
હતા. અમદાવાદની ઐતિહાસિકતા નિજ વિદ્યાર્થીસંઘને
સંગાથે લઈને જતાવવાને જતા ત્હારે પ્રવેત દાદીયાળા એ
સત્જન સિપાઈસોહામણ સત્જ યદ્દ જીવાનમંડળને
મોખરે જીવાન યદ્દને ચાલતા; જાણે હરણાના ટોળાને
મોખરે શૂંગાળો ઠળિયાર ચાલ્યો. હાઈ સ્કુલમાં મિ તલા-
ટીએ ઈનામસમારંભ ચોળ્યો હતો. અમદાવાદના કમીશનરને
પ્રમુખપદે નહોતયા હતા, ને એમના મિત્ર જેવા દલપત-
રામને પ્રસંગકવિતા રચી આપવાને આમંત્ર્યા હતા.
વિદ્યાર્થીઓએ જેલ કીધા, કાબ્યો ગાયાં, સંવાદો ભજવ્યા.
અધીસદીથી અમદાવાદને પરિચિતપ્રિય એ જીલ્લે પશુ
મધુરા કંઠે દેશકેળવણીનું દલપતરામે ભાવજી કીધું, કવિતા
ગાઈ. શુજરજનતાને પ્રજાકેળવણીનું કવીશ્વરનું એ છેલ્લું
ઉદ્દ્યોધન હતું, શુજરાતની પાટનગરીને કવીશ્વરે એ છેલ્લી
વેલ્લી કવિતા સંભળાવી. વિદ્યાવૃદ્ધિના વ્યાખ્યાનથી ને
સરસ્વતીસમારંભમાં કવિતા ગાઈને એ સરસ્વતીપુત્રે
નિજ લોકજીવન સંકેલી લીધું. મિ. લેલીએ વિદ્યાર્થીઓને
પદ્ધતિસરનું સદ્દ્યોધનું ભાવજી કીધું. ઈનામો નહેંચાયાં.
હસતાં રમતાં અમદાવાદનો એ સત્જનમેળાવડો વિજે-
રાયો. શુજર પાટનગરીની સુજનતાને ત્હારે સ્વપ્નું એ
નહોતું પડ્યું કે લોકસમારંભમાં શુજરકવીશ્વરનાં એ છેલ્લાં
દર્શન હતાં.

સામાન્યતઃ દલપતરામનું શરીર નિરોગી રહેતું. મુદ્દઠ બાંધાનું, ને ન્હાનપણની રમતો ને દેશભરની પાયઢળ મુસાફરીઓને કારણે કસાયેલું હતું. દેવમન્દિરમાંની મૂર્તિ સમો દેહ આરસવર્ષો—ઉજ્જવળ તેજસ્વી દદળન્ધ હતો. કવીશ્વરનો આત્મા નિરામય હતો એવો દેહદુર્ગે નિરામય હતો. પણ છેલ્લાં પાંચેક વર્ષોથી પગે નીકળેલાં ગડગૂમટનાં શ્રમખાં પછી સમગ્ર દેહદેશે ફરી વળ્યાં હતાં, ને દેહમન્દિરના સિમેન્ટબન્ધ સમા જ્ઞાનતન્તુઓને ખોતરી ગણી બાધાં હતાં. એમ જીમે વધે શરીરકિલ્લો શિથિલ ને ડબળવબળ થયો હતો. વળી 'દદના ઓગસ્ટ માસમાં પક્ષાઘાતનો પહેલો આઘાત ક્ષણિક વાગી ગયો. ત્હારે તે વ્યાધિ કવીશ્વરની મહેમાની પારખવાને જાણે આવ્યો ન હોય એમ ત્રિરાત્રીનો જ મહેમાન રહી પાછો વળી ગયો હતો. દલપતરામના દેહદુર્ગે યમદેવના હૂમલા એમ આવવા માંડ્યા હતા; ને જરા નહિ, પણ જરાનો ચે આરો હાખવતો થયા હતા. હવે યમદેવનો છેલ્લો હૂમલો આવ્યો.

જૂના મિત્રો અને પ્રજાપ્રવૃત્તિઓના સંગાથીઓને હળી-મળીને એ સરસ્વતીસમારંભેથી કવીશ્વર ઘેર આવ્યા. નિત્યનું નિજ આહુપાતળુ વાળુ કીધું. પછી પડતી રાત્રિએ દિનચર્યાના નિત્યનિયમાનુસાર 'પ્રેમ સખી'ના શ્રીજીનાં એઠાપદ ગાયાં, સાચું આસ્તી કરી, ધૂન કીધી, ધમપાઠ ભણી ગયા. પછી પગથંપી ઘસ. પોઢયા. ડિસેમ્બર એટલે ઘણુંખરૂં ધનુર્માસ. ટાઢતું જોર ત્હારે ઉગતી જુવાનીમાં હોય છે. એ રાત્રિએ જહારી ઉઘાડી રહી હશે, કે ઓઢવાનું ખેંચી ગયું હશે, કે પવનની પાંખનો વીંઝણો વાગ્યો હશે:

નિમિત્ત હો તે હો, નિર્માણયોગ બળવન્તો હતો. મધ-
રાતનાં પૂર જામતાં હતાં ત્હેરે અણચિન્તવ્યો ને એકાએક
પડતી વીજળીનો આઘાત વાગે એમ, કવીશ્વરને અર્ધાંગ-
વાયુનો આઘાત વાગ્યો. મર્મદાર દોઢ બેઠાયું, ઘણીક તે
મૂછો આંખ્યા જેવું જાણે થઈ ગયું. વિધાતાની અવળાઈ
એવી છે: સદાજાગૃત દલપતરામ ઘણીક મૂછોમાં પડયા. સાઠેક
વર્ષોનું જાઈ જાઈ યાદેલા શુદ્ધગિરના નરકોકિલનો કં
રૂંધાયો. બેએક દિવસ જીવ છે જ અબોલ રહી. ઠાણુ અંગ
અડધું રહી ગયું. દલપતરામને દુનિયાની પાળ દેખાઈ.

પછી ઔષધોપચાર મંડાણા, ને બેત્રણ દિવસે જીવ-
વાબંધ ઉઘડ્યો. બાળક હતા ને ડાઘા વેદિયાની સન્મુખે
અમૃતબાની ગોદમાં માતપિતાનાં મોંમાં રતન કાણુ કાણુ
બોલતા એવું તોતડું તોતડું બોલાવા લાગ્યું. અંગમાં જે
કાંઈક ચેતન આંખ્યું. ડાબે પડખે કોંક રકન્ધેટા આપે તો
થોડુંઘણું હસાતુંક્રસાતું થયું. પણ જીવનનાં આસર્યાં પાણી
જડમે વરે પાછાં વાળવાં સોને જે દુર્લભ. ‘આ વ્યાધિ
એમનાં મરણ સૂધી મટ્યો નહિ.’ પાંચમી ડિસેમ્બર ૧૮૯૬
પછી દલપતરામ ‘મેઢેથી હેઠે ઉતરી શક્યા નથી, કોઈ
જાહેર મેળાવડામાં કે મંદિરે દર્શન કરવા જઈ શક્યા
નથી.’ હંતુમાનજીતા ચીકણા વારે આવી બેઠેલો વ્યાધિ
દલપતરામના ડેહમાં નિરાંને ઘર દરીને રહ્યો. ‘શરીરનો
ઠાણી તરફનો ભાગ થોડેઘણે અંશે ખોટો પડી જવા જેવો
થઈ ગયો.’ ‘થોડું પણ એ તરફનું જરા વાંકા જેવું થઈ
ગયું,’ જાણે સંસારમાંથી કવીશ્વરે ઠેર મરડી. ‘પછી પોતાની
મેળે ઉભા થવાતું નહિ.’ એમ પંદર માસની કવીશ્વરની
બાણશ્યા દેખાઈ.

પત્ની ડિસેમ્બર '૯૬થી ૨૫મી માર્ચ '૯૮ પ્રથમ-ત્રી
એ દલપતબાણશ્યામ સંસારી છતાં સંસારવિરક્ત છે. સાધુ-
સન્તને યોગ્ય છે. 'અરેરે!' 'વોય' 'ઉહુ;' નિર્બંધ
પામર હોય તો 'બાપલિયા!;' આત્મવન્ત સહનશીલ હોય
તો 'હે પ્રભુ;' દુઃખ વેદના નિરાશાના એવા, કઠવી કાકડીના
જેવા, જીવનઉદ્ગારો મૃત્યુશ્યામાંથી સાધારણતઃ સંભળાય
છે. દલપતરામ અસાધારણ મહાજન હતા. દલપતજીનમાં
એ કડવાશ નહોતી. દલપતજીન, દલપતકવિતાની પેઠે,
મધુર જીવન હતું; મરણના મન્દવાડમાં જે એ જીવનસંધ્યાની
મધુરપ ઓસરી ન હતી. બ્યાધિ એમને પીડનો ન હતો;
એમને પીડાના ઉદ્ગાર ક્યાંથી હોય? જીવન સદેરાજ
જયવન્તુ વીત્યું હતું; જીવનજેતાને નિરાશાનો શ્વાસોચ્છવાસ
ક્યાંથી ઉઠે? એ આનન્દઘડીઓ હતી એમ કહેવું માયું
નથી-અતિશયોક્તિની ઉદ્વિત લેખે જે સાચું નથી; તેમ પીડા
કે દુઃખની એ ઘડીઓ હતી એમ કહેવું પણ એટલું જ
ખોટું છે. સવા વર્ષની લાંબી મરણપધારીએથી વેદનાનો
એકારે ન ઉઠ્યો હોય, દુઃખનો અદેરાટ ન સંભળાયો હોય,
ખેદનો નિશ્વાસે ન ખાયો ન હોય, એવી મૃત્યુશ્યાઓ તો
યોગીની કે સાચા સંન્યાસીની. કવીશ્વરની મૃત્યુશ્યા જનક
વિદેહીના ગોત્રજની હતી. એ બાણશ્યામ પણ દલપતજી-
વનની માણ તે દહાણ હતી.

મરણપધારી સૌને જે આયુષ્યની છેલ્લી પરીક્ષા છે.

અસ્તાચળને દલપતરામને ક્ષિતિજે ઉગતો દીઠો, ને
જીવનને પછી સંકેલવા માંડ્યું.

બાણશ્યામમાંથી ભીષ્મ પિતામહે સંસારધર્મ ભાખ્યા હતા, દલપતરામે ૭૬ વર્ષના સંસારઅનુભવેના આત્મકથાના પ્રસંગો ભાખ્યા. સાયંઆરતી પછી, અને શયનઆરતી પૂર્વે, સ્વામીમંદિરમાં કથા બેસે છે, માનવવંશના ઇતિહાસો વંચાય છે. કવીશ્વરે પણ પછી એમ સ્વયંકથાના ઇતિહાસો ઉચ્ચાયા. સ્મરણ સતેજ હતાં, ચેતન ચમકતાં હતાં. દેહનો ચરખો દીઠો પડ્યો હતો—ડખળવળ યંચો હતો, પણ આત્માની મણિયોત અણિશુદ્ધ હતી. સ્વદેશવાત્સલ્યભાવે જીવેલા જીવનનો અનુભવઈતિહાસ દેશહિતકારી, પ્રજાપ્રેરક, દીવાદાંડી સમો માર્ગદર્શક, ને ગુજ્જર ઇતિહાસના રસા સમો નીવડશે એવી મહાપુરુષશોભતી કવીશ્વરને આત્મશ્રદ્ધા હતી. સ્મરણોને સંભારી સંભારીને એ લાંબા મન્દવાડકાળમાં દલપતરામે નિજ જીવનનોંધો ઉતારાવી. એ સળંગ જીવનચરિત્ર નથી, છૂટક છૂટક જીવનપ્રસંગો છે. જે હાજર હોય તે લહિયો ચતુઃ જેના અન્તરમાં જે ઉગે તે પૂછી લેતા. શાળામાં નિશાળિયો નકશે વાંચે એમ કવીશ્વર આયુધનો નકશે વાંચતા. ભીષ્મ પિતામહે બાણશ્યામમાંથી શાન્તિપર્વ ભાખ્યું હતું; દલપતરામે નિજ બાણશ્યામમાંથી આઠેક હાયકા ભરીને વિસ્તરતી દલપતજીવનકથાની ઐતિહાસિક દેશકહાણીઓ કહી. આ જીવનકથાના મહાઅન્યનોએ પાયો અને પીઠણી.

દલપતરામને હવે અસ્તાચળ દિપ્તિમયોદામાં દેખાયો.

લકવાયો અપંગ કવીશ્વરે ત્હો પણ હજી ગુજરીની સાહિત્યસેવા પરિચાળી નહોતી. સાહિત્યસેવા દલપતજીવનનું સદૃશ્યસન હતું. દલપતરામની મૃત્યુશ્યામ સાહિત્યના યસ-

પ્રકરણ ૯ મું, બાણશ્યા

કુંડ સમી હતી. 'હજના જાનેવારી માસમાં દલપતપિંગળની નવી આવૃત્તિ એ બાણશ્યા સમીપે મુધારાતી હતી. સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી એ કામકાજે મન્દવાડને ઢાલિયે આવતા, અને જરૂરી મુધારાવધારા દલપતસમ કરાવતા. દલપતપિંગળના એ છેલ્લા મુધારા હતા. ૧૮૫૫માં બુદ્ધિ-પ્રકાશમાં કટકે કટકે છપાવા માંડેલું, અને કાબ્યકલાના શાસ્ત્રને પિંગળશાસ્ત્ર કહે છે એ કવિવર નમંદને પણ લખાવતું દલપતપિંગળ ૧૯૩૮ પર્યન્ત તો વ્યવહારોપયોગી અનેક ગુજરાતી પિંગળ છે. દલપતપિંગળ લણી, કાબ્યકલાપ્રબુદ્ધ થઈ કેટલા એ દલપતવિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતના કવિવર નીવડ્યા છે ને નીવડશે.

સોસાયટીનો ગુજરાતી શબ્દકોશ એટલે એક 'દિનમે' અઢાઈ 'કેસ' ચાલતી પેલી નરસિંહ મહેતાની જાણે દોદળી વહેલ. સોસાયટીના સ્થાપનકાળથી, નમંદની કોશ ભાવનાની એ પૂર્વે, એ કોશભાવના સોસાયટી સેવતી આવી છે. ઈસ્વી ૧૮૫૧ના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે કે એ વર્ષમાં છ હજાર શબ્દો સંગ્રહાયા છે. ઈસ્વી ૧૮૫૪ના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં છે કે રિપોર્ટવર્ષમાં નવ હજાર શબ્દ સંગ્રહાયા છે. પેલા અમદાવાદનો ઇતિહાસ રચનાર શ્રી મગનલાલ વખતચંદ એ શબ્દસંગ્રહ કરતા હતા. પોણાસો વર્ષે, છેક ૧૯૨૩માં સોસાયટીનો શબ્દકોશ પૂરો થયો છે ખરો! નવનવા કોશ તંત્રવાહકો બદલાય એટલે પાછી પેલી જોડણીની ચર્ચા વળ ઉઘમાંથી જાગે અમદાવાદ મેઈલ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ૧૮૯૭ માં રા. સા. માધવલાલ હતા, ને એમણે શબ્દકોશને જોડણીચર્ચા ઉમેળી. 'અનુસ્વર તથા અનુનાસિકના તક્ષવ

બાળત, હૂસ્વ લીધું પુત ઉચ્ચારોનાં ચિહ્નનો બાળત દલપ-
તઅભિપ્રાય પૂછાવતો રાવ સાહેબનો પત્ર આવ્યો. હોપ
વાંચનમાળા રચાઈ ત્હારથી જોડણીચર્ચાનો ઇતિહાસ
દલપતરામ જાણતા હતા, અને એમાં રસ લેતા હતા.
ઉત્તરમાં દલપતરામે લખ્યું કે 'કોઠી-દાણા ભરવાની-તે
ઉદાત્ત સ્વર કહેવાય, અને કોઠીનું ઝાડ તે અનુદાત્ત સ્વર
કહેવાય. ત્હેમની જૂદી જૂદી નિશાનીઓ ચારણી ભાષામાં
જોઈ છે. એમાં અનુસ્વરની જૂદી નિશાનીઓ નથી; કારણ
કે કોઈ વેળા ઉદાત્તમાં ને કોઈ વેળા અનુદાત્તમાં તે ભળી
જાય છે. અર્ધો અનુસ્વર જોલાય છે; અને આંખ ઉપર અર્ધઅન્દ્ર
કરવો ઘટે, અને પંઠ્યો એ ઉપર પૂણું અનુસ્વર કરવાનો
હોય. હોપ સાહેબે એવો નિયમ સ્વીકાર્યો હતો કે હત્તી
સમાં ઈ ભળે તો તાણુ શ થઈ જાય; જેમકે ડોસો-ડોશી,
માસો-માશી. એ નિયમ પળાય તો સાફ.'

મૃત્યુશય્યાને યે આપણી જોડણીની ચર્ચાત્હારે છ'છેડતી
અટકી ન હતી.

એ વ્યાધિવર્ષમાં નિજની નવવાતો ચન્દા છપાવવાને
કાઠિયાવાડમાંથી શ્રીયુત 'કાઠિયાવાડી'-ભાવનગરનો સામ
બહાસ કોલેજના પ્રો. નરસિંહકર પ્રાણશંકર દવે અમદાવાદ
આવ્યા હતા, અમારે ઘેર ઉતર્યા હતા, ને પૂજ્યભાવે
સાહિત્યવાતોલાપ કરીને વ્યાધિશય્યામાં ઢળેલા કવીન્દરને
રોજવતા હતા.

દલપતબાણશય્યા એમ સાહિત્યના પ્રદાષિની બાણ-
પર્યા હતી.

૧૮૫૪ની સાલમાં બુદ્ધિપ્રકાશ નિયમિત થયું ત્હા-
રથી દલપતરામને મન તે હતું 'માફ' બુદ્ધિપ્રકાશ.' ૪૪,
૫૫ પર્વન્ત કવીશ્વરે બુદ્ધિપ્રકાશમાં કાવ્યો ને લેખો લખ્યાં
છે. કવીશ્વર બુદ્ધિપ્રકાશના તન્ત્રી હતા ત્હાં સૂધીમાં
સૂરત વડોદરા અમદાવાદ કાઠિયાવાડમાં બુદ્ધિપ્રકાશનું બરો-
બરિયું કેા માસિક શુજરાતે ન હતું. માસે માસે નવું બુદ્ધિ-
પ્રકાશ વાંચવાને શુજ્જનતા ત્હારે તલસતી. હિન્દુશિલ્પ-
નની મૈત્રી, દામ્પત્યસ્નેહની પવિત્રતા, કળાકોશલ્ય, વિદ્યા-
હનર, સ્વદેશવાત્સલ્ય, સંસ્થાનસુધારો, શાળા કન્યાશાળા
પુસ્તકશાળા—સર્વદેશીય પ્રજાકેળવણી, પ્રાચીન ને અર્વા-
ચીન ઇતિહાસસંશોધન, શુણીજનોનાં શુભગાનઃ એ અને
એવા દલપતજીવનના સાહિત્યમન્ત્રો હતા, અને એ સહુ
બુદ્ધિપ્રકાશનાં પાનાંઓને અજવાળતા. આપણા કેા સાહિ-
ત્યકારનો કેા માસિક સાથેનો એટલો દીર્ઘ સંબંધ ને
મમતાજી પોતાપણું ઇતિહાસજાણીતાં નથી. અને અન્તે
એ દીર્ઘ સાહિત્યસંબંધ થયાયોગ્ય રીતે પરિપ્રમાપ્ત થયો.
બુદ્ધિપ્રકાશના 'હજીના માર્ગઅંકમાં કવીશ્વરનું કાવ્ય
છપાયું છે 'ધર્મની તકરાર તજવા વિશે;' અને એમિલ
અંકમાં છપાયું છે 'શૃંગાર રસ વિશે,' ને 'રામસીતાજીના
સ્નેહની ગરબી.' ૭૮મે વર્ષે કવીશ્વરનાં એ છેલ્લાં પ્રગટ
થયેલાં કાવ્યો; જાણે જતાં જતાં શુજ્જનતાને કહેતા
હોયને કે આ બેનેમા વીસરતા. એ બન્નેય દલપતજીવ-
નના પરમ સાહિત્યમન્ત્રો છે. આર દાયકાના સાહિત્યસંબં-
ધનો દલપતરામે એમ રામસીતાના સ્નેહનો શૃંગાર રસ
ગાતાં ગાતાં પૂર્ણહૃતિહૃતસવ કીધો. ૧૮૭૪માં હીરાદન્તી

ને કમળલોચનીની કાવ્યવાર્તાઓ અગ્નિમુખમાં પધરાવી
ત્હારથી તે ૧૮૬૭માં છેલ્લી રામસીતાના રનેહની ગરબી
પ્રકાશન પામી ત્હાં સૂધી, ૬૩ વર્ષ પર્થન્ત શુજ્ઞરસાહિ-
ત્યમાં રસશુદ્ધિ ને કાવ્યપવિત્રતાનો મહામન્ત્ર કવીશ્વરે
સદા પ્રતિપાદિત કીધો છે. સાહિત્યદેશે ને કવિતાદેશે કવી-
શ્વરને નિર્મળાં તેજ ભેઈતાં હવાં. અન્ધારી રાત્રિ કે સાયં-
કાળનાં અન્ધારાંઅજવાળાંનાં ઘમંડ નહોતાં ભેઈતાં.

ઇસવી ૧૮૬૩માં દલપતરામે દલપતપિંગળના સાહિ-
ત્યહફક મોસાયટીને બક્ષ્યા હતા, અને આ અરસામાં
દલપતકાવ્યના સાહિત્યહફક મોસાયટીને બક્ષ્યા. ચારચાર
દાયકાથી—છેક હુન્નરખાન ને અપલક્ષ્મીના સમયથી કવી-
શ્વર નિર્લોભભાવે નિજ સાહિત્યહફકે મોસાયટીને બક્ષતા-
કંઈક વર્ષોથી દલપતકાવ્ય અપ્રાપ્ય હતું. પ્રથમાવૃત્તિની
નકલો થઈ રહી હતી, ને ફરી છપાવવા ભેટલા કવીશ્વર
ધનવાન ન હતા. કવીશ્વરના સહાયકસંગાથીઓ પણ નર-
લોક તણ દેવલોકવાસી થયા હતા. કેઈયે બદલાની રકમ
લીધા વિના દલપતપિંગળ ને દલપતકાવ્યનાં ગ્રન્થસ્વામી-
ત્વ કવીશ્વરે મોસાયટીને સોંપ્યા; નામની માત્ર એક જ
શરત કે પોતાની હયાતી પર્થન્ત એ ગ્રન્થવેચાણુનેા અર્ધો
નફો મોસાયટી દલપતરામને આપે. એ શરત નામની જ
હતી; કારણ કે ૭૫મા વર્ષ પછી આયુષ્યની ટેટલીયેક
વરધો માનવી અનુમાને ! જતાંજતાં નિજ સાહિત્યવારસો
કવીશ્વર એમ મોસાયટીને સોંપતા ગયા. દલપતરામ સદા
ઠહેતા કે મોસાયટી મહારો છૂટી દીકરા છે.

આજે-૧૯૩૮માં હવે સોસાયટી દલપતરામના એ ઉદાર ગુણુદયોગને કાંઈકે સંભારે છે. ૧૯૩૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલા સોસાયટીના ઇતિહાસગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે: 'દલપતરામે એમનું જીવન જ સોસાયટીની સેવામાં અર્પણ કર્યું હતું, એટલે તેમનાં પુસ્તકોના પ્રકાશનમાંથી એમણે દ્રવ્ય મેળવવાની લોભપતા સેવી નહોતી. * * એ કાળે દલપતરામની કવિતા પુષ્કળ વંચાતી હતી; ત્હેની લોક પ્રિયતા પણ ખોળી હતી. વળી નિશાળોમાં પણ એમની કવિતાની ન્હાની ન્હાની ચોપડીઓ ચોઠળંધ ઇનામમાં વહેંચાતી. કવિએ ઇચ્છ્યું હોત તો એ ચોપડીઓનું ગ્રન્થસ્વામીત્વ x સ્વાધીન રાખ્યું હોત કે જેથી તેમાંથી બે પૈસાની સારી પ્રાપ્તિ કરી શકત. પણ કેવળ જ્ઞાન જેમનું જીવન હતું અને સાધુ જેવી જેમની વૃત્તિ હતી એવા તે સન્ત પુરુષે ત્હેમના ગુજરાતી પિંગળનો અને એમના દલપતકાવ્ય ગ્રન્થના પ્રકાશનનો હક્ક પોતે જ ઉછેરેલી, પાળી પોષી મોટી કરેલી, સંસ્થા-સોસાયટી-ને સુપ્રત કર્યો.'

એ ઉદાર દિલનો દલપતસાધુગુણ પૂરો સ્હમજવાને એક હકીકત ઉમેરવાની રહે છે કે દીર્ઘાયુષી એમના જીવન ભરમાં કવીશ્વર કહી શકે શ્રીમન્ત કહેવાય એવા લક્ષ્મીસંપન્ન ન હતા. શ્રીમન્તોની ઉદારતા ધર્મરાજને ચોપડે કુંકુમાક્ષરે નોંધાતી નથી એમ નહિ; પણ રંકની ઉદારતા તો દેવી શાહીથી અને અમર ખીલતાં ફૂલ જેવડા અક્ષરે કલ્પવૃક્ષના વરકે લખાય છે. મહાભારત કહે છે કે સુધિષ્ઠિરના રાજસૂય યજ્ઞમાંની ધનની નદીઓથી નહિ; પણ ઉચ્ચવૃત્તિના પ્રાદ્યુષના અતિથિના હસ્તપ્રક્ષાલનના જળથી અર્ધસોનાના

નોજિયાતું જીભું અડધું પડધું મુવણું થાય છે.

હલપતનિલોલુપતા ને સાહિત્યઉદારતાના એ ઈતિ-
હાસબોલની સાક્ષી આજથી અધીં સદી પૂર્વે, ઇસ્વી
૧૮૮૦માં, હલપતકીર્તિચન્દ્રના સમારંભમાં મહીપતરામ
ભાઈએ ઉચ્ચારેલા બાવણબોલમાં વાનપ્રસ્થપ્રકરણમાં આપણે
સંભળી છે કે: 'વધારે લાભકારી નોકરી મૂકી એમણે
સોસાયટીને જીવતી રાખી. * * પોતાનાં પુસ્તકો સોસા-
યટીને સમર્પણ કરી સોસાયટીના બંડોળમાં વધારો કર્યો.
એમના રચેલા ગ્રન્થો હજી સોસાયટી છપાવી વેચે છે અને
તેનો નફો ખાય છે, એમની મદદ એટલી જાધી છે કે
તેનો જલ્લો આપી શકાય તેમ નથી.'

ને ન્હાનપણથી પિતા વારામાં જધું નજરે નિહાળ-
નાર સભાપતિ પ્રેમાભાઈ નગરચેટે ત્હારે અનુમોદન
આપ્યું હતું કે 'સેક્રેટરીએ કહ્યું તે યથાર્થ છે.'

'ચકલી ! ચકલી ! કેટલો ભાર ? તો કહે જોઉં તાર.'
સંસારજીવનનો ભાર હલપતરામ આમ એકે એકે ઉતા-
રતા જતા હતા. મુહૂંદ મિત્રની કબજાહ સમી સોસાયટી
કવીશ્વરને હેયે હતી, સમગ્ર જીવનની પેઠે નિજ સાહિત્ય-
સર્વસ્વ હલપતરામે એ સોસાયટીને સમર્પ્યું. વેદઋચા કહે
છે કે જીવન તે યજ્ઞ છે. હલપતજીવન ૧૬મી સદીનો
સાહિત્યયજ્ઞ હતો.

સરસ્વતીના સપૂત ધને રંક હોય; દિલે રંક ઠો
લીકા નથી.

સોસાયટીને જીવતદાન દેતી હલપતસેવાનાં મૂલ્ય મફત.

પતરામવારામાં સોસાયટી સ્થાપિત, ને મહીપતરામભાઈએ
એને અણમૂલ બાળી છે. આજ સોસાયટી કાંઈક એ સ્થ-
મજે છે, ને નિજ ઇતિહાસમાં એને દલપતસાધુવૃત્તિ કહે
છે. પણ વચગાળાનાં વર્ષોમાં દાયકો—એ દાયકા સોસાયટી
જાણે નગુણી બની હતી, કારણસદલપતને વીસરી ગઈ હતી,
એમનાં અણમૂલોં ને અણબૂલાતાં મહાજાણેને જાણે ઉવે-
ખતી હતી. સોસાયટીના સરઅવસરો આવતા, જ્યુબિલિ-
ઉત્સવો ઉજવાતા, જૂના ઇતિહાસ ઉચ્ચારાતા, સ્મારકસભા
થતી, કવિઓ દલપતકારણસનાં પ્રશસ્તિકાવ્યો ગાતા, તો
યે કાર્યવાહકોની જાણે એ સ્થાપનાર કે જીવાડનારનાં
નામ મૂકતાં નહિ. સોસાયટીના એ ઇતિહાસપ્રસંગો
ઉજાગરબુખા નથી, રયામબુખા છે, શરમાવા જેવા છે.
'હજીના ડિસેમ્બરમાં તો કવીશ્વર હજી હયાત હતા; સહુ
જાણતું કે વર્ષેક દિવસથી નિજની બાણશ્યામાં છે. એ
ડિસેમ્બરની ૨૪ મીએ સોસાયટીના નવનિવાસસ્થાનનું ખાત-
મુદ્દત' હતું. ભદ્રકાળીના ચોકમાં લોકસમારંભ ચોળ્યે
હતો. આ કથાઆલેખક એ ઉત્સવસભામાં હાજર હતો
સોસાયટીના નવનિવાસસ્થાનનો પાયો સ્થાપવાનું વિનિતિ
વ્યાખ્યાન વંચાણું, સોસાયટીની ઇતિહાસરેખાની વહી
વંચાઈ. એ ઇતિહાસરેખામાં કારણસદલપતનાં નામનિશા-
ન મળે! પેલી અંગ્રેજી ઉક્તિ પ્રમાણેનું હેમલેટનોફેલિય
વિહોણું હેમલેટનું નાટક બજવાયું. 'હજીમાં સોસાય-
દલપતકારણસને વીસરી ગઈ હતી. પછી પાયોરોપન
કમિશનર મિ. લેલીએ પ્રમુખપદેથી ઉપડતા બોલે જ અર્વાચી
શુજરાતને સરજનહારી એ ઇતિહાસજેલડીને સંભારી,
લોકસમુદાયને સંભારાવી.

એ પછી વારોવાર ત્રણ માસે, માર્ચની ૨૫મીએ, દલપતરામ વિદેહ થયા. એમિલનો બુદ્ધિપ્રકાશઅંકે છપાઈ ગયો હતો, પૂંકું છાપવાનું બાકી હતું; એટલે પૂંકા ઉપર દલપતમૃત્યુનોંધ છપાઈ, ને તહેમાં લખાયું કે આગામી અંકમાં દલપતજીવનરેખા અપાશે. પગાયું હોત તો એ યથાયોગ્ય વચન હતું. પછીના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં દલપતવિરહનાં પ્રશસ્તિકાવ્યો ગવાયાં, દલપતસ્મારક નિર્ધારતી લોકસભાનું વણુંન છપાયું, પણ ‘આગામી અંકમાંની દલપતજીવનરેખા’ના તો અગસ્યના વાયદા નીવડ્યા. એ ‘આગામી અંક’ પછી આવ્યો જ નહિ.

પછી ‘હૃદની આખરે સોસાયટીના સુવર્ણમહોત્સવનો અવસર આવ્યો. એ ઉજવાયો તો નહિ, પણ એને અંગે ‘હૃદના બુદ્ધિપ્રકાશમાં સોસાયટીની ઇતિહાસરેખા અંકાઈ છે. અને વળી એ પછી એક દાયકે સોસાયટીનો હીરક-મહોત્સવ ઉજવાયો. દલપતચિધ્ય ને પ્રતાપનાટકના કર્તા કવિ ગણપતરામ રામરામે દલપતકારણસનાં કાવ્યસંબોધન ગાયાં; પણ-સોસાયટીના ઇતિહાસગ્રન્થમાં એ પ્રસંગ વ્યાખ્યાનો છપાયેલાં છે.-ટૂંકશ્રુતિયા ત્હારના અગ્રણી કાયવાહકોને સોસાયટીનો જન્મઘાતા કે જીવતદાનઘાતા સાંભર્યા ન હતા. સોસાયટીના ૧૮૯૭ થી ૧૯૦૮ સૂધીના એ અગ્રણીઓને નિજ ઇતિહાસઅનભિસ કહેવા ? કે પેલી કવિતામાં કહ્યા છે તહેવા ‘હીણી અસૂયા’વન્તા કહેવા ? કે તુગરા કહેવા ? ત્હારની આતમભૂલી સોસાયટીનાં કારણસ-દલપતનાં એવાં શુભસંભારણાં-કે શુભવિસારણાં ?-હતાં.

એ વર્ષમાં એટલે '૯૭માં—આ જીવનચાલેખકની ગદ્ય ને પદ્ય સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓએ પ્રથમ પ્રકાશન દીધાં. વચનાં વીસ વર્ષ ત્હારે વીત્યાં હતાં. ગદ્યલેખ જૂન ને જૂલાઈ માસના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકમાં 'આપણું વર્તમાન કર્તવ્ય' એ શીર્ષકથી છપાયે છે; ને નીચે નોંધ છે કે 'ચોડાક વખતથી અત્રે સ્થપાયેલા યંગ મેન્સ યૂનિયન તરફથી દર અઠવાડિયે ચર્ચાતા વિષયોમાંનો એ પહેલો છે.'

યંગ મેન્સ યૂનિયન ત્હારે યથાનામ અમદાવાદના જીવાનમંડળની બહિરપ્રવૃત્તિ હતી. એ યંગ મેન્સ યૂનિયનમાંથી પછી સોશિયલ એન્ડ લીટરરી એસોસિયેશન જન્મી; અને એ સોશિયલ એન્ડ લીટરરી એસોસિયેશનનું સ્વરૂપાન્તર તે અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્યસભા. એ સાહિત્યસભાએ પછી અમદાવાદમાં જયન્તિઓ ઉજવી ને પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ ભરી. આપણી સાહિત્યસભાઓ ને સાહિત્યપરિષદોનો એ ગોત્રોચ્ચાર અને યંગ મેન્સ યૂનિયનનો એ વંશવિસ્તાર.

એ પછી એક જ્ઞાનસુધાઅંકમાં પદ્યલેખ 'પ્રેમ ભક્તિ'ના તખલ્લુસથી છપાયે હતો. ઉપનામના ઓઢણા એ અન્ધારપછેડાને કારણે ત્હારે એક આનન્દપ્રદ ને ચિર-ભોધક પ્રસંગ સાંપડ્યો. વહિલની નવકવિતાની એક સાચી સાહિત્યસમાલોચના પણ જાણવા મળી. એ સૌ આમ બન્યું.

'પ્રેમભક્તિ' તખલ્લુસથી ને સ્વનામાભિધાન જણાવ્યા વિના એક કાવ્ય જ્ઞાનસુધા માસિકના તન્ત્રીજીને '૯૭માં મોકલ્યું હતું. ઈંગ્રેજીમાં એ માસિકનું નામ પૂંઠા ઉપર છપાતું હતું Gnanasudha; અને એક ટીબજી હાથરસિયા

નાગરમિત્ર એને વાંચતા જનાનાસુદ્ધાં. તે પૂર્વે પ્રેમોત્સાહ નામનું વસન્તવિજયનું અનુકરણકાવ્ય વસન્તવિજયના કર્તાને એ જ વિધિએ વડોદરે મોકલાવ્યું હતું, અને લખ્યું હતું કે અભિપ્રાય ઠોક માસિકમાં જણાવશે, ત્યાં વાંચી લઈશ. વડોદરે ને અમદાવાદ આમ અન્ધારપછેડે પ્રથમ પગલાં સાહિત્યદેશે ભરવાનાં અતિહાસિક સાહિત્યિક કારણો હતાં. ત્યારની રમણભાઈ—નરસિંહરાવની New School ક. ઇ. ડા. વિરોધિણી હતી, અને જ્ઞાનસુધા તો જાણે દલપતનમંદ વિરૂદ્ધની ૧૯મી સદીના છેલ્લા હાથકાબર ચળવળ જેવી રહ્યું હતું. ૨૧. સર રમણભાઈના એક સાહિત્યવ્યાખ્યાનમાં એલફિન્સ્ટન ટેલેજમાં ૨૧. પ્રો. કાશીરામ દવે પ્રમુખપદે હતા ત્યારે દવે સાહેબે ઉચ્ચાર્યું હતું કે નળની કવિતાના દષ્ટાન્તો દલપતકાવ્યમાંથી ને સળની કવિતાના દષ્ટાન્તો કુસુમમાળામાંથી ટાંકે છે એ જ ત્હમારે પક્ષપાત છે. શું દલપતકાવ્યમાં સળની કવિતાઓ ને કુસુમમાળામાં નળની કવિતાઓ નથી? એ દલપતવિરોધિણી New School નો દલપતપુત્રના નામથી ઇલાચેલો કે પૂર્વગ્રહથી Prejudiced મુજ પ્રથમ પ્રગટતી કાવ્યરચનાનો મતાંધળો અભિપ્રાય મ્હારે સાંભળવો નહોતો, નામનિર્લેપ સ્વતન્ત્ર અભિપ્રાય સાંભળવો હતો. અને બીજું કારણ જ્ઞાનસુધામાં કાવ્ય પ્રગટ થવા મોકલવાનું એ હતું કે વિરોધપક્ષના જ માસિકમાં માગ મૂકાવવો. એ પછી ૨૮ વર્ષે, ૧૯૨૫માં, પહેલવહેલી મ્હારી નવલિકાઓ લખાઈ ત્યારે પણ એવો કાંઈક વિધિ કીધો હતો, અને ‘પાંખડીઓ’ની પ્રસ્તાવનામાં એ વિધિ કથા સંક્ષેપમાં કહેલી છે. જ્ઞાનસુધાના તન્ત્રીઓએ માસિકને પૂઠે

છાપ્યું કે રા. પ્રેમભક્તિઃ તદ્માર્ઘ કાવ્ય મળ્યું છે. તન્ત્રીની
મળ્યું માટે તદ્માર્ઘ નામકામ તદ્મે લખી મોકલ્યું નથી,
માટે તદ્માર્ઘ કાવ્ય છાપી શકાયે નહિ. વળી ભદ્રંભદ્ર લખના
તન્ત્રીજીએ પછી પોતાની ભદ્રંભદ્રલીલા જાણવી, અને પછીને
અંકે છાપ્યું કે એક ગૃહસ્થને તદ્મે કાવ્ય મોકલ્યું છે તે
ગૃહસ્થ તદ્માર્ઘ કાવ્ય પરત્વે તદ્મને લખવાને ઇચ્છે છે.
એમને તદ્માર્ઘ નામકામ જણાવ્યો. એ ગૃહસ્થનું સિરનામું
નેહતું હશે તો અમો આપીશ. આભાર, તન્ત્રીજી ! કાવ્ય-
રસના એ લેખકતન્ત્રી એ કાલિકામા જાણે હાન્યન્સ જમા
વતા હતા, ને ભૂક્ષી જના ભાસતા'તા કે 'એ ગૃહસ્થનું
સિરનામું' જાણ્યા વિના એ ગૃહસ્થને પહોંચતું કાવ્ય શી
રીતે મોકલાવાયું હશે ! પ્રેમભક્તિનું નામ જાણવાનો એ
તન્ત્રીઅખતરો એ વૃથા ગયો. બેજાણખહારું અમ મિત્રમં-
ડળ આ દૂચકાઓ વાંચતું ને હમતું ઉત્તર વાળ્યો કે
તન્ત્રીએ લેખકનું નામકામ જાણવાકારણ તો એટલું હોય
કે કાંઈ બદનક્ષીના જેવો કેસ થાય તો એ માહીતિ ઉપ
યોગી નીવડે આ તો કેવળ રસવિષય છે, એટલે નામકામ
જાણવા કારણ રહેતું નથી. અન્તે કાવ્ય તે કાવ્ય રૂચ્યું હશે
તેથી, કે કાવ્યરસિકની ઉદારતાથી, નામકામ જાણ્યા વિના
કાવ્ય ન છાપવાની નિજ ભદ્રભદ્રતા તજીને તન્ત્રીજીએ
તદ્માર્ઘે તો કાવ્ય છાપ્યું. એ મહાર્ઘે છપાયેલું પ્રથમ કાવ્ય,
પ્રવેતામ્બરી સન્યાસિની.

એ અન્ધારપછેડની રમતલીલામાથી એક બીજો અણ-
ભોઈ મહંતલાલ મળ્યો; મહારી કાવ્યપ્રવૃત્તિ વિશેનો

વડિલનો અનુભવસિદ્ધ અભિપ્રાય બાણુવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો. એ સાહિત્યવાર્તા મહારે તો અધિકી આનન્દપ્રદ ને કાવ્યકલાઉદ્દ્યોધક છે.

ચોરાબદ્ધના ત્હારના ઉગતા તારલાઓમાં ભાવનગર ઠાલેજના પ્રોફેસર ને ‘કાઠિયાવાડી’ ઉપનામધારી શ્રીચુત નરભેશંકર પ્રાણશંકર દવે અગ્રસ્થાને હતા. સરસ્વતીચન્દ્રના એ જમાનામાં સુંદર અને વિદ્યાનન્દ નામની સરસ્વતીચન્દ્ર-શૈલીની એમની નવલકથા પ્રગટ થઈ ચૂકી હતી. શેક્ષપીયરકૃત બેએક નાટકોનાં ભાષાન્તરો એમણે કીધાં છે. પછી તો વીશેક વર્ષ ભાવનગરની સામળદાસ ઠાલેજમાં તે દિલ-સુકીના પ્રોફેસર હતા. ચન્દા નામની નિજ નવવાર્તા છપાવવાને ત્હારે તે અમદાવાદ આવ્યા હતા. કવીન્દરના શાંતિખન્ધુ હતા, કવીન્દરને ત્હાં મહેમાન હતા. જ્ઞાનસુધાનો નવીન અંક ફલપતથેર આવ્યો. ભેઈ એ સાહિત્યરસિયા પ્રોફેસર જમીને પાનાં ફેરવતા બેઠા હતા. હું ત્હારે ત્હાં—વડિલના વ્યાધિખંડમાં ટહેલતો હતો. જતી ક્ષણે-ક્ષણના ટકોરા ગણતી ઘડિયાળછાયા નીચે જ ફલપતબાણુ-શ્યા ઢાળેલી હતી. જ્ઞાનસુધાનાં પાનાં ફેરવતાં ફેરવતાં શ્રી કાઠિયાવાડીએ એ પ્રવેતાગ્નરી સંન્યાસિનીનું કાવ્ય દીકું. કંઈક ચરણો મનમાં વાંચ્યાં. નવસાહિત્યના ઉછરતા રસિકને કાવ્ય ગમ્યું હશે—તે બોલ્યા: બાપા! આ જ્ઞાનસુધામાં એક દવિતા છે; વાંચું? સહનશીલતાને ઠંડે શબ્દે ઠાલિયામાંથી ઉત્તર આવ્યો; ભલે, વાંચો. પ્રો. નરભેશંકરે કાવ્ય વાંચવા માંડ્યું:

રાત્રી વેરણ થાય, ચન્દા જહેની ! રાત્રી વેરણ થાય;
'પ્રેમ અનન્તે ઢાળાય, ચન્દા જહેની ! રાત્રી વેરણ થાય.

મરનિદ્રામાં જડવત વિપ્રવે મ્હાલે અગમગ રાત;
ધૂન્ય ગભીર રાત્રીનું અન્તર સુણતું દુઃખીની હાય:

ચન્દા જહેની !

ચોથે જ ચરણે ધીમેશથી પણ નિશ્ચયાત્મક એ સના-
તન શબ્દ વ્યાધિદોલિયામાંથી થયો: 'ખહુ થયું; રાખો.
જેઈ ત્હમ્હારી નવી કવિતા. પ્રાસ મેળવવાને મથે છે, પણ
પ્રાસ મેળવતાં આવડતા તો છે નહિ.' કવીશ્વરને નવક
વિતાની નવવાનગી અખાડતા 'કાઠિયાવાડી' અંખવાણુ
પડી ગયા. હું તો અન્ધારપછેડામાં હતો; સન્ધુ જોતો
સાંભળતો, સંધરતો, ને મનમાં મનમાં હસતો. શ્રીયુત દવે
પછી મનમાં મનમાં આખું કાવ્ય ગણગણી ગયા. કાવ્ય
ગમ્યું, એટલે જ્ઞાનસુધામાંનું મ્હારું કાવ્ય મ્હને વાંચવાને
આપ્યું. અને એ પ્રોફેસરે આ ઇન્ટર વર્ગમાં લખતા પાઠ
જ્ઞાનાવિદ્યાથીને સાથે સાથે લલામણુ કરી કે 'વાંચો
સરસ છે. ચન્દા ખિન કયસે રહે મેરી જાન ? એ ગીતન
તરજે અચ્છી છે.' મોનસુખડે જ્ઞાનસુધાઅંક મ્હેં હાથમ
લીધો, મંહી દૃષ્ટિ વાળી, વાંચવા જેવું મ્હોં કંઈક મિનિટે
કીધું. મ્હારે મ્હારા અન્ધારપછેડાના પાઠ લખવવાના હતા
પણ મ્હારા શ્રવણપુટમાં તો એ સ્તુતિવચન નહિ, પેલ
વરિલનાં ટીકાવેણુના ટંકાર ગાજતા હતા કે 'પ્રાસ મેળ
વવાને મથે છે, પણ આવડતા તો છે નહિ.' પાઠક
, એવિચારી નવડત્સાહ મોહ જેવો છે, એક જાતની જહે

રાશ ને અન્ધારી આણે છે. ત્હારે ન સુમત્રતાં દલપત
વેણ વધો સુધી વાગોળ્યાં દીધાં ત્હારે પરમ કાવ્યકળાનું
એમાંનું અનુભવમત્ય અન્તે સ્વમત્રયું કે 'પ્રાસ-કે છન્દ
-ઉચેટી ઘો તે ભલે; પણ રાખવા હોય તો ખરા ને પૂર
રાખો. ત્હમારી અણુઆવડતને નવકલ્પો ગા કહેતા.' શ્વે-
તામ્ભરી મન્યાસિનીનાં અનુપ્રાસી એ ચરણો પછી સુધા-
રીને અનુપ્રાસી દીધાં છે. અને પછી તો કાવ્યો લખત,
ને વિશેષે કરીને મ્હારા રાસો લખતાં, કાનમાં સદા એ
દલપતવેણના બણકારડંકા વાગ્યા જ કરતા કે રખેને વળી
કહેવાય કે 'પ્રાસ ગેળગવાને મથે છે, પણ આવડતા તો
છે નહિ.' કવીશ્વર દલપતરામનાં નવકવિતાનાં એ ટીકાવ-
ચન સાચાં હતાં. અને મ્હારા રાસમંડળમાં શબ્દમધુરપને
સૂરસુકો છે તે ધણે અંશે દલપતવેણને ને દલપતકાવ્ય-
હલામન્દનો આભારજન્ય છે.

વધો પછી એકદા દિવસ નીતરી નીતરી સાયંકાળ
ઘતો હતો ત્હારે, કરણદેવના કાંમરિયા સરોવરની પાળે,
એ શુભદેશ્વરગાંધી એક પાળઅચારીમાં, એ શ્વેતામ્ભરી
સન્યાસિનીનું કાવ્યગીત નવસાહિત્યરસિયા 'ઉપાલંબ'ના
કર્તાને માધુર્યકંઠે અમદાવાદી નવરસિકોના સાહિત્યવૃન્દમાં
ગવાતું સ્મરજ્યુ છે. પણ 'હજમાં તો તન્ત્રીજી શુ, 'કાઠિ-
યાવાડી' શુ, ને વડિલ શુ અન્ધારપછેડાની સાહિત્યરમત
રમાતી હતી. અને પરિણામે મ્હારી નવપ્રકાશતી સાહિત્ય-
પ્રવૃત્તિના સ્તુતિવિરોધના ઉભયપક્ષી અવલોકનબોલો અસા-
તભાવે ઝીલતો, વિચારતો, ને હસતો.

અન્ધારપછેડો તો અષ્ટ સિદ્ધિઓમાંની એક સિદ્ધિ છે.

અજાણતાં ઉગ્યારાયેલો, મહારી કાવ્યપ્રવૃત્તિ પરત્વેનો એ એક જ વડિલખોત મહેં તો સાંભળ્યો છે. તેજને ટકોરો બસ નથી ? એ એક ટીકાવેણીમાં વડિલ મહેને નિજની સકળ કાવ્યમધુર્ય સ્કમજાવતા ને અર્પતા ગયા છે.

દલપતરામની બાણશ્યા સમીપે એમ દલપતપિંગળ સુધારાતું, દલપતકાવ્યની નવઆવૃત્તિની યોજના ઘડાતી, બેડણી બન્ધારણનો સાહિત્યવિષયક પત્રવ્યવહાર થતો, ચન્દાની વાતો છપાતી, શુજ્જર કવિતાભૂમિમાં નવપ્રવેશતા પ્રેમભક્તિની નવકવિતા પરત્વેની કાવ્યચર્ચા ચર્ચાતી, એ'શીક 'વર્ષો બરી વિસ્તરી વહતી દલપતજીવનકથાની નોંધપોથીઓ લખાતી. દલપતબાણશ્યા તો સાચેસાચનો સાહિત્યસા-થરો હતો.

કુટુંબનું મહાશુરેત્વાકર્ષણ હોય એમ એ દલપત-બાણશ્યા બણી ભાંડુઓ ને સ્વજનો આકર્ષી આવતાં; જાણે નરસિંહ મહેતાને ચોરે કુટુંબીજનો યાત્રાએ આવ્યા. એક ન્હાનો આધો ભાગતો. દલપતરામ હજી ન્હાનાને હેયે બેઠા ન હતા. અમાસપૂર્ણિમાએ કપ્હારેક વ્યાધિખંડમાં ન્હાનો જતો ઘેર વડિલનો છેલ્લો મન્દવાડ છતાં '૯૭નો સારો ચાર્ટુમાસ ન્હાનો અમદાવાદની જ ડોલેજના વિદ્યાર્થીઆશ્રમમાં જઈ રહ્યો હતો. '૯૮ના બનેવારીમાં ફરી વળી મુંબઈની એલ્ફિન્સ્ટન ડોલેજમાં લાણવા જવાનો ન્હાનાનો નિર્ધાર થયો. અમદાવાદની પાઠશાળા છોડ્યાનું પ્રમાણપત્રે લીધું. પણ પછી વડિલના વધતા જતા મન્દ-

વાડને કારણે અમદાવાદમાં જ રહેવાનું કીધું. હજી નહો-
નાને માથે દલપતરામનો વરદ હાથ નહોતો સ્થપાયો
નહોતો. હજી સીમાટે ઉભીને વડિલનું રખોપું કરતો. ગૃહ-
અગ્નિ ઝાલીને વડિલની સમશાનયાત્રામાં મોખરે ચાલી,
નીતરતે નયને રાજનગરના રાજભાગો ઝોળંગી, સાગર
જળને દલપતઅવશેષ સોંપીજળાવી, ઘેર પાછા આવી
દલપતસૂતું દલપતધર દીકું ત્હારે ન્હાનાનાં અન્તર્યમું
ઉઘડયાં ને કવીશ્વરનાં મહામૂલ પરખાયાં.

હતો ત્હારે પારસમણિને ઝોળખ્યો નહિ;
ઝોયો ત્હારે પારસમણિને પિછાન્યો.

પણ ન્હાનાનો એક બાળપ્રતિનિધિ દલપતરામને એ
દીર્ઘ વ્યાધિમાસોમાં આતન્દાવતો. કવીશ્વરના એ પૌત્ર ને
બાળગોઠિયાનું નામ મનોહર. ત્હારે સહુ ત્હેને મનમોહ-
લાલ કહેતાં; એવો એ બાળકો મનમોહને વિહરતો. ઢોઢક
વર્ષનો બાળકો ને એંશીક વર્ષના વૃદ્ધ એ બે પરસ્પરના
બાળગોઠિયા હતા. ઢાલિયાની ઈસો ઝાલીને પૌત્ર દાદાની
પ્રદક્ષિણા ફરતો ને ચાલવા શીખતો. મનમોહલાલ દાદાની
બાણશ્યાનું કલ્લોલનું રમકડું હતો.

પરગામથી કુટુંબીજનો ને સગાંરનેહીઓ મન્દવાડમાં
ઢળેલા કવીશ્વરની તળિયત એવાને આવતાં. એક કુટુંબીજને
ઢોઢક વર્ષના મનમોહલાલના સગપણની વાત દલપતરામને
પૂછી. દલપતરામે ઉત્તર વાળ્યો કે મહારાં બધાંને મહેંપરુ
ણ્યાં; હવે એનાં માળાપને પૂછો. નકારનો એ દલપતભોલ

પછી સોને બારે પડી ગયો, ને પરિણામે મનમોહલાલનાં સગપણ ને લગ્ન ત્રણ દાયકા પાછાં ઠેલાયાં.

પાઠક ! ત્હારી બુદ્ધિ માનશે ખરી કે આજ આ લુપ્તકથા લખવા બેઠો છે એ જ ન્હાનો ત્હારે દલપત-બાણશ્યાથી આવે ભાગતો ? ત્હારી સદ્બુદ્ધિ ન માનતી હોય તો કવિકુલશુર કાલિદાસનો દુષ્યન્તઉચ્ચારેલો પદ્ય-તાપશ્લોક મ્હને સાંભરે છે ને ત્હને સંભારાવું છું :

સમક્ષ દીઠે ગજ આ ન થાય,
ગયા પછી એહ પડે જ બ્રાન્તિ;
પછી પદો પેખી પ્રતીતિ પામે :
એવા હતા મુજ મનના વિકારો.

ત્હારે હજી ન્હાનાએ શુજંર કવિતાદેશના ગજરાજ તરીકે દલપતરામને ઓળખ્યાપ્રીછ્યા ન હતા. વીજળીદીવ-ડાથી અંજલયેલી આંખો સૂર્યને ને સૂર્યતેજને નિહાળી શકતી નહોતી.

આંધિ ચડુડે છે ત્હારે દશનનું અદશન ને અદશનનું દશન ઘણાંને થાય છે. પણ ઘડીક પછી એ ક્ષણુઆંધિ ઉતરે નેત્રો પાછાં નિર્મળું નિરમે છે.

એમ કરતાં કરતાં વિ. સં. ૧૯૫૪ની વસન્તપંચમી આવી; અને પછી દલપતરામની ૭૬મી જન્મતિથિ યે ઉગી અને આથમી. જગતે વળી વસન્તઋતુ બેઠી. દલપતલુપનની એ છેલ્લી વસન્ત હતી. આયુધ્યના આઠમા દાયકાને કિનારે આવીને દલપતરામ ઉભા હતા. આજની દૂંડી આયુધ્યઅવ-

ધોએ માપતાં કાલેક એમ લાગી જાય છે કે એ આયુષ્યે સળંગ ગૂંચીને એક દીર્ઘાયુષ્ય બ્રહ્માણ્યે ઘડ્યું ન હોય !

પછી વસન્તોત્સવનો કાંઈક નવો માસ બેઠો. એ માસ હલપતરામના દુનિયાંવાસનો અંતિમ માસ હતો. માથાની ઉમી કે ટમીએ વસન્તપૂર્ણિમા હતી; લોકમેદની એને હોળી કહે છે. એ વસન્તએકાદશીની અજવાળી વરધોમાં, હલપત-આયુષ્યના છેલ્લા માસમાં, શુજ્જ્વલસાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક મહાપ્રસંગ બન્યો; હલપતકુલવાસમાં બન્યો, પણ હલપતરામથી અભણ્યો બન્યો. હલપતરામ અસ્તાચ્યે ચડતા હતા અને ત્યાંના અલેખ બ્રહ્મપડાની પાછળ વિચરવાને ઢોઢેક પંખવાડિયાની વાર હતી ત્યારે, વિ. સં. ૧૯૫૪ના વસન્તોત્સવની વરધોમાં, જાણે એ વસન્તચન્દ્રિકામાંથી નિર્જરતી હોય એવી, શુજ્જ્વલ સાહિત્યવાડીઓમાં ડોલનચૈલી જન્મી. ગીતાજીમાંના કે ઉપનિષદોમાંના વિગળસ્વતન્ત્ર અનિચમિત ચતુષ્પાદ જુલોડે ત્યારે વાંચ્યા ન હતા. એક ઇસ્લામી એમ. એ., એલએલ. જી., ધ્રીયુત કરીમ મહમ્મદ માસ્તર કહે ॥ કે 'કુરાને શરીફનો ભાષાદેહ નહાનાલાલની ડોલનચૈલીના જેવો છે' એ ત્યારે બણ્યું ન હતું. મૂળ હિંદૂ બાઈબલના અભ્યાસીઓ The Bible Commentaryમાં કહે છે કે :

Hebrew Poetical Construction. The distinction between prose & poetry in Hebrew does not depend upon the presence or absence of rhyme. Nor is metre—that is, arrangement in lines of a

measured length, consistng of a definite number of syllables or feet—characteristic of Hebrew poetry, though some approach to this is occasionally found. Poetical construction depends upon rhythm of thought & balance of sentences.

એ સહુ ત્હારે વાંચ્યુ ન હતું. થોમસ એ કેમ્પબેલ અજાણ્યો સન્ત હતો. યૂરોપની Vers Libre કે અમેરિકાનો વોલ્ટ વિલ્ટમેન ત્હારે જ્ઞાનપરાં હતાં. આશિયન તો આજે થ હજી વણઉઠેલેલો છે. એકવડં કારપેન્ટરની Towards Democracy ત્હારે વાંચી કે સાંભળી ચે ન હતી. જ્ઞાન ને પ્રેરણા નિરનિરાળાં છે એ તો રસજગતનો સર્વદેશીય વિશ્વસિદ્ધાન્ત છે. દયાન્તો ને દલીલો તો પછીનો ભાગ્યવિસ્તાર ને પુદ્ધિવૈભવ છે, પૂર્વનો પ્રેરણાપ્રભાવ નથી. મહાછન્દની શોધના મહારા અખતરાઓ તો ચારેક વધોથી ચાલતા હતા. મહાછન્દની રસમુસુક્ષુતા ને સાહિત્યઉત્કંઠા તો ૧૮૯૪માં નર્મકવિતા વાચી ત્હારનાં જન્મ્યાં હતાં. પણ આ ઉગતો કવિ ત્હારે શું શોધતો હતો ? ઉત્તરમાં પેલી રસકોડામણી સુન્દરીનુ વચન એક સ્મરણે તરી આવે છે કે ‘ગમતું ઘડાવી ઘો.’ પણ ગમે છે શું ? એ પૂછાયે પાછું એનું એ જ રસકોડામણું વેણ વળી બોલાતું કે ‘ગમતું ઘડાવી ઘો.’ કવિ ! તું શું શોધે છે ? એનો સ્પષ્ટોચ્ચારે ઉત્તર ન મળતો. ઉડાણમાંથી એટલું જ સ્કુરણ સંભળાતું કે ‘મહારા અબોલ આત્માની ઉચ્ચારણશૈલી શોધું છું.’ એમ તો સહુ ઉગતા કવિવરો નિજનિજના અબોલ આત્માનું

ઉચ્ચારણ જ શોધે છે. સવિશેષ સ્પષ્ટિકરણ પૂછાતું તો લલમણીની વેલપાંદડીઓની પેઠે આત્માની પાંદડીઓ બીડાઈ જતી. એક મોઘમ હૈયાઉત્તર, પેલા ‘ગમતું ઘડાવી દો’ ના જેવો, સદા સંલગ્નતો કે ‘મહાકવિતાને યોગ્ય કે મહાછન્દ શોધું છું.’ દલપતપ્રિય સવૈયાના પ્રલંબધ્વનિ આરોહઅવરોહને અજમાવી નેચા હતા. નમંદપ્રિય રાજા છન્દને કસી નેચો હતો. આત્મા આહ્વાદતો નહિ, નેહતું હતું તે જડતું નહિ. દેવીપુત્રોનાં ગાજન્તાં કવિત શુજરાતીમાં દીલાં લાગ્યાં. અનનુપ્રાસી ઉપજાતિનો પ્રયોગ તો રનેહ-મુદ્રામાંના વ્રતબન્ધ સમો થડકતો લાગતો. પછી એકદા, અણચિન્તન્યો ને એકાએક, સહસા, પાતાળકૂવાની અખંડ-ધારા ફૂટી અન્તરિક્ષમાં ઉડી રહે એમ, ઝખૂમતાં ઘેરાં વાદળાંઓમાંથી ઇન્દ્રાધાર વરસાદ વરસી રહે એ રીતે, સિતિજઆરેથી ભારતનાં ભગવન્તાં તેજકિરણો મહાવેગે યોગમ ઉછળે છે એ વિદ્યાને, પ્રેરણાના ફૂવારા ફૂટયા, અને વસન્તવર્ણી અન્દનીની ચુન્દડી ઓઢેલી એક રાત્રિએ ઇન્દુ-કુમારનો કાવ્યપ્રવાહ કવિહૈયામાંથી પ્રગટી નીકળ્યો. દલપત-જીવનના છેલ્લા અજવાળિયામાં શુજરાતખોળે ન્હાનાલાલની ડોહન શૈલી જન્મી.

વચલે માળે સંસારઆટોપતા કવીશ્વર ભણુતા ન હતા કે એમના જ ઘરમાં, ત્રીજે માળે, એમના જીવન-ખંડના ને મૃત્યુખંડના મથાળે, પ્રાસાનુપ્રાસબન્ધ તો શું પણ સમસ્ત પિંગળજન્ધોને ઉશેટી દેતો, એક માત્ર નૈસર્ગિક સૌન્દર્યબન્ધનોને સ્વીકારતો, કાવ્યશાસ્ત્રનો પ્રચંડ બળવો ખેલાતો હતો.

આ ઉગતા કવિને ત્યારે ૨૧મું વર્ષ ઉતરતું હતું.

પછી આવી ૧૬મી માર્ચ. તે તિથિએ દલપતરામે ન્હાનાની સંસારપ્રતિષ્ઠા કીધી: અજાણતાં એ જાણે મોન-વાણે ફારબસવાણીમાં કહેતા હોયને કે Ideals are to be lived in the midst of Actuality. વરિલને સ્મરણે હતું કે ન્હાનાની એ વર્ષગાંઠ હતી. તે તિથિએ સ્વપ્નામાં જ નિજ વ્યાધિખંડમાં ન્હાનાને બોલાવ્યો; ને હેયેથી જગતને ઉખાડીને ત્યારે હેયે સ્થાપતા હોય એવા વિચારભારેખમ શબ્દે વડિલે કહ્યું: આજ તને ૨૧ વર્ષ પૂરાં થયાં, ૨૨મું બેઠું. હવે તું સગીર મટ્યો. લે આ તારા નામની પોસ્ટની પાસબુક. હવે તું તારો સંસાર સંભાળ.

એમ કહી વડિલે ન્હાનાનો સંસારભાર પોતા માથેથી ઉતારી નાંખ્યો, ન્હાનાને એના સંસારરથની સ્વતન્ત્રતા બક્ષી. પણ દુનિયાંડાઘ્યાંઓને પૂછાતું હશે ખરું કે એ દિવસે ન્હાનાને સ્વતન્ત્રતા સાંપડી? કે સંસારભાર? સ્વતન્ત્રતા ને સંસારભાર એક ભીંતના બે કરા જેવા છે.

એકદા ન્હાનો ન્હાનો હતો, ને તોફાનની તિથિ હતી. પોળમાંથી રાવ આવી હતી, ઘરમાં ન્હાનાને માર પડ્યો હતો, ઠપકાનાં વેણડંબ ડંબતાં હતાં. પછી સન્ધ્યાકાળ સમું બધું ચાન્ત થયું. ખૂણામાં લરાઈ ન્હાનો રાઈ રહ્યો હતો. એ આંસુટપકે તે તિથિએ ન્હાનાને જાણે અન્તરિક્ષ ઉઘડ્યાં. પછી તો એ બાળકો ભવિષ્યના આઘે આઘેના પગથાર એવા લાગ્યા, ને દૂરદૂરના ભાવિપ્રદેશોમાં બૂલો પડ્યો. હરિયાવના મોજ જેવા કંઈ કંઈ તરંગોની ભરતી

એની આંખમાં આવતી ને સમાતી. અંતે એ કુમાર એ જાત્રતત્ત્વખમાંથી જાગી ગયો, અને સહેજે હેનાથી વડિલને પૂછાઈ ગયું કે ત્હમે નહિ હો ત્હારે ખાઉ ખાઉ લેવા અમને પૈસો કૌણ આપશે ? ૧૬મી માચ ૧૮૯૮ની તિથિએ નિજના સંસારભારની ન્હાનાને માથે વડિલે પ્રતિષ્ઠા દીધી ત્હારે કંઈક વયો પૂર્વે ઉગેલો એ પ્રશ્ન, પૃથ્વી ઉપરથી ઉડતી ટુકડલ ઉછળે છે એમ, ઉછળી આવ્યો, ને ટુકડલ-ધંટાની પેઠે કંકાને ટકારવ વગાડી વગાડીને પૂજા લાગ્યો કે ‘ખાઉ ખાઉ લેવા પૈસો હવે કૌણ આપશે ?’

તે તિથિએ દવપતરામ ન્હાનામા અંશતઃ ઉતર્યો.

એક પછી એક એમ સસારના ગાગરએડિયાંની ઉતરેવડ કવીશ્વર ઉતારના જતા હતા, સસારપ્રોવાયેલા માન સમ્ય જોનાં કિરણોને ધૂમાંગાનિવ સકેલતા જતા હતા.

માતાવિદોષા કુટુંબમાં પિતાની પરમ ઉપચારિકા-Nurse પુત્રી છે. એ દીડાં મન્દવાડમા દવપતશુશ્રૂયાનો ભાર પુત્રી વીજીબાને માવે હતો. થોથા વાસાથી કવીશ્વરે એ પુત્રીને પિતાભાવે ને માતાભાવે ઉછેરેલી હતી દવપતદેહના છેડવા વાસા સુધી એ પુત્રીએ કવીશ્વરની તનતોડ સેવાશુશ્રૂયા દીધી પામ્યા ઉપકાર વાળવાનો અવસર આ છાંદગીમા જ આવે એ પણ જીવનની એક પરમ દહાણ છે.

પકારવગતાની, પિતૃશુશ્રૂયાની, સેવિકાધર્મની એ જીવન-ભણ વીજીબા માણતા હતા પુત્રી મણિબા ને પુત્રવધૂ ભણેલદમી વીજીબાના ‘આસિન્ટન્ટો’ હતા. પેલો દોઢેક વંને સનમ્રજીવાદ દેવિયાની પ્રદક્ષિણા ફરતો, ને દાદા-

જીને જાણે જવા દેવા ન હોય એમ પહેરો ભરતો. એ નિર્દોષ બાળકાની પહેરેગીરી પેળી ચમકતો ચે ઘડીક આંધે ઉશતા.

લીપ્ત પિતામહે બાણશ્યામાંથી ધર્મરાજ સુધિષ્ઠિ-
ને કહ્યું હતું કે ૫૮ દિવસોમાં ૫૮ વર્ષો જાણે વીત્યાં.
હલપતરામ હલપતબાણશ્યામાંથી ગોઢે છે કે વ્યાધિ તો
સાક્ષાત્તુ ચમકત જ છે, પણ અંગમાં સજ્જન સમો આવીને
વસ્યો છે; કષ્ટ કરતો નથી, ડંખતો નથી, કરડતો નથી.
આજીવન પ્રહસ્યયંકપાસી પિતામહે ક્ષત્રિયપ્રવર હતા,
સિંહની પેઠે જીવનભર સદા સંશ્રામો ખેલતા, શરધારાઓના
વરસાદ વરસાવતા ને ઝીલતા; ત્હો ચે બાણશ્યામાંનાં બાણ-
કૃષ્ણાંઓ પિતામહેને ખૂંચતાં. કવીશ્વરે કચ્છારેક શબ્દબાણો
નથી છોડ્યા એમ નહી, પણ જનતાને ચેલડીની મીઠપ
હજારગણી પાઈ છે.

સાકર કેરા કરા પડ્યા, કાંઈ દૂધઠે વરસ્યા મેહ
એ કાવ્યવચન નવયુગના કેા આપણા સાક્ષારવચને શોભતું
હોય તો તે હલપતરામને. સંચમની પુરીને ન્યાયકાંટો
ધર્મકાંટો છે, ચમદેવ ધર્મરાજ છે; ધર્મરાજને ત્હાં અન્યાય
ન હોય. સંસારમાર્ગે કૂલડાં વેર્ષો હોય ત્હોને મૃત્યુશ્યામાં
કાંટા ન વાગે. જીવનભર જનતાને મીઠપ પાનારા કવીશ્વરને
પન્દર માસની બાણશ્યામાં તેડવા આવેલા ચમકતો પણ
ડંખતા નહિ, ને અમૃતની મીઠપ પાતા. વદેજ્યા પ્રાર્થે છે
તેમ કવીશ્વર મૃત્યુમાંથી અમૃતમાં સંચરતા હતા.

બાણશ્યામાં બાણ ન હોય એમ તો ન હોય. પણ

મૃત્યુશય્યામાંના ચમડંજો સાચા પ્રાણાણુને નથી ' ડંખતા. દલપતમૃત્યુશય્યા દલપતયુગના પ્રાણાણુપ્રવરની મૃત્યુશય્યા હતી. અખંડ નિર્ભયનો ત્હાં હુંદુભિડંકો વાગતો.

દીર્ઘ મંડવાડે હવે ધીરે ધીરે ગંભીર રૂપ લેવા માંડ્યું. દલપતદેહની આરસશિલા હતી તે આરસલતા ધઈ રહી. હોલવાતા પૂવે દીવાની શગ ડોલવા માંડે એમ અન્તર્ધામી દીવડો સ્થિર અખંડ ફૂટસ્થ હતો તે ડોલવા માંડ્યો. ડાળબેડું પંખી ઉડી જતાં પૂવે પાંખો ફડફડાવે એમ ચેતનપંખીની ભીડેલી પાંખો ફડફડવા લાગી. કંઈ વર્ષોથી આંખો તો અપંગ હતી; હવે કાનના ત્વચાના છાંદવાના ઇન્દ્રિયદેવતાઓ ધીરે ધીરે ઉપરામ પામવા લાગ્યા. વિશાળ દલપતકુટુંબ દેશભરમાં વેરાયેલું પડ્યું હતું. તહેમને તારદોખા ઠાગળો વછૂટ્યા. સન્ધ્યાકાળે પંખેડ માળે ઉભરાય એમ દલપતકુટુંબ દલપતમાળે ટોળે મળ્યું. વડિલનો વિદાયઉત્સવ ઉજવવાને કુટુંબમેળો ભાગ્યો. ઠવીશ્વરને અસ્તાચળ આંખ ભરી સન્મુખ આવી ઉભો.

સદુ રહમત્યા કે વડિલ હવે વરધોના મહેમાન છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું, ઘંટા વાગી

ઘણુણુ ઘાટનાં રે, મનવા ! મોતનાં રે
માથે ઘડિયાળાં વાગે.

ઘડિયાળાં વાગે, ને સૂતા સદ્ગુરુ જાગે રે;
ઘણુણુ ઘાટનાં રે, મનવા ! મોતનાં રે,
માથે ઘડિયાળાં વાગે. (લોકગીત)

અને પછી કાળની ઘંટા વાગી.

આજ ને કાળ સમાં જન્મમૃત્યુ માનવીને નિત્યસમીપ છે. સ્મશાનસૂનું કેા ગામ નથી, કે ચિતાસૂનું કેા સ્મશાન નથી. અને કેા શહેરનું સ્મશાન તો કપ્પારેક જ ચિતાસૂનું હશે. ગામસીમ સમું મૃત્યુ મોને નિત્યપરિચિત છે. ત્હો ચે માનવી ચિતા નિરખે છે ત્હારે ત્હોને કમ્પવા કેમ છૂટે છે?

ઘડિયાળ અખંડ ચાલે છે, કેટલીક તો સેકન્ડમાં બે વાર બોલે છે. સેકન્ડોના એ બોલ કોણ કોણ સાંભળે છે ? બધા કલાકોના ટકોરા ચે કેટલાયેકે સાંભળેલા છે ? કાળ-ઘંટા ચે અખંડ વાગે છે, પણ કોક જ સાંભળે છે. જગતમાં મિનિટે બે મરે છે, ને સવા બે જન્મે છે; પણ સ્વજનભાંડુ જન્મેમરે ત્હારે જ કાળનો કલાક બોલતો સંભળાય છે. ઘડિયાળને ટકોરે કોક; એલારામ ગાજે ત્હારે માનવીઓ જાગે છે. દલપતજીવનનો એલારામ વાગ્યો; કવીશ્વર જાગી ગયા.

રોજ વધ્યો હતો. શરીર ઘસાઈ ગયું હતું. દલપત-

રામની કાયા કસાયેલી હતી; દેહ વળનો નહિ પણ આરસનો તો હતો. ને ગરીરનો ચે વાંક છે? ઉલ્લાસના બે માસ વીત્યા હતા; મન્દવાડનો પન્દરમો માસ બેઠો હતો. માનવીની જન્મતિથિથી જ ચમરાજ દેહદુર્ગને ઘેરે ઘાલે છે; અને અંતે સદા ચમરાજ જીતે છે ને મનુષ્યાજ હારે છે. પણ કિલ્લાની દિલ્લેગન્ધી જેટલી જળવન્તી ને રક્ષા-હારો રાગન્ત જેટલો ધર્મવાન, જોટલા ચમરાજના ઘેરા પ્રજાગાય. દલપતરામનો આત્મા ધર્મવીરનો હતો, દલપતરામનો દેહદુર્ગ આરસપહાણનો હતો. ચમને ચે પાડતા વાર લાગતી હતી. દલપતદેહે દેહધર્મચંદ્રાશાસ પાળ્યા હતા.

પણ ઉલ્લાસે વધે કૂચનો ડંઢો તો સંભળાયને? વ્યાધિ હવે વધતો જતો હતો, દલપતરામની હવે આયુષ્યવરધો ગણાતી હતી.

પન્દર માસના મન્દવાડે હવે દલપતરામને નિદાયધડી ચેખાણી; દલપતરામ હવે નિદાયબોલ બોલવા માંડ્યા.

એમ દલપતઆયુષ્યનું છેલ્લું પખવાડિયું બેઠું, અને એય તે અડધેરૂક વીત્યું દલપતજીવનની છેલ્લી એકાદશી આવી: સં. ૧૯૫૪ની ફાગણ વદની અગિયારશ. એ ધર્મ-તિથિએ દલપતરામે જીંદગીનો છેલ્લો ધર્મોત્સવ ઉજવ્યો. નિત્યે રહવારહાંજ મન્દિરે જનારથી સવા વર્ષથી દેવમન્દિરે જવાયુ ન હતું, દેવમૂર્તિની કે સન્તમૂર્તિની અંખીયે દીધી ન હતી. હવે ત્યાં જવાય એમ હતું નહિ, જોટલે સ્વામી-મન્દિરમાંના મ્હોટેરા સન્તોને દર્શનાર્થે દલપતરામે એ પુણ્યતિથિએ ઘેર નહોતર્યા. યચ્ચાસેક વર્ષથી અધિકા જીવન-

સંગાથી, વૈરાગ્યમૂર્તિ, ત્રિગુણાતીત નિશુલ્કદાસલ્લના સન્ત-
મંડળને પણ નિમન્થું. વસન્ત ઋતુ હતી, સહવારનાં
કુમળાં તેજ હતાં. સૂર્યનારાયણ હજી તપ્યા ન હતા,
કવીશ્વર સમા શીતળ ને સુકોમળ હતા. સન્તોના ચત્કારાથે
દલપતરામે સ્નાન કીધું, રહ્યાસહ્યા સંસારમેત્ર ધોયા; મલ-
મલની નવી ચન્દનીશ્વેત કફની પહેરી. જોગિયાનાં તેજ
ઉછાળતું સન્તમંડળ દલપતરામના ઘરમાં, ખંડમાં, ને
હેયામાં પધાયું. કવીશ્વરને સન્તોનાં દર્શન કરવાં હતાં,
કે સન્તોને કવીશ્વરનાં દર્શન કરવાં હતાં? મૃત્યુઅવસરના
ઉચ્ચાર ને મનોરથ માનવીના આયુષ્યના સાચા ઉચ્ચાર
ને મનોરથ છે. દિવાનખાનાની એક દિશે વ્યાધિશય્યામાં
ઢાલિયે, કંઈક નવા જ સ્વરૂપે, બ્રહ્મતીર્થની તીર્થયાત્રાએ
નીકળતા યાત્રિકવેશે, દલપતરામ તકિયે જોડા હતા. મલ-
મલની કફનીનો પાલવઘેર હંસની લીડાયેલી પાંખો સમે
સંકેારાયેલો હતો. સન્મુખ સન્તમંડળ વિરાજતું હતું.
જોગીઓ દલપતરામને મહાજોગીબેલું માન દેતા હતા. કંઈકને
દૃષ્ટિ નાખી લેટયા, સહુને વન્દન વન્દા. શરીરસ્થિતિ નિરખી
લીધી, ને ધમંનેત્રાળા સાધુજનોએ કળી લીધું કે કવીશ્વર
મેાંધી તિથિઓના મહેમાન છે. પરમ ત્યાગી નિશુલ્કદાસ-
જીએ દલપતરામને વડિલ બન્ધુ સમ સન્માની જૂના મિત્ર-
ભાવે બિરહાવ્યા ને ઉચ્ચર્યા: દલપતરામ ! જરાક અદેખાઇ
આવે છે. અક્ષરધામ તહમારે પાસે આવ્યું, અમારે આધુ
છે હજી દલપતરામની શ્રવણેન્દ્રિય હજી સતેજ હતી,
જીહ્વેન્દ્રિય યોટી પડી હતી. હાથ સહેજ હલાવી, આઠા
સ્થિતે અધર ફરકાવી, આનન્દોલ્લસવળ મુખડે દલપતરામે

સન્તબોલ ઝીલી લીધો. દલપતપુત્રોમાં મગનલાલ સર્વતે-
જસ્વી હતા. મગનલાલે સન્તમંડળનું પૂજન કીધું, ચાદરો
ઝોઢાડી; બીજા પુત્રોએ કેસરકુંડુમ કીધાં, પુષ્પમાળાઓ
ધરાવી. નિશુલ્કદાસણએ ઉઠી કને વર્ષને પોતાની વૈરાગ્ય-
વાસિની ફૂલમાળા સંસારવિરહત યતા દલપતરામને રહે-
રાવી; સંસારવિદાયની સન્તમસાદી ગણી દલપતરામે એ
અંગિકારી, ને પછી, કાળની ઘંટી ધરધરતી હોય એવે
થેરે સ્વરે, આગા સગપણનો રહસ્યમન્ત્ર બાખતું સન્ત
કીર્તન બાખ્યું,

રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું;

બીજું સર્વે સણબંશુર કાચું;

રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું.

રે ! સહુ સાથે પ્રીતિ ટાળી;

રે ! બાગ્યું મન મિથ્યા બાળી;

કે વરવા જેવા એક વનમાળી:

રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું.

રે ! સ્થિર નહિ, આવરદા ઘોલી;

રે ! તુચ્છ બાણી આગા તોંડી;

કે જગના છવન સાથે જોડી:

રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું.

રે ! દોગટ દેશ નવ ફરિયે;

રે ! પરધેર પાણી શિદ બારિયે ?

કે વરિયે તો નટવત્તને વરિયે:

રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું.

રે ! ભૂધર હોટયા, ભાય ભાગ્યો;

રે ! સહુ સાથે તોડ્યો ધાગો;

કે રસિક રંગીલાથી રંગ ભાગ્યો:

રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું.

રે ! એલું બાણી સગપણ કીધું;

રે ! મહેલું તો શિર ઉપર લીધું;

કે પ્રદાનનંદનું કારજ સ્વીધું:

રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું.

ખીલું રે ! સર્વે ક્ષણભંશુર કાચું:

રે ! સગપણ હરિવરનું સાચું.

ગુરુના ગુરુનું એ કીર્તન કવીશ્વરે અનેક વેળા સાંભળ્યું હતું. આજ અત્કારે, જગત સદાનું છોટવાની વર-ધોમાં, સંસાર સંકેલવાને અવસરે, પ્રદ્વયાત્રા આદરવાના કાળયોગે એ કીર્તનનો સમગ્ર અર્થસંદર્ભ, એ નિત્યપરિચિત કાવ્યનો સમસ્ત વૈરાગ્યસન્દેશ, પરપ્રદાની મૂર્તિ સમેા મૂર્તિમન્ત થઈ, કવીશ્વરનાં ચન્તર્યંદ્રુ ભરીને ઉભો. છાણું વચ્ચ સમેા સંસાર ઉતરતો હતો; અખંડ તેજના ધામ સમું સ્વર્ગ ખારણું ઉઘાડતું હતું. કવીશ્વર આનન્દતા હતા, મુખડે પ્રકાશ પ્રગટતા હતા.

રથચક્રના ઝાંઝરઝમકારને ઘેરે રવે કીર્તન ગાજી રહ્યું. સાધુકીર્તને કાળ પણ ઘડીક થરથરીને આવે ઉભો. અવિકમ્પ શ્રદ્ધાને ચમરાજ શું ડરાવવાના હતા ? રતન-દીવડાને વાયુઝપાટો શું હોલવવાનો હતો ? ' ધામમાં મળીશું ' કહી, ભેટી, બૂના સહાધ્યાયી નિશુલ્બદાસજી

સિધાબ્યા. કવીશ્વરે દુનિયાંનું છેલ્લું જાતુ ભરી લીધું. આયુષ્યઉજ્જવળતા સ્વામીસંપ્રદાયની એમ વિદાય લીધી. દલપતરામ પછી થોડેક જ માસે નિર્જીવદાસજી પણ અસ્ત-સ્વાસ્તી થયા. વિશ્વના અન્તિમ કલ્યાણશાસ્ત્રનો એ સહાધ્યાયીઓ અક્ષરધામમાં આજે એ સહાધ્યાય કરતા હશે ને ?

દલપતરામની આયુષ્યની ઘડી ભરાતી જતી હતી. થોડાંક જ ટીપાં હવે બાકી હતાં.

અધઃપદે તારો તરવાને પડે તે બાથોડિયાં મારે; અઠંગ તરનારો તરવાને પડે તે બધે તરતો પાટડો ચાલ્યો. સંસારના અસન્તો મૃત્યુસમયે એવાં તરફડિયાં મારે છે, સન્તો પાટડા જેવા-જડાજ જેવા-સંસારપૂરને તરી ઉતરે છે. અઠંગ તોરાની પેઠે કવીશ્વર ભવજળધિ તરી ઉતરતા હતા.

બ્યાધિ લગી ગયો હતો, પણ લેશે પીડતો ન હતો. પોતે લખાવી ગયા છે કે ‘પલંગ ઉપરથી મારી મેળે ઉભું થવાતું નથી; તે શિવાય બીજી કંઈ પ્રકારની પીડા કંઈ થતી નથી.’ મહાબ્યાધિ કે યમના હૂત અન્તકાળે સન્તાપે નહિ તે સત્પુરુષ. કવીશ્વરે શાબ્યમાં સ્વાનુભવ ઉદ્ગાયો છે:

ઈસ્વી સન અદારસેં છન્નુ તણી આલ શુભ
એ તો આવી વીતવા હૃદય રજિયાતમાં;
પાંચગી દિસેગરે તો સ્ફુલગાં દમીયનરે
આપિયાં ઇનામ, તે મેં બાજ્યાં ભડી ભાતમાં;

તે જ તારીજે, તથાપિ, ઇશ્વરની ઇચ્છા થઈ,
જમનો બસૂસ પક્ષાઘાત, આવ્યો રાતમાં;
દાજે દલપતરામ, સંસારી જરૂરી કામ
એ તો એકે અધૂરું રહ્યું નથી બકાતમાં.

ઇશ્વરભક્તિ અધૂરી છે, ક્યાં ન પરઉપકાર;
એ બે કામ અગત્યનાં લેજે થયાં લગાર

આગળથી આગસ્ટમાં, કરવા કાંઈક વાત,
એ જ રૂત આવ્યો હતો, રહ્યો હતો ત્રણ રાત.

કદ કાંઈ કરતો નથી, એ અચરજની વાત;
આવી રહ્યો છે અંગમાં સત્જન સમ સાક્ષાત.

દુનિયાંને દલપત કહે, સોને કરી સલામ,
(ચિત્ર શુદ્ધ ત્રીજને દિને) જયું ધર્મમુતધામ.

શુભરાત ! હારા કવીશ્વરની આ દેહલી કવિતા. સારી
છે, વણુંનાત્મક છે, ઐતિહાસિક છે, દલપતશૈલીની છે,
દોહરંગની છે, મહાઅર્થવાહિની છે, આયુષ્યજયિની છે.
૧૫મા વર્ષથી ૭૬મા વર્ષ પર્વન્તમાં એકેકે તિથિએ ઇશ્વ-
રભક્તિ ચૂક્યા નથી, તહેમને અન્તે ઇશ્વરભક્તિ અધૂરી
રહી ભાસે છે. ૧૮૫૫થી ૧૮૬૮નો કાળ—વયમાંના '૬૫
ના કેટલાએક માસ બાદ જતાં—દેશકલ્યાણ કાળે આયુ-
ધ્યનાં ઘડીપળ ગાળ્યાં છે એમને પરોપકાર 'લગાર'
કીધો લાગે છે. 'જમનો બસૂસ' અંગમાં આવી વસ્યો
છે, મૃત્યુની કટોરીનાં ટીપાં ટપટપ મુખમાં ટપકાવતો ઉભો
છે, આખરી ફેંસલાને માટે કાળપાશ સજ્જ છે, એને

કવીશ્વર ‘સર્જન’ કહે છે. ૬૫ વર્ષનાં નિજ કાવ્ય-મન્દિરને ચિખરે ચઢતાં ચઢતાં કવીશ્વર નિજ કવિતા-મન્દિરને આ ઉદાર મહાનુભાવ કાવ્યધ્વજ ચઢાવતા ગયા છે. કવિની છેલ્લી કવિતા એટલે આયુષ્યનો ઉચ્ચાર.

સંસારથી દલપતરામ પરવાર્યા હતા; ‘સંસારી કામ એકે અધૂરું ન હતું.’ દલપતરામે સંસારો દાળ્યો ન હતો કે આતુરસંન્યાસ લીધો ન હતો; પણ કાચગાનાં અંગોની પેઠે ઇન્દ્રિયો સંસારમાંથી સંકેારી લીધી હતી. છેલ્લાં ત્રણેક અઠવાડિયામાં ઠોઠ ઓપધ પીવાનું પૂછે તો કહેતા કે ‘તમારી મરણ.’ છેલ્લા અઠવાડિયામાં તો દૂધ ને પાણીનું કે પૂછે તો એ જ ઉત્તર આપતા. દૂધ પાણી કે ઓપધ દલપતરામે પરિત્યાગ્યાં ન હતાં, પણ દૂધ પાણી ને ઓપધની આકાંક્ષા પરિત્યાગી હતી. વિશ્વના વૈદ્યમંડળના વૈદ્યરાજ, સદૃશ પ્રદ્યાંડમંડળના ધનવન્તરીનું શરણું દલપતરામે લીધું હતું; વૈદ્યો નારાયણો દરિઃ સંસારની સોજે કળા સંકેલેલા આથમતા ચન્દ્રમા સમા કવીશ્વર વ્યાધિ-શય્યાખોળે શોભતા.

બરફનું પૂતળું ધીરે ધીરે પાણીમાં ઓગળી જાય એમ દલપતરામનો દેહ અંતઃજૂતમાં પીગળી જતો હતો.

છેલ્લું અઠવાડિયું અર્ધજાગૃતાવસ્થાનું હતું. દેહનાં ચેતન જોસરતાં હતાં, ઇન્દ્રિયોના દેવતા ઉડું ઉડું થતા હતા, જ્ઞાન જર્ણુ ને આગ્રુ હતું. અન્તઃકાળની ભવશીપણ એ અવસ્થામાં અરેરાટ કે ઉંદારે દલપતરામે દીધો નથી. છેલ્લા બે દિવસો એ વાગીશ્વર અખોલ રહ્યા હતા—જાણે

બહુ બોલ્યા માની વાણીને વાળી લીધી. તો પછી બોલેલું સ્કમજતા; પક્ષાઘાત જોઈ ગેઠા હતો, કાને હજી ચડકચો ન હતો. પરમ બ્રહ્મજ્ઞની ઉપનિષદભાષી મોનભોમકામાં દલપતરામ પ્રવેશી ચૂક્યા હતા. દલપતમૃત્યુશય્યા યોગીની મૃત્યુશય્યા હતી. છેલ્લા બેચાર કલાક ઈન્દ્રિયગ્રામનાં ચેતન સાવ ઓસરી ગયાં હતાં, છતાં હૃદય ને નાડી ધબકતાં હતાં. સદ્ભૂતો ગુજરવીર ધર્મધામે જતો હતો. યમદેવના પાષંદને ભેટતાં એને સંકેત કે આશંકા ન હતાં, એટલે છેલ્લી ઘડીઓમાં પ્રશાન્ત પડતી આત્મજયોત તેજસ્વિની હતી. ચૈત્ર શુદ્ધ બીજ ને ગુરુવારની રાત્રિએ આઠેક વાગતાં શ્વાસ પરખાયો.

અસ્તની ઘડી આવી હતી, સૂરજની ઠેર શિતિજને અડકી હતી.

આયુષ્યની ઘડી' ભરાવાને હવે એકાદ ટીપાની જ વાર હતી.

દલપતરામનું દિવાનખાનું છે ઘરને મધ્યમાળે. સન્મુખ ખુલ્લું ચોગટું છે. એ દિવાનખાનાની ઉપર ત્રીજે માળે આ ચરિત્રઆલેખકનો ખંડ હતો. ચૈત્ર માસ-વસન્તનો બીજો માસ બેસી ચૂક્યો હતો. શુક્રવારનું પડતું ૨૬રોડ હતું. પાછલી રાત્રિના ત્રણેકનો સુમાર હશે. હું ઉંઘતો ન હતો, લાગતો હતો; પણ કરવાનું ત્હારે કરતો નહોતો, ને ન કરવાનું ત્હારે કરતો હતો. વીશેક દિવસ ઉપર ઈન્દુકુમાર અને ડાહનશૈલી વિશ્વકલાસ્વામીએ ઉરદેશે

અવતાર્યા હતાં એ આવેળતો બેઠો હતો. નીચે કવિતાના સાગરનો છેલ્લો ઝોટ થતો હતો, ઉપર કવિતાની પહેલી બરતી ચઢતી હતી, એ સણુનો ચરમ ધમ ત્હારે હું પાળતો નહોતો ને અન્યથા આચરતો હતો. એવે અમારા ઘરના ત્રીજા માળની નીચરણી ધમડ ધબડ કરતી ધડગડી, અગાસીતું બાગલું ફડક ફરતું કને ઉઘડયું, ને સૌ. માણેક-લક્ષ્મી, અઠ ર વર્ષની ભરજોળન જોગમાયા જેવાં, અમારા ખંડને બારણે આવીને અગાસીમાં ઉભાં. મધ આખી રાત્રિ કુટુંબીજનોમાં નીચે જ એ રહ્યાં હતાં; અને અત્હારે રૂપ જુદું જ હતું. છ'દગીબરમાં કોકકોક વાર જ દીધું છે એમ આવતાંકને મ્હને ઠપકાયોઃ કવિતા લખતા શું બેઠા છો! નીચે ચાલો. સહુ ટોળે મળ્યાં છે; ત્હમે જ એક નથી ત્હાં. સાચેસાચ! દલપતકલવધુ એ બોલતી હતી. ઠપકો સ્થાને હતો, અને તત્વતઃ થોડો હતો. પણ માંખણ રી મૃદુલાને જોટલી ચેવજરવાણુ વજજરઅવસરે ઉચ્ચારાવી હતી. ખરું; વચલે માળ વડિલને મૃત્યુઅન્ધકાર ઘેરતા હતા એ ત્રીજે માળે કવિતા લખવાનો કાળ ન હતો હું ઉઠ્યો ને ત્હાં ગયો. મૃત્યુખંડમાં ચક્રણ કુટુંબમેળો મળ્યો હતો, સ્વામી નારાયણ નામની ધૂન લાગી હતી. આખરના શ્વાસ ચાલતા હતા. છેલ્લાં દર્ધન દેવાને જ લાલે ઘોઘ્યા હોય એમ મ્હારા ગયા પછી દરેક મિનિટે દેહ થ'લી ગયો. મ્હરોડના ૩ ને ૩૫ મિનિટે આ બવનો આરો દલપતરામે ત્યાગ્યો. એમના નિત્યપરિચિત પ્રદ્યુમ્ન-દૂતમાં દલપતરામે પ્રદ્યુમ્ન આદરી. અપતનો સુસિંગ —કવીશ્વરનો અમર તણુજો એમની દેહવહ્નીમાંથી ગયો, અ-

મારી ઘરવાડીમાંથી ગયો; પણ કવીશ્વરનો એ અમર તણુખો સમસ્ત ગુજરાદેશમાં હજી જવલન્ટ જ છે.

એમ ક્યનો કંટા વાગ્યો. કુળવાસી મટી દલપતરામ દેશવાસી થયા, દેહવાસી મટી કલપતરામ અક્ષરવાસી થયા.

અમારા પિતાં ગયા, પણ દેશનો એ પિતા હજી હવે છે.

દલપતરામની આજ્ઞા હતી કે કદી એ મરતાંને જીવતાં ચોકે ન લેવાં, નિરાંતે મરવા દેવાં, એ વાત નીકળે ત્હારે ત્હારે દુર્ગોરામ મહેનાજીવાળી વાત કવીશ્વર વણવતા, ને મરતાંને મારવા જેવું એને કહેતા. પ્રાણપંખીડું ઉડી ગયા પછી આદરની ઝોળીમાં એમના દેહશેષને માળેથી નીચે પરસાળમાં ઉતાર્યો. જે ચોકમાં, કુળજનો ન્હાતા ને રેવાખા કુળનો મેલ ઉતારતાં, જે ચોકને વરસાદ ધોઈ જતો, એ ચોકમાં દલપતરામને છેલ્લું સ્નાન કરાવ્યું. આત્મા તો યયો હતો-દેહને સંસારશુદ્ધ કીધો. એમના આયુષ્ય સમું નિર્મળું ને નિષ્કલંક શ્વેતવસ્ત્ર ઓઢાડ્યું. કુટુંબખંડમાં ચોકો લીધો. કુળનાં કુળદેવી મંડાતાં ત્હાં ગોત્રજનાં ચરણોમાં દલપતરામ છેઢી સ્હોડ વાળી સૂતા. આરસની ઈમ સમો દેહશેષ રહ્યો હતો, આરસની શિલાનો પોણાક ભાગ પન્હર માસમાં સોષાઈ ગયો હતો. ચિતાકુંડમાં હોમવાને ચતુર્થોંશ દલપતદેહ માંડ રહ્યો હશે.

વડિલનો મૃત્યુઘાવ સહુ કુળભાંડુઓને વાગે છે, પણ

પુત્રીઓ સમી પુત્રવધૂઓને. એમણે કઠળાણ માંડ્યું. લોકમાં જાણ થઈ કે કવીન્દર પડ્યા.

રડવાદટવાની કવીન્દરની દૂદાઈ હતી. પછી તો કાર-જતિધિઓમાં ગરડપુરાણ બેઠું. હેયાના ભાવ રૂઢી થઈને પ્રવતે પછી કાળે ઠરી જડ થાય છે-શું શોકભાવ કે શું આનન્દભાવ. છતાં છાપરે રૂઢી નિવેષ ઉચ્ચારે ત્હો ચે લગ્નયોગે માનવીહેયામાં આનન્દ ઉભરાવાનો ને મૃત્યુયોગે રૂદન ઉભરાવાનાં. કવીન્દર સાવ સત્ય ભાષી ગયા છે: 'બ્હાલાંની વાંસે રાગ તાલ્પી નવ રાશો.' હેયાની વાડી-ઓની વર્ષા ને વસન્તના પારખ કવીન્દર સ્થંભજતા કે વર્ષા ને વસન્ત સમાં રૂદન ને આનન્દ કુદરતી છે રૂઢીનું રહ્યું કે હમ્મયું બોલું છે, હેયાનું રહ્યું અવરોધવાને ઠોણ સમર્થ છે? વર્ષાની રૂઢી વાઢળીને ચે અતિમુધારદો તો આણુ દેવા નીકળશે કે વરસવી મા.

અને પિતામાતાના મૃત્યુજવસરે પુત્રીઓ દેમ ગાજશ્ર આંસુ સારે છે? માનવહેયાનો એ લોકપ્રશ્ન કહ્યારેકે વિચાર્યો છે? માનસજ્ઞાસીઓ ઉડા ઉત્તરશે તેમ તેમ ઉત્તર ગાંઝા જડશે. એક ઉત્તર આ છે. પૃથ્વીની પ્રજાપ્રજના મંત્રારે પુત્રી પરઘરવાસિની છે; ને પિતા મૂવે પુત્રીને મહિયરનું એક દ્વાર વસાય છે, માતા મૂવે મહિયરનાં બધાં દ્વાર વસાય છે પિતા કે માતા-એકેકે વડિલ હોય ત્હાં સુધી પુત્રી સન્તાનહકથી પીયર પધારે છે; વડિલો ગયે ભાઈ ને ભાભીની મુજનતાની બહેન મહેમાનિયણ બને છે. એકએક વડિલ ગયે પુત્રીને પીયરનું એકએક બાર વસાય

છે, પિતૃગૃહેથી પુત્રી પરદેશવાસિની થાય છે. માટે માતા કે પિતાના અવસાનઅવસરે પુત્ર કરતાં પુત્રી અધિકી રુદનવિહ્વળ થાય છે. દલપતમૃત્યુઅવસરે દલપતકુળમાં પુત્રોએ આંસુની ધારાઓ પાડી હતી, પણ દલપતપુત્રીઓએ ને પુત્રવધૂઓએ આંસુની ઝડીઓ વરસાવી હતી,

આંગણે લોક ભરાયું. ગૃહમાંના અન્ત્યેષ્ટિ વિધિ થયો. દલપતપ્રાણપંખિડે ઘર ત્યાગ્યું હતું, દલપતદેહે હવે ઘર ત્યાગ્યું. પૂર્વભાખ્યાં કેટલાંક કૌટુંબિક કારણે વીજકુંવર-વીજળા કવીશ્વરનાં લાડકી પુત્રી હતાં. એક તો એમનાં માતૃશ્રી કાશીબા વીજળાને ચાર જ વાસાનાં મૂકી ગયાં હતાં; અને દલપતરામે, માતા ને પિતા બન્ને ગનીને, વીજળાને ઉછેર્યાં હતાં ખીન્નું; વીજળા બાળવિધવા હતાં, ને પિતાઘેર જ રહેતાં. ત્રીન્નું; વિશાળી દલપતકુટુંબવેલમાં વીજળાને ખીન્નું સહોદર ન હતું, સાવ એકાકી હતાં. અને ચોથું; રેવાબા અક્ષરવાસી થયા પછી છેલ્લા દોઢ દાયકાથી વીજળા દલપતકુળમાં ગૃહમન્ત્રિણી હતાં. વીજકેાર દલપતરામને પ્રાણુ-બહાલી હતી, દલપતરામ વીજકેારને પ્રાણુબહાલી હતા. આખાં આયુષ્યો એમણે લેખાં નિર્જંમ્યાં હતાં. શબવહન-વેળાએ પુત્રી વીજકુવરથી ન સંખાયુ ને શબશય્યાની આડે પડી પણ બહાલાંઓનાં બહાલરોડકયા મૃત્યુ રોકાતાં હોત તો જગતમાં મૃત્યુ જ ન હોત, માનવવંશ આજો યે અમર હોત.

એમ દલપતરામે ઘરઆંગણું સદાનું છોડ્યું.

વેદકાળથી ઉતરેલો ગૃહ્યસૂત્રોમાનો એક પ્રાચીન આયંવિધિ છે. આપણા સંસારે આજે તો સૌ વેદવિધિના

પડછાયા જ છે; પણ એ પડછાયા ચે વેદવિધિના છે. લગ્ન પ્રસંગે ચૌરીમાં લાગ્નહોમ કાળે અગ્નિ પ્રગટાવે છે; એ લગ્નઅગ્નિ લઈને વરવધૂ વરવેર જાય છે, અને એ દામ્પત્યઅગ્નિને સેવે ને આખંડ રાખે છે. મૃત્યુઆવસરે એ જ લગ્નચૌરીમાંનો ગાહંસ્થઅગ્નિ ઘેરથી સ્મશાને લઈ જવાય છે, અને જે અગ્નિએ લગ્નચૌરીમાંનો ગાહંસ્થઅગ્નિ પ્રગટાવ્યો હતો એ જ ગાહંસ્થઅગ્નિ સ્મશાનમાં ચિતાયજ્ઞ પ્રગટાવે છે: એ આપણો ગૃહ્યસૂત્રોમાંનો વેદવિધિ. એ વૈદિક વિધિની આજ રૂપરેખા જ રહી છે મૃત-દેહની વંભુશય્યા સન્મુખ ઘેરથી અગ્નિ આજ લઈ જવાય છે, પણ ગાહંસ્થઅગ્નિ એ ઠોક જ હશે મહુમહુનો. એ ગાહંસ્થઅગ્નિ લઈને વડિલની વંભુશય્યા સન્મુખે આલવાતું મહારે હતું. બ્રહ્મામાર્ગમાં વડિલ અમને પરિચિત કરતા, પણ સંસારમાર્ગોમાં અમે બાળકો વડિલને દોરતા.

ચૈત્રી ત્રીજનું ખેડો ફાટતું હતું. ઉદયપરાયણ અમદાવાદ આજસ મરડી ઉડતું હતું. એ અધંભૂત શુભરૂપાટનગરીના વસન્તઉજળા રાજમાર્ગોમાં થઈ દલપતરામ છેલ્લાવેલ્લા વિચરતા હતા. સ્વપારનો તડકો નહિ પણ તેજ પથગયાં હતાં ત્યારે દલપતરામે આંધી સફી પૂર્વે પ્રવેશેલો રાજનગરનો દરવાજો છેલ્લી વારકો ઉલ્લંઘ્યો ને વગડાની વાટ લીધી. માર્ગલેક આવે આમલીઓની પાર સાબરમતી, જગત જાય છે એ ગતિએ, વહતી હતી. વૃશ્ચઘટાઓમાં વસન્ત આયમતી હતી ને શ્રીધમની પ્રથમ પગલીઓ નિરખાતી હતી. અન્તરિક્ષનું વાતાવરણ એ ઉચ્ચરતું. વાડને

આરે ત્હારે દધિચી ઋષિની જીરણ દહેરી ડગમગતી ઉભી હતી; આરે એ નથી. દલપતદેહની પેઠે, દધિચીનાં ઋષિ-અસ્થિઓની પેઠે, એ દેહરીનાં ચે અસ્થિશેષ કાળનાં ને નદીનાં પૂરમાં તણાઈ ગયાં છે. દધિચી ઋષિની દહેરીને સ્કામે તીર, દુધેશ્વરના ચોકમાં, દલપતરામનો ચિતાયજ્ઞ થયો; કવીશ્વરના દેહઅવશેષ ત્હાં સર્વભક્ષી હુતાશનને સોંપાયા. માનવવંશનો એ વિશ્વમાર્ગ સર્વપરિચિત છે. જન્મમૃત્યુની પગલીઓવિહોણું 'પૃથ્વીવાસીનું' કેા ઘર નથી, નગર નથી. બ્રહ્મહીક્ષાના મહાગ કાવ્યમાં પૃથ્વીદોરેલા એ બ્રહ્મમાર્ગની આછીપાતળી રેખાઓ દોરેલી છે કે

એ જ માર્ગ, જન્મુ ! એ જ માર્ગ

પંચભૂતનો ઘડાયેલો દલપતદેહ પંચભૂતોમાં લાળી ગયો. દલપતરામનાં દેહદર્શને ન રહ્યાં; દલપતરામ નામશેષ થયા. ઘરની પેઠે, નગરની પેઠે, સાળરનો આરો ચે દલપત-સૂનો થયો. દલપતદેહના અણઅણ સમા અસ્થિકણ્ણોને કાળવહેણ સમી સાળરમતીમાં પધરાવીને નગરજનો નગરીમાં વળ્યા. પાછળ મધ્યાહ્નનો તડકો વરસવા માંડ્યો હતો.

કાળની ઘંટા વાગી, આળના લીડયા દરવાજા ઉઘડયા. આત્માનો અમર તણુજો અમરલોકમાં ગયો. સ્થૂલે ગયાં ને ચેતને ગયાં અગ્નિની પાળે દલપતરામ ક્ષરને ઘાટેથી અક્ષરવાટે જઈ ગેહા. મહર્ષિઓએ વેદકાળમાં પ્રથમ યજ્ઞ પ્રજવાળ્યો ત્હારથી દેવગ્રાહૃતિ અગ્નિની પાળે જ દેવલોકે સંચરે છે ને ?

પરજામથી પછી સગાંસંજંધીઓ આવ્યાં; શાસ્ત્રશ્રદ્ધા-

ગુની શાસ્ત્રજ્ઞાણી ઉત્તરક્રિયા થઈ. વાડીવસ્તાર પ્રપુલ્લેલો મુકી, અને પાકી શાખ ખરી પડે એમ, દલપતરામ કાળધર્મ પામ્યા હતા, એટલે દલપતઉત્તરક્રિયા તે દલપતકુળના છેલ્લા કુળસભયા સમ ઉજવાઈ. કુટુંબમેળો થયો, ને દલપત-વંશે દલપતમહાપ્રસ્થાનનો મહોત્સવ ઉજવ્યો. પછી ચાર દાયકાઓ વીતી ગયા છે, પણ દલપતકુળનો એવો કુળ-મહોત્સવ ફરી દીઠો નથી. કુળજનોનો એ તો હતો કુળદેવનો છેલ્લો મહોત્સવ.

ધીમે ધીમે દેશપરદેશની જનતાએ જાણ્યું કે દલપતરામ પડયા. રાજમહારાજઓના, પ્રજાપ્રમુખ મહાજનોના તારો આવ્યા, આશ્વાસનપત્રો આવ્યા. દેશીપરદેશી દલપતમિત્ર-મંડળના દિલાસાસખ્દો આવ્યા. વિવેકના નહિ, પણ સાચા આશ્વાસનપત્રો બહુધા આશ્વાસન છાંટવાને બદલે વિરહાગ્નિને પંખો નાંખે છે. ઠામઠામ શોકસભાઓ ભરાઈ, ઠરાવો થયા, લેખો લખાયા, કવિજન્યુઓએ કવીશ્વરને કાવ્યાંજલિઓ અપી. છાપાંઓએ પેલી પ્રાચીન પુનરુદ્ધિ ઉચ્ચારી કે કવીશ્વરનું ઠામ ખાલો પડ્યું છે. રડવાકૂટવાના જેવા જૂના લોકાચાર છે એવા આર્માના ઘણાખરા નવીન લોકાચાર છે. જૂની કે નવી રૂઢીઓ મંદી અન્તર્ગતી પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી તે 'સંજીવન ને સાચી છે; પ્રાણ ન હોય તો, જૂની હો કે નવી હો, રૂઢી એટલે જ રાજવત નિષ્ચેતના-હૈયાઓલ નહિ, અલના યોગ. પ્રાચીન શાસ્ત્રવિધિ ને અર્વાચીન રૂઢીવિધાન દલપતરામની ઉત્તર-ક્રિયામાં યયાં કેટલાંક રૂઢીભાવે, ઘણાંખરાં હૈયાભાવે. ગુજ્-

રજનતાને પ્રધાનતઃયથુ' કે સરસ્વતીદેવીના કાવ્યમન્દિરનો પ્રભાપુરોહિત પડયો. દોઢમેદિની બોલી કે ૧૬ મી સદીના ગુજરાતના કવિતાયજ્ઞની પૂર્ણોદ્ધતિ થઈ. દલપતરામે સ્થાપવામાં માટી પૂરેલી, મરતી જીવાડેલી, ને વર્ષોભર તનમનથી સેવેલી તંદારની ગુજરાત વર્નોકચુલર સોસાયટીનો અવગ્રહી વિવેકભાવ એક અદ્ભુત નીવડયો. એપ્રિલ માસના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકના પૃષ્ઠા ઉપર 'ગુજ'રકવીંધર શ્રી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી આઈ. ઈ. તુ' શોકપદ મૃત્યુ'ની સમાચાર નોંધમાં લખાયું કે 'આ ચોપાનિયું છપાઈ રહ્યા પછી આ ખગર મળવાથી તેમના વિષે સવિસ્તર હકીકત આવતા અંકમાં આપવામાં આવશે.' મે જૂન જૂતાઇ-અનેક અંકો પછી દલપતરામે જીવાડેલા બુદ્ધિપ્રકાશના નીકળ્યા, પણ એ 'સવિસ્તર હકીકત' પ્રગટ થવાની તો જનતાએ કહી વાટ જ ભેવાની છે. મે ને જૂતના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકોમાં હેતુબોધાયેલા દલિત-ધુઓની કવીંધરને અપોયેલી કાવ્યાંજલિઓ છે, પણ એ 'સવિસ્તર હકીકત'નો તો વાચકો જ છે. સોસાયટીના સર્ટિફિકેટથી દલપતરામ સજીવન નહોતા થવાના, જો કે દલપતસર્ટિફિકેટે સોસાયટી તો સજીવન થઈ છે. લાક્ષ્યો ને કરોડો શબ્દ જોણે બુદ્ધિપ્રકાશમાં લખ્યા ને સોસાયટીને સમર્પ્યા એમના જીવનપ્રસંગોનો એક દરક બુદ્ધિપ્રકાશ બોલ્યું નહિ કે સોસાયટીને સાંભર્યો નહિ. પણ એવે અવસરે હેતુ ન બોલતું હોય એનું મોન જ ઉચિત છે; નહિ તો પાછો પેલો રૂઢીઆચાર રમાય. દલપતરામની આછીઅધૂરીયે જીવનરેખા સોસાયટીના તંદારના તન્ત્ર-

વાહકેને દ્વાયે નથી દોરાઈ એ દેવનો સાચો દેવગોલ છે. પ્રકૃતિવશાત્ થયેલી એ વિધિયોગની ભૂલ હમ્યારે છે કે 'દ્રીણી અસૂયા' ભરેલાં નગુણાંઓ દલપતસોસાચટ્ટીના તન્ત્રના ત્હેરે તન્ત્રવાહકો યઈ પડ્યાં હતાં.

અદેખિયણ સોસાચટ્ટી ભલે નગુણી નીવડે ને મોત સેવે; પણ દ્વોકમન્દિરે ને દેશમન્દિરે દલપતપગલીઓ અણમૂંસાતી પડેલી છે, દલપતપડછાયા અણઆયમતા પથરાયેલા છે. ગુજ-સ્મૃતિહામના ધોરીમાગોંમાં દલપતસંસ્મરણો વડલાની ઘટા જેવાં ગોરભાતાં ઉભાં છે. એવો અમૃતભયો ને અમૃતમીઠડો સત્પુરુષ હજી લોકસભાઓમાં ફરી પેખાયો નથી. પ્રજા-કુકુળને ને દેશદિશાઓને દલપતરામ નામશેષ, સ્મરણશેષ અમૃતંકુષ થયા; પણ મન્ત્રશેષ કે કવિતાશેષ થયા નથી. દલપતમન્ત્રો હજી ગુજર પ્રજા ઝીલે છે ને હમ્યારે છે. કાળ એલે એમ દલપતરામ ચિતાસપ્થામાંથી આવ્યો એલે છે. ૨૦મી સદી હજી તો કવીશ્વરના પડધા ઝીલે છે. દલપત-કવિતાસંદેશ અક્ષરાવલિ જેટલો અક્ષર ને અજરામર છે.

દલપતગૃહમન્દિરે દલપતરામના ત્રણ ખંડો હતા. એક એમનું વિશાળું દિવાનખાનું; બેહાં કવીશ્વર બેસતા, ઉઠતા, સૂતા; સોને મળતા હળતા ને સત્કારતા. એ દિવાનખાનું પછી સૂતું પડ્યું નહોતું-તેહાં ખીલતો બેસતા થયા હતા. ખીજું ઘરના ચોકમાં પડ્યું એમનું છત્તું; તેહાં કવીશ્વર નહાતા ને જગતા ને વાળુ કરતા. એ છત્તું પછી અન્ય ઘરવખરીથી ભરાયું, પણ સૂતું પડ્યું નહોતું. દલપતરામનો ત્રીજો ખંડ હતો હૈયાન્દાનકદી એમની દેવ-

પૂજાની ઝોરડીઃ જગ્યાં નિત્યનિત્ય સહવારે દલપતરામ નિજ આત્મદેવને સંસ્મરતા ને પૂજતા. દલપતરામ જતે એમનો એ પૂજાખંડ કંઈ વર્ષો સધી-ને પછી પાછો ચે -સૂનો સૂનો પડી ગયોઃ જાણે દેવમન્દિરેથી દેવમૂર્તિ ગઈ, જાણે દેવમૂર્તિમાંથી દેવ જતા રહ્યા.

એકવીસ વર્ષની આયુષ્યતિથિઓમાં આ આલેખદે કદી દીકું નહોતું તે દલપતમૃત્યુ પછી ઈ માસમાં જ દલ-પતકુળમન્દિરે દીકું. મૃત્યુતિથિ પછી પખવાડિયુક દલપતઘેર દલપતોત્સવ ઉજવાયો ને ઘર, ઠેરીઓથી લચીનમી જતા આંખા સમું, ભર્યુભાઈર્યુ રહ્યું. દલપતકુળવાસમાં કુળજનો માતાસમાતા નહિ. વૃક્ષઘટામાં પંખીડાં ગાજે એવો ભાંડુ-ઓનો કલખોલ ગાજતો. પછી એ પ્રાગવડેથી પંખીઓ ઉડી ગયાં, અને એએક માસ મ્હારે પણ કાઠિયાવાડમાં જવાનું થયું. તળાવની ડુંગરચુકાઓ, સિદ્ધાચળનાં મન્દિ-રમહાલયો, મહુવાનાં માનવમાંડયાં મહાવન પ્રથમ વારકાં દીકાં. ‘ચન્દ્ર’ માસિકના તન્ત્રી જટિલનો ને મસ્ત કવિનો પણ સમાગમ થયો. સાગરતીરની નાળિયેરીઓની છાયા-ગલીઓમાં ખરા ઉન્હાળાના મધ્યાહ્ને ફર્યો, પ્રકૃતિભંડા-રસમૃદ્ધ વાડીઓની લળીલળી જતી વનલક્ષ્મી નિરખી, સત્રુંજયને શિખરે ચઢયો, ‘નરી સરલતા કેાણુ પૂજશે ?’ સિદ્ધાચળની છાયામાં એ કાવ્ય લખ્યું. પછી બી. એ ના અભ્યાસક્રમમાં ઐચ્છિક વિષય ફિલસુફી લીધો હતો એટલે પેશ્વાની પાઠશાળામાં પૂને ભણવા જવાને જૂન બેસતાં હું અમદાવાદ આવ્યો. રેલ્વે સ્ટેશનેથી ઘેર ગયો. ઘેર ગયે

શું ભેયું ! દમ્ભરસરમાં નહોતું દીકું તે ત્હારે દીકું : દલ-
પતથેર તાળાં દેવાયાં હતાં. દલપતયુગમાં દલપતરામના
કુળધામનાં ત્રણે બાર પાંચે પ્રહર ઉઘાડાં રહેતાં, ને ચોકમાં
ને પરસાળમાં અજવાળાં રમતાં. પંખેડૂંથી પરબડી ગાળે
એમ ભાંડુકદલોલથી ઘર ગાજતું. ચોમદા જેવા ઉઘાડા ને
ઠલોલતા એ દલપતથેર બે માસમાં જ તાળાં વસાયાં
હતાં, પહારીબારણાં બધાં બન્ધ હતાં, ને સનકાર એક
પાંખે દડકડાવતો હતો.

પણ મન વાળ્યું કે સહુને ત્હાં સ્થિતિમાં આણુંવધતું
એમ જ થતું હશે ને ? વડિલ જતે તાળું જ વસાતું
હશેને ?

બે હજાર વર્ષ પૂર્વે યશ્વસ્તુએ કવિવર કાલિદાસ બોલી
ગયા છે કે

ક્ષામચ્છાયં ભવનમધુના મદ્વિયોગેન નૂનં;

સ્વ્યાંવાયે ન સલ્લુ કમલં પ્રુણ્યતિ સ્વામભિરુપાત્

હાવાં એ ઘર મુજ વિરહથી હા ! હશે કાન્તિજાંખું;

સૂર્ય સિધાબે કમળ ન ખરે ધારી રહે નિજ શોભા.

દલપતવંશનો સૂર્યરાજ આઘમ્યો. પછી દલપતઘર
પૂર્વનાં એ દલપતતેજ કપ્હાંથી દાખવે ?

તે તિથિએ અનુભવ્યું કે ઘર ને કુહુંબ મૂકીને દલ-
પતરામ સદાવના ગયા હતા.

દલપતરામનું ખરું ઘર ગુજરદેશ છે. નિજ કવીશ્વર
જતે ઘડીક ગુજરાતે કાન્તિજાંખે થયો.

દેવમન્દિરમાંની શયનઆરવી સાંભળીને રોજ દલપ-

દ્વારામ શયન કરતા. દલપતરામના સદાના શયનપોઢણની દેવમંદિરની ડાળઘંટા હવે વાગી, ને દલપતરામ અક્ષર-સમાધિમાં પોઢયા.

એમ દલપતરામ ક્ષરવાસી મટી અક્ષરવાસી થયા.

અદાર અક્ષોહિણી ભયો કુરુક્ષેત્ર વચ્ચે કૌરવપાંડવની મહાસેનાઓનો ત્રાસ ગ્રહવાને મહંકાળ મુખ વિકાસીને સન્મુખ સાક્ષાત આવી ઉભો હતો. ત્હારે મહાનુભાવ પાથંની ને પૂણુંપુરુષોત્તમ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રની મહાનુભાવિતા પ્રગટી નીકળી હતી. મહામૃત્યુ સન્મુખે આવી ઉભે છે ત્હારે માનવીમાંની મહામાનવતા પ્રકાશી ઉઠે છે. મનુ-બાળ વિરાટસ્વરૂપે પરભાય એમ અણુસ્વરૂપે પણ પરભાય. મહંકાળ આગળ માનવઆત્માના સ્ફુટયા પટાન્તરે ઉઘડી જાય છે, અને આયુધ્યની ચક્રવર્તી ભાવના ઝળહળતી જ્યોત જેવી પ્રગટી નીકળે છે.

શ્રી વલ્લભ વિકૃલ શ્રીછ સ્વામી ! સામળિયા ંહાલા ! સધળું સ્થંભજે છે, અન્તયામી ! નન્દલાલા રે !
એ; અને

મ્હારે અન્તસમય અલભેલા ! અવસર ચૂકશે મા; નટવર ! નન્દકુંવર ! રસછેલા ! મુજને મૂકશે મા.

પરમ ભગવદીય દયારામભાઈનાં એ જે સમાપન-સ્તોત્રો ગુજરાતજાણીતાં છે. દયારામભાઈની આયુધ્યઅવ-ધોની એ અન્તિમ ભાવના.

ઈતના તો કરો, સ્વામી ! જળ પ્રાન તનસે નિકલે.

ચાહે ગંગાજ્યુકો તટ હો,

ચાહે જમનાજ્યુકો ખટ હો;

એક સાંવરો નિકટ હો

જળ પ્રાન તનસે નિકલે.

એ વૈશ્ણવહરની અન્તિમ ભાવના—કૃષ્ણદર્શનની.

નવ કર્યો કોઈ ચોક,

રસિકડાં ! નવ કર્યો કોઈ ચોક.

રસરસિયા નમંદનું એ અન્તિમ ક્ષમાપનસ્તોત્ર શુભં
રસાહિત્યરસિકોથી અભણ્યું નથી. કવિવર નમંદના એ
ઉદ્દેશા જીવનખોલ.

એવું દલપતક્ષમાપનસ્તોત્ર પણ શુભંરી કવિતાકું
જેમાં ગાજે છે. વિનયભાવે કવીશ્વર એને વિનયવાણી કહે
છે, સાચેસાચની એ આતમવાણી છે. દલપતકવિતાનો
પ્રધાન કવિતશુભંકાર; દલપતપુરુષની ઉદાર મહાનુભા-
વિતા; હિન્દુ ઇસ્લામી પારસી ખ્રીસ્તી-કવીશ્વરની લોકસં-
ગ્રહની સમગ્ર શુભંરવિધાળી દેશદંષ્ટિ; જીવનની મધુરપ જીવું
ભાવમાધુર્ય, અને મીઠાં જળની સરિતાના સ્રોતો સરળ
શબ્દપ્રવાહ; શત્સિતારી આત્માની સારંગીનો મહાધોધ
એ સહુ દલપતકવિતાના શુભાલંકારો. દલપતક્ષમાપનસ્તો-
ત્રમાં વિરાજે ॥ આયુધ્યના આઠમા દાયકામાં ઉચ્ચારેલા
એ જીવનખોલમાં સાધુપુરુષ, મહાપુરુષ, દાવ્યપુરુષ, ઇતિ-
હાસપુરુષ તરીકે કવીશ્વરનાં, સોળપાંખડી પ્રપુલ્કેલી
પૂર્ણિમા સમાં, દર્શન ધાય છે.

માનવીઓ માત્ર પાસે રે! હું માફી માગું.

કદાપી હું કદુ વાણી જીલે નથી. જોલ્યો જાણી;
તો ય હોય ઉચ્ચરાણી: રે! હું માફી માગું.

દિલમાં મેં કદિ દેષ લીધો નથી લવલેશ;
રખે રાખ રાખો રેશ: રે! હું માફી માગું.

હિન્દુ કે મુસલમાન, પારસી કે ખ્રીસ્તિયાન,
સહુ છો સગા સમાન; રે! હું માફી માગું.

ધમં જૂઠા જૂઠા ધારી નિંદા નથી મેં ઉચારી;
લાસે કદિ જૂલ મારી રે! હું માફી માગું.

કોઈ મારા સામો થયો, તેના જોલ સાંખી રહ્યો;
કદિ જોલ સામો કહ્યો રે! હું માફી માગું.

દાસ સોના દાસ તણો, હુશુંળી હું દીસું ઘણો;
તો ય મને મિત્ર ગણો રે! હું માફી માગું.

કોઈનું મેં ટાણે કોય દિલડું હુખાવ્યું હોય,
તજે તેહ રીસ તો ય રે! હું માફી માગું.

સંસારમાં સૌ છો સારા, નથી કોઈ ચે નકારા;
સોને માની મિત્ર મારા રે! હું માફી માગું.

મુણો, સર્વ નરનારી! સહુ છો સહાયકારી;
આપનો હું છું આભારી: રે! હું માફી માગું.

પકડી પ્રીતિની પેર, નથી મેં વસાવ્યું વેર;
માટે સર્વ રાખો મ્હેર: રે! હું માફી માગું.

જનો મને વૃદ્ધ જાણી, દિલઠામાં દયા આણી,
 સુણો આ વિનયવાણી: રે । હું માશી માશું.

અતિ નમ્રતાથી આમ, પ્રેમથી કરી પ્રણામ,
 દાખે દલપતરામ રે । હું માત્રી માશું.

માનવીઓ માત્ર પાસે રે । હું માત્રી માશું.

સાથે ક્ષમાપનખોલ એટલે સમસ્ત આત્મમારંગીનો
 ઘોલ. માનવકુળને એમ ક્ષમાપનભાવે વન્દતા વન્દતા
 શુજરાત ! તારા કવીશ્વરે જગતની વિદાય લીધી અને
 સંસારનો સીમાઠો ઓળંગ્યો.

દલપતસુગ પૂરો થયો; નવયુગતા આપણા વાત્મી
 કિંએ સ્વર્ગવાટ લીધી.



ઉપસંહાર: સૈકા પલટાયો

અહો ! આજ આંહી મને કોણ લાગ્યું ?
નવું વિશ્વ શું ઈશ્વરે આ :ખનાવ્યું ?
ગયું ક્યાં હતું જેહ જૂની પ્રજાનું ?
અહો ! સૃષ્ટિ આ તો નવી હું નિહાળું.

The old order changeth
Yielding place to new.-રેનીસન

ગુજરાત ! આ ત્હારા કવીન્ધરની જયવન્તી જીવનવાર્તા.
અને હલપતજીવનઅટારીએથી દેખાતું ૧૯મી સદીનું આ
ત્હાકું ગુજર્સૃષ્ટિહાસકર્તા.

ઈસ્વી ૧૮૦૦માં શ્રી સહજનનન્દ સ્વામીનો પાટોત્સવ
શ્રી રામાનન્દ સ્વામીએ જેતપુરમાં ઉજવ્યો ને ૧૮૦૧માં
શ્રીજી ધર્મધુરન્ધર થયા ત્હારથી માંડીને ૧૮૬૮માં હલ-
પતરામે દુનિયાં અંદેલી એ સૈકાલરની ગુજર્સૃષ્ટિની આ
આછીઘેરી કાળવહી. સૈકાની જ નહિ; કેટકેટલાક સૈકાઓને
અન્તરે આવતા વિરલા સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટની આ
કાળકથા, પૃથ્વીની એ મહાપ્રજાઓની પરસ્પરની આપલેની
આ મહાવાર્તા. ગુજરાત ! આ ત્હારી જોરવકથા છે. જગ-
તના કોઈ પણ જમાનાને પ્રતાપવન્તો પરાક્રમશાળી તેજસ્વી
કરે એવો આ ત્હારો કાળયોપહો છે.

આ કાળવહી કહે છે કે નખશિખ દેહશણગારતી

વૈજયન્તી યશમાળ પહેરીને; દ્વીપરે સંસાર શોભાવ્યો ને સંદેહ્યો.

૧૯મી સદીની અધવચ્ચાળ બે મહાપ્રજ્ઞઓનો કાળયોગ થયો. ધડાતા ઇતિહાસોમાં ઇશ્વરી સંદેહો વાંચનહારા દેશજ્યોતિષિઓ અને દૈવયોગ ભાષણતા. દેશનો કાળસંલેગ પોકારી પોકારીને એ ઇતિહાસયોગ માગતો હતો. વિશ્વ-વિધાત્રીનો એ નિર્માણયોગ હતો. અત્યેક મહાપ્રજ્ઞની શુભમૂર્તિરૂપ બે મહાપુરુષો પછી શુજરાતને ઘાટે મળ્યા, એમણે પરસ્પરને પારખ્યા, અને પછી એ ઇતિહાસસુદૃતના ને જગત્તનિયન્તાના નિમિત્તરૂપ બન્યા. એ મહાપુરુષોની મિત્રબેઠડીએ, નિજ જીવનસંગમનાં જોવાં, પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનાં પછી સંગમતીર્થ માંડ્યાં. પ્રાચીનઅર્વાચીન સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે દલપતદ્વારજસની પુણ્યનિર્મળી આરસહહેરીઓ છે. દલપતદ્વારજસના આયુષ્યોચ્ચાર જીવન-મન્ત્રો ઉત્ક્રાન્તિભાવનાઓ લોકદૃષ્ટ્યાણુક ને અજરામર હશે તો એમનાં અક્ષરદેહી કીર્તિમન્દિરો પણ એવાં અજરામર રહેશે.

શુજરાત ! તારા યુગાન્તરની આ ઇતિહાસવાર્તા. આ અન્ય માત્ર દલપતજીવનકથાનો નથી; કૃષ્ણકોસુદીઉજ્જવળી શુજરમહાપ્રજ્ઞના યુગાન્તરની મહાકથાની આ ઇતિહાસ-ગાથા છે. કેા અધિકા શુજરશુભપૂજકે યુગાન્તરની આ ઇતિહાસગાથા લખી હોત, તો—પણ તોની એ વિચારણા એ આજે નિરર્થક છે.

સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળ સેકે સેકે નથી આવતા.

પણ આવે છે ત્હારે ત્હારે દેશ ભરી ઇતિહાસ ગજવતા આવે છે. સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટની આ દલપતજીવનકથા એવી દેશ ભરી ઇતિહાસગજવતી જીવનકથા છે. સંસ્કૃતિઓના સંગમની તો આ આલેખકે આછીગાદી રેખાવલિઓ જ દોરેલી છે.

સંસાર સંકેલતાં સંકેલતાં છેલ્લે પગથિયેથી કવીન્દ્રે નવી દુનિયાં દીડી. ૧૮૪૮માં પરિવાજક રીતે દલપતરામ વઢવાણથી અમદાવાદ આવ્યા હતા; ૧૮૬૮માં ધમધમતા અગ્નિરથમાં બેસીને લોક ગુજરાતસૌરાષ્ટ્રે જતું આવતું. પૂર્વે અમદાવાદનો એપિથો ત્રણ તિથિએ વધમાનપુરીના ઠોંટ-કાંગરા પેખતો; પછી બાર કલાકમાં સાંઢણીવેગે કાગળ જઈ ને ને બે કલાકમાં પંખીપાંખે તાર ઉડીને સન્દેશા કહેતો. ઠેટલાં ચે અઠવાડિયાં લખે ત્હારે લહિયો એક અન્ધપ્રત ઉતારતો ત્હાં એટલાં અઠવાડિયામાં હજારો નકલો છાપખાતું છાપતું થયું. સાચીખોટી લોકવાચકાઓ દેશમાં દેશખબરો પ્રસરાવતી ત્હાં કાસદિયાં કબૂતરોની પેરે વતમાનપત્રો ચોખંડ પૃથ્વીના સમાચાર ગામગોંદરે ને ઘરઉખરે પ્રભાતે પ્રભાતે આવી નાંખી જાય છે. સાવ સૂનકાર હતો ત્હાં બેસતી વસન્તે ફૂલડાં ખીલે એટએટલી શાળાકન્યા-શાળાઓ ગુર્જરાડીઓમાં ખીલી નીકળી છે, મહેકમહેક કરતા નવપરિમજો મંહીથી ગુર્જરકુળેમાં પમરે છે. ફાગણ-ચૈત્રમાં નવપદલવના સંપુટ પાંગરે એટએટલાં અન્ધસંપુટોનાં પત્રપદલવો આપણે ત્હાં પાંગરતાં થયાં છે. લાઢખો બાળ-બાળાઓ નવવિદ્યાની નવશાળાઓમાં બણે છે ને નવયુગના

નવપ્રકાર જીલે છે. પાટણમાં લીડેલા ગ્રન્થભંડાર વજ્રતાળે પડ્યા હતા ત્યાં પુસ્તકશાળાઓની કૃતજૂંધણી દેશનગરી-ઓમાં ગૂંથાઈ ગઈ છે. ૧૮૬૮માં એ અમદાવાદ ન હતું કે એ ગુજરાત ન હતું, ને અહીં સદી પૂર્વે ૧૮૪૮માં દલપતરામે દીઠાં હતાં. આજ શેરીએ શેરીએ દીવા ધાય છે, ચોક છંટાય છે, કચરો વળાય છે; કવીશ્વરે એ શહેરમુધ-રાઈનો નિબંધ ૧૮૫૮ માં લખ્યો હતો. હવે નવઅમદાવાદ ને નવગુજરાત સરભયાં હતાં, અને મહારા વસન્તોત્સવમાં વણુવેણી નવગુજરપ્રજા નવયુગની નવવચનમાં મહાલતી હતી. ૧૮૫૧માં કવીશ્વરે દેગવાત્સલ્યની પ્રથમ કવિતા ગાઈ; ૧૮૬૮માં દેશભક્તિનાં ગીતોથી ગુજરાત ગાજતો. ચન્દ્ર-ખાનને પકડી આણી રણછોડભાઈ રહેંટિયાવાળાએ મીલોમાં પૂરો હતો. મૂર્તિમન્ત નવગુજરાત સેકાઆખરે દલપતરામની દષ્ટિ ભરી ઉભો હતો. ૧૮૪૮માં દલપતકારણસનું સ્વપ્ન-દર્શન હતું એનું ૧૮૬૮માં દલપતરામને પ્રત્યક્ષ દેશદર્શન થતું હતું.

દલપતસ્વપ્નાંઓ જયવન્તાં સ્વપ્નાંઓ હતાં.

૧૬મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતે એમ બેઠો યુગ-પક્ષટો ધયો; 'પાઝના બજવાગૈલોનો નહિ, પણ 'પાઝ ની શારદાપીઠગૈલોનો. પ્રજાચક્ષુ કવીશ્વરની દેખતી અન્તઃઆંખો એ દેખતી, ને દલપતકવિતા એ ગુગપલટાનો ગુણમહિમા ગાતી. કલાકે ભે માઈલ રગશિયું આકું પૂર્વે ઢસકાતું; કલાકના ત્રીજ માઈલની ગડધે આગગાડી પછી દોડતી.

ઈતિહાસ ક્યારે છે કે વાવેલું આંખાવાડિયું ફળતું

નિરખીને, જીવનના જ્ય જોઈને, દલપતરામે દુનિયા છોડી હતી. દલપતરામ લોકજીવિની શૈલીના કવીશ્વર હતા.

જગતભરમાં ૧૬મી સદી એટલે વરાળની સદી. દલપતયુગ વરાળનો યુગ હતો. વરાળો ભરાતી ને ઠલવાતી, અને એમ સંસારગાડી દોડતી.

કોઈ કે યૂરોપને માટે કહેલું છે કે વિક્રમાદિત્યના સમકાલિન જ્યોતિષસ સીઝર છેલ્લા બાજુરાવના સમકાલિન નેપોલિયનયુગમાં સજીવન થઈને યૂરોપમાં વિચર્યા હોય અને એ સીઝરને યૂરોપ નવસરળયેલો બાસે ત્હેના કરતાં ૧૮૨૩ માં મૃત્યુ પોઢેલો. નેપોલિયન ૧૮૨૩માં સજીવન થઈને યૂરોપમાં વિચરે તો આજનો યૂરોપ એ નેપોલિયનને અતિઅધિકો નવસરળયેલો બાસે. આપણા ગુજરાતને માટે પણ આપણે એવું કાંઈક કહી શકીએ કે નરસિંહ મહેતા સજીવન થઈને ચારેક સીંકે ચાંદોદકન્યાળીમાં દયારામભાઈની મહેમાનીએ પધારે ને ત્હારે નરસિંહ મહેતા ગુજરાતને નવસરળયેલો નિરખે ત્હેના કરતાં ૧૮૫૨ માં વિદેહ થયેલા દયારામભાઈ ૧૮૬૮માં દલપતમૃત્યુશય્યાએ પધારે તો દયારામભાઈ એ ૪૫ વર્ષમાં પૂર્વના ચાર સૈંકા કરતાં ગુજરાતને અતિઅધિકો નવસરળયેલો પેળે.

૧૮૪૮ થી ૧૮૬૮ના પચાસ વર્ષના દલપતયુગમ ગુજરાત નવુંનવું થયું હતું. એ યુગપલટો નિહાળી સ્વયં દલપતરામને જ આશ્ચર્ય થયાં હતાં, ને નવી દુનિયાં કાળ્ય લખ્યું હતું.

એ પચાસ વર્ષમાં ગુજરાતમહાગ્રજા જાણે નવઅવતાં આવી. હગમગતું જીવન ઘર સમારાવા માંડ્યું, ૧૨૬

પછીનો સૈકાઓનો ચઢેલો ચાક ઉતરવા માંડ્યો, ભારત બહારની દુનિયાં નવઆંખે દીઠી, નવયુગના આદેશ સાંભળ્યા ને ઝીંક્યા, આત્માના અગ્નિને સંકેતો, નવઐકાને માટે શુજરાત સજ્જ થયો.

એક બળવાની સાલ શિવાય દલપતયુગ પ્રધાનતઃ ભારતમાં શાન્તિયુગ હતો, સંગ્રામયુગ ન હતો. સંગ્રામયુગનાં રણશીંગડાં બહેરાને ચે સંભળાય છે; મીનના શબ્દોચ્ચાર સમા શાન્તિયુગના શબ્દોચ્ચાર ઘણુંખરું ગહન ને અગમ્યરંગી છે. સુષુન્દાને ચે સાંભળવાને કાન સંકેતરવા પડે, પેખન્દાને ચે પેખવાને સૂક્ષ્મદર્શક ને દૂરદર્શકની સહાય શોધવી પડે. શાન્તિયુગના પડછન્દવા અન્તરભેદને સંભળાય.

શુજર્ણતિહાસે દલપતયુગ સંસ્કૃતિઓના સંગમયુગ હેખે હેખાથે. દલપતયુગમાં શુજરાતે બે સંસ્કૃતિઓ પરસ્પરમાં ઢાળાઈ; શાન્તિમય બેઠો યુગપલટો થયો.

૧૮૪૮ નું ને ૧૮૬૮ નું શુજરાત એક ન હતું, નિરનિરાળું હતું. કવીશ્વરે એ દીકું ને ગાયું.

પણ દલપતઅવસાન પછી તરત સૈકા બદલાયો. ૧૯મી ઉતરી ૨૦મી સફી બેઠી. ૧૮૬૮ નું ને ૧૯૨૦ નું વચગતે જૂઠું હતું, ભારતે જૂઠું હતું, શુજરાતે જૂઠું હતું.

૨૦મી સફીની પહેલી વીરશી વિશ્વવિખ્તવની વીરશી હતી. શુજરાત કંઈ વિશ્વની બહાર ઉભું નથી.

૧૮૬૮ના માર્ચની ૨૫ ગી ને શુક્રવારે દલપતરામ દેવ થયા. અને પછી બેએક વર્ષમાં જ સૈકા પદ્મથાથો. દલપતજીવનમાં નથી, 'પટથી' '૬૮ના ચાર દાયકાઓમાં

નહોતું, લોકને સ્વપ્ને આવતું નહિ, એ દેશનું આંગણ લરીને પછી ઉભું. અણચિન્તવ્યાં ને એકાએક, પ્રારબ્ધનાં પૂરની પેઠે, કાળપૂર ચઢી આવ્યાં. શરદની લરી 'લરી સરિતા સમી પ્રભસરિતા વિશાળી ને ધીરગંભીર વહતી હતી. પછી કંઈક કંઈક માવડું થયું, ને ઘોડાપૂરે કાળનદી ઉછળવા માંડી. મરકી, રાજદ્રોહ, ખૂન, હમનનીતિ, દુષ્કાળ, સંગ્રામે, દેશભાગલા: ૧૮૫૮ પછી છેલ્લી અધી' સદીમાં અણસાંભળ્યા અણકદખ્યા વિચ્છવકારી ગડગડાટો પછીના દાયકામાં દિશામંડળમાં ગડગડવા માંડ્યા.

એ દલપતયુગ ન હતો; દલપતયુગ પછીની એ દુનિયાં હતી.

પછીની વીસીમાં તો જગત જાણે નવું ઘડાયું. ૧૮૨૦ માં દલપતરામ જન્મ્યા હતા. ૧૯૨૦ની મોટરોની, વિમાનોની, રેડિયમની, લાઉક સ્પીકરની, વાયરલેસની, રેડિયોની, પ્રોડકારિટ'ગની, ગ્રામોફોનની, વીજળીદીવાઓની, વીજદ્રા-મોની, વીજદેલગાડીઓની નવદુનિયાં દલપતરામને અણ-જાણખાતી જેવી લાગત. સુકડન, સુશીમા, માન', વર્ડન; ગ્યાસ ટેન્ક સળમરીન ટ્રેન્ય ગ્રેનેડ હેન્ડગ્રોમ્મીગ; સેંકડો માઈલોના સંગ્રામભોર્યા ને મહાભારતથી ચે એલાયેલું મહામહાભારત: દલપતરામે તો શું પણ સમસ્ત માનવ દુનિયાંએ ન દીઠેલું દીકું ને ન સાંભળેલું સાંભળ્યું. ખત્રીફ ઝાર કયસર એમ્પરર ગયા; લેનીન મુસ્સોલિની કમાલ પાશ યયા. બાદશાહતો નાશ પામી; સરમુખ્તિયારોનો યુગ લગ્યો. 'પૃથ્વીનું' પ્રલમંડળ—League of Nations સ્થપાયું

શ્રીવર્ગ પુરુષનોકરીઓમાં પ્રવર્ત્યો. મોચીના ભત્રીજા ને મજૂરો મન્ત્રીશ્વરો થયા-જાણે જગતે યુદ્ધયુગ બેઠો. યુરોપ અમેરિકાના સમાજશાસ્ત્ર સ્કામે જળવેા કરતી રશિયામાં નવસંસ્કૃતિ જન્મી. ભરતીની ઇાળ જેમ છેલ્લી ભીતે અથડાઈ પાછી વળે જેમ ચાર સૈકાઓથી ચ્હરેકી યુરોપની પૂર્વદેશોની જયભરતી ભપાનને અથડાઈને પાછી વળી. ૨૦મી સદીની પહેલી વીશીમાં અતિવિશ્લવી પૂર્વગોલાધમાં જાણે યુગપલટો થયો.

વરાળનો ઉતરીને વીજળીનો યુગ બેઠો. આગગાડી ઉપર વિમાનો ઉડવા લાગ્યાં.

પગે ચાલતી દુનિયાં ૧૯મી સદીમાં ઢોડતી થઈ હતી; પછી ૨૦મી સદીમાં વીજળીપાંખે ઉડતી થઈ.

દલપતઅવસાન પછી જોડ વર્ષમાં જ સૈકા પદ્મટાયે ને દુનિયાં જાલવાઈ. નવા સૈકાનાં મંડાણ જગતે મંડાણું.

દલપતમૃત્યુઅવસરે તો ભગવાન જાણે સૈકા સમેટી લેતા હોય એવું ગુજરાતે થયું. આગળપાછળનાં થોડાંક વર્ષોમાં જ દલપતયુવના યુગવિખ્યાત દેશઅગ્રેસરો દેવ થયા: જાણે દુનિયાંનો એક દિવસ આથમ્યો ને બીજો દિવસ ઉગ્યો. દલપતરામ પછી પાંચેક વરષોમાં જ નડિયાદમાંથી ગજલોના ગાનાર દલપતશિષ્ય જાળાશંકર ગુરુ પાછળ ગયા. એકટોળરમાં વેદાન્તવાચરપતિ મણિજીવ ગયા, અવોચીન અમદાવાદની ઉદ્યોગનગરી સરજનહારા રણછોડજીવ રહે-ટિયાવાળા ગયા. ૧૯૦૦ના જૂનમાં ગુજરાતના મજનું કલાપી ગયા; પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રયોજક અને ગુજ-

રાતના વિદ્યાચતુર દિવાન મણિભાઈ જસભાઈ ગયા. ૧૮૬૮માં ગોવર્ધનરામભાઈએ પ્રવૃત્તિસંસાર સંઢેલ્યો, મુંબઈનગરી છાંડી, નિવૃત્તિનિવાસ નડિયાદે જઈને કીધો. તે ૧૯૦૭ બેસતાં દેવતીથે જવાને બાલે પાછા મુંબઈ આંબ્યા. ગોવર્ધનભાઈના અવસાનસંવત્સરમાં મુંબઈના શેર-બજારના બેતાજ રાજા પ્રેમચન્દ્ર રાયચન્દે એ સાહિત્ય મહારથીનો સંગાથ સાધ્યો. ૧૯૦૫માં નન્દશંકર 'માસ્તર' જગત છૂટી ગયા. એક વાયુઝપાટો વાગે ને દીપમાળા હોલવાય એમ દલપતયુગના દેશદીપકો બાલે હોલવાયા. મુંબઈ પણ દલપતયુગના નરમણિસૂતું થયું હતું. ૨૦મી સદીમાં કપોળરત્ન સર મંગળદાસ નથુભાઈ ન હતા, સખાવતે બહાદુર ગોકુળદાસ તેજપાળ ન હતા, ભાટિયા-ભૂપણ ભડવીર લક્ષ્મીદાસ ખીમજી ન હતા. નાના ફડણ-વીસના અર્વાચીન અવતાર, અનેકદેશીય દેશહિતચિન્તક, ગોખલે ટાટા ફિરોજશાહના પૂછ્યાકામ, વિશાળદ્રષ્ટા માધવ ગોવિન્દ રાનડે ૧૯૦૧ પછી ન હતા. સૈફો સમેટાયો હતો.

અર્વાચીન યુગ ગુજરાતે જેમ એક દાયકો બહેલો ૧૮૫૮થી નહિ પણ ૧૮૪૮થી, બેઠો હતો તેમ સૈફો પણ દસમા નહિ ને નવમા દાયકાથી સમેટાવા માંડ્યો હતો એ પૂર્વના એક પ્રકરણમાં આપણે વાંચ્યું છે. ૧૮૮૩મ વેદાન્તટંકારકારી સમર્થ સનાતની મહર્ષિ દયાનન્દ સ્વતી જીવનમુક્ત થયા. '૮૬માં વીર નર્મદ પડ્યો—નાં ગુજરાદેશનો મહારથી પડ્યો. એ સાલમાં લોળાનાથભાઈને પણ વિશ્વવિદ્યા લીધી. '૮૮માં નવલરામભાઈએ જગત

જુવાર કીધા. '૮૯માં લોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસે લીલા
કાઢેલી. '૯૧ના મે માસમાં મહીપતરામે સંસારનાલ
સનેદી લીધી, ને ડિસેમ્બરમાં અર્વાચીન જાવનગર સંસ્થા-
ના સજ્જ નાગરકુળરત્ન ગંગા જોડા પંચતને પામ્યા.
૯૨માં મહારાજ તપ્તસિંહજી ચિતાયત્રમાં પોઢયા, અને
કોકલવનના અનેક વાર અણઝણાવતા હો. હરિ હર્ષદ
પૂર્વે છવત્સારગી દોડી નાંખી. એમ દસપતયુગનું આંગા-
ભિયું વેડાયા જેવું થયું. સૈદ્ધાંત જાણે સમેટાયો. કલાપીએ
મહિમ્બરમાં ઉભીને કાળ્ય ગાયું છે કે લક્ષ્મીજીના સહ-
રદલ પાયપણની પાંખડીએ પ્રગટે-પ્રગટે છે ને ખરે છે,
ખરે-ખરે છે ને પ્રગટે છે. એવી કાળમહાપણની એક
પાંખડી ખરી ને એક પાંખડી પ્રગટી. કાળનો કાંટો ફરકયો.
લાક બદલાયો.

૧૯મી સદીના એ છેલ્લા દાયકામાં ઇંગ્લાંડમાં શ્રે-
ષ્ઠપતસમવયરહેલે આયુધ્યપત્તવ ખંખેરી નાંખ્યાં. ૧૮૯૨
માં રાજકવિ ટેનીસને કવિતાવાંસળી વગાડવી આટોપી
લીધી; '૯૪માં મહામન્ત્રીશ્વર ગ્લાડસ્ટનનો રાજગજનાઓ
ગમી ગયું; ૧૯૦૨ બેસતાં જ મહારાણી વિન્યાકુંવરીએ
રાજદંડ રાજયુવરાજને સોંપ્યો. કવીશ્વરની પેઠે સમસ્ત
૧૯મી સદી ભરતી ઇંગ્લાંડની એ ત્રિવેણીસરિતાઓ હતી.

૧૯મો સૈદ્ધાંત પૂરો થતાં પૂર્વે નવજન્મનીનો સન્ન-
હાર ને ચૂરોપનો મહાયુત્સવી આજ્ઞાકય પ્રીત્ય ગિરમાક
પણ ચૂરોપની પૂજા ખંખેરીને આશના પડદાઓ પાછળ
જતો રહ્યો હતો.

૧૯૦૨માં અમદાવાદમાં કેંગ્રેસ પણ મળી ગઈ હતી.

એ શતકસંધિમાં આપણે ત્યાં સાહિત્યદેશે અમદાવાદમાં નવાં પ્રગટ્યાં એ ન્હાનકડાં તરુણમંડળો, જેમણે મહોટાં કામો કીધાં. એ બેમાંનું એક હતું બન્ધુસમાજ. ત્રણેક હજાર આહંકવન્તું ને ત્રીશેક હજાર વાંચનહારાંઓનું, લોકઝીલાતું સીમાસિક સુન્દરીસુબોધ એ મિત્રમંડળે પ્રવર્તાવ્યું, ગુજરાતની શ્રીશક્તિને ઢંઢાળી જગાડી, સ્ત્રીલેખિકાઓની ઝળહળતી નક્ષત્રાવલિ પ્રગટાવી. એ મંડળે ગુજરાતને કેટલીક સામાજિક નવલકથાઓ પણ આપી. અને બીજું તરુણમંડળ હતું સાહિત્યસભાનું. ૧૮૯૭માં સ્થપાયેલા Young Men's Union નાં બેએક રૂપાન્તરે થઈને જન્મેલું એ સાહિત્યમંડળ. ૧૯૦૨માં એ સાહિત્યમંડળે સાહિત્યસભા સ્થાપી, '૦૩માં સાહિત્યજયન્તિએ ઉજવી — ઉજવાવી, '૦૫માં સાહિત્યપરિષદ ભરી; અને એમ દીર્ઘજીવી થયું. મુંબઈમાં ૧૯૦૩ માં શ્રી જમના બહેન સરકઈએ હિન્દુસ્ત્રીમંડળ સ્થાપ્યું, જેણે પછીની પચ્ચીસીમાં મુંબઈના હિન્દુસ્ત્રીજીવનમાં જણે યુગપલટો કીધો. પ્રો. ગજ્જરની ટેકનોકેમીકલ લેબોરેટરી, ગજ્જરભગિનીનાં વનિતાવિશ્રામો, જમસેદજી ટાટાની સાયન્સ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ: એ નવીન યુગપ્રવૃત્તિઓના ગણેશ ત્યાં બેઠા. આપણા કવિતાદેશનો પરમબળવો ચેત્યારે જ જાગ્યો હતો. કાવ્યકલાસ્વામી પિંગળાચાર્યના બે-ત્રે હજાર વર્ષોના ચક્રવર્તીત્વની સ્થામેને સાહિત્યમંડળમાંનો મહાબળવો પોકારતા વસન્તોત્સવ ખંડ કાવ્યમાંની ડાલનશૈલી, કવીશ્વર દલપતરામનું હજી તે વર્ષી નહોતું વળાયુ ત્યાં, ૧૮૯૮માં, પ્રસિદ્ધ થઈ.

૧૯૦૪-૦૫માં નવી વાંચનમાળા રચાઈ, ને દેશને દલપતકવિતાઓ લખાવાતી બન્ધ થઈ.

મેઠેા બદલાયાનો યુગપલટો સર્વદેશીય હતો.

એમ દલપતઅવસાનના સન્ધ્યાકાળે જ નવો સંકેદો બેઠો. નવા ગેગો પ્રગટી નીકળ્યા, નવા ઓષધોપચારો પછી ચોક્કસ. ઈતિહાસતુ' ખાનિયુ બાણે ફરી ગયું. ૧૮૬૬ માં મુંબઈમાં કાઢાકથી મરફી આવી ને ગટરોએ ઓલી લીધી. મુંબઈપૂનામાં ઘડીક લફફરી મરફીગળ્યેા સ્થપાય્યાં મુંબઈ શારદાપીઠનો પરીક્ષામંડપ બસ્મસાત થયો. '૬૭માં મુંબઈમાં મહારાણીજીના આરસપૂતળાને ડામર છંટાયો; પૂનામાં ડાયમંડ ન્યૂબિલિની રાત્રિએ જ ભે ગોરા અમલદારોના ખૂન થયાં. પછી રાજદ્રોહનો લોકમાન્ય ટિલક મહારાજનો પ્રથમ ખટલો મંડાયો, વગરન્યાયધોરણે નાતૂબન્ધુઓને રાજકેદી રખાયા. લોકને વીજળી વાગી, ચમકી ઉઠ્યું, ને પૂછ્યું કે 'ન્યાયકોર્ટે ફરમાવ્યા વિના રાણીના રાજ્યમાં કેદ કેવી ?' '૬૮ માં ગોખલેજીનું માત્રીપત્ર લખાવરાવાયુ ને લોડ' કઝંન વાઈસરોયપદે આવ્યા. ડેલહાઉસીના જમાનાના જેવી કંઈકે રાજઆપદાઓનો દૈવયોગ બાણે બગ્યો. '૬૯ માં અનાવૃષ્ટિ થઈ; ૧૯૦૦ માં મહાભયંકર લોકવિનાશક છપ્પનિયો દુકાળ પડ્યો. ૨૦મી સદીની બેસતી તિથિ અપ-શુક્રનિયાળ બોલાઈ. દુકાળવર્ષમાં સંકટાનવારણનો અયાગ ત્રમ લોડ' કઝંને લીધો; પછી ગ્રાહી સુન્દરી ઉપરના પ્રાણહારી અત્યાચારને માટે આખી ઈંગ્લેન્ડ લશ્કરી ટૂકડીને ત્યાગ કીધી; ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થળઅવરોધોનાં રાજસંરક્ષણનો કાયદો

ઘડ્યો. લોકે માન્યું સદ્ભાવી છે, શક્તિશાળી છે. પણ એ લોક-
માન્યતાઓ દીર્ઘજીવી ન નીવડી. લોક ક્રીચનર સંગાથે
બાથ લીડતાં કર્જન પછડાયો. લોકે જાણ્યું કે આ તો
કાગદી પહેલવાન. અને પ્રજાકીય કેંગ્રેસના પ્રમુખશ્રીને
મળવાનો નકાર, દિલ્લી દરબારવેળાએ એક મુગલ સર
સૂબાની બાદશાહી જોડાકી, હસ 'સુધારાઓ'ની પીછેહઠ,
મહારાણીજીના ઢંઢેરાના અર્થનો અનર્થ, કેરિયાના શહેન-
શાહને મળવા માટે જુઠ્ઠી ઉમ્મર બોલનારને મુખેથી સમસ્ત
હિન્દી પ્રજાને ગાળ કે હિન્દીઓ જુઠ્ઠા છે, અને સારીનરસી
સહુકાર્યવાહી ઉપર શિંહાઈ ઢાળતા બંગાળના ભાગલા:
એ પરંપરા નિરખીને ભારતપ્રજા ચમકી ઉઠી. શિવશંભુ
શર્માનો ચિઠ્ઠો ઝુંબર્ના 'ગુજરાતી' પત્રમાં છપાયો. અધી
સદીથી શાન્તિનાં ઝરોવર હતાં ત્યાં જવાબામુખી ફાટી
નીકળ્યો. પ્રજા ઉદામવાદે વળી. શ્રદ્ધાને સ્થાને અશ્રદ્ધા
વ્યાપી રહી, બ્રિટિશ ન્યાયધોરણુમાંની કુંગરી દહાસ્થા
ઝાકળવાદળીની પેઠે જોડી ગઈ. ડગલે ને પગલે રાજપ્રજા
પરસ્પરને શંકાનજરે નિહાળવા લાગ્યાં. પાંચઆઠ વર્ષો
પૂર્વે રાજભક્તિની લહરીઓ ઉછળતી ત્યાં રાજદ્રોહના
વંદોળ વાઈ રહ્યા. હિન્દીઅંગ્રેજને દલપતશરખસ સમી
મૈત્રી હતી, ત્યાં વૈમનસ્ય વવાયા. ચળવળ વધી, ચળવળિયા
વધ્યા, ચળવળખોરીનો ધધો જાગ્યો. ઘાસતેલથી ભડકે
હોલવવાના જેવી રાજનીતિ પ્રજાભડકે હોલવવાને ખેલાઈ.
આખરે ૧૯૧૧ ના ડિસેમ્બરમાં ભારતવર્ષની દૂર-દૂરની
મુસાફરી ખેડી કર્જનકીધા બંગાળના ભાગલા પ્રીટન
રાજવીએ અડધેરાક ભૂંસ્યા. પણ એથી કાંઈ આઠેક વર્ષની

વિરોધચળવળે ને ચળવળવિરોધે વાબ્યાઉછેરેલાં ઝેરવેર
ભૂંસાયાં નહિ. દેશીપરદેશી મહાપ્રજાઓનાં દિલ પરસ્પર .
ઉંચાં ને અળગાં થયાં હતાં એ અળગાં રહ્યાં. કીચનરકર્ઝ-
નની સત્તાબ્દેચણીના વિખવાદમાં કર્ઝન હાથે ને ગયે
લોકદંડિમાં વાઈસરોયની કલગી નમતી ભાસી. એવામાં
ચકલી જેવડા મુઠ્ઠીભર ભપાને ૧૯૦૫ માં મુકડન ને મુશી-
માની સન્મુખે જટાયુપંખાળા, અતુલ બળવન્ત લેખાતા,
અજીત ગણાતા, રગિયાને હરાવ્યું. એશિયાએ ભણ્યું કે
યૂરોપ અજીત નથી. હિન્દની આધુનિક લીંબુઉછાળ પાટ-
નગરી હતી ત્યાં-કલકત્તામાં, ૧૯૦૬ માં, દેશના દાદા
દાદાભાઈએ સ્વરાજ્યનો મન્ત્રોચ્ચાર કરીધો. અને એમ હિન્દી
અંગ્રેજ વચ્ચે પડેલી ફાટ તિથિએ તિથિએ વિશાળમુખ
થતાં થતાં ખીણ થઈ, ને એ ખીણમાં વિપનીંગતા દરિ-
યાવમોજ પ્રજાઓ પરસ્પર ઉછાળી રહી. મહારાજ એડવર્ડના
રાજ્યાભિષેકને અવસરે ૧૯૦૨ માં આ આલેખકે ઉભય
પ્રજાહિતસ્વી રાજમન્ત્ર ઉઠ્ઠાવ્યો હતો કે

સાગર ઉપર બન્ધાવોને પાજ,
રઢિયાળા હો રાજ !

પણ રાજપ્રકરણનાં અંગાવાત ને વટોળગર્જનાઓમાં
કવિતાની વાંસળી સાંભળે કોણ ? મોલી સરખા જ્વાડસ્ટન-
ચેલા ને બેનરમેનમન્ત્રીમંડળના મન્ત્રીની દીર્ઘદંડિ ભૂંસાઈ
ગઈ હતી; દાદાભાઈને દંડિ સન્મુખ દેખાતું તે મોલીને દંડિ-
મયોદાને સ્ત્રીમાટે ચેન્હોતું અંખાતું. ઘંગાળાના ભાગલાથી
રાજધુરંધરો રાજલાભ માનતા, સેમને, સસ્તે, એ, અધ્યયન

વળની અષ્ટવર્ષીએ હિન્દુશ્રીટનની મહાપ્રબલઓનો પ્રબલસમ-
 ન્વય અધીં સદી આવે ઠેલ્યો છે. ૧૮૫૨ ની ડેલહાઉસ્તીની
 ખાલસાનીતિની રાજભૂલ પછી પચ્ચાસે વર્ષે પાછી ખીજી
 એવડી રાજભૂલ ખેલાઈ. મહારાણીજીના ઢંઢેરાથી જન્મેલી
 અધીં સદીની પરસ્પરની પ્રબલશ્રદ્ધા ખંગાળાના લાગલાએ
 ભૂંસી નાખી. ગુર્જરદેશે કર્જને એ દલપતદીધું નકીધું દીધું.
 ૧૯૦૫માં રાજયુવરાજ ભારતયાત્રાએ યધાર્યા, પણ મહા-
 રાણીના ઢંઢેરા સમો કે રાજકાગળ નહોતા લાવ્યા, એટલે
 યુવરાજયાત્રાથી ભારતપ્રબલની હૂંચાહોળી હોલવાઈ નહિ.
 'રાજયુવરાજનો સત્કાર' એ રાજમન્ત્રોનું કાવ્ય ત્હારે
 લખાયું, હિન્દને કિનારે રાજયુવરાજ ઉતર્યા તે તિથિએ
 'મુખ્યનિગરના છાપામાં છપાયું; પણ ધ્યાનખેરાઓની
 આગળ ફેડેલા ફટાકડાની પેઠે એ કાવ્યખોલે ત્હારે ખા
 ગયો. દલપતવંશની ખીજી રાજચેતવણી વૃથા નીવડી. હિન્દી
 પ્રબલને વાળવાને નહિ, વશ કરવાને રાજધુરન્ધરો મથતા
 હતા. એ રાજથમ વૃથા થયો. તેજસ્વી ઘોડાને ચાખૂક પડે
 તેમ તેમ તે મસ્તીએ મ્હડે એ કુદરતભાખ્યું સત્ય ભૂલાયું
 ભાસતું. એવામાં જ ખોરસંગ્રામ ખેલાયો; હારેલી ખાજી
 માંડમાંડ ઇથેએ જીત્યા; અને તોપોને ખોરએ ને ખન્ધૂકોની
 અલગારે ગઈ કાલે વીંધતા ને સંહારતા હતા તહેમને
 જીતેલો દક્ષિણઆફ્રિકા દેશ વળતે દિવસે ખીનશરતે પાછો
 સોંપાયો. શાન્તિપ્રિય ભારતે આશ્ચર્યનયને એ રાજકૌતુક
 નિરખ્યું, અને એની આંખમાં શાન્તિનાં મૂલ ખદલાયાં.
 ૧૯૦૨માં પહેલવહેલું વિમાન ઉડ્યું. અને એ જ વર્ષમાં,

સૈકાના એ સન્ધિકાળે, ઉભય મહાપ્રભાઓનું શ્રદ્ધાસ્થાન, હિન્દી-ધર્મેન્-સૌનું સન્માનધામ, મહારાજ્યની છ દાયકાસરની છત્રછાયા, રાજ્યમંત્રીઓની યે નિઝહદોરી, મહારાણી પિકટોરિયા વિદેહ થયાં. ખરેખર ! સૈકા પત્રાચો. લોકે બાણ્યું કે કાળનું પાનિયું ફરી ગયું. અક્ષરશઃ પેલા કહે છે ને એ વાળી વાત થઈ; ૧૯મી સદીમાં ઉઘ્યાં એ ૨૦મી સદીમાં આંખો ચોળતાં ઊઠ્યાં. હૈયાહ્વાલેલી પ્રભા પોકારી ઉઠી કે સન્માન ભેદતાં હોય તો સન્માન આવવલે; વિશ્વાસ ભેદતો હોય તો વિશ્વાસ રાખલે.

દલપતજીવનનો પાયારૂપ મહામન્ત્ર હતો હિન્દપ્રીટનનો મંત્રીભાવ. જીવનભર એ ભાવ કવીશ્વરે પોષ્યો ને પ્રકુલ્લાભ્યો હતો. દલપતસૈકા આથમતાં ને નવો સૈકા ઉગતાં પ્રભાની એ ભાવવેલને વજ્રધાવ વાળ્યા. યુગપલટો આરંભાયો.

બ્રિટિશ મહારાજ્યના ઇતિહાસે મહારાણીજીના મહિમહોત્સવની સાલ ૧૮૬૭;

ગુજરાતના ઇતિહાસે દલપતમૃત્યુની સાલ ૧૮૬૮;

ભારતઇતિહાસે લૉર્ડ કર્ઝન વાઈસરોયપદે આવ્યાની સાલ ૧૮૬૮;

માનવસંસ્કૃતિના ઇતિહાસે વિમાનચોધનની સાલ ૧૯૦૨;

અને જગતઇતિહાસે મુકડનમુશીમાની સાલ ૧૯૦૫; એ સાલો સૈકા પત્રાયાની સાલો છે. એ સંવત્સરોએ નિજનિજના ઇતિહાસોનું એકાએક પ્રકરણ પૂરું થયું, ને બીજું પ્રકરણ મંડાયું.

માત્ર ગુજરાતે જ નહિ; એક ભારતવર્ષે જ

સારા વિશ્વમાં એમ સૈકો પલટાયો.

વરાળગાડીની શોધ પછી, ૧૮૩૦ ને ૧૮૫૦ની વચ્ચે, દુનિયાંએ એક કાળકૂદકો લયો હતો. વીજળી અને વિમાન પૃથ્વીપાટલે સરળતાથી ઉતારાયાં પછી; ૧૯૦૦ને ૧૯૨૦ની વચ્ચે વર્તમાન જગતે બીજો કાળકૂદકો માયો.

શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર મહાભારત જીતાડતા હતા તે જ ક્ષણે દ્વાપર ઉતરી કલિ બેસતો હતો. દલપતરામ વિદેહ થયા પછી બેએક વર્ષમાં જ સૈકો પલટાયો.

અને લોકપલટો આમ બીજો કૃષ્ણચન્દ્ર કેમ થઈ ગયો ? ૧૮૬૭માં મહારાષ્ટ્રીજનો મણિમહોત્સવ ઉત્સાહભરે ઉજવતી જનતા એ જ રાત્રિએ ખૂન શી રીતે સાંખી શકી ? ૧૯૦૨માં અમદાવાદની કોંગ્રેસના પ્રભમંડપ વચ્ચે દિલ્હી દરબારને The Great Tamasha કહેવાતો સાંભળી કેમ રહી ?

પહેલા પ્રકરણનું છેલ્લું પૃષ્ઠ ને બીજા પ્રકરણનું પહેલું પૃષ્ઠ ઘણી વેળા એક જ પાનાનાં બે પૃષ્ઠ નથી હોતાં ? રાત્રિના આયમતા ને દિવસના ઉગતા પ્રહરની છેલ્લી ને પહેલી પળો સાખપાડોશી નથી હોતી ? ૧૯મી સદીની રાત્રિ ને ૨૦મી સદીના પ્રભાત વચ્ચે એકથી અધિકી વિપળો વીતી હતી ? ઈશ્વરી સંકેત જ એવો છે; પલટાય છે ત્હારે એક રાતમાં સૈકો પલટાય છે. સ્વયં રઘુવીરને હતા રાત્રિએ યુવરાજપદનાં આશાઉત્સવ ને સ્તંભારે હતા યોદ્ધવર્ષના વનવાસ

ત્હારે Was Dalpatram's life a tragedy કવીશ્વરનો જીવનશ્રમ શું ફેગટ ગયો છે ? પ્રકૃતિ પ્રભાદે સહુ નિજનિજના ઉત્તર આપશે.

લંટાણા દેવાનું સાલિયાણું ભરતી; આગબોટ ન હતી, મીલ ન હતી, મોટર ન હતી, ઘોડાગાડી કોઈ હતી; દોર ઉપર નટવો ડોલો એવો રાજનિરાધાર દેશ હાલકલોલક ડોલતો; હિમાલયે ને સાગરપાળે લોકની દૃષ્ટિમર્યાદા બાંધી હતી, ને એ હિમકોટ ને જળકોટની પારની દુનિયાં પ્રજાને નાભે કોઈ પરપૃથ્વીપગથાર લાસતો; એ ગુજરાત આંખે જોનારા હવે જવલ્લા હતા. 'પછ ના બળવાએ કાળકોટ રચ્યો હતો, ને એ કાળકોટને લેહી નિરખનારી ઇતિહાસ-દૃષ્ટિ પણ વિરલ થઈ હતી. ૧૮૪૦ ની સાલ દીઠી હતી તે પેઢી ૧૮૮૦ ના કંઈક શુષ્ક પારખતી; ૧૮૫૮ પછી જન્મી હતી તે ૧૮૯૭ નાં ઝોછપ ને અવશુષ્કો એક પેખતી.

એ લોકપલટાનું બીજું પ્રધાન કારણ એ હતું કે રાજસિંહાસનેથી મહારાણીજી ગયાં હતાં. 'પટના રાજદં-દરાનો પ્રથમ સુત્સદો સુધરાવનાર સીદ્દહમ ઇંગ્લોડને' રાજ-સિંહાસને રહ્યું ન હતું. લોર્ડ કર્ઝનના સમયથી Strong man નો રાજસિંહાસને સન્માન્યતા થયો હતો. 'પ્રજાના સન્તો-પમાં અમારું બળ છે; ' રાજડહાપણનીતરતું ઢંદેરામાંનું એ મહાવાક્ય મછી વિવેકાચાર ગણાતો. ગ્લાડસ્ટને ને ડિઝ-રાયલીને એ ઘડીક થંભાવે એ રાજદંડ રાજસિંહાસને હવે ન હતો. પ્રજાનો હેથાલાવ આકર્ષતી ને ઝીલતી રાજરાજે-શ્વરી રાજમહીવી રાજમહેલે પછી ન હતી. ભગ્નાથ ને નિરાશાવિહ્વળ વદને લોક બોલતું કે રાણીનું રાજ હવે નથી.

અને ઇંગ્રેજો એ લોકરાજનો અર્થમર્મ સ્ફુમજતા નહિ.

અને ત્રીજું કારણ એ હતું કે પૂર્વપશ્ચિમના સમન્વય-

સંજમમાં શ્રદ્ધાવન્તા કવીશ્વર સંસ્કૃતિઓના મહાસમન્વયને
કાળે મથતા હતા ત્યારે અંગ્રેજ પ્રજા પેલા નેડકણાં
ગાનાર પડઘમચીના સંસ્કૃતિસમન્વયવિનાશક નેડકણા
Doggerel ને વધાવતી હતી કે

The East is East, & the West is West,
And the twain shall never meet.

દલપતભાઈએ સમન્વયમન્ત્ર ગુજરાત ઝીલતો હતો
ત્યારે શ્રીદત્તમાં એ ભૂંસાતો જતો હતો. મહાપ્રજ્ઞઓના
સમન્વયએ હાથની કાળતાળી છે, એક હાથની કાળતાળી નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યને આયુષ્ય અર્ધ્યો હોય તો રીપને,
ફારબસે, ને ડરહામે; બ્રિટિશ રાજ્યની પાંખો કાપી હોય
તો નાર્થે, કર્ઝને, ને કીપલિંગે.

ઉપરાન્ત ચોથું કારણ વાંચવુંવિચારવું હોય તોમણે
૧૮૭૭થી ૧૮૯૭નો ભારતનો અને ૧૮૯૭થી ૧૯૩૦ સૂધીના
Imperial Conferences ના સત્તાવાર સરકારી રિપોર્ટો-
માંના ઇતિહાસો ઉકેલવા ને આલોચવા. સમસ્ત બ્રિટિશ
સલ્તનતનો ત્યારે—'૯૭થી' ૩૦ના ત્રણ કાયદાઓમાં
રાજ્યપલટો થતો હતો. Colonies મતી Dominion
ત્યારે થતાં હતાં; બ્રિટિશ સલ્તનત Empire—સામ્રાજ્ય મતી
Commonwealth—મંડળમહારાજ્ય બનતી હતી. ભારત-
વર્ષ બ્રિટિશ સલ્તનતમાં છે કે બહાર બેઠું છે? બ્રિટિશ
સલ્તનતમાં રાજ્યપલટો થતો હતો; ભારતવર્ષમાં તો એ
રાજ્યપલટાના પડછાયા પડતા હતા.

ગુજરાતમાં દલપતયુગ એટલે મહારાણીજીનો મહિમા-

દલપતદ્વારણસના સમી હિન્દુપ્રીટનની મૈત્રી એ દલપત 'જીવનનું' ધ્યેય. સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે ઉભેલા એ ઋષિ 'વરનો' જીવનશ્રમ સંસ્કૃતિઓની આપણેનો હતો. ગુજરાતે દલપતદ્વારણસ એના પરમોત્તમ દૃષ્ટાન્તો હતા. યૂરોપમાં Oriental Congress ભરાતી, મેક્સમૂલર ઋગ્વેદ લખતો, અન્ય યૂરોપી પૂર્વાચાર્યો એશિયાનાં શાસ્ત્રો લખતા. પૂર્વનાં શાસ્ત્રભાષાપાન્તરોની ઐતિહાસિક શાસ્ત્રમાળા છપાતી હતી. પશ્ચિમ પૂર્વને ને પૂર્વ પશ્ચિમને ત્હારે લખાવું હતું. પરસ્પરની આપણે થતી.

દલપતજીવન Tragedy ન હતું; ઇતિહાસ કહે છે કે જીવનનો જય હતો. દલપતરામની આયુષ્યઅવધો સૂધી હિન્દુપ્રીટનની મહાપ્રજ્ઞાઓના પરસ્પર ભાવ પ્રધાનતઃ દલપતદ્વારણસની મૈત્રીભાવ જેવા રહ્યા હતા. અધીં મદીની સિદ્ધિ ને સફળતા દલપતરામે દીઠાં હતાં. દલપતસ્વપ્નાં સાચાં પડ્યાં હતાં. રણશય્યામાં પડ્યાપછી સેનાપતિ સંગ્રામપલટાને માટે જવાબદાર છે ? '૯૮માં દલપતરામ વિદેહ થયા; '૯૬ ના ડિસેમ્બરમાં બાણશય્યામાં દબ્યા; '૯૭થી દેશમાં ઇતિહાસપલટો મંડાણો. સૈફો બદલાયો. નવા રોગો ફાટી નીકળ્યા, નવા ઔષધોપચાર ચોળ્યા. દલપતજીવન પછીનો એ નવો દિવસ હતો. ભારતમાં નવો દિવસ ઉગ્યો. ૧૮૯૮ સૂધી સમન્વયયુગ હતો. ૧૮૯૭થી ૧૯૩૮નો એ દિવસ, That Day of Defiance, હજી આશર્યો નથી.

લીધમ પિતામહ બાણશય્યામાં સૂતા પછી કુરુક્ષેત્ર સંગ્રામપલટો થયો.

એકાએક અને કારમો એ ઇતિહાસપલટો થયો શાથી ?
એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ ગ્રંથની સીમાપારની વાત છે.
એ પ્રશ્નનો પૂરેપૂરો ઉત્તર ગુજરાતની નહિ, સમસ્ત ભારતની
ઇતિહાસકથા આપી શકે.

૧૯૩૫ના ડિસેમ્બરમાં હિન્દી મહાસભાના સુવર્ણ-
મહોત્સવપ્રસંગેના Times of India નો અંગ્રલેખ છે કે
લૉડ કર્ઝનની રાજનીતિએ ભારતીય પ્રજા ઉદ્દામવાદ ભણી
વળી. ૧૯૩૬ના જુલાઈ માસમાં એ જ છાપામાં એક ઇંગ્રે-
જનો પત્ર છપાયો છે કે હિન્દી પ્રજાભાવનાને સન્તોષી
હોત તો ગ્રીટનને મુસ્સોલિનીને નમણું આપવું પડ્યું ન હોત.

નવા મૈકાના એ નવજન્મયોગની કારણમીમાંસા આ ગ્રંથ-
માં અસ્થાને છે. આ ગ્રંથને ૧૮૯૮ની કાળસીમા છે,
ગુજરાતના ઇતિહાસની દેશસીમા છે. પણ આ ગ્રંથદેશમાંનાં જ
ત્રણચારેક કારણકરણો એ લોકપલટાનાં મહાકારણરૂપ છે,
અને તેથી ગ્રંથસીમાઓમાં રહીનેપણ એટલાં ઉચ્ચારી શકાય.

પ્રથમ કારણ તો એ છે કે ૧૮૪૮ પૂર્વેનું ગુજરાત
જોયેલાંઓ ૧૮૯૮માં ગુજરાતે થોડાંક જ રહ્યાં હતાં. રેલ્વે
નહોતી, તાર નહોતા, ટપાલ નહોતી; શાળાઓ નહોતી,
વાંચનમાળા નહોતી, શારદાપીઠ નહોતી; છાપું નહોતું, છાપ-
ખાનું નહોતું, પુસ્તકશાળા નહોતી; ચેઠિઆઓ તિમેરી
સાયવવાને આરબ ખેસાડતા, સંઘ જાત્રાનાં પરિવાર
માંડે ત્હારે વળાવિયાનું જૂથે સંગાથે રાખતા; અને
દાવાદની પરવાડે આવીને કાઠી ને જત અમદાવાદીને
લૂંટી જતા, જસદણ દરબારને સરકાર અમદાવાદ બન્ને.

લંટાણા દેવાનું સાલિયાણું બરતી; આમખોટ ન હતી, મીલ ન હતી, મોટર ન હતી, ઘોડામાડી કોક હતી; દોર ઉપર નટવો ડોલો એવો રાજનિરાધાર દેશ હાલકલોલક ડોલતો; હિમાલયે ને આગરપાળે લોકની દૃષ્ટિમર્યાદા બાંધી હતી, ને એ હિમકોટ ને જળકોટની પારની દુનિયાં પ્રજાને જાણે કોક પરપૃથ્વીપગથાર ભાસતો; એ ગુજરાત આંખે જોનારા હવે જવડલા હતા. 'પણ ના બળવાએ કાળકોટ રચ્યો હતો, ને એ કાળકોટને લેહી નિરખનારી ઇતિહાસ-દૃષ્ટિ પણ ચિરલ થઈ હતી. ૧૮૪૦ ની સાલ દીડી હતી તે પેઠી ૧૮૮૦ ના કંઈકે ગુણ પારખતી; ૧૮૫૮ પછી જન્મી હતી તે ૧૮૯૭ નાં આછપ ને અવગુણો જોક પેખતી.

એ લોકપલટાનું ખીલું પ્રધાન કારણ એ હતું કે રાજસિંહાસનેથી મહારાણીજી ગયાં હતાં. 'પટના રાજદં-દેશનો પ્રથમ સુતસફો સુધરાવનાર સ્ત્રીહૃદય ઈંગ્લેડને' રાજ-સિંહાસને રહ્યું ન હતું. લોડ' કર્ઝનના સમયથી Strong man નો રાજસિદ્ધાન્ત સન્માનાતો થયો હતો. 'પ્રજાતા સન્તો-પમાં અમારું બળ છે; રાજકહાપણનીતરતું ઢંદેરામાંનું એ મહાવાક્ય પછી વિવેકાચાર ગણાતો. ગ્લાડસ્ટનને ને ડિઝ-રાયલીને એ ઘડીક યંભાવે એ રાજદંડ રાજસિંહાસને હવે ન હતો. પ્રજાનો હૈયાભાવ આકર્ષતી ને ઝીલતી રાજરાજે-શ્વરી રાજમહીયી રાજમહેલે પછી ન હતી. ભઆશ ને નિરાશાવિહ્વળ વદને લોક ખોલતું કે રાણીનું રાજ હવે નથી.

અને ઈંગ્લેન્ડે એ લોકશાહનો અર્થમર્મ રહમજતા નહિ.

અને ત્રીલું કારણ એ હતું કે પૂર્વપશ્ચિમના સમન્વય-

સંગમમાં શ્રદ્ધાવન્તા કવીશ્વર સંસ્કૃતિઓના મહાસમન્વયને કાળે મથતા હતા ત્યારે અંગ્રેજ પ્રબ્ધ પેલા જોડકણાં ગાનાર પડમચીના સંસ્કૃતિસમન્વયવિનાશક જોડકણાં Doggerel ને વધાવતી હતી કે

The East is East, & the West is West,
And the twain shall never meet.

દલપતભાઈએ સમન્વયમન્ત્ર ગુજરાત ઝીલતો હતો ત્યારે બ્રીટનમાં એ જૂંસાતો જતો હતો. મહાપ્રજ્ઞઓના સમન્વયએ હાથની કાળતાળી છે, એક હાથની કાળતાળી નથી.

બ્રિટિશ રાજ્યને આયુષ્ય અર્ધ્યો હોય તો રીપને, ક્ષારખસે, ને ડરહામે; બ્રિટિશ રાજ્યની પાંખો કાપી હોય તો નોર્થ, કર્જને, ને કીપલિંગે.

ઉપરાન્ત ચોથું કારણ વાંચણુંવિચારણું હોય તહેમણે ૧૮૭૭થી ૧૮૯૭નો ભારતનો અને ૧૮૯૭થી ૧૯૩૦ સૂધીના Imperial Conferences ના સત્તાવાર સરકારી રિપોર્ટો-માંના ઇતિહાસો ઉકેલવા ને આલોચવા. સમસ્ત બ્રિટિશ સલ્તનતનો ત્યારે—'૯૭થી' ૩૦ના ત્રણ કાયદાઓમાં રાજ્યપલટો થતો હતો. Colonies મટી Dominions ત્યારે થતાં હતાં; બ્રિટિશ સલ્તનત Empire—સામ્રાજ્ય મટી Commonwealth—મંડળમહારાજ્ય બનતી હતી. ભારત-વર્ષ બ્રિટિશ સલ્તનતમાં છે કે બહાર બેઠું છે? બ્રિટિશ સલ્તનતમાં રાજ્યપલટો થતો હતો; ભારતવર્ષમાં તો એ રાજ્યપલટાના પડછાયા પડતા હતા.

ગુજરાતમાં દલપતયુગ એટલે મહારાણીજીનો મહિમા-

યુગ, મહારાણીજીના રાજદંડેરનો શ્રદ્ધાયુગ, સંસ્કૃતિએ નો એ સમન્વયયુગ. પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમ ઠાળનું એ યશસ્વી પ્રકરણ. ઈતિહાસકૃષ્ટિવન્તા ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને આપણી પ્રલકીય ડૉંગ્રેસના સુસ્થાપક આદિ નેતાઓ એ સંગમયોગને Providential યોગ, દૈવી ઠાળ વિધાન કહેતા. આદિ ડૉંગ્રેસાચાર્યોએ ચાર દાયકા પછી દીકું એ ઈતિહાસદર્શન વિષયોજનનાના શ્રદ્ધાળુ વેપ્પુવવઃ દલપત કવીશ્વરે કાબ્યપ્રેરણાની આંખે ચાર દાયકા પૂર્વે ખારખ્યું હતું; અને નિજ ઋતુવર્ણનમાં ઉચ્ચાર્યું હતું કે આ ઠાળયોગ અકસ્માત નથી, દૈવયોગ છે.

દલપતઅવસાનયોગે મેકો પલટાયો અને દેશના Modernizationની અધીં મફી પૂરી થઈ.એ અધીં સદામાં ડેલહાઉસી થયા ને બળવો થયો; એ ખરૂં. પણ એ જ અધીં સદીમાં ફારબસ થયા, રીપન થયા, ડૉંગ્રેમના પિતા હુમ થયા. દલપતભાખી હુન્નરખાનની ચહાઇ ઉતરી ન હતી, દે દાદાભાઈભાખી Dranની નહેરે સૂકાઈ ન હતી; એ ખરૂં. ત્હો ય દેહવે તાર ટપાલ; શાળાઓ કન્યાશાળાઓ પુસ્તકગાળાઓ, દવાશાળાઓ; મીલોની શિખરમાળ, શારદાપીઠો, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, પ્રભપ્રતિનિધિઓવન્તી મ્યુનિસિપાલિટિઓ ને કોસિલો એ પચાસવર્ષીમાં પ્રગટયાં હતાં. એ નવવિધાનનાં મનમાનતાં મૂલ લેવાતાં, એ ખરૂં; છતાં પ્રતાપશુઓ યે પ્રત્યક્ષ પેળતાં કે એ લીધાં મૂલનાં કાંઈક વળવર વળે છે, કાંઈક કસ્યાણુસિદ્ધિ અધાય છે. નવકેળવણી કંઈક પંથરાઈ હતી, સંપ કંઈક પ્રસયો

હતો, વ્યવસ્થા કંઈક જામી હતી. નગરનગરે મંડળીસિંહ જાગ્યા; પ્રજામાં સ્વાત્મલાન પાછું પ્રગટયું; જળદૂધી પાંખ-ડીઓ ખડી થઈ. ખંડખંડનાં પર્યટન થયાં, દેશપરદેશ શું સંબંધ બન્ધાયા, પૃથ્વીના મુલકમુલકે માર્ગ કોરતી ત્રિજ્યાઓ ફેરાઈ. દિનપ્રતિદિન પ્રાતઃકાળે કબૂતર જેવાં છાપાંઓ દિશદિશની જગતવાર્તા આવીને કાનમાં કહેવા લાગ્યાં. અશોકદેવના કાળયોગે હતો એવો ભારત પાછો પૃથ્વીવિશાળ થયો: International Valuesમાં હિન્દ બોલવા લાગ્યું. કાળતું વહેણ ઓળંગીને હિન્દી પ્રજા પ્રાચીનતાને કાંઠેથી અર્વાચીનતાને કાંઠે આવી. રાજર્ષિ ભરતદેવના દેશે વિશાળી દુનિયાં પાછી દીઠી.

એક બાદબાકી આવડે છે ? આવડતી હોય તો કરો. ૧૮૬૮ના ગુજરાતમાંથી ૧૮૪૮નું ગુજરાત બાદ કરો; જે વધે તે દલપતયુગની યુગલક્ષ્મી.

૧૯ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં શ્રી સ્વામી નારાયણને ગુજરાતે પ્રભુના અવતાર માન્યા હતા; ૧૯ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં દલપતરામને ગુજરાત ન મતો, ન મણિવ્યતિ ભાખતું. ૧૯ મી સદીની આખરે સ્વામી નારાયણ અને દલપતરામ બન્ને ય ગુજરાતને ન્હાના ભાસ્યા. એ અર્ધી સદીમાં એ મહાપુરુષો કાઈ ન્હાના નહોતા થયા, ગુજરાતની આંખ મહોટી થઈ હતી. દૂરબીનમાંથી ભેટી દેશની આંખ ચોદ લોક ભેટી ઉઘડી હતી, એટલે સૂર્ય ને સૂર્યલોક એને ન્હાના ભાસતા. ૧૯ મી સદીના દલપતયુગની અર્ધી સદીની ગુર્જરાધૂની એ યુગવિરકાન્તિ.

૧૮૩૦ નું પ્રથમ રેલ્વે ઈજીન કલાકના દશેક માઈલ માંડ ચાલતું; ૧૯૩૦ નું રેલ્વે ઈજીન કલાકના એકસો માઈલ દોડે છે. પણ ઈજીનોનો આદિ ગોત્રપુરુષ કોણ? એ કે આ?

કવીશ્વર ખીર પુરુષ હતા, પણ યુગના વાદગીકિ દલપતરામ હતા.

નવયુગનાં વાવેતર વાવનાર યુગવિધાયકોએ ભારતીય પ્રજાને ઉત્ક્રાન્તિને માર્ગે મૂકી છે. Evolution-ઉત્ક્રાન્તિવાદ કે ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓને કાંઈયે 'ઇડ્લુ' હોતું નથી. ઉત્ક્રાન્તિવાદ એટલે અખંડ ને અવિરત શુદ્ધપદ્ધતિ. શુદ્ધપદ્ધતિમાં તિથિએ તિથિએ ચન્દ્ર-પ્રવાયો ઉગે છે, એમ ઉત્ક્રાન્તિવાદીઓને મતે યુગે યુગે સવાયા નરોત્તમો ભારતવર્ષે પ્રગટશે. દલપતરામ વિપ્લવવાદી ન હતા, ઉત્ક્રાન્તિવાદી હતા. 'પગ માં કવીશ્વર બગવાવાદી ન હતા, શારદાપીઠવાદી હતા. દલપતરામને મન કાળનો પ્રવાહ એટલે શુદ્ધપદ્ધતિનો વિકાસ. દેશની ઉત્ક્રાન્તિકથામાં દલપતરામ કાંઈ છેલ્લા શિખરકળશ ન હતા. આપણી ભવિષ્યની ખાણ હીરાસૂના નથી. ભારતને પ્રાન્તે પ્રાન્તે દલપતરામો પ્રગટશે; દલપતરામથી ચે સવાયા દલપતરામો ભારતીય માતૃત્વની કૂખે હજી જન્મશે. ઇતિહાસની તો ઉન્નતગામિની કાળકથા છે. ઇતિહાસના શિખર-ધ્વજને અણીએ વિરાજે છે એક પરબ્રહ્મ. દલપતઉત્ક્રાન્તિવાદ કહે છે કે ભારતીય મહાપ્રજાના ઇતિહાસનું છેલ્લું પ્રકરણ હજી લખાઈ રહ્યું નથી. અવનવા પરાક્રમશાળી મહાઇતિહાસો ભારતીય મહાપ્રજા હજી આલેખશે, અને મહાઇતિહાસોના ઘડનારાઓ ને ઉદ્ગાતાઓ ભરતદેવની

પુણ્યભૂમિમાં હજી પ્રગટથે. હિન્દી મહાપ્રભ વાંઝણી નથી થઈ કે વહૂકી નથી ગઈ.

આપણા ગુર્જરદેશના Modernization ની અધી સદીની ઇતિહાસગાથા કંઈક આવી છે; અને એ મહાગાથાના, ધીરોદાત્ત અધિનાયક કવીશ્વર દલપતરામે એ ઇતિહાસગાથામાં ભજવેલો નાયકભાગ પણ કંઈક આવો છે. એ અધી સદી એટલે દલપતયુગ. એ અધી સદી એટલે નવયુગની ઉત્ક્રાન્તિયાત્રાની દેશની પ્રથમ મજલ. એ અધી સદી એટલે Peaceful Progressનો અર્વાચીન યુગનો પ્રાતઃકાળ. સૈકાઓથી રણસંગ્રામો ખેડતી મહાપ્રભને ભેઈતી હતી તે ઘડીકની વિશ્રાન્તિ મળી. સૈકાઓનો ચઢડેલો થાક પ્રભએ ઉતાર્યો. ઘરમાં સંજેરા કીધો, અવેરા કીધો, ઢાકા-દૂમો કીધો. પૃથ્વીના ચોખંડ શું પાછા વ્યાપારમાર્ગ ઉઘડયા. અડધી પૃથ્વી ઓળંગીને અમેરિકાને આંગણે પાછા ભારતસંન્યાસીઓ જતા થયા. જઈને, અશોકદેવના સુવર્ણ યુગની પેઠે, ભારતસંદેશ પાછો જગતને સંભળાવ્યો. ખંડખંડના જ્ઞાનભંડારો ભારત કાળે ઉઘડયા; દેશદેશની રોજનીશી ભારત વાંચતું થયું. મન્ત્રો હતા; યન્ત્રો કંઈક આવ્યાં. પ્રાચીનતાનાં પ્રભપુણ્ય કંઈક સંઘરીસાચવાને દેશ એમ અર્વાચીનતાને આરે ઉતર્યો. પ્રભઅંગોમાં પુનશ્ચેતનાનો, પ્રાણસંચાર થયો. પ્રભ જાણે જાગી ગઈ, આળસ મરડી. ઉભી થઈ, સૈકાઓની સફર કાળે પાછી સજ્જ થઈ. Preserve નહિ, પણ Progress નો મહામન્ત્ર પ્રભધ્વને ચીતરાયો. અને ગુર્જરદેશે એ ચીતરામણ-આવડયું એવું-કવીશ્વર-

દલપતરામે ચીતર્યું.

સદન્તર, અક્ષરશઃ, કાનો માત્રા અજ્ઞુ વરડુના વળાંકે વળાંકે, એ પરમ સત્ય છે, જે કાન્તે એક વેળા ઉચ્ચાર્યું હતું, કે 'જૂના ને નવાની વચ્ચે દલપતરામ પૂલ જેવા હતા.' ૧૯મી સદીના ગુર્જરકવિતાસનું એ મહાવાક્ય છે, સાર ને નિચોડ છે. દલપતરામનો એક પાય પ્રાચીનતાને કઠિ રોપાયેલો છે, ને બીજો પાય અર્વાચીનતાને કાંઠે રોપાયેલો છે. દલપત વેદિયા—અમિહોત્રીના સપૂત કાળપ્રવાહના પૂર્વને આરે ઉભેલા છે, કવીશ્વર દલપતરામ—દ્વારબસના ગુરુ ને મિત્ર કાળપ્રવાહના પશ્ચિમને આરે ઉભેલા છે. કવીશ્વરને રક્ત્યે રહીને, કવીશ્વરને માથે બેસીને, કવીશ્વરને હૈયે વસીને, આપણી ગુર્જરબ્રજ, અર્ધી સદીનું કાળવહેણ જોળીને, પ્રાચીનતાને આરેથી અર્વાચીનતાને આરે ઉતરી. દલપતરામે ને દલપતકવિતાએ ગુર્જરાતને એમ Modernize કીધું.

પ્રજાજીવનમાં અર્ધી સદી એટલે એક પ્રહર નહિ, એક ઘડી. નિજ કાવ્યપ્રેરણાથી ને નિજ કવિતામન્ત્રોથી દલપતરામે એ ઘડીને ચિરંજીવ ઘડી કીધી.

પણ પૂર્વપશ્ચિમની મહાસંસ્કૃતિઓનો સંગમકાળ હજી પૂરો થયો નથી, અને—એ દૃષ્ટિએ—દલપતયુગ પણ હજી પૂરો થયો નથી. રાગો અને ઔષધો નવનવા હોય, પણ આરોગ્ય ને સ્વાસ્થ્ય તો સનાતન છે. છેલ્લી પોણી સદીનાં પ્રજાપરિયાણુ દલપતદાખ્યા શારદાપીઠના સનમાર્ગે થયાં છે. પૂછ્યેત્હેમને હજી ચે દલપતમન્ત્રો જગતના સનમાર્ગે દાખવ્યો.

શુજ્જર કવિતાદેશે સંસ્કૃત વૃત્તો પ્રવર્તીવનાર કાવ્ય-
 કલાવિધાયક; પ્રજ્ઞપ્રશ્નોનાં સંસારમન્થન કાવ્યચરણોમાં પરોવી
 કવિતાદેશને ઇતિહાસવિશાળો કરનાર કાવ્યાચાર્ય; મધુરી
 મોરલીના જેવી મીઠી ને સાંભળતાં જ અભણે સ્તંભજે
 જેવી રાજ, રાદના સરિત્પ્રવાહ સમી નિર્મળી, અદ્વિલ્લ
 આરણ્યલિત અખંડપ્રવાહિની કરિતોર્મિઓ ને કવિતભાષાના
 વાગ્વિશારદ; પ્રાચીન શુજ્જર ઇતિહાસના આદિ સંશોધક;
 પ્રજ્ઞપ્રશ્નોની ફિલસૂફી હસ્તામલકવત્ મુગમકતાં સંસાર-
 મીમાંસક; યેસતા યુગને પારખનાર, આવન્તા ભવિષ્યને
 ભાખનાર, આર્ષદ્રષ્ટા સંસારશાસ્ત્રીની પેઠે નવયુગની સંસાર-
 સમૃતિ રચનાર; પૂર્વપશ્ચિમની મહાસંસ્કૃતિઓનો મહાસમન્વય
 માંડનાર જૂનાનવા વચ્ચેના કાળપૂલ, પુણ્યનયોત શુજ્જર-
 મહાજન; સુદામાધાત્રી ગૃહસ્થસંન્યાસી; સંસારઉત્ક્રાન્તિનો
 ધીરગંભીર અવિચ્છિન્ન સર્વકાલીન ને સર્વદેશીય વડો ઇતિ-
 હાસમન્ત્ર ઉચ્ચરનાર; Preserveને જદલે Progressને
 પન્થે પ્રજ્ઞને પ્રેરનાર ને વાળનાર; કવિતાદેશે એકાદશમા
 પ્રજ્ઞવાત્સલ્યરસના સર્વનહાર; નમંદમોલે 'જુનાઓમાંના
 છેલ્લા ને નવાઓમાંના, પહેલ્લા' આપણા નવયુગના
 વાલ્મીકિ; લોકજયિની કવિતાશૈલીના કાવ્યસ્વામી; એવા
 મહાગુણાન્વિત પ્રેરણાપુરુષ લેજે ભાવિ શુજ્જરાત દલપતરામને
 સંભારશે. શુજ્જરકુળેની નવયુગની આદિ તિથિઓ પુણ્ય-
 નિર્ગળા દલપતકૈયાની મધુરી મીઠી લોકજયિની ભાવ-
 પાંખડીઓથી પરિભલિત ને સોહામણી છે. દલપતકવિતાએ
 શુજ્જરાતને વાળ્યો; નવશુજ્જરાત સરજ્ય: નવગજગતીને

જન્માવ્યે। કવિવર સમા દલપતરામ ગુજરાતવયુગના આદિ-
દેવ ને આનિસ્ટા હતા.

વર્તમાનયુગના આદિ કવિવરોમાં કવીશ્વર, નિજયુગના
રાજાઓમાં સત્ત્વિકવરો વલ્લભિ, નવયુગના મહાનુભાવ
યુગમી માસ, Great amongst great poets, greater
amongst great men, greatest as the Seer of the
world-principle of Social Evolution રત્નગર્ભી દાગ-
ગંગાના આનાઓનાંના મહર્ષિમહોદયો જાણે ૧૯મી સદીને
ધારે દલપતરામ અવતર્યા હતા ગુજરાતમહેમાનીએ એ તો
જાણે ઠાક કવિવર આવી ગયા. કવિજનને પધારવે રાજ-
દરબાર થાય એમ દલપતરામને આવે ગુજરાત ગૌરવ-
વન્તો થયો.

રોજે કળાએ યોદ્ધામણે દલપત 'ગુણવન્તી' ને 'ગરવી'
ગુજરાતને। અણુમૂલો પુણ્યજ્યોત સર્વાંગમેહામણે સુપૂતકનો.

સદ્ગુણ ને સદાચરણની જીવન્ત મૂર્તિરૂપે દલપતરામ
સાપુરેષ હતા; માની બહાલપ ને મીઠપથી પ્રજાને નવ
માર્ગોમાં પ્રેરનારવાળનાર પ્રજાપુરોદિતરૂપે દલપતરામ
મહાપુરેષ હતા, કવિ—કાન્તદ્રષ્ટા—કાળમન્ત્રોચ્ચારક હોયે
દલપતરામ આર્ષપુરેષ હતા. કવીશ્વરના દીર્ઘાયુધને જીવન્-
સાર એક ઇતિહાસસૂત્રમાં માનવિયે તો પ્રેમતા યુગને એમણે
જોળાયો અને જોળાયાવ્યે, ગુજરાતને Modernize કીધું;
પ્રાચીનતાને આરેથી અર્વાચીનતાને આરે ઉતાર્યું, નેકાઓથી
ધાયમાં પડેલા ગુજરાતના ગાડાને એ ધેડિયાએ પાછું
ઉત્કાન્તિમાર્ગે મૂક્યું. કવીશ્વર પ્રેમ્ણાપુરેષ હતા.

અને ય રાજકવિઓ હતા, એટલે કોઈક દલપતરામને ગુજરાતના ટેનીસન કહે છે. અને ય પ્રજાચક્ષુ હતા, એટલે કોઈક દલપતરામને ગુજરાતના મિસ્ટન કહે છે. એ સાચો સર્વાંગે ખરાં નથી, તેમ સાવ ખોટાં નથી. છેક ઉપરછલ્લી નહિ તો એ એ ઉપમાઓ અધૂરી છે. ટેનીસનનાં સ્વદેશ-વાત્સલ્ય, Scienceની નવવિદ્યાના આદર, Married Love નો મહિમા એ દલપતરામનાં એ પરમ આત્મમંત્રો હતા. મિલનની સર્વતોમુખી Punitanism ને ધર્મપરાયણતા એ દલપતકવિતાના એ પરમ ગુણબલંકાર છે. છતાં પરમ સાચો તો દલપતયુગમાં ગુજરજનતા દલપતરામને બાબતી એ છે: આપણા બેસતા નવયુગના દલપતરામ કવિશ્વર હતા. દલપતરામ પરત્વેનો લોકમોલ સાચો પરમેશ્વરી બોલ છે.

દલપતરામ સન્દેશવાહી કવિશ્વર હતા. કવિશ્વરનો પરમ કાવ્યસન્દેશ થોડો હતો. નવગુજરાતના સ્વજનકળે જરૂરી ને જોઈતો, એમના ઉર સમો ઉદાર ને આત્મા સમો વિશાળ, દલપતરામનો કાવ્યસન્દેશ હતો. ૧૮૫૧માં તાપીતીરે કવિશ્વરે એ કાવ્યસન્દેશ ઉચ્ચાર્યો છે; અને યથાશક્તિ ગુજરપ્રજાએ એ સાળવ્યો, ઝીંચ્યો, સઠાવ્યો છે. દલપતકાવ્યસન્દેશ હિંબોધે છે કે

દેશી મિત્રો ! દુઃખ સરવ ટાળો રે ! આપણા દેશનું.

કવિશ્વર દલપતરામનો કવિતસન્દેશ ને જીવનસન્દેશ હતો સર્વતોમુખ ને સર્વતોભદ્ર સ્વદેશવાત્સલ્યનો.

વાંચનાર ! ઉત્કાન્તિવાદની કલ્યાણયાત્રાનો તું એ યાત્રિક છે ને ! હિન્દી મહાપ્રબને સસ્કારસંસ્કૃતિના કલ્યાણમાર્ગે

અને તહારી ઈતિહાસપ્રતીતિ હોય કે યુગયુગથી માનવસૃષ્ટિમાં ને જીવસૃષ્ટિમાં શુદ્ધિ શરૂ થાય છે; અને

કાચા કાચ સમાન જ્યાં ઉપજે રત્ન અમુલ્ય એ 'કુનિયાના ખાગ'—એ 'ઉવિંચાર' શુદ્ધિ શરૂ થાયે શ્રી હરિની અમૃતવિભૂતિઓ સદા વરસે છે, અને સુહામા નરસિંહ દલપત સમા મહાનુભાવ ગૃહસ્થસંન્યાસીઓ યુગેયુગે અગચ્ચના આરના મહાપિંમંડળોથી આપણે ત્યાં આવતરે છે, તો એ ન્દાનદેહા મહાગીતનું બીજું અંગે બોલજેગા, કે

અયતિ હિન્દિરા શમ્યદત્ત દિ.

સાતવારી

૧૮૭૬; શ્રી ભગવતપ્રસાદવિરહ.

૧૮૮૦; ૩૦મી મે, મણિખાને ધોળકે પરણાવ્યાં ને ઊંટા-
લાલને જનોઈ દીધું; ૬ઠ્ઠી જૂન, ચમનલાલનો જન્મ;
ઓગસ્ટ, સોમાયટીએ ક્રીતિચંદ્ર અખ્યો, ત્હાં
વઢવાણુનરેશે સિરપાવ મોકલ્યો. કચ્છગરખાવળી
લખવાની કચ્છનાં નાનીખા સાહેમની રાખડા.

૧૮૮૧; દાહરાજીનાં લગ્નપ્રસંગે વઢવાણ, માંગલિક ગીતા-
વલિ રચવાની રાખડા; પ્રવીણસાગરનું ભાષાન્તર
છીધું ને છેલ્લી ખાર લહેરો પૂરી; સયાજીરાવ
મહારાજને રતનચંદ્ર અધિકાર મળ્યો તે પ્રસંગે
વડોદરે.

૧૮૮૨; પ્રાંગમે કુંવરીશ્રીનાં લગ્નોત્સવમાં; ભાઈ દિનકરરામ
વિદેહ થયા; ૧૫મી ઓકટોબરે લોધીકે પસોઆ;
પુરુષોત્તમચરિત્ર.

૧૮૮૩; ભાણી-દિનકરરામનાં વિધવા-વિદેહ થયાં; લોધીકેથી
મેંગણી જુનાગઢ ને માણાવદર; લોધીકે કેજન
કેનેડી મળ્યા; કચ્છગરખાવળીની જાહેરખબર;
લોધીકેથી વળતાં વઢવાણમાં સામવેદીઓનો ઉપા-
કમપ્રસંગ અને ન્હાનાલાલનું સગપણ.

૧૮૮૪; છન્નરતનાવલિ; ડા. ત્રિલોચનદાસ મોતીચંદ શાહ
પાસે મોતિયો ઉતરાવ્યો; દલપતમહોત્સવની જાહે-

તું જે આગળ ધપાવજે, અને હિન્દી મહાપ્રજાદ્વારા સધા-
વાના નગરકલ્યાણના પરમેશ્વરી વિશ્વસંકેતની એમ સંકળતા
સધાવજે. દલપતરામથી સવાયો દલપતરામ ચરે-દલપત
પુત્રના તંને આશીર્વાદ છે. ત્હારી, ત્હારી મહાપ્રજાની,
સમસ્ત વિશ્વની ઇતિહાસયાત્રા વિશ્વકલ્યાણિની હો! ભવિ-
ષ્ય આશાભયું ને તેજકિરણવળું છે. જા ત્હારા જહાજને
કલ્યાણતીર્થના ચઢ ચઢાવ.

શાન્તાનુકૂલપવનસ્થ શિયમ્ય પન્થા:

એમ ઠવીશ્વર જગતને છૂટી ગયા અને મૃત્યુને જે
છૂટી ગયા. દલપતરામ એમ અમૃતરવને પામ્યા. દલપત-
રામ પુણ્યસ્થાન ને જયવન્તુ થયું

સદા સર્વદા ને સર્વત્ર ઇતિહાસના મહાજનો નિજ
દેશે પ્રજાના પક્ષે છે, પણ કાળના પરમાણુ ને પરગોટા
છે પયપ્રજા ને ઇશ્વરી અવતારો જે—અવતાર લે છે એ
અવસરે—પ્રકૃતિના બુદ્ધિપુરો છે. દલપતરામે કાળસરિતાના
બુદ્ધિપુર હતા, પણ શુભજાનના ત્રિરિવંદતા. એ વનિષ્ઠ-
વંશજ શુભરાતે વલિષ્ઠશિખરી હતા

વાંકીચૂકી વહતી સરિતા સરવાળે સાગર બાળી વહે
છે, એમ અવસાનીપછડાતી દુનિયાં જતી તો બ્રહ્મવિંકાબ-
બ્યા કલ્યાણમાર્ગે વિચરે છે; કારણ કે શુ વ્યક્તિનો કે શુ
સમૂહનો, મહાપ્રજાનો માનવવંશનો કાળઓવનો, પરમ
માર્ગ બ્રહ્માર્ગ છે:

The one far-off divine event
To which the whole Creation moves.

એ કાળજોધમાં ગુર્જરનોકાને વાળી, તરતી મૂકી, આપણા નવયુગના પ્રદર્શિ ગયા. ઈતિહાસ કહે છે કે સો મહાપ્રજ્ઞોનું તીર્થધામ એ પ્રદ્ધમાર્ગ છે.

મહાગુજરાત ! એ તીર્થધામે જઈને ત્હારી નોકા નાંગરજો. ત્હાં સૂધી પુણ્યપન્થ જોડવાનો ત્હારા સફરી જહાજનો મહાપ્રમં છે. કવીશ્વર દાખતી ગયા છે; ત્હારે એ કાળમાર્ગ જોડવાના છે.

પ્રેરણાવન્તો, પ્રોત્સાહક, ન્હાનાંમ્હોટાં સહુમાં આશાજો. ઉગમતો. ત્રિકાળસિદ્ધ, કવીશ્વરનો પેટો આપંબોલ તો ગુજરાતે સાંભળ્યો જ છે કે

કરો-કરો કાંઈક કામ ભારે.

પેલી બાદબાકી આવડે તો કરો. ૧૮૬૮ના ગુજરાત-માંથી ૧૮૪૮નું ગુજરાત બાદ કરો. શ્રેષ્ઠ વધે એ દલપતયુગની ગુર્જરલક્ષ્મી.

વિશ્વના કાળબેલુમાં દલપતરામ આવીને ગયા. ઇતિ-હાસને ને જગતને આંગણે દલપતરામરમી ગયા. નવયુગનો કથાલુસન્દેશ ગુર્જરમહાપ્રજ્ઞને સંભળાવી ગયા ગગન જ્યોતિઓની પેઠે પ્રગટ્યા પ્રકાશ્યા, ને આશ્રયા. સમસ્ત વિશ્વમંડળે અનરત છે એક દુષ્પતારલો કે પરપ્રદ. આ ઈતિહાસગાથાથી ખાટક ! ત્હારી પ્રતીતિ થઈ હોય કે પુણ્યશ્રલોક દલપતરામને આવવે કાળ સમૃદ્ધ થયો, પ્રજા પ્રેરણા પામી. ગુર્જરકુંજો જયવન્તી થઈ, તો ગોપિકાગીતના એ આદિચરણમાં ત્હારો ચે વિરહવિહ્વળો સૂર પૂરજો કે

હયતિ તેઽધિકં જન્મના ઘજ :

અને ત્હારી ઇતિહાસપ્રતીતિ હોય કે યુગયુગથી માનવસૃષ્ટિમાં ને જૃસ્તરસૃષ્ટિમાં શુજ્જાતે કાચું સોતું પાકે છે; અને

કાચા કાચ સમાન જ્યાં ઉપજે રત્ન અમુલ્ય એ ‘દુનિયાંના ભાગ’—એ ‘ઉપસંહાર’ શુજ્જેશે થી હરિની અમૃતવિભૂતિઓ સદા વરસે છે, અને સુદામા નરસિંહ દલપત સમા મદાતુલાવ ગુહસ્થસંન્યાસીઓ યુગેયુગે અગમ્યના આરના મહર્ષિમંડળેથી આપણે ત્હાં અવતરે છે, તેા એ ન્દાનકકા મહાગીતનું ણીળું ચરણે બોલજેગ.જે કે

અયતિ રિન્દિગ શશ્યદય દિ.

* * * * *

સાલવારી

૧૮૭૬; શ્રી ભગવતપ્રસાદવિરહ.

૧૮૮૦; ૩૦મી એ, મણિખાને ઘોળકે થરણાબ્યાં ને છોટા-
લાલને જનોઈ દીધું; ૬ઠ્ઠી જૂન, ચમનલાલનો જન્મ;
ઓગસ્ટ, સોસાયટીએ ક્રીતિચન્દ્ર અપ્પે, ત્હાં
વઢવાણનરેશે સિરપાવ મોકલ્યો. કચ્છગરનાવળી
લખવાની કચ્છનાં નાનીબા સાહેબની રાજસા.

૧૮૮૧; દાણરાજજીનાં લગ્નપ્રસંગે વઢવાણ, માંગલિક ગીતા-
વલિ રથવાની રાજસા; પ્રવીણસાગરનું ભાવાન્તર
દીધું ને છેલ્લી :ખાર લહેરો પૂરી; સયાજીરાવ
મહારાજને સ્વતન્ત્ર અધિકાર મળ્યો તે પ્રસંગે
વડોદરે.

૧૮૮૨; પ્રાંગમે કુંવરીશ્રીનાં લગ્નોત્સવમાં; બાઈ દિનકરરામ
વિદેહ થયા; ૧૫મી ઓકટોબરે લોધીકે પહોંચ્યા;
પુરુષોત્તમચરિત.

૧૮૮૩; બાભી-દિનકરરામનાં વિધવા-વિદેહ થયાં; લોધીકેથી
મેંગણી જુનાગઢ ને માણાવદર; લોધીકે કચ્છન
કેનેડી મળ્યા; કચ્છગરનાવળીની જાહેરખબર;
લોધીકેથી વળતાં વઢવાણમાં સામવેદીઓનો ઉપા-
કર્મપ્રસંગ અને ન્હાનાલાલનું સગપણ.

૧૮૮૪; છન્દરનાવલિ; ડા. ત્રિસોવનદાસ મોતીચંદ સાહ
પાસે મોતિયો ઉતરાવ્યો; હલપતમહોત્સવની જાહે-

રાત; ૧૬મી જૂન, રતનપોળની મ્હોટી આગ;
હરિલીલામૃતનો આરભ; ૭મી દિસેમ્બર, શ્રી
રીપનમહોત્સવ.

૧૮૮૫; મે, દાહરાજી દેવ થયા; જૂન, સી. આઈ. ઇ.
નો ઇલકાળ; દલપતસતસઈ; વાદરવામાં શ્રાદ્ધપક્ષની
ઓઢશ, રેવાળા અક્ષરવાસી થયાં.

૧૮૮૬; ૨૫મી ફેબ્રુઆરી, નર્મદ પડયો; ૧૧મી મે, લોળા-
નાથભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા; ૧૨મી જુલાઈ, ગંગા
ઝોઝાએ સંન્યાસ લીધો; ખુલાખી કવિ પચાસ
પામ્યા; દિસેમ્બર, વેનચરિત્રની કથા ઠરે લેને રૂ.
૫૦ બદ્ધિસાની જાહેરાત.

૧૮૮૭; જાનેવારી, લણાવાડાનરેશને ઇલકાળ; ઇંડરમાં ઠેસરી-
સિંહજી મહારાજ તજનશીન; મહારાણી વિક્ટોરિયા-
નો સુવર્ણમહોત્સવ; વસન્તપંચમી, ઊંટાલાલનું
લગ્ન; મહા વદમાં નંદાનાલાલચમનલાલના ઉપ-
નયનસંસ્કાર; મહા વદમાં મૂળીમા સ્વર્ગવાસી
થયા; ૨૪મી માર્ચ, પોત્ર દસરથપ્રસાદનો જન્મ;
મે, છબિ ચીતરાવવાને મુંબઈમાં, ત્યાં મહારાણીના
જન્મેત્સવની સભામાં, પારસીઓની સભામાં;
જુલાઈ, દલપતમહોત્સવ.

૧૮૮૮; ફેબ્રુઆરી, વિલાયત જતાં હોય અમદાવાદમાં;
વળે દરબારમાં લગ્નપ્રસંગે; ત્યાંની બાવનગર—
તાજવિવાર; રાજદોટ; સાણંદ દરબારી લગ્નપ્રસંગે;
મે, ફાંટલા; ૭મી ઓગસ્ટ, નવલરામભાઈ સ્વર્ગવાસી

થયા; દિવાળી કુંડલે. ૧૮૭૨માં ક. દ. ડા. એ
કીધેલા વંશવૃક્ષને સુધારીવધારી વૈધરાજ શ્રી જટા-
શંકરભાઈએ છપાવ્યું.

૧૮૮૯; કુંડલેથી અમરેલી, અમરેલીથી માગશરમાં લાઠી-
-કલાપીના લગ્નસમારંભમાં; ૨૮મી જાનેવારી,
જમસેદજી દલાલ અમદાવાદથી વડોદરે ગયા; મિસ
મેનીંગ અમદાવાદમાં.

૧૮૯૦; ચૈત્ર વદ ૪, આચાર્ય શ્રી કેશવપ્રસાદજીને
અક્ષરવાસ.

૧૮૯૧; ૩૦મી મે, મહીપતરામભાઈ સ્વર્ગવાસી થયા.

૧૮૯૨; પૂર્ણાનન્દના વિલાયતગમન બાળતના પ્રદાસમાજમાં;
કુંડલે લક્ષ્મીનારાયણની પ્રતિષ્ઠામાં.

૧૮૯૩; મહારાજના નિમન્ત્રણે ગોંડલ; વિધ્વયાગ ને મહા-
રૂદ્રપ્રસંગે ભાવનગરે; લક્ષ્મીવાડીમાં પ્રતિષ્ઠાપ્રસંગે
ગઢડે; કાગણ વદ ૧, સિદ્ધપુરમાં હિંસક સોમયાગ;
મે, ચમનલાલજી લગ્ન; મણિબા દુભાયાં; પાલનપુરને
ઈલકાળ; નવરોજજીભાઈની પારસી ધર્મશાળા;
સૂરતમાં ચાતુર્માસ; ૧૪મી ઓગસ્ટે ત્હાં દારબસ-
પુત્રનો મેળાપ; સુબોધસંબ્રહ્મ છપાયો; નવેમ્બર,
ન્હાનાલાલ મેટ્રીક પાસ થયો; ડિસેમ્બર, દાદાભાઈ
નવરોજજીના સત્કારમાં સ્ટેશને.

૧૮૯૪; ૨૫મી જાનેવારી, વેનચરિત્રના મરાઠી ભાષાન્તરની
પરવાનગી; ૨૨મી માર્ચ, ડા. નીલકંઠરાયને માન-
પત્ર; વૈશાખમાં મોહનલાલ મનાયા, એમની પુત્રી

રણિયાતનો દાદાઘેર અમદાવાદમાં લગ્નોત્સવ;
સજીવન થયેલી જુદીવધક સલાને કવિતા વિશે
જાપણ લખી મોકલ્યું; આસોમાં ભર્યું; ડિસેમ્બરમાં
ધલોલ. હરિલીલામૃતનો અન્ય પૂરો થયો.

૧૮૬૫; હરિદાસ વિહારીદાસનો સ્વર્ગવાસ; વડનાલથી નહિ-
યાદ પીજ ને આણંદ; જૂન, આકાશમંગળી કવિતા;
કાળના વેગનું કાવ્ય; ડો. હરિ હર્ષદ ધ્રુવનો
વ્યાખ્યાનપ્રસંગ.

૧૮૬૬; ૧૫મી ફેબ્રુઆરી, લોળાનાથ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યુટ;
જીવાની જાત છેની કવિતા-માસિકમળદર્શન; મહા-
રાજા તાત્ત્વસિંહજીનો સ્વર્ગવાસ; દસપતકાવ્યના
રૂઢિલક્ષ સોસાયટીને સોંપ્યા; નગરપાલકરના
રંગમંડલ; આગરદ, પક્ષાઘાતનાં પગરણની ત્રિરા-
ત્રિઓ; આચાર્ય શ્રી વિહારીલાલજીનો અક્ષરવાસ;
ડો. હરિ હર્ષદ ધ્રુવનો સ્વર્ગવાસ; ૫મી ડિસેમ્બર,
અમદાવાદ હાઈસ્કુલમાં ઇનામસમારણ; ઘેર આંચે
રાત્રિમાં પક્ષાઘાતની અપદ.

૫મી ડિસેમ્બર ૧૮૬૬થી ૨૫મી માર્ચ ૧૮૬૮-
૫૬૨ મામ ઉપરની બાબુશર્યા.

૧૮૬૭, દસપતપિંગળની છેલ્લી મુદ્રારણ; રા. સા. માધવલાલ
હરિલાલનો ભેડણી વિશે પત્ર; કાઠિયાવાડી અન્દા
છપાવવાને; ન્હાનાલાલનાં પ્રથમ અલપલપ્રકાશન
—માસિકોમાં; શ્રવેતાંબરી સંન્યાસિનોનો કાવ્ય-

પ્રસંગ, ૨૪મી ડિસેમ્બર, સોસાયટીના હાલના
મકાનનો પાયો નાખાયો.

૧૮૯૮, ફાગણ શુદ્ધ દશમ—અગિયારશ, ઈન્દુકુમારનો આરંભ
—હોલનશૈલીનો જન્મ; ફાગણ વદ એકાદશી,
નિશુલ્કહાસજીના સન્તમંડળની દલપતધેર પદરામણી
ને પૂજાઅર્ચન; ચૈત્ર શુદ્ધ ૩, શુક્રવાર, ૨૫મી માય
પ્રભાતે, ૩ ને ૩૫ મિનિટે, દાર મટી અક્ષરવાસી
થયા.

જન્મ, ૨૧મી જાનેવારી ૧૮૨૦; અવસાન, ૨૫મી માય ૧૮૯૮.

આયુષ્ય;

૭૬ વર્ષ, ૨ માસ, ને ૪ દિવસ.